

R.Ə. İSGƏNDƏROV

MÜƏSİSƏNİN MALİYYƏSİ

999.9

R.Ə. İsgəndərov

**MÜƏSSİSƏNİN
MALİYYƏSİ**

**Dərslik Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi 29 dekabr 2006-cı
il tarixli 962 sayılı əmrilə təsdiq
olunmuşdur.**

Bakı - 2007

Elmi redaktor: İ. ABBASOV iqtisad elmləri doktoru, professor.

Redaktor və rəyçi: Ş.BƏDƏLOV iqtisad elmləri namizədi, dosent.

Rəsmi rəyçilər:

A.Şəkəraliyev
professor
iqtisad elmləri
doktoru

M. Həsənlı
professor
iqtisad elmləri
doktoru

S.Yaqubov
professor
iqtisad elmləri
doktoru

İSGƏNDƏROV R.Ə.

DƏRSLİK. Azərbaycan Texniki Universitetinin nəşriyyatı. Bakı. 2007.

Maliyyə fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrindən biri olmaqla, bütün inkişaf istiqamətlərinin ən aparıcı qüvvəsidir. Müəssisə maliyyəsi ümumi dövlət maliyyəsinin tərkib hissəsi kimi iş sahələrində istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili, aparılması və idarəedilməsi mərhələlərinin maliyyələşdirilməsi respublika miqyasında həyata keçirilən geniş strateji planlaşdırma və inkişaf istiqamətlərin məqsədəyönlüliyünü maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunmasını müəyyən edir. Dərslik ali və orta ixtisas tədris müəssisələrinin tələbələrinin, gənc tədqiqatçıların və iqtisadi sahə mütəxəssislərinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslik materiallarından digər ixtisas, vergi, gömrük sahələrində çalışan mütəxəssislər də faydalana bilərlər.

İ $\frac{962 - 29122006}{22061941}$ ©

© İsgəndərov R.Ə. 2007

Bismillahir – Rəhmanir – Rəhim !
ALLAH-ın hökmü ilə dünyaya gəlmiş,
II Cahan müharibəsində ALLAH -ın dərcahına
qovuşmuş Atam Əlisgəndər Əhəd oğlunun və
ALLAH -ın ülvətilə Anam Həcər Məşədi Əhməd qızının
Əziz Xatirəsinə Etiva edirəm.

Ə. Rafiq İsg.

- 10733 -

- O Y U -
K İ T A B X A N A

GİRİŞ

Müəssisənin maliyyəsi təkrar istehsalda, pul vəsaitlərinin formalaşması və dövlətin maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olmasında əsas yer tutur. Bazar münasibətlərinə keçid maliyyə qurumunu əsaslı surətdə dəyişməklə bərabər, yeni iqtisadi-təsərrüfat əlaqələrinə keçmiş müəssisənin maliyyə işinin müasir tələblərə uyğun təşkil olunmasına səbəb olmuşdur. Təsərrüfatçılığın maliyyələşdirmə formaları və şərtləri çox böyük dəyişikliklərə məruz qalmaqla, xalq təsərrüfatı sahələrinin və iqtisadiyyatın liberallaşması, mülkiyyət formalarının dəyişməsi, müəssisələrin fəaliyyətinə yeni vergi dərəcələrinin tətbiqi qaydalarının təkmilləşdirilməsilə xarakterizə olunur. Bütün bunların nəticəsində iqtisadi-maliyyə qurumunun inteqrasiyasının təsiri maliyyə münasibətlərinin rolunun yüksəldilməsinə səbəb oldu. Ölkədə aparılan çoxmərhələli islahatlar qeyri-dövlət və özəl sahələrin inkişafına, müasir bank qurumunun, məhsul satışı və xidmət növlərinin kəmiyyət və keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verdi.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsas məqsədi bütün fəaliyyət sahələrində, geniş təkrar istehsalın sürətlə davam etdirilməsilə fiziki və hüquqi şəxslərin nəzərdə tutulmuş maraqlarının təmin olunmasıdır. Digər tərəfdən həmin iş prinsipi sahibkarların gəlirinin artmasının əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Həmin məqsədə çatmaq üçün, müəssisədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin optimal şəkildə təşkili və reallaşdırılması nəticəsində müəssisənin maliyyə imkanları artırılmaqla, pul-kredit əməliyyatları dairəsini genişləndirməklə ölkədə uzun müddətli maliyyə sabilliyi yaranmış olacaqdır. Təqdim edilən dərslik Azərbaycan dilində ilk dəfə gələmə alınmaqla, iki bölmədən ibarətdir. Burada, dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinə tədris standartlarına və proqramlarına tam uyğun olan materialları verilməklə tələbələr, aspirantlar, maliyyə-kredit sahəsində

çalışan işçilər üçün gündəlik fəaliyyətində faydalı olan mövzular daxildir.

Dərslinin birinci bölümündə müəssisənin maliyyə-kredit fəaliyyətinin əsasları, onun funksiyaları, təşkili xüsusiyyətləri və prinsipləri verilmişdir. Burada müəssisənin maliyyə mexanizmi, maliyyələşdirmə formaları və üsulları, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar digər əsas anlayışlar verilir. Dərslərdə müəssisə məhsulunun, iş və xidmətlərin satışından əldə edilən gəlirin artırılması mərhələləri və əldə edilmiş gəlirin istifadə qaydalarına bazar münasibətlərinə uyğun formada baxılıb. Digər mühüm materiallar isə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində əldə edilən gəlirin artırılması mərhələlərinə və onun iqtisadi əhəmiyyətinə həsr olunub. Burada müəssisə üzrə təsərrüfat ilində gəlirin planlaşdırılması, onun qazanılması üsullarının mahiyyəti və əsas anlayışları verilir. Dərslinin tərkib hissələrində əsas və dövrüyyə kapitalının hərəkəti, müəssisənin sərmayə siyasəti məsələlərinə dair xüsusi mövzular verilmişdir.

Dərslinin ikinci bölümündə bazar münasibətləri şəraitində işləyən müəssisənin maliyyə fəaliyyəti üzrə təhlinin aparılmasının məqsəd və vəzifələr, çevik maliyyə təminatı üzrə təşkilatı işlər və onların həyata keçirilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Azərbaycan dilində ilk dəfə yazılan «Müəssisənin maliyyəsi» dərslini bütün kateqoriyalardan olan iqtisadçılar üçün əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq, müəllif onun istifadəçilərinin rəy və təkliflərindən kitabın yeni nəşrində mütləq diqqət mərkəzində saxlamaqla istifadə olunacağını nəzərə tutur və onlara əvvəlcədən öz təşəkkürünü çatdırır. Müəllif, dərslinin hazırlanmasında göstərdikləri xidmətə görə Ayşad və Billur qardaşlarına öz dərin minnətdarlığını bildirir.

I HİSSƏ. MÜƏSSİSƏ MALİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ, VƏZİFƏLƏRİ VƏ PUL-MALİYYƏ EHTİYATLARININ YARADILMASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti, təşkili prinsipləri, pul fondları və maliyyə qoyuluşları.

1.1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti və vəzifələri.

Müəssisə ayrılıqda götürülmüş hüquqi təsərrüfat subyektidir, o, həm də fiziki və hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətini təşkil etmək üçün yaradılmışdır və onun yaradılmasının əsas məqsədi cəmiyyətin tələblərini yerinə yetirmək və mümkün həddlər səviyyəsində çəkilmiş xərclərə nisbətən daha çox gəlirin qazanılmasıdır. Müəssisələrin və təşkilatların sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin tərkibinə istehsal və məhsulun satışı, xidmətlərin və işin yerinə yetirilməsi, fond bazarlarındakı əməliyyatlar daxildir. Müəssisə tipindən və təsərrüfat imkanlarından asılı olaraq hər bir sahə xüsusi çeşimə müvafiq olan ixtisaslaşma üzrə, həm də bir neçə fəaliyyət növləri üzrə fəaliyyət göstərə bilər.

Müstəqil sahibkarlıq fəaliyyətinə üstünlük vermiş müəssisə və təşkilatlar özlərinin məqsədlərinə uyğun olan tərəfdaşları ilə təsərrüfat əlaqələri yaradırlar. Belə əlaqələr ilk növbədə nəzərdə tutulmuş tədarükçülərlə, alıcılarla və tərəfdaşlarla yaradılan daimi və ya mövzumi münasibətləri əhatə edir. Müəssisələrarası birgə fəaliyyət əsasında daimi və əhatəli maliyyə münasibətləri əmələ

gəlir, daha sonra isə istehsalın təşkili, məhsul satışı, maliyyə ehtiyatlarının yaradılması, sərmayə qoyuluşu fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi iqtisadi təyinatından asılı olmayaraq özündə əks etdirir. Maliyyə münasibətlərinin maddi əsasını pul təşkil edir, cəmi zamanda pul vəsaitlərinin real hərəkəti müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə vəsaitinə olan ehtiyacı səviyyəsindən asılıdır. Məhz bu səbəbdən müəssisə fəaliyyətinin maliyyə ehtiyaclarını fasiləsiz təmin edən mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri və ehtiyat fondları yaradılır.

Müəssisənin maliyyəsi əsas və dövriyyə kapitalın fasiləsiz hərəkəti, pul vəsaiti fondlarının yaradılması, onun istifadəsi və bölüşdürülməsi prosessində əmələ gələn maliyyə-kredit və pul münasibətlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. İqtisadi əlagələrin tarazlığı şəraitində müəssisənin maliyyə münasibətlərini aşağıdakı istiqamətləri daha çox önəmlidir.

1. Müəssisələr və təşkilatlar arasında, məhsulun satışı və istehsalı ilə bağlı bütün maliyyə-təsərrüfat əlagələri, iş və xidmətlərə görə yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq tərəfdaşlar arasında razılaşdırılmış yeni qiymətin təyin edilməsi. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- a) müəssisə üçün mal-material tədarükçüləri və alıcılar arasında mövcud və perspektiv maliyyə münasibətləri;
- b) sərmayə qoyuluşu və maliyyə fəaliyyəti zamanı tikinti təşkilatları ilə münasibətlər;
- v) nəqliyyat təşkilatları tərəfindən yüklərin daşınması üçün qarşılıqlı razılaşmalar;
- q) rabitə xidmətləri;
- d) gömrük xidməti;
- e) xammal və materialların tədarük edilməsi;

ç) müasir maşın və texnoloqiya l ar ın al ın ıb g ət ir il m əsi ü ç ü n x ar ic i t ər ş ki l at l ar l a d a im i iş g üz ar m ün as ib ət l ər in y ar an m as ı v ər s . Bu m ün as ib ət l ər m ü ə ss is ər in m al iyy ər t ər s ər r ər f at f ər al iyy ət in d ər ə s as r ol o y n ay ır . Di g ər t ər ə f d ər m ü ə ss is ər in - t ər ş ki l at ın u q u r l u m al iyy ər t ər s ər r ər f at f ər al iyy ət i ə s as ər on u n h ər h an s ı b ir s a h ər d ər a p ar d ı ğ ı i st ər n il ər k om m ər siy a f ər al iyy ət in in m al iyy ər n ət ic ər l ər in d ər as ılı d ır .

2. M ü ə ss is ər l ər v ər on u n y er l i, t ər ə m ər i st e h s al - s at ı ş t ər s ər r ər f at b ər l m ər l ər i ar as ın d a: o c ü m l ər d ər f ir m al ar , s ex l ər , iş s a h ər l ər i ar as ın d a, m ər k ər z l ər ş d ir il m i ş m al iyy ər v ər s a it l ər in in x ər cl ər n m ər s i v ər a p ar ıl an m al iyy ər x ər cl ər in in d ər q iql ər ş d ir m ər s i, d öv riyy ər v ər s a it l ər in v ər ziyy ət i v ər t ər z ər l ər n m ər s i, m ü ə ss is ər ü z r ər ü m u m i g əl ir in h es ab l ər n m ər s i v ər y en id ər b ər l ər ş d ür ü l m ər s i. B üt ¼ n i st i q am ət d ər m ü ə ss is ər in m al iyy ər - t ər s ər r ər f at f ər al iyy ət i i st e h s al ın t ər ş ki l in ər , a p ar ıl m as ı n a v ər in k i ş a f r it m in ər t ər s ir g öst ər ir .

3. M ü ə ss is ər r ər h b ər l iyy i il ər iş ç il ər ar as ın d a iş g üz ar m ün as ib ət l ər in ç ev ik t ər n z im l ər n m ər s i, ə l d ər e d il ər n g əl ir in b ər l ər ş d ür ü l m ər s i v ər i st if a d ər s i ü z r ər t ex n i k i - t ər ş ki l at ı iş l ər in v ax t ın d a v ər d üz g ¼ n i st i q am ət l ər n m ər s i v ac ib d ir . M ü ə ss is ər - n in m al iyy ər e h t iyy at l ar ı n ın v ər t ər s ər r ər f at f ər al iyy ət in in g ¼ cl ər n d ir il m ər s i ü ç ¼ n s ər h m l ər in y er l ər ş d ir il m ər s i, d iv id en d l ər ü z r ər fa iz l ər in ər d ər n il m ər s i, f iz i k i v ər h ¼ q u q ı ş ər x sl ər d ər n q an u n l a n ər z ər d ər t u t u l m u ş b üt ¼ n v ər g il ər in al ın m as ı m ¼ h ¼ m i q t i s a d i ə h ər m iyy ət ər m al i k d ir . M al iyy ər m ¼ n as i - b ət l ər in in d üz g ¼ n v ər m ər s ər d y ər n l ¼ t ər ş ki l i ə m ək e h t iyy at l ar ı n d an s ər m ər ər l i i st if a d ər e d il m ər s in ər t ər s ir g öst ər ir .

4. M ü ə ss is ər l ər l ər y u x ar ı ic ra id ar ər e d ic i t ər ş ki l at l ar ar as ın d a v ər m ü ə ss is ər in m ar a g l ar ı n a c a v ab v ər ər n m al iyy ər - s ər n ay e q r u p l ar ar as ın d a, ə l a g ər l ər in t ər n z im l ər n m ər s i. Bu m ün as ib ət l ər in m ər s ər d i p ul f on d l ar ı n v ər m al iyy ər - k re d it e h t iyy at l ar ı n t ər ş ki l i, m al iyy ər v ər s a it l ər in in d üz g ¼ n

bölünməsi və onun istifadəsi istiqamətlərinin strateji planlarla uyğunluğunun təmin olunmasıdır.

5. Müəssisə və dövlət maliyyə qurumları arasında, gəlir vergisinin və digər büdcə hesablaşmalarının vaxtlı-vaxtında və planda nəzərdə tutulmuş həcmdə ödənilməsi, müəssisənin gələcək inkişafı üçün büdcədən kənar fondların təşkili və onların maliyyə təminatını gücləndirmək məqsədilə yığım fondunun əsaslandırılması.

6. Müəssisə və banklar arasında, daimi işqüzar ələgələrin genişləndirilməsi, maliyyə çatışmazlığı şəraitində kreditin alınması və vaxtında ödənilməsini təşkil etmək. Müəssisə kredit-maliyyə vəsaitlərindən istifadəyə görə faizlərin ödənilməsi, xarici və daxili sərmayədarların maliyyə-kredit vasitələrindən istifadə və onlar tərəfindən dövriyyəyə buraxılmış qiymətli kağızların alışı və satışında optimallığa nail olmaq. Bank xidmətlərindən müəssisə tərəfindən istifadəyə görə əvvəlcədən müəyyən olunmuş ödənişlərin həyata keçirilməsi və buna görə bütün xərcləri minimallaşdırmaq və s.

7. Müəssisənin təsərrüfat və sərmayə fəaliyyətilə maraqlı olan fiziki və hüquqi şəxslər arasında, özəlləşdirmə sahəsində daimi fəaliyyət göstərən təşkilatlarla dinamik və işqüzar ələgələrin yaradılması;

8. Müəssisə və sığorta şirkətləri arasında müəssisəyə məxsus əsas fondların, əmlakın, kommersiya və sahibkarlıq fəaliyyətində gözlənilən risklərin, əmək kollektivinin bütün üzvlərinin könüllü və məcburi sığortalanmaya cəlb edilməsi. Yuxarıda qeyd olunan hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyəti olmaqla yanaşı öz işlətmə qaydaları və tətbiqi sahəsi vardır. Bütün adı çəkilən mərhələlər iki tərəfli xassə daşıyır və müəssisənin maliyyə-pul vəsaitlərinin əsas maddi bazası kimi çıxış edirlər.

Müəssisənin maliyyəsi mahiyyət etibarlılıq iki əsas vəzifəni yerinə yetirməkdən ibarətdir: müəssisə fəaliyyəti üçün zəruri olan və bilavasitə onun sərəncamında qalan sərbəst gəlirin bölüşdürülməsi və maliyyə-kredit vəsaitlərindən istifadə üzərində nəzarət. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində hər iki vəzifə bir-birini tamamlamaqla çox əlverişli şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Müəssisənin sərəncamında qalan sərbəst maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi funksiyasının köməyi ilə, müəssisədə kapitalın təşkili formalaşır və sonradan həmin pul vəsaiti müəssisə fəaliyyətinin genişlənməsinə sərf edilməklə və yeni mənfəət kütləsini yaradır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə gündəlik nəzarət funksiyasının əsas məqsədi məhsul istehsalının təşkili və satışının aparılmasından, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsindən, müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, müəssisənin sərbəst pul fondlarının yaradılması, gəlirin formalaşması və istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Maliyyə vəsaitinin paylaşdırılmasında müəssisənin əsas iş sahələrində çalışanlar arasında, eləcə də müəssisə fəaliyyətində maraqlı olan aparıcı tərəflərin mövcud olan münasibətləri əsas rol oynayır. Bütün bunlar da öz növbəsində müəssisədə təkrar istehsal prosesinin daimi maliyyə mənbələrini təyin edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə daxili təkrar istehsal prosesləri əsas təşkilati fazaya bağlıdır. Müəssisənin gəliri onun fəaliyyət sahələrinin texniki-iqtisadi cəhətdən düşünülmüş gələcək inkişafından asılıdır. İstehsal və iş və xidmət sahələrində əmək fəaliyyətinin səmərəliliyinin məqsədyönlü aparılması müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gələcək inkişafını təyin edir.

İqtisadi münasibətlər çərçivəsində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin zəruri maliyyə mənbələrinə

malik olmaması üzündən, qeyd olunan qanunauyğunluğun pozulması həmin fəaliyyətin zəifləməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı maliyyə vəsaitlərinin fasiləsiz daxil olmasını dayandırır və məhsulun istehsalı və satış xərclərinin yüksəlməsi, işin yerinə yetirilməsi sürətini aşağı salır. Müəssisədə iş və xidmətlərin görülməsi çətinləşməklə ümumilikdə müəssisənin gəlirini, gələcək inkişafını, rəqabət qabiliyyətliyini, maliyyə-kredit sabitliyini aşağı salır.

Müəssisənin fəaliyyət sahələrinin xüsusiyyətlərindən və tipindən asılı olaraq maliyyənin nəzarət funksiyası vasitəsilə, istehsalın səmərəliliyinin tam həcmdə tərəfdaşlıq və əmək münasibətlərinin, maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsinə və istehsalın təşkilinə çevik təsir göstərir. Həmin məlumat xassəli göstəricilər, müəssisənin əsas idarəetmə kadrları və rəhbərliyi tərəfindən vaxtında üzə çıxarılmalıdır. Lazımı texniki-iqtisadi hesablama aparmaqla yaranmış vəziyyəti bütün istiqamətlərdə sağlamlaşdırmağa səy göstərilməsə müəssisə çox qısa müddət içərisində müflisləşmə təhlükəsi ilə üzləşməli olacaqdır. Digər tərəfdən müasir şəraitdə müəssisə fəaliyyətində maliyyəyə nəzarət funksiyasının rolu daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

1.2. Maliyyənin təşkili prinsipləri və xüsusiyyətləri.

Müəssisədə maliyyənin təşkili prinsiplər ərazi, sahə, iqtisadi-texniki amilləri əsasında həyata keçirilir və istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması daxili maliyyə mənbələri hesabına özünümaliyyələşdirmə prinsiplərinə əsaslanır. Müəssisə tərəfindən inkişaf perspektivlərinin düzgün seçimi ümumi işin nəticələrində son dərəcə məsuliyyətli və maraqlı olmaq, gələcək təkrar istehsal

üçün zəruri maliyyə ehtiyatların yaradılmasının başlıca məqsəd və istiqamətidir.

Müəssisənin mülkiyyət formalarına müvafiq olaraq seçilmiş təsərrüfat növünün aparılması prinsipi onu deyir ki, müəssisə özü təsərrüfatın təşkilati-hüquq formasından asılı olmayaraq texniki-iqtisadi fəaliyyətini təyin edir, özü pul vəsaitlərinin istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bütün bunların təşkilində və aparılmasında ilkin və son məqsəd müəssisənin maliyyə imkanlarını gücləndirməkdir. Bazar tələbli iqtisadi şəraitdə müəssisənin fəaliyyət sahələrinə, kommersiya fəaliyyətinə, qısa və ya daha uzunmüddətli sərmayə qoyuluşlarından istifadə etmək meylləri daha da artır. Bazar münasibətləri müəssisəni məcbur edir ki, o, öz maliyyə imkanlarından daha səmərəli istifadə etməklə, əldə edilmiş mənfəət kütləsini yeni-yeni sahələrdə işlətsin, istehsalı daha dinamik olsun, yeni iqtisadi tələblərə tam uyğunluq təşkil etsin. Belə olduqda müəssisə məhsullarının rəqabət qabiliyyətiliyi yüksək olacaq və satış bazarlarında istehlakçılar tərəfindən heç bir maneəyə rast gəlməyərək reallaşdırma imkanı əldə edəcəklər. Bazar münasibətləri şəraitində yuxarı idarəetmə qurumları tərəfindən tənzimlənən dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin bütün mərhələlərini müəyyənləşdirməklə ümumi xalq təsərrüfatı miqyasında, sosial-iqtisadi tarazlığın təmin edilməsi şərtilə müəssisə onlara lazımi maliyyə vəsaitlərini vaxtlı-vaxtında ayrılmasına tam nəzarətdə saxlayır. Dövlət müəssisəsi qanunvercilikdə nəzərdə tutulmuş həddlərdə və iqtisadi-texniki hesablamalara uyğun sürətdə əsaslandırılmış xərcləri dövlət büdcəsi hesabına aparılır.

Müəssisə fəaliyyətində özünü maliyyələşdirmə prinsipi, məhsulun istehsalına xərclənən maliyyə vəsaitlərinin tam həcmdə geri qaytarılması, iş sahələrində

daxili mənbələr hesabına istehsalın inkişafına sərmayə qoyuluşunun artırılması, lazım gəldikdə bank kreditlərindən istifadə imkanları yaradır. Bu prinsipin yerinə yetirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri olmaqla bərabər müəssisə məhsullarının satış bazarlarında rəqabət dəyanətliyini təmin edir.

İqtisadi islahatların aparılma səviyyəsindən asılı olaraq, özünü maliyyələşdirmə prinsiplərinə keçən müəssisələrin aşağıdakı müstəqil maliyyə fondları yaratmaları məqsədyönlüdür: a) amortizasiya fonduna ayırmaları; b) təmir fonduna ayırmalar; v) strateji inkişaf üçün yığım fonduna əldə edilmiş gəlirin bölgüsündən artıq qalmış sərbəst vəsaitlərdən zəruri ayırmalar. Özünü maliyyələşdirmə mənbələri hesabına maliyyələşən müəssisələrin maliyyə tutumu ümumi sərmayə qoyuluşu həcmində 70% təşkil edir, bu iqtisadi göstərici inkişaf etmiş Avropa dövlətləri səviyyəsindən xeyli geri qalır.

Buna baxmayaraq, müəssisənin maliyyə durumunda pul vəsaitlərinin həcmi həqiqi sərmayə qoyuluşu proqramların yerinə yetirilməsi üçün yetəri deyil. İndiki zamanda çox müəssisələr və təşkilatlar maliyyə çatmazlığı üzündən, iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olan bu prinsipi tam realizə edə bilmirlər. Xalq təsərrüfat sahəsində işləyən müəssisələr və təşkilatlar özlərinin istehsalından buraxılan məhsulun istehlakçıya lazım olan səviyyədə keyfiyyət göstəricilərinə çatdıra bilməməsi nəticəsində bazara çıxarılan həmin məhsulun rentabelliyi obyektiv səbəblərdən müasir tələbdən geri qalır. Nəticədə mənfəət kütləsi azalır, istehsal sahələrinin artımını təmin edə bilmir. Belə ki, təşkilatlar, şəhər sərnişin daşıma müəssisələri, mənzil-komunal təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı qurumuna daxil olan bir çox emaledici müəssisələr və müdafiə sənayesi əksər halda öz xərc-

lərini belə ödəyə bilmirlər. Belə müəssisələr ümumi dövlət və xalq təsərrüfatı miqyaslı əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı bütün xərclər dövlət büdcəsindən ödənilir.

Müəssisə-təsisçilərinin maddi cavabdehlik prinsipi-təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması nəticələrinə görə müəyyən olunmuş konkret məsuliyyət daşımaq deməkdir. Hər müəssisə üçün ayrı-ayrı maliyyələşdirmə mənbələri və realizə edilmə prinsipləri mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında qəbul olunmuş «Müəssisə haqqında» qanunda göstəriləyinə əsasən, müəssisə öz sifarişçilərilə müqavilə şərtlərini pozarsa, təyin olunmuş vaxtda və lazımi keyfiyyətdə sənaye məhsulu təqdim etməzsə, iqtisadi sanksiyaya məruz qala bilər. Müəssisə təyin olunmuş vaxtda qısa, ya uzunmüddətli ssudaları qaytar-mazsa, borclarını vaxtlı-vaxtında ödəməzsə, vergi məcəl-ləsini pozarsa, müvafiq miqdarda cərimə, ya da peniya ödəmək məcburiyyətində qalacaqdır. Əgər müəssisə qeyri-səmərəli fəaliyyətini uzun müddət ərzində davam etdirirsə, ciddi müflisləşmə mərhələsi ilə üzləşə bilər. Nəticədə bazar münasibətlərinə cavab verməyən sənaye müəssisəsi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirər-sə, kəskin maliyyə çatışmazlığı ilə üzləşəcək. Müəssisə-nin rəhbərliyi və onun əmək kollektivləri üçün maddi-mənəvi cavabdehlik prinsipinin pozulması halları üzün-dən müəssisə vergi qanunvericiliyinə də subyektiv səbəblər üzündən əməl etmək iqtidarında olmur. Digər maliyyə-kredit, bank təşkilatları tərəfindən verilmiş maliyyə vəsaitlərinin geri qaytarılması problemə çevrilir. Bu səbəbdən əvvəllər müəssisə ilə maliyyə institutları arasında razılaşdırılmış müqavilə şərtlərinə əsasən həmin müəssisənin gələcək fəaliyyəti haqqında aidiyyətli idarə-etmə təşkilatları tərəfindən tam müflisləşmə haqqında

müştərək qərar qəbul edilir. Həmin qərarın təsdiqlənməsi hüquqi cəhətdən düzgün olub-olmaması haqqında müvafiq dəqiqləşdirilməldən sonra, müflisləşmiş istehsal sahələrinə aid olan bütün maşın və avadanlıqlar satılaraq müəssisənin maliyyə institutlarına olan bütün borcları ödənilir.

Müəssisədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində iqtisadi maraq prinsipinin əsas məqsədi-gəlirin əldə edilməsi və perspektiv dövrdə daha geniş miqyaslı təkrar istehsal aparmaqdan idarətdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə maraq əsasən müəssisənin əmək kollektivlərinin ictimai-sosial tarazlığın təmin edilməsində aparıcı prinsipə çevirir. Bu isə müəssisədə sağlam sosial-psixoloji mühitin yaradılmasına, kollektiv işçi-əmək münasibətlərinin yüksək səviyyəyə qaldırılmasına və müəssisənin maliyyə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə etməyə əsas verir.

Maliyyə ehtiyatlarının təşkili prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzərdə tutulmuş bütün mərhələlərinin maliyyələşməsilə bağlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə ehtiyatları müəssisənin təmiz gəlirindən yaradılır. Bununla belə, maliyyə ehtiyatlarına yönəldilən pul vəsaitlərini likvid şəkildə saxlamaq məqsədəuyğundur. Beləki, əksəp hallarda müəssisəyə lazım olan maliyyə vəsaitlərini təşkilatın sərəncamında olan və ehtiyatda saxlanılan likvidlərin reallaşdırılması ilə təmin etmək olar. Bu zaman ön zəruri olan istehsal prosesinin çeşidində və təşkilində fasiləsizliyi təmin etmək və vaxt itkilərinə yol verməmək başlıca amillərdəndir.

Müəssisədə maliyyənin təşkili bir neçə amil əsasında qurulur, bu zaman istehsal təsərrüfat fəaliyyətində özünü maliyyələşdirmə, maddi ehtiyatların artırılması ön vacib məsələlərdəndir. Özünü idarəetmə prinsipinə

əsasən, müəssisə özü, öz iqtisadi fəaliyyətinin istiqamətlərini təyin edir və bazar şəraitində istehsal kommersiya fəaliyyəti daha genişlənilir. Bazar münasibətləri müəssisəni yeni kapital qoyuluşu üçün sahə axtarmağa, yeni istehsal sahələrinin təşkilinə sövq edir. Özünü maliyyələşdirmə prinsipi, məhsulun istehsal və satışı ilə bağlı xərclərin tam həcmdə ödənilməsi, bank və kommersiya qurumlarının köməyi ilə pul vəsaitlərini istehsalın inkişafına sərf edir. Bu prinsiplərin yerinə yetirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biridir və müəssisənin rəqabət qabiliyyətini təyin edir. İnkişaf etmiş dövlətlərdə müəssisənin özünü maliyyələşdirmə formalarının tətbiqində istifadə etdiyi vəsaitlərin həcmi 70 faizdən artıqdır.

Müəssisənin özünün maliyyələşdirmə mənbələri aşağıdakı məcburi ödənişlər hesabına təşkil olunur: a) amortizasiya ayırmaları, b) gəlirdən büdcəyə köçürmələr, v) təmir fonduna ayırmalar. Bununla yanaşı itehsal proqramlarını yerinə yetirmək üçün müəssisənin pul vəsaitləri yetəri deyildir. Müasir dövrdə bir çox müəssisələr və təşkilatlar bu prinsipi yerinə yetirə bilmişlər. Xalq təsərrüfatın müxtəlif sahələrində müəssisələr və təşkilatlar, alıcıya lazım olan məhsul buraxılışı prosesində istehsalın rentabelliği obyektiv səbəblərə görə təmin olunmur. Həmin sahələrə aşağıdakılar aiddir: 1) şəhər sənəsinin nəqliyyat üzrə ayrı-ayrı müəssisələr, 2) mənzil-komunal təsərrüfatı, 3) kənd təsərrüfatına aid bəzi emal məhsulları, 4) müdafiə sənayesi sahələri və s. Həmin müəssisələrə dövlət tərəfindən kömək göstərilir. Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə maddi cavabdehlik prinsipini yerinə yetirmək üçün maliyyə üsulları, hər müəssisə üçün onun rəhbəri və müəssisənin ayrı-ayrı işçi qrupları bilavasitə maddi və inzibati məsuliyyət daşıyırlar.

lar. Respublika hökuməti tərəfindən təsdiq edilmiş müəssisə haqqında qanuna əsasən, tərəflər arasında müqavilə şərtləri pozularsa (məsələn, məhsulun keyfiyyəti və mal göndərilmə vaxtı) müəssisə maliyyə sanksiyalarına məruz qalır. Eyni ilə kreditlərin qaytarılması, vergi məcəlləsini pozduğu üçün müəssisə tərəfindən müəyyən maliyyə vəsaitləri itirilmiş olur. Bu zaman müəssisə əlavə maliyyə mənbələrindən məhrum olur.

Belə olduqda iqtisadi münasibət qurumuna uyğun gələn iqtisadi-sosial sanksiyalar tətbiq etməklə müəssisə rəhbərliyi maddi cavabdehlik əsasında hərəkət edir. Müəssisə işçiləri istehsal-təsərrüfat prosesində əgər əmək intizamı pozulmuşdursa və nəticədə zay məhsul buraxılışına yol verilmiş olduğu halda təqsirkar şəxs dəymiş zərər həcmində ziyanı ödəməlidir. Dövlətin optimal vergi siyasətinə uyğun olaraq və təmiz gəlirin iqtisadi proporsiyalar əsasında istehlak və yığım fondları arasında bölüşdürülməsi təmin etməlidir. Dövlətin maraqları müəssisənin fəaliyyətinin rentabelliyi ilə təmin olunur. Maliyyə ehtiyatlarının yaradılması prinsipi sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əsasdır. Maliyyə ehtiyatlarının məqsədyönlü təşkili gələcəkdə riskdən sığortalanma deməkdir. Bazar şəraitində riskin nəticələri bilavasitə müəssisənin maliyyə qoyuluşlarına təsir edir.

Müəssisənin maliyyə ehtiyatları, vergilərin ödənilməsindən sonra yerdə qalan təmiz gəlir hesabına yaradıla bilər. Maliyyə ehtiyatlarına göndərilən pul vəsaitləri likvid şəkildə saxlamaq daha çox optimal variant sayılmaqla müəssisənin maliyyə çatışmazlığı şəraitində onları nəqd kapitalla çevirmək mümkündür.

Bazar mühitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə idarəetmə hüququna cavab verən unitar müəssisələr Azərbaycan Respublikasının hökumətin qərarı ilə yara-

dılır və dövlət tərəfindən lazımı kəmiyyətdə maşın-mexanizmlərlə, texniki avadanlıqlarla təchiz olunur. Dövlət tabeliyində olan unitar müəssisə ona verilmiş bütün əmlak üçün tam məsuliyyət daşımaqla, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş plan və tapşırıqları vaxtında və artıqlamasilə yerinə yetirməyə borcludur. Unitar müəssisələr üçün nəzərdə tutulmuş normativlərə əsaslanmaqla maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilmiş mənfəətin bölgüsü yuxarı idarəetmə təşkilatları və təsisçilər tərəfindən müəyyən olunmuş kəmiyyətdə və istiqamətdə aparılır.

1.3. Maliyyə-pul fondları və onların yaradılması.

Bir qayda olaraq, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə başlaması üçün sərbəst pul vəsaitlərinin olması ilkin şərtidir. Müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün onun sərəncamına verilən maliyyə vəsaitləri onun əsas və dövriyyə fondlarının formalaşdırılması, qeyri-maddi aktivlərin, başlıca istehsal təyinatlı maşın və avadanlıqların, işçi güvvəsinin cəlb edilməsi və onların əməyinin ödənilməsinə sərf edilir.

Müəssisənin pul fondları içərisində yığım kapitalı xüsusi yer tutmaqla müəssisə əmlakının artırılmasında böyük maliyyə dayağıdır. Sənaye-istehsal təyinatlı müəssisənin əsas fondlarının yaradılmasının iqtisadi mahiyyəti istehsal məqsədləri üçün müəssisə təsisçiləri tərəfindən verilmiş və geri qaytarılmayan pul vəsaitlərinin yığım fondlarında toplanmasıdır. Həmin pul vəsaitləri yeni istehsal güclərinin artırılmasına, yeni istehsal güclərinin işə salınmasına, avadanlıqların alınma-

sına, borcların ödənilməsinə, istehsal və satış dairəsinin genişləndirilməsi xərclərinə yönədilə bilər.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə aşağıdakılar aid edilməlidir:

1. Əsas və köməkçi istehsal sahələrində hasil olunmuş məhsulun satışından əldə edilən gəlir;
2. Sifarişçilər üçün yerinə yetirilmiş işlərin və görülmüş xidmətlərə müvafiq olaraq qazanılmış gəlir;
3. Müəssisənin sərəncamında olan, lakin müvəqqəti olaraq digər hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsinə verilmiş əmlakın, maşın və avadanlığın icarəsindən qazanılan gəlir.

Müəssisə maliyyəsinin əsasını təşkil edən belə gəlirlər təsərrüfat üçün mədaxil formasında çıxış edir və müəssisənin daxili təsərrüfat hesabına, fiziki şəxslərlə hesablaşma hesabına köçürülür. Əgər müəssisə məhsulu xarici müştərilərə satılırsa, mədaxil olunmuş maliyyə vəsaitləri əvvəlcə, müəssisə tərəfindən çəkilmiş əsas xərclərin ödənilməsi mənbəyi kimi istifadə edir. Daha sonra məhsulun satışı ilə əlaqədar və bazarda istehlakçılara göstərilən xidmətlərlə bağlı olan xərclərin ödənilməsinə yönəldilir. Bura iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə sərf edilmiş xərcləri, istehsalatla bağlı sahə məhsulunun buraxılışı üçün çəkilmiş xərclərin ödənilməsindən sonra yerdə qalan gəlirin kəmiyyəti daxildir. Müəssisə tərəfindən gələcək mədaxilin paylaşdırması amortizasiya fondlarına ayrılmalara, geniş təkrar istehsalın və əsas fondların maliyyələşdirilməsi üçün və onlardan eləcə də əmək kollektivlərinin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar əlavə tədbirlərin tətbiqi üçün istifadə oluna bilər.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsas məqsədi mümkün həddlər daxilində daha çox gəlir əldə etməkdir. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə görə bütün növ ödənişlərdən sonra yerdə qalan məbləğ xalis gəlir kimi müəssisənin sərəncamında qahr, ondan da ehtiyat kapitalı və ekoloji işlər üçün ehtiyatlar fondu formalaşır.

Müəssisənin pul fondunun əhəmiyyətli hissəsini ehtiyat kapitalı təşkil edir. Onun yaradılma mənbəyi müəssisənin əsas fəaliyyət dairəsindən əldə edilən gəlirdən ibarət olmaqla, həmin fondun maliyyə vəsaitlərinin bir hissəsi hesabına dividendlərin ödənilməsi həyata keçirilir. Digər tərəfdən müəssisə fəaliyyətində ehtiyat fondunun olması müəssisənin maliyyə sabilliyini təmin edir. Pul vəsaitlərindən ibarət ehtiyat fonduna iş, istehsal və xidmət sahələrinin genişləndirilməsi məqsədi ilə yeni yaradılan səhmdar cəmiyyətlərin istiqrazlarının müəssisə tərəfindən alınması üçün sərf edilən vəsaitlər də daxildir.

Müəssisənin yığım fondu-istehsalın inkişafı üçün təyin olunmuş pul vəsaitlərindən təşkil olunmaqla, müəssisənin əmlakını çoxaltmaq məqsədini daşıyır və maliyyə qoyuluşlarının həmin istiqamətlərdə istifadə edilməsi gələcəkdə daha çox mənfəət kütləsi qazanmaga daxili və xarici bazarlarda möhkəmlənməyə xidmət edir.

Müəssisənin işçi kollektivinin maddi və mənəvi maraqlarının təmin olunması üçün yaradılmış sosial təminatlı pul fondlarından istifadə sosial tələblərə, qeyri-istehsal sahə obyektlərinin maliyyələşdirilməsi və digər mühüm sosial məqsədlərə pul vəsaitləri xərclənir. Bütün hallarda valyuta fondu o, müəssisələrdə yaradılır ki, onlar istehsal olunmuş məhsulu razılaşdırılmış şərtlərlə xaric istehlakçılara sərfəli qiymətlə satır və bunun nəticəsində müəssisəyə valyuta vəsaitlərinin daxil olma kəmiyyəti dinamik surətdə inkişaf edir.

1.4. Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının təsnifatı.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən daxil olan bütün pul gəlirləri, o cümlədən xarici tərəfdaşların müəyyən maliyyə-pul köçürmələri, eləcə də təsisçilərin əvəzsiz və birdəfəlik pul yardımları maliyyə ehtiyatlarının əsas mənbəyi sayılır. Yaradılmış pul ehtiyatları fondu müəssisədə müəyyən texniki-iqtisadi səbəblərdən meydana gələn maliyyə çatışmamazlığı şəraitində maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün, hazırkı və gələcək xərclərin maliyyələşdirilməsi və istehsalın genişlənməsi üçün istifadə olunur.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində iştirak edən kapital-maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsi olmaqla yanaşı, həmin ehtiyatlar hesabına istehsalın genişləndirilməsi və müəssisə üzrə gəlirin artırılması məqsədini daşıyır. Digər tərəfdən müəssisənin kapitalı maliyyə ehtiyatlarının çevirilmiş formasında çıxış edir. Müəssisənin maliyyə ehtiyatları iki yerə bölünür: şəxsi (yəni müəssisədaxili) və cəlb edilmiş - xarici tərəfdaşların maliyyə vəsaitləri.

Müəssisənin özünün malik olduğu fərdi maliyyə ehtiyatlarına bütün növ gəlirlər və amortizasiya ayırmaları daxildir. Həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, müəssisənin sərəncamında bütün qazanılmış gəlir qalmır, onun bir hissəsi məcburi vergilər şəklində, digər hissəsi isə ümumi vergi ödənişləri şəklində büdcəyə köçürülür. Müəssisənin əlində qalan gəlir kollektivin rəhbərliyinin qərarı ilə müəssisədaxili yığma, digər hissəsi isə ümumi maraq mərhələləri üzrə bölünür. Yığılmaya yönəldilən gəlir müəssisədə istehsalın inkişafına və müəssisənin texniki gücünün yüksəldilməsinə işlədilir. Daxili tələbatı ödəmək üçün istiqamətlənən gəlir sosial məsələlərin həll

edilməsi ilə bağlı tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına və reallaşdırılmasına sərf olunur. İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətində amortizasiya ayırmaları əsas istehsal fondlarının köhnəlməsi və qeyri-maddi aktivlərin aşınması ilə ilkin dəyərin dəyişdirilməsinə səbəb olur. Onlar ikili xarakter daşıyır, bir tərəfdən məhsulun satış qiymətinə daxildir və onların satışından əldə edilən gəlir müəssisənin hesabına daxil olur. Digər tərəfdən sadə və geniş təkrar istehsalın miqyasını genişləndirməklə növbəti il üçün daxili maliyyə mənbəyini gücləndirir, maliyyə ehtiyatının artırılmasına təkan verir.

Müəssisə tərəfindən istehsal ahəngini saxlamaq məqsədilə cəlb edilən daxili və yerli, eləcə də xarici maliyyə mənbələri fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərindən istifadə olunur. Müxtəlif istiqrazların və səhmlərin buraxılması, dövlət büdcəsi və bank təşkilatlarının kreditləri hesabına maliyyələşdirilir. Müəssisə fəaliyyəti üçün tələb olunan vəsaitlər kapital, sərmayə sahiblərinin tərəfindən maliyyə köməkliliyinin göstərilməsi şərtlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Xarici sərmayəçilər öz pul vəsaitlərini sahibkara daha çox mənfəət gətirən sahələrdə kapital formasında yerləşdirirlər, sərmayəçilərin başlıca məqsədi sərmayə qoyuluşu nəticəsində, şəxsi maliyyə ehtiyatlarını həcm ehtibarı ilə artırmaq və tətbiqi dairəsini genişləndirməkdir.

İstehsal-texniki islahatlar prosesində yeni istehsal güclərinin və fəaliyyət sahələrinin mənimsənilməsilə əlaqədar olaraq müəssisədə nizamlaşdırma fondunun artırılması tələb olunur. Ümumi maliyyə çatışmazlığı həraitində müəssisə ayrı-ayrı fiziki şəxslərə məxsus olan sərbəst pul vəsaitlərindən istifadəni iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaqlıdır. Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə-kredit təşkilatlarından ssuda kapitalı müəssisəyə müəyyən şərtlər

daxilində verilir və borc alanlarla razılaşdırılmış müddətlərdə bank-kredit təşkilatlarına qaytarılmalıdır. Bundan başqa müəssisələrin maliyyə ehtiyatları sahədaxili və kənar müəssisələrin veksel və istiqraz şəklində dövrüyə buraxdığı maliyyə vəsaitləri hesabına təmin edilir.

Mülkiyyət formasından asılı olaraq dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi yalnız dövlətin birbaşa tabeliyində olan müəssisələri üçün nəzərdə tutulur. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün, banklar tərəfindən verilən kreditlər əsasən qısa müddətli olub, müəyyən güzəştlərlə verilir. Bəzən sərmayə proqramlarının yerinə yctirilməsini sürətləndirmək məqsədilə və müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun ümumdövlət əhəmiyyətini nəzərə alaraq, dövlət büdcəsindən çatışmayan maliyyə vəsaitlərinin həcmi miqdarında əlavə kreditlər də verilir.

Müəssisə tərəfindən cəlb edilmiş və xüsusi maliyyə ehtiyatları müəssisədə istehsal və sərmayə fəaliyyətində işlənir. Həmin maliyyə vəsaitləri müəssisənin istehsal, tədarük, satış proseslərində iştirak etməklə dinamiki hərəkətdədir və yuxarıda göstərilən mərhələrdən keçərək nəgd maliyyə vəsaiti şəklində müəssisənin hesablaşma hesabında saxlanılır. Müəssisə bazar münasibətləri şəraitində öz maliyyə stabilliyini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə və gündəlik maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə xələl gətirməmək şərtilə toplanmış maliyyə ehtiyatlarını özünün fəaliyyət sahələri üzrə məqsədyönlü surətdə bölüşdürür.

Müəssisə maliyyəsinin idarəetməsi olduqça mürəkkəb proses olmaqla sınaqdan çıxarılmış maliyyə mexanizminin köməyi ilə aparılır. Maliyyə fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi təkcə müəssisə tipindən asılı olmayıb, həm də sahənin maliyyə qurumuna uyğun aparılmasıdır.

Müəssisənin maliyyə mexanizminin əsas vəzifəsi maksimal gəlirin əldə edilməsi üçün müəssisənin maliyyə mənbələrinin idarəetməsindən ibarətdir. Maliyyənin idarəetmə qurumuna aşağıdakı mexanizmlər daxildir:

- a)maliyyə üsulları;
- b)maliyyə alətləri;
- v)huquqi təminat;
- q)maliyyə işlərinin idarəedilməsinin təcrübəvi üsulların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Müəssisə fəaliyyətində istifadə edilən maliyyə üsulları aşağıdakılardır:

- 1) istehsal, iş və xidmət sahələri üzrə maliyyə planlaşması;
- 2) maliyyə nəzarəti;
- 3) müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili.

Beynəlxalq mühasibat uçotunda 32-yə yaxın «Maliyyə alətlərindən» istifadə edirlər. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə alətləri altında müxtəlif müqavilələr bağlamaqla müəssisənin sərəncamında olan maliyyə aktivləri genişləndirilir. Bu zaman maliyyə fəaliyyətində müəssisə özünün bank-kredit təşkilatları qarşısında öhdəsinə götürdüyü müxtəlif öhdəlikləri yerinə yetirməlidir.

Müəssisə daxili iş sahələrində istifadə olunan maliyyə alətlərinə ilkin maddələr kimi, debet və kredit borclarının ayrı-ayrılıqda yekunu, həm də istehsal prosesində iştirak edən maşın və avadanlığın, alətlərin ümumi dəyəri aid edilir. Müəssisənin maliyyə aktivlərinə pul vəsaitləri daxildir və müqaviləyə görə pul vəsaitlərindən digər sahələrin və müəssisənin maliyyə aktivlərinin alınması üçün istifadə edilə bilər. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində işlədilən maliyyə öhdəliyi konkret formaya malik müqavilədir və onlar nəgd pul vəsaitlərinə, ya da maliyyə aktivlərinə dəyişdirilə bilər. Müəssisə fəaliyyə-

tində tətbiq edilən maliyyə alətləri digər müəssisələrin maliyyə alətləri ilə qarşılıqlı razılaşdırma əsasında istehsal vasitələrinə və digər maddi aktivlərə dəyişdirilə bilər və bu iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

İqtisadi şəraitdən asılı olaraq, maliyyə alətləri ilə bağlı əməliyyatlar həmişə maliyyə riskinə meyllidir. Müəssisənin maliyyə alətini almaq fikrində olan hüquqi şəxslərin topladığı məlumatlar onlara imkan verir ki, maliyyə hesabatının etibarlılıq səviyyəsi aşağı olan hallarda risk dərəcəsini müəyyənləşdirdikdən sonra maliyyə alətləri ilə əlaqədar əməliyyatlara üstünlük versinlər. Müəssisənin maliyyə alətlərinin özündə də məhiyyət etibarı ilə qiymətləndirmə riski mövcuddur və həmin amil ümumi gəlirlilik səviyyəsinə təsir edir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində iştirak edən maliyyə alətləri eyni zamanda aşağıdakı risklərlə üzləşməsi müşahidə oluna bilər:

1. Valyuta riskləri;
2. Alınan (verilən) kreditin faiz riski;
3. Müəssisə məhsullarının satış bazarlarında reallaşdırılması şəraitində mövcud olan və iqtisadi islahatlarla əlaqədar risklər.

Valyuta riski bilavasitə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə geniş həcmdə xarici dövlətlərin valyutasının cəlb edilməsi nəticəsində maliyyə alətinin qiymətinin dəyişməsi şərtində daha tez-tez müşahidə olunur. Bu səbəbdən əksər müəssisələr maliyyə-kredit çatışmamazlığını ölkədaxili sərmayə qoyuluşlarından istifadə etməyə üstünlük verməlidirlər.

Maliyyə alətinin qiymətləndirilməsində tətbiq edilən faiz riski bilavasitə müəssisə məhsullarının satış bazarlarında mövcud faiz dərəcələrinin əvvəlki faiz dərəcələrindən fərqlənməsi nəticəsində real qiymətlərə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Bazar riski isə o riskdir, maliyyə alətlərinin qiyməti bazar qiymətinin dəyişməsi nəticəsində yaranır və bu zaman qiymətlərin dəyişməsinə səbəb olan faktorların təsiri nəzərə alınmır. Bu da özlüyündə satıcı müəssisə üçün planlaşdırılan mənfəət kütləsinin azalmasına gətirib çıxarmaqla iqtisadi göstəricilərə mənfi təsir edir və müəssisənin ümumi göstəricilərini aşağı salır, bu da ümumi gəlirlilik səviyyəsinə mənfi təsir edir.

Müəssisə üçün ehtimal olunan kredit riski, kredit-maliyyə alətinin gücləndirilməsi prosesində kontaqentlərin biri, maliyyə alətinin qiymətləndirilməsində maraqlı tərəf kimi çıxış edərək, ilk növbədə öz borc vəsaitlərinin geri qaytarılmasında daha çox fəallıq göstərir və iqtisadi münasibətlərlə qarşılıqlı surətdə tənzimlənir.

Satılma (likvidlik) riski, müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığı üzündən təsərrüfat fəaliyyəti, istehsal prosesi müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır və bu zaman müəssisənin onsuzda pis olan maliyyə vəziyyəti gərginləşir. Maliyyə alətinin bazar qiyməti bilavasitə həmin dövrdə onlara verilən real qiymətlərin məcmusudur. Satış və ya mübadilə yolu ilə maliyyə alətlərinin müəssisə üçün zəruri olan müvafiq qiymətli aktivlərə dəyişdirilməsi düzgün qiymətlər adlandırılır. Bu səbəbdən sabit maliyyə durumu şəraitində müəssisə əlverişli maliyyə-kredit əməliyyatlarına üstünlük verməlidir.

Müəssisənin maliyyəsinin idarəedilməsi özündə təsərrüfat fəaliyyətinə aid məlumatların olması və onun təhlili, maliyyə planının tərtibi və proqnozlaşdırılan iqtisadi göstəricilərin yerinə yetirilməsi və müəssisənin strateji inkişafı üçün maliyyə ehtiyatlarının yaradılması mərhələlərini özündə birləşdirir.

1.5. Maliyyənin təşkili istiqamətləri.

Maliyyə-kapital qoyuluşlarını yeni istehsal və emal təyinatlı obyektin tikilməsinə, potensial istehsal imkanların genişləndirməyə, fəaliyyətdə olan müəssisələrin texniki vasitələrlə yenidən silahlanmasına və istehsal-xidmət sahələrinin yenidən qurulmasına yönəldilir. Sənaye müəssisələrinə kapital qoyuluşları müxtəlif mənbələr hesabına həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı üçün xüsusilə önəmli olan özünü maliyyələşdirmə formasına üstünlük verən müəssisələr üçün aşağıdakı fondların yaradılması vacibdir:

- müəssisələrin xüsusi vəsaitləri (istehsal, elm və texnikanın inkişaf fondu, sosial inkişaf fondu);
- büdcə və qeyri büdcə təşkilatları və xarici sərmayədarlarla hesablaşmaq üçün ehtiyat fondları;
- uzunmüddətli bank krediti və digər ödənişləri aparmaq üçün əlavə yığım fondu və s.

İstehsal və texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi üçün amortizasiya ayırmaları mühüm rol oynayır. Amortizasiya ayırmaları özünün iqtisadi mahiyyətinə görə müəssisə üçün əlavə maliyyə mənbəyi kimi çox əhəmiyyətli-dir. Müəssisə təsisçilərinin və ya birbaşa müəssisənin özünün sərəncamında toplanmış amortizasiya ayırmalarının bir hissəsi sərmayə qoyuluşlarına, digər hissəsi isə əsaslı tikintidə istifadə olunur. Sənaye müəssisəsində istehsal və qeyri-istehsal sahələrində aparılan təmirin bütün xərcləri normativ üzrə yaradılmış xüsusi fondlar hesabına maliyyələşdirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, sənayedə əsas fondların əsaslı təmirinə sərf olunan xərclər bəzi hallarda onların ilk dəyərindən çox olur. Belə olduqda onların müəssisə üçün nə dərəcədə səmərəli olması,

əlavə əsaslandırıcı göstəricilər vasitəsilə təhlil olunur. Müəssisənin müasir tələblər baxımından istehsal, elm və texnikanın yeni müasir maşın və avadanlıqlarla təmin olunmasının əsas mənbəyi inkişaf fondudur. Bu fondda köçürmələrin həcmi müəssisə və birliklərin maliyyə planında əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş qaydada hesabi kəmiyyətdə müəyyən olunur.

Müəssisənin hesabat ilində əldə etdiyi mənfəətin plan bölgüsündən sonra onun təkrar bölgüsü zamanı müəssisənin sərəncamında qalan məbləğ yuxarı idarəetmə təşkilatı tərəfindən müəyyən olunmuş normativ əsas götürməklə bölüşdürülür. Sosial inkişaf fondunun vasitələri əsas etibarilə müəssisə kollektivinin mənzil-komunal və sosial təyinatlı ehtiyacının ödənilməsinə həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Elmi-texniki, sosial inkişaf fondunun vəsaitləri həmin maliyyələşdirmə mənbəyi ilə təmin olunur. Müəssisənin yerləşdiyi ərazi prinsipi üzrə xidmətindən istifadə etdikləri bank təşkilatları öz fəaliyyətlərində sərbəst qalan vəsaitlərini hər hansı digər müəssisənin kreditləşməsi üçün istifadə edə bilərlər. Bankın sərbəst maliyyə vəsaitlərindən istifadə etmiş müəssisə müvəqqəti cəlb edilmiş kreditin ümumi məbləğinin 0,5 faizi miqdarında onlara ödənişlər verməlidir.

Büdcə təhsisatları tərəfindən müəssisəyə verilən maliyyə vəsaitləri əsas etibarilə yeni istehsal güclərinin mənimlənməsinə, texniki cəhətdən inkişafı təmin edən sənaye sahələrinin genişləndirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq dövlət qurumları bilavasitə səlahiyyəti çərçivəsində sərəncamında olan sərbəst pul vəsaitlərini yeni müəssisələrin tikilməsinə sərf edə bilərlər. Həmin vəsaitlər kifayət etmədikdə isə büdcədən maliyyələş-

dirmə mənbələri hesabına nəzərdə tutulmuş yeni istehsal sahələrinin tikintisi həyata keçirilir.

Müəssisə üçün digər maliyyələşdirmə mənbəyi kimi müəssisə daxili sərbəst maliyyə vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması hesabına bank təşkilatlarında toplanmış vəsaitlər çıxış edir. Müəssisəyə xidmət edən bank təşkilatı müəssisəyə lazım olan tikinti işlərinə dair titul siyahılarını və digər sənədləri aldıqdan sonra maliyyələşdirmə əməliyyatlarına başlayır. Bank təşkilatı tərəfindən verilən kreditlər müəssisənin yeni istehsal güclərinin işə salınması və yeni istehsal binalarının tikintisinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunmalıdır. Müəssisə tərəfindən bunun üçün bank təşkilatına aşağıdakı sənədlərin təqdim olunması vacibdir:

a) müəssisənin strateji inkişaf planına daxil olan yeni tikintilərin və yardımçı binaların titul siyahısı;

b) hesabat ilində istifadəyə veriləcək istehsal-xidmət obyektlərinin siyahısı;

v) tikinti qurumlarında razılaşdırılmış işlərin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi təsdiqləyən müqavilələrin təsdiq olunmuş variantları;

q) tikinti-quraşdırma işlərinin aparılmasına dair podratçı-tikinti təşkilatları ilə bağlanmış müqavilələr.

Tikinti işləri adətən podrat və təsərrüfat hesabı ilə aparılır. Müəssisənin özünün təsərrüfat hesabı ilə tikinti quraşdırma işləri onun daxili ehtiyat mənbələrində və fondlarında toplanmış vəsaitlərdən maliyyələşdirə bilər.

Müəssisənin istehsal güclərinin artırılması məqsədilə yeni texnologiyamın tətbiqi 10-12 il davam edir və hər il sənayedə mal və avadanlıqların normal artım sürəti 7,2-8,5 % təşkil edir. Onların yeniləşdirilməsi 3 faizdən -dən bir qədər artıqdır, belə hal istehsalın səmərəliliyinə pis təsir göstərir. Müəssisənin texniki inkişaf fondu

hesabına maliyyələşdirmə əsasən elmi tədqiqat, konstruktor texnoloji işlərin reallaşdırılması üçün istifadə edilir. Müəssisənin maliyyə imkanların artdığı halda mənfəətin bir hissəsi xüsusi vəsaitlər kimi istehsal, elm və texnikanın inkişaf fonduna yönəldilir. Baş idarə tərəfindən öz növbəsində mərkəzləşdirilmiş elm və texnikanın, istehsalın inkişaf fondu və ehtiyatları yaradılır, sonradan onların bir hissəsi elm və texnikanın inkişafı üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Həmin fond hesabına həmçinin elmi-tədqiqat təcrübə, konstruktor və texnoloji işçilərin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Müəssisə və birliklərdə elmi-texniki işlər üçün maliyyə vəsaitləri çatmadıqda ərazi bankları ilə bağlanmış müqavilələrə əsasən onlardan alınan kreditlərdən istifadə edilə bilər.

Bank təşkilatı ilə müəssisə arasında bağlanan müqavilədə tərəflərin üzərinə götürdükləri qarşılıqlı öhdəliklər müəyyən olunur. Kreditin açılması üçün sifarişçi müəssisə məhsulun istehsalı ilə bağlı xərclər və onların maliyyələşməsi mənbələri və məhsulların siyahısını əvvəlcədən banka təqdim edir. Bu tələbləri müəssisə yerinə yetirmədikdə onlara verilən kreditləri bank dayandırmaq səlahiyyətinə malikdir. Sənaye sahələrində təşkil olunan əsas təmir fondları ümumi fondların illik həcmnin 2-3,5 fizini təşkil etməklə müəssisə fəaliyyətində əsaslı təmir işlərinə yönəldilir. Bununla əlaqədar maşın və avadanlığın mənəvi köhnəlməsinin qarşısının alınması üçün əsas fondlar yeniləşməsi iki istiqamət yzrə təşkil oluna bilər:

1. Eyni vaxda müəssisənin maşın və avadanlıqları əsaslı təmir olunmaq üçün dayandırıla bilər. Bu formada həyata keçirilən yeniləşmə əsaslı təmirin aparılması üçün nəzərdə tutulan vəsait hesabına maliyyələşdirilir.

2. İstehsal vəsaitlərinin təzələnməsi və texniki cəhətdən yenidən silahlanması, yenidənqurma işlərini nəzərdə tutan kapital qoyuluşları hesabına maliyyələşməsi və həmin vəsaitlərin bir hissəsi törəmə istehsal sahələrinin və istehsal güclərinin yeniləşdirilməsinə sərf oluna bilər. Bu tip yeniləşməyə dəzgah, avadanlıq və qurğuların yeniləşməsinə aid etmək olar.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində aparılan əsaslı təmir işləri aşağıdakı mənbələr və fondlar hesabına maliyyələşdirilir.

a) amortizasiya ayırmalarının yığılmasından hasil olan maliyyə vəsaiti;

b) bank müəssisəsindən alınmış kreditlərdən ibarət vəsaitlər, buraya təsisçinin zamanəti ilə verilən vəsaitlər də daxildir;

v) əsaslı təmir zamarı istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı binaların yenidən qurulması nəticəsində müəssisəyə lazım olmayan material dəyərlilərinin satışından əldə olunan gəlirdən daxil olmalar.

Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində müasir inkişaf səviyyəsinə nail olmaq məqsədilə aparılan əsaslı təmir işlərinə müəssisənin özünün maliyyə vəsaitləri çatmadıqda yuxarı sahə nazirliklərinin borc vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. İstehsal sahələrinin genişləndirilməsinə ayrılmış həmin vəsaitlər yenidənqurma işlərinə kifayət etmədikdə, yuxarı idarəetmə sahə nazirliklərinin zamanəti ilə bank kreditlərindən istifadə olunur. Müəssisənin hər hansı bir səbəbdən həmin kreditləri vaxtında geri qaytarılmaması ilə əlaqədar bütün əlavə ödəmələr, zamanəçi yuxarı sahə nazirliyi tərəfindən banka geri qaytarılır. Həmin vəsaitlər sonradan, ondan istifadə etmiş müəssisənin maliyyə-təsərrüfat nəticələrinə əsasən balans gəlirindən hissə-hissə çıxılır.

Müəssisənin düzgün düşünülmüş maliyyə mexanizminin təsir etmə dairəsi geniş olmaqla, onlardan daha səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır. Nəticə etibarı ilə maliyyə mexanizmin əhatə dairəsi genişlənməklə bütün istehsal və qeyri-istehsal sahələrini fasiləsiz surətdə maliyyə vəsaitlərlə təmin edilir. **Müəssisənin maliyyə mexanizmini** əsas fəaliyyət dairəsini onun tipik sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bazar mühitinə uyğun formalaşdırmaq iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir.

Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələr bir qayda olaraq onların təsisçiləri tərəfindən əsasən maliyyələşdirilir. Bu səbəbdən həmin müəssisə tipləri onların təsərrüfat-istehsalat fəaliyyətində maraqlı olan fiziki və hüquqi şəxslər tərəfində maliyyə-kredit mexanizmi təşkil olunmaqla onların daimi nəzarətində saxlanılır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə münasibətlərinin dinamik vəziyyəti müəssisənin istehsal-maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsiz maliyyələşdirmək məqsədini daşıyır. Bu istiqamətdə müəssisədə maliyyələşdirmə işlərində keyfiyyət dəyişikliklərinin əldə edilməsi üçün təşkilati-quruluş dəyişikliklərinin aparılması istisna olunmur. Maliyyə mexanizmindən daha səmərəli istifadə edildikdə aparılan təşkilati-texniki tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması dəqiq iqtisadi hesablamalara əsaslanmalıdır. Əks təqdirdə yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun formalaşmayan maliyyə mexanizmi müəssisə üçün mal-material maddi ehtiyatların, maliyyə vəsaitlərinin və işçi qüvvəsinin izafi sərfi ilə yanaşı, dəyəri heç bir vasitə ilə bərpa olunmayan iş vaxtı itgilərinə səbəb olacaqdır.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat sahələrinin daimi maliyyə mənbələri ilə təmin olunmasında bilavasitə dövlət idarəetmə-maliyyə qurumları məşğul olduğu üçün

həmin müəssisələrin maliyyə mexanizmini tənzimləmək nisbətən kiçik xərclərlə aparmaq mümkündür.

Qeyri-dövlət qurumlarına aid olan müəssisələrdə bu amilin həlli istiqamətləri müxtəlif və çox mərhələli ola bilər. Qeyd olunan iqtisadi maliyyə mexanizminin fasiləsizliyinin təmin olunması həmin müəssisələrin mülkiyyətçilərinin özlərinin maliyyə vəziyyətinin səviyyəsi və müəssisənin cari və strateji inkişaf meyarlarından əsaslı surətdə asılıdır. Digər mühüm cəhət müəssisə mülkiyyətçilərinin dövlət maliyyə idarəetmə qurumları və müxtəlif iqtisadi institutları ilə qarşılıqlı mövcud əlaqələrinin qurulması və aparılması reallıqları ilə mütləq inteqrasiya olmalıdır.

Müəssisənin maliyyə mexanizmi iqtisadi təbiətinə görə əsas hərəkət verici qüvvə olmaqla yanaşı-birbaşa bu sahədə maraqlı olan bütün tərəfdaşların-dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin birgə söyləri və strateji məqsədlərinə müvafiqlik təşkil etməlidir. Digər tərəfdən müəssisənin maliyyə təminatında mühüm rol olunan maliyyə mexanizmi vasitəsilə dövlət və qeyri-dövlət idarəetmə təşkilatlarından cəlb edilmiş maliyyə-kredit vəsaitlərinin qorunub saxlanması və onların dövrəliyinin sürətləndirilməsinə xidmət edir. Müəssisənin maliyyə mexanizminin həssaslığı canlı insanların birgə fəaliyyəti ilə tənzimlənir ki, buda tətbiq olunan tədbirlərin düzgün seçimini və iqtisadi səmərəliliyini strateji cəhətdən əsaslandırmağa imkan verir.

1.6. Müəssisənin maliyyə mexanizmləri.

Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin idarə olunması maliyyə mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilir. Müəssisənin maliyyə mexanizmi-maksimal gəlir əldə etməkdən ötrü müəssisənin maliyyə vəsaitlərini idarə olunması sistemidir. Maliyyə vəsaitlərinin idarə olunması qurumu

bunları əhatə edir: maliyyələşdirmə üsulları, maliyyə alətləri, hüquqi təminat, maliyyə vəsaitlərini idarə olunmasının məlumat–metodik təminatı. Maliyyə üsulları öz növbəsində maliyyə planlaşdırması, maliyyə uçotu, maliyyə təhlili, maliyyə nizamlanması və maliyyə nəzarətini təşkil edir.

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq maliyyə alətləri anlayışı dedikdə, bir müəssisənin sərbəst maliyyə vəsaitlərindən istifadə və digər müəssisə üçün maliyyə öhdəliyini nəzərdə tutan iki tərəf arasında bağlanmış müqavilə başa düşülür. Maliyyə alətləri özündə həm debitor və kreditor borcların, həm də maliyyə opsiyonları, fyuçerlər və forvardlar, faiz və valyuta svopları kimi törəmə alətlərini birləşdirir.

Maliyyə öhdəliyi–müqavilə üzrə pul vəsaitlərini və ya digər maliyyə aktivlərini ötürməklə əlaqədar əməliyyatlardan ibarətdir. Maliyyə alətləri üzrə əməliyyatlar həmişə maliyyə riskləri ilə müşayiət olunur. Məlumat ilə təminat dərəcəsi maliyyə haqq–hesabın istifadəçilərinə imkan verir ki, maliyyə alətlərinin risk dərəcəsini qiymətləndirə bilsinlər. Qiymət riskli özündə yalnız potensial zərərləri yox, həm də potensial gəliri birləşdirir. Qiymət riski müstəqil bölüm kimi valyuta riski, faiz riski, bazar riski kimi hissələrə ayrılır. Valyuta riski–bu, o riskdir ki, maliyyə aləti kimi mövcud qiymətin əcnəbi valyutanın mübadilə qiymətinin qalxması və ya düşməsi nəticəsində dəyişməsinə əks etdirir. Faiz riski–bu, o riskdir ki, maliyyə alətinin qiyməti bazardakı faiz nisbətinin qalxması və ya düşməsi nəticəsində dəyişməsinə göstərir. Bazar riski–bu, o riskdir ki, maliyyə alətinin qiyməti hansı faktorlardan əmələ gəlməsindən asılı olmayaraq, bazar qiymətlərinin qalxması və ya düşməsi nəticəsində dəyişəcək. Kredit riski–bu, o riskdir ki, maliyyə alətində iştirak edən kontragentlərdən biri

üzərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirə bilməyərək ikinci tərəfin zərəyə düşməsinə səbəb olur. Likvidlik və ya maliyyələşdirmə riski – bu, o deməkdir ki, müəssisə, maliyyə aləti üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün vasitələri səfərbər edərkən çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Bu hal maliyyə aktivinin tez bir zamanda onun həqiqi dəyərinə yaxın qiymətə çatma qabiliyyətinin olmaması nəticəsində meydana çıxma bilər.

Müəssisədə pul axınının riski o riskdir ki, gələcəkdə pul axınlarının hərəkətindən asılı olaraq, maliyyə həcmi artmaqla tərəddüd edəcək. «Üzən» faiz dərəcəli borc alətinin olması şəraitində bu cür tərəddüdlər maliyyə aləti üzrə faktiki faiz dərəcəsinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar bazar dəyəri, ya da ədalətli dəyər əsasında həyata keçirilir. Bazar dəyəri–bu, satışdan əldə edilməsi mümkün olan, ya da aktiv bazarda maliyyə aləti əldə edilərkən ödənilməsi zəruri olan məbləğdir. Ədalətli dəyər–bu, aktivin mübadilə edilə biləcəyi, ya da müqabilində müstəqil tərəflər arasında qarşılaşdırıla bilən şərtlər əsasında könüllü olaraq bağlanan sövdələşmə zamanı öhdəliyin yerinə yetiriləcəyi məbləğdir. Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi işi bilavasitə pul axınlarının idarə edilməsi deməkdir. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti baxımından iqtisadi dayanıqlığı onun rəqabət qabiliyyətliliyini göstərir. Bununla onlar eyni zamanda maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına birbaşa təsir göstərən məlumat toplanışı və təhlilini, maliyyə planlaşdırılmasının həyata keçirilməsini və proqnozlaşdırılmasını perspektiv istiqamətlər üzrə mərkəzləşdirilməsini təmin edir. Müəssisənin düzgün düşünülmüş maliyyə mexanizminin təsir etmə dairəsi geniş olmaqla, onlardan daha səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır. Nəticə etibarı ilə maliyyə mexanizminin əhatə dairəsi genişlənməklə bütün istehsal və

qeyri-istehsal sahələrini fasiləsiz surətdə maliyyə vəsaitlərlə təmin edir.

İqtisadi münasibətlər qurumunda hər bir müəssisə özünün istehsal-satış ixtisaslaşmasına müvafiq gələn maliyyə kanallarından istifadəyə üstünlük verməlidir. Məhz bu amilin təsirli olması üçün müəssisənin maliyyə-təsərrüfat xidmətlərinin əsas vəzifəsi yaxın gələcəkdə satış bazarlarının real vəziyyəti müəyyənləşdirməklə, onlarda özlərinə məxsus daimi rəflərin əldə olunmasıdır. Müəssisənin maliyyə mexanizminin təşkilati aktivliyindən və pul vəsaitlərindən daha məqsədyönlü istifadə səviyyəsindən asılı olaraq onun tərəfdaşları arasında müsbət imici formalaşır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə üçün bu amil çox önəmli sayılmaqla daha əhatəli maliyyə mexanizmini təşkil etməyə əsas verir. Başqa sözlə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin lokomotivi sayılan maliyyə mexanizmi birdəfəlik əməliyyatlardan ibarət olmayıb, o konkret iqtisadi-siyasi şəraitə uyğun şəkildə dinamik surətdə təkmilləşdirilməklə yeniləşdirilməlidir.

Müəssisələr arası iqtisadi texniki əməkdaşlığın aparılması bilavasitə istehsal güclərinin artırılması əmtəə-məhsul həcmnin və çeşidinin genişləndirilməsinə satış bazarlarında daimi reallaşdırma payının əldə olunması ilk növbədə maliyyə-mexanizmin düzgün tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Bu isə öz növbəsində müəssisə üçün yaxın perspektivdə daha təsirli və maliyyə mənbələrinə malik olmasına səbəb olacaqdır.

Müəssisənin maliyyə mexanizmini əsas fəaliyyət dairəsini onun tipik sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aşağıdakı kimi formalaşdırmaq iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətli bir addımdır.

Müəssisədə fəaliyyət sahələri üzrə müəyyənləşdirmə sahələri.

Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələr bir qayda olaraq onların təsisçiləri tərəfindən əsasən maliyyələşdirilir. Bu səbəbdən həmin müəssisə tipləri onların təsərrüfat-istehsalat fəaliyyətində marağı olan fiziki və hüquqi şəxslər tərəfində seçilmiş meyarlar əsas götürməklə maliyyə mexanizmi təşkil olunur.

Müəssisənin maliyyə mexanizmi iqtisadi təbiətinə görə əsas hərəkət verici qüvvə olmaqla yanaşı-birbaşa bu sahədə marağı olan bütün tərəfdaşların-dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin birgə söyləri və strateji məqsədlərinə müvafiqlik təşkil etməlidir. Digər tərəfdən müəssisənin maliyyə təminatında mühüm rol olunan maliyyə mexanizmi vasitəsilə dövlət və qeyri-dövlət idarəetmə təşkilatlarından cəlb edilmiş maliyyə, kredit vəsaitlərinin qorunub saxlanması və onların dönerliyinin sürətləndirilməsinə xidmət edir. Müəssisənin maliyyə mexanizminin həssaslığı canlı insanların birgə fəaliyyəti ilə tənzimlənir ki, buda təbii olunan tədbirlərin düzgün seçimini və iqtisadi səmərəliliyini strateji istiqamətləri göstərir.

1.7. Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin mahiyyəti, funksiyaları və maliyyə qoyuluşu mənbələri.

Müəssisə-sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və aparılmasının əsas iqtisadi məqsədi olmaqla ictimai ehtiyacların təmini və gəlir əldə edən təsərrüfatçı subyektdir. Öz məzmununa görə təşkilatların və müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyəti məhsulun istehsalı və realizə edilməsini, işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsini, fond bazarında aparılan əməliyyatları əhatə edir. Müəssisə müxtəlif fəaliyyət

növlərindən birini, ya da eyni vaxtda bütün fəaliyyət növlərini həyata keçirə bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin gedişində müəssisə və təşkilatların öz kontragentləri ilə: təchizatçılarla və alıcılarla, birgə fəaliyyət üzrə tərəfdaşlarla, birlik və assosiasiyalarla, maliyyə və kredit qurumları ilə təsərrüfat əlaqələri yaradırlar. Bu əlaqələrin qurulması nəticəsində istehsalın aparılması və məhsulun realizə edilməsinin təşkili, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması, sərmayə qoyuluşu fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı maliyyə münasibətləri yaranır. Maliyyə münasibətlərinin maddi əsası kimi pul vəsaitləri çıxış edir, bunların ərsəyə gəlməsi üçün zəruri şərt isə pul vəsaitlərinin real hərəkətidir. Bu prosesin gedişi zamanı pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondları yaradılır və lazım gəldikdə onlardan istifadə edilir.

Müəssisələrin maliyyə münasibətlərini iqtisadi məzmunundan asılı olaraq aşağıdakı təsərrüfat fəaliyyətinə aid istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Müəssisənin yaradıldığı məqamda nizamnamə kapitalının təsisçilər tərəfindən formalaşdırılması. Nəzərə almaq lazımdır ki, nizamnamə kapitalı istehsal fondlarının formalaşdırılmasının, qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsinin ilkin mənbəyidir;

2. İstehsal və məhsul satışı ilə yeni yaradılmış dəyərin meydana gəlməsi ilk növbədə sənaye müəssisələri ilə tədarükçülər və istehlakçılar arasında münasibətlər mühüm rol oynayır. Bunlara xammal, materiallar, hazır məhsul mübadiləsi, maliyyə münasibətləri, rabitə və tikinti müəssisələri ilə, gömrüklə, əcnəbi dövlətlərlə sərmayə

münasibətləri aiddir. Bu münasibətlər təsərrüfat fəaliyyəti zamanı vacibdir, çünki kommersiya fəaliyyətinin maliyyə baxımından nəticəsi bir çox halda həmin əlaqələrin səmərəli təşkilindən asılıdır;

3. Müəssisələr, filiallar, sexlər və şöbələr üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsi, gəlirin, dövrüyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsinin təkmilləşdirilməsi. Bu münasibətlər qrupu istehsalın təşkilinə və fəaliyyət dövrünün ahəngdarlığına birbaşa təsir göstərir;

4. Müəssisə və işçilər arasında gəlirlərin bölüşdürülməsi və istifadəsi, müəssisənin səhm və istiqrazlarının buraxılması və reallaşdırılması xüsusilə önəmlidir. Müəssisə tərəfindən buraxılan istiqrazlar üzrə faizlərin və səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsi, dəymiş maddə zərərə görə cərimə və kompensasiyaların alınması, fiziki şəxslərdən vergilərin tutulması maliyyə münasibətlərinin əsasını təşkil edir;

5. Müəssisə və onun təsisçiləri arasında bütün istiqamətlərdə maliyyə-təsərrüfat münasibətləri. Bu münasibətlər məqsədli sahəvi proqramların maliyyələşdirilməsini, marketing tədqiqatlarının, elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını nəzərdə tutur. Digər tərəfdən sərmayə qoyuluşu layihələrinin mərkəzləşdirilmiş məqsədli maliyyə yardımları fondlarının yaradılması, onların təyinatı üzrə istifadə olunması mövcud münasibətlərin əsasını təşkil edir. Davamlı iqtisadi münasibətlər şəraitində bu qayda olaraq müəssisənin pul vəsaitlərinin təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində nəzarətin fasiləsizliyi.

6. Müəssisə və dövlətin maliyyə qurumları arasında əlaqələr, yəni büdcəyə bütün növ vergilərin və tədiyyələrin ödənilməsi, büdcədən kənar fondların formalaşdırılması,

vergi güzəştlərinin və cərimə sanksiyalarının tətbiqi, büdcədən zəruri maliyyə təxsisatların alınması mərhələlərini əhatə edir;

7. Müəssisə və bank qurumu arasında əlaqələr pulların kommersiya banklarında saxlanması, ssudaların alınması və qaytarılması, kreditə görə faizlərin ödənilməsi, valyuta fəaliyyəti və bank xidmətlərinin göstərilməsi əməliyyatları;

8. Müəssisə ilə sığorta şirkətləri arasında qarşılıqlı münasibətlər əsasında müəssisə əmlakının, ayrı-ayrı işçi kateqoriyalarının, kommersiya və sahibkarlıq risklərinin sığortalanması prosesləri;

9. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə-təsərrüfat fəaliyyətində çatışmayan maliyyə vəsaitlərini daxili və xarici sərmayədarlar hesabına mövcud münasibətlərə əsasən həyata keçirirlər.

Sadalanən qruplardan hər birinin öz xüsusiyyətləri və tətbiqi sahəsi vardır. Lakin onların hamısı ikili xassəyə malikdir, onların maddi əsasını pul vəsaitlərinin hərəkəti təşkil edir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə müəssisənin nizamnamə kapitalının formalaşdırılması, əsas vəsaitlərin dövrüyyəsi sürətlənir, mənfəət kütləsi artır.

Maliyyə vəsaitlərinin mahiyyəti onların vəzifələrindən irəli gəlir. Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti iki əsas vəzifəni yerinə yetirir: bölüşdürücü və nəzarətedici. Hər iki istiqamət öz aralarında sıx qarşılıqlı təsire malikdirlər. Bölüşdürmə funksiyasının köməyi ilə təsisçilərin əmanətləri hesabına yaranan ilkin kapitalın formalaşdırılması həyata keçirilir. Dəyərlə ifadə olunmuş ümumi daxili məhsulun, gəlirlərin və maliyyə ehtiyatlarının bölüşdürülməsi gedində əsas dəyər göstəricilərinin müəyyən edilməsi baş verir. Bununla yanaşı, məhsul istehsalında,

müəssisələr və təşkilatların cari və perspektiv inkişaf proqramlarının optimal uzlaşdırılması təmin olunur ki, bu da strateji inkişaf üçün çox vacibdir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahələrində həyata keçirilən nəzarət prosesinin əsas vəzifəsi və obyektiv əsasını istehsal və məhsulların satışına çəkilən xərclərin dəyər baxımından uçotu, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi, müəssisənin gəlirlərinin və pul fondlarının formalaşdırılması və bunların istifadəsi təşkil edir. Maliyyə vəsaitləri vasitəsilə təkrar istehsal prosesinin bütün fazalarını: istehsalı, mübadiləni və istehlakı eyni zamanda birləşdirən bölüşdürmə münasibətləri tənzimlənir. Lakin müəssisənin əldə etdiyi gəlirlərin miqdarı onun gələcək inkişaf imkanlarını irəlicədən şərtləndirir. Əksinə, vəsaitlərin fasiləsiz dövriyyəsinin pozulması istehsal və məhsulun realizəsinə çəkilən xərclərin artması, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi, müəssisənin gəlirlərini və müvafiq olaraq gələcək inkişaf imkanlarını, rəqabət qabiliyyətliliyini maliyyə baxımından dayanıqlığını aşağı salır. Bu halda maliyyə vəsaitlərinin nəzarət funksiyası bölüşdürmə münasibətlərinin istehsalın səmərəliliyinə yetərincə təsir göstərməməsi, maliyyə resurslarının idarə olunmasındakı və istehsalın təşkilindəki çatışmazlıqlar barədə məlumat verir. Bu cür siqnallara məhəl qoyulmaması müəssisənin müflis olmasına gətirib çıxara bilər.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət funksiyasının reallaşdırılması işi müəssisələrin fəaliyyətinə dair maliyyə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi əməkdaşlıq münasibətlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün zəruri tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir.

1.8. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə ehtiyatları və onun xüsusiyyətləri.

Müəssisələr, istehsal birlikləri və xalq təsərrüfatı sahələrinin maliyyəsi ümumi respublika maliyyəsinin tərkib hissələridir. Onlar öz tərkibinə görə dövlət müəssisələri təsərrüfat vahidlərinin və qeyri-dövlət təşkilatlarının maliyyəsini və təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin ən yüksək maliyyə qurumlarının əsasını təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən müəssisələr təsərrüfat hesabı üzrə iş aparmaqla bir başa öz gəlirini təmin etmək istiqamətində pul münasibətlərinin, pul vəsaitlərinin bəzi fondlarının, yəni istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin dəyərinin ödənilməsi, müəssisə istehsalın genişləndirilməsi, işçi əməyinə görə ödəmələr, iqtisadi həvəsləndirmə üçün müvafiq fondların yaradılması və istifadəsinin zəruriliyinə səbəb olur. Bazar münasibətləri ilə tənzimlənən müəssisədə təsərrüfat hesabı, təsərrüfat əməliyyatlarının müstəqilliyini, sifarişçilərlə bağlanmış müqavilə əsasında məhsulların satışını və xidmətlərin göstərilməsini, onların istehsalı üzrə yol verilmiş xərclərin müəssisənin fəaliyyətindən əldə edilən gəlir hesabına ödənilməsinə və müəssisənin rentabelliyinin yüksəldilməsinə nəzərə tutur.

Müəssisənin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri pul-dəyər ölçüsü vasitəsilə qiymətləndirilir və onlar müəssisənin gələcək dövrlərdə maliyyəsini təşkil edəcək gəlirlərində əks olunur. Hazırkı bazar şəraitində müəssisə maliyyəsinin ən çevik formada aparılması üsulu məhsul satışından əldə edilən gəlir olmaqla, həmin müəssisənin konkret dövrdə istehsal etdiyi ictimai məhsulun dəyərini ifadə edir. Gəlirin bir hissəsi istehsalın gedişi və

təşkili ilə bağlı xərclərin tam həcmdə ödənilməsi üçün istifadə edilir. Onun qalan hissəsi özündə yeni yaradılan dəyəri-əmək haqqı və ona edilən əlavələr, həvəsləndirmə fonduna ayırmalar, geniş istehsal xərclərinə və başqa məqsədlərə bölüşdürülən milli gəliri özündə əks etdirir.

Müəssisə fəaliyyətində yaradılan milli gəlirin bir hissəsi əsas maliyyə vasitəsi kimi müəssisənin özünün daxilində bölündürülür və onun yerlə qalan hissəsi isə ümumi dövlət fondlarından ibarət maliyyə vəsaitinə qatılır. Bu müəssisələrin, təşkilatların malik olduğu maliyyə vəsaitlərinin ümumi respublika maliyyəsi ilə ayrılmaz surətdə bağlılığını əyani surətdə əks etdirir. Hazırkı keçid dövründə müəssisələrin maliyyəsi onların cari və perspektiv dövrdə tam təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün əsas vasitədir. Vəsaitlərin dövriyyəsi əsas və dövriyyə fondları eləcə də tədavül fondların təkrar istehsalı ilə əlaqədardır. Məhz buna görə də müəssisələrin maliyyəsi onların bütün iş sahələrində təsərrüfat fəaliyyətinin əsası olmaqla, gəlirlər və xərclər formasında maliyyə məsələlərini həll edir.

Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi mahiyyət etibarilə sahəvi xüsusiyyətlərlə bağlı olur. İşə salınan yeni müəssisələrə maliyyə vəsaitləri dövlət tərəfindən əsas və dövriyyə fondları kimi verilir. Fəaliyyətdə olan müəssisə məhsulun istehsalı və satışı üzrə özünün bütün xərclərinin öz gəzən gəlirlər hesabına ödəyir. Müəssisə gəlirinin bir hissəsi pul yığımında müəssisənin öz sərəncamında qalmaqla, sadə və geniş təkrar istehsala və həvəsləndirmə fondlarının yaradılmasına sərf edilir. Müəssisə fəaliyyəti ilə əldə edilən gəlirin bir hissəsi pul yığımının əsas hissəsi kimi dövriyyə vergisinə mənfəət

dən ödəmələr formasında ümumi dövlət maliyyəsinə çerilməklə, yenidən bölüşdürülməyə yönəldilir. Eyni zamanda müəssisələrin sərəncamında qalan onun maliyyə vəsaitləri ümumi müəssisə tələbatını ödəmədikdə dövlət maliyyə fondundan həmin müəssisəyə maliyyə yardımı edilir. Bunun əvəzində müəssisə özünün gələcək dövrdə əldə edəcəyi gəlirdən, alınan maliyyə yardımına görə, razılaşdırılmış normativlərə uyğun faiz dərəcəsi üzrə ödəmələrə məruz qalır, bu da onun gəlirlik səviyyəsini aşağı salır.

Müəssisələrin, təşkilatlarının, birliklərin və təsərrüfat sahələrinin maliyyəsi ümumi dövlət-mərkəzləşdirilmiş maliyyəsinin tərkibinə daxil edilmir, lakin ümumi dövlət maliyyəsinin bir hissəsi kimi uçota alınır.

Bazar münasibətləri şəraitində işləyən müəssisələrin maliyyəsi, onların fəaliyyəti və ümumdövlət pul fondunun təşkilində iştirakı üçün zəruri olan pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində meydana çıxan iqtisadi münasibətləri ifadə edir. İstehsal vəsaitləri üzərində müxtəlif mülkiyyət formalarının mövcud olması dövlət müəssisələrinin və təşkilatlarının maliyyəsinin təşkilində bəzi fərqlərin yaranmasına səbəb olur. Əsas fərq onların ümumi dövlət maliyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasında təzahür olunur. Bir sıra hallarda müəssisənin maliyyəsi onun mənsub olduğu mülkiyyət formasından asılı olaraq, onların maddi və pul resursları dövlət tərəfindən verilən kredit və yardımlar sayəsində əsasən təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərdən yaradılır.

İstehsal birliklərinin maliyyəsi hər birinin ixtisaslaşma və kooperasiya səviyyəsindən asılı olaraq-onların inkişafı əsasında sənayenin idarə edilməsinin yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun gələn istehsal, iş və xidmət sahələ-

rinin yaradılmasını tələb edir. İstehsal birliyinin əsas vəzifəsi elmin və qabaqcıl dünya təcrübəsinin son nəticələrindən geniş istifadə edilməsi sayəsində istehsalın səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Müəssisənin daxil olduğu birliyin maliyyə planı aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir—gəlirlər, xərclər, dövlət büdcəsi ilə və digər kredit sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin təşkili və aparılması. Bundan başqa onların tərkibində bir sıra pul fondları, iqtisadi həvəsləndirmə, amortizasiya ayırmalarından ibarət olan fondlar yaradılır ki, bunların da ümumi həcmi mütləq surətdə müəssisənin maliyyə planında öz əksini tapmalıdır.

Müəssisə maliyyəsinin formalaşması bütün fəaliyyət prosesi ərzində aparılmaqla, zəruri hallarda bazar tələbatlarına uyğun şəkildə önəmli sahələrin inkişafına daha çox maliyyə vəsaiti yönəldilə bilər. Bu ilk növbədə texniki imkanlara əsaslanmaqla, cari dövr üçün daha səciyyəvi sayılan və müəssisənin maliyyəsinin dönrəliyini sürətləndirən, daha çox gəlir gətirən istehsal, satış və xidmət sahələrini əhatə edən fəaliyyət dairələrindən ibarət olmalıdır. Müəssisənin istehsal dairəsində bazara istiqamətlənən şəraitdə əmtəə istehsalı, iqtisadiyyatın idarə edilməsi üçün maliyyə vəziyyəti mühüm yer tutur. Təsərrüfat hesabının mühüm prinsipi əsasında öz xərclərini ödəməklə, yüksək rentabellik səviyyəsinə nail olmaq kifayət qədər gəlir əldə etmək müəssisənin başlıca strateji məqsədlərini təyin edir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti iqtisadi münasibətlər qurumundan asılı olub, onun vasitəsilə müəssisənin pul ehtiyatları planlı şəkildə əmələ gəlir və istifadə edilir. Müəssisədə maliyyə durumu pul münasibətlərini, yeni

yaranan dəyərin hərəkətini, pul fondlarının və yığımlarının bölüşdürülməsi proseslərini əhatə edir.

Bazar münasibətlərinə keçid hər bir müəssisənin özünün müstəqil maliyyə planının olmasını tələb edir. Maliyyə planının hazırlanmasının əsas məqsədi müəyyən olunmuş bütün işlərin və tədbirlərin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan pul vəsaitlərinin mənbələrini müəyyən etməkdən ibarətdir. Müəssisənin dəqiqləşdirilən maliyyə planı gəlir və xərclər balansı formasında tərtib olunur və onlar qarşılıqlı əlaqədə olan dörd mühüm hissədən ibarət olmaqla, mərhələlər üzrə ardıcılıq təşkil edir:

1. Müəssisə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilmiş gəlirlərin—pul vəsaitlərinin mədaxili;
2. İstehsal-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı xərclər, müxtəlif ödəmələr və ayırmalar;
3. Kredit münasibətlərindən daxilolmalar;
4. Büdcə ilə qarşılıqlı öhdəliklərin reallaşdırmasına dair tədbirlərin yerinə yetirilməsi.

Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin mövcud səviyyəsinə aşağıdakı əlavə ödənişlər birbaşa təsir edir:

- a) kreditlərin alınmasına görə ödənilən faizlər;
- b) geri qaytarılmamaq şərti ilə büdcədən müəssisəyə kömək məqsədi ilə verilən təxsisatlar;
- v) qarışıq fəaliyyət sahələrindən iştiraka görə əlavə olaraq çəkilən məsrəflər və s.

Müəssisənin maliyyə daxilolmalarından istehsalı genişləndirmək üçün alınmış sərmayələrə görə ödənişlər, bank kreditləri üzrə haqq və büdcə ilə tədiyyə münasibətlərinin təmin olunmasında istifadə olunur. Bütün qeyd olunan maliyyə kanalları müəssisə tipinə uyğun gəlməklə, onun iqtisadi münasibətlərinin dinamik vəziyyətdə olmasını təmin etməlidir.

2. Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri, onların quruluşu və formalaşması.

2.1. Dövriyyə vəsaitləri, onların mahiyyəti və əsas vəzifələri.

Müəssisənin dövriyyə kapitalının iqtisadi tərkibi xüsusi kateqoriya olmaqla mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisənin əsas və dövriyyə kapitalı şəkilində funksional mülkiyyəti və ya aktiv kapitalı olmalıdır. Dövriyyə kapitalı başqa sözlə dövriyyə vəsaiti deməkdir və müəssisə tərəfindən normal fəaliyyətin aparılması və inkişafı üçün müəssisənin mülkiyyət formasından asılı olaraq onların təsisçiləri tərəfindən verilir.

Dövriyyə kapitalı güclü maliyyə vəsaitidir, müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti prosesində fasiləsiz iştirak edir, həm də istehsal prosesində və məhsulun satışı prosesində aktiv rol oynayır. Dövriyyə kapitalı istehsal prosesinin və onun dövriyyəsinin fasiləsiz aparılmasının ritmiliyini təmin edir. Müəssisənin dövriyyə kapitalının çatışmayan hissəsi istərsə daxili maliyyə mənbələrindən, istərsə də kənar fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst maliyyə vəsaitləri hesabına ödənilir. Funksional təyinatına görə, istehsal prosesində istifadə olunan dövriyyə kapitalını: a) istehsal dövriyyə fonduna və b) yönəltmə fonduna ayırmaq olar. İstehsal dövriyyə fondu istehsal sahəsinə qulluq edir, onlar əmək əşyalarında maddiləşir (xam mal, yanacaq xərclərinin ödənilməsi üçün və s.) qismən də əmək vəsaitlərində, az qiymətli və tez xarabalan əşyalar şəkilində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində iştirak edir və bir qayda olaraq onların tərkibi və çeşidi tez-tez dəyişir.

Müəssisənin istehsal fondu istehsal, iş və xidmətlərin maddi əsasını təşkil edir. Onlar istehsal prosesinin materiallarla təmini və zəruri qiymətin yaradılması üçün istifadə olunur. Əsas və dövriyyə istehsal fondların prinsipal fərqi onların təkrar istehsal xarakterindədir və yeni yaradılmış məhsulun üzərinə öz qiymətini köçürmə üsulları ilə fərqlənilirlər. Bunlar aşağıdakı cədvəl məlumatları şəklində təsvir olunur.

Əsas və dövriyyə istehsal fondların təkrar istehsal iştirakı amilləri

Cədvəl № 1

Əsas fondlar	Dövriyyə fondları
İstismar müddəti uzun ömürlüdür (müddətlidir)	İstehsal prosesində bir dəfə iştirak edir
Natural-əşya formasını dəyişmir, uzun müddət öz tələbat qiymətini saxlayır	İstehsal prosesində öz natural-əşya formasını dəyişir və istehsalla bağlı ilkin tələbat qiymətini itirir
Uzun müddət ərzində istehsal prosesində dövr edir	Dövriyyə müddəti istehsal prosesindən asılıdır
Öz qiymətini məhsul üzərinə hissə-hissə köçürür	Öz qiymətini məhsulun üstünə tam şəkildə köçürür

Beləliklə, istehsal dövriyyə fondu istehsal sahələrinə xidmət edir, əmətəlik məhsulun üzərinə bütün dəyərini köçürməklə, öz əvvəlki şəklini itirir. Və bu bütün qeyd olunanların hamısı—bir istehsal prosesindən başlayaraq hazır əmtəəlik məhsul yarananadək baş verir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan maliyyə vəsaitinin digər elementi—yönəltmə fondudur və onlar istehsal prosesində birbaşa iştirak etmir. Onların

əsas vəzifəsi istehsal prosesini zəruri ehtiyatlarla təmin etmək, müəssisə ehtiyatlarının döviyyəsinə surətdən-dirmək və istehsala yeni yönəltmənin birliyini təmin etməkdən ibarətdir. Müəssisənin istehsal, iş və xidmət sahələrində yaradılan yönəltmə fondu hazır əmtəəlik məhsuldan və pul vəsaitlərindən ibarət olmaqla maliyyə vəziyyətinə birbaşa təsir edir.

İstehsal döviyyə fondların və yönəltmə fondların birləşməsi nəticəsində yeni kateqoriyaya çevrilməklə döviyyə vəsaitlərinin tərkibində vahid formada bütün müəssisə fəaliyyətini tənzimləyir. Həmin döviyyə vəsaitlərindən aşağıdakı mərhələlərdə istifadə olunur:

1. Təkrar istehsal prosesinin sürətləndirilməsi ilə yanaşı və istehlak bazarlarında məhsulun satış prosesinin eyni vaxtda aparılması;

2. Döviyyə fondun və yönəltmə fondunun vəsaitləri eyni vaxtda bütün istehsal-satış proseslərində fasiləsiz iştirak edirlər. Təsərrüfat-maliyyə prosesində iştirak edən döviyyə kapitalının əsas xüsusiyyəti odur ki, təsərrüfat subyektlərinin gündəlik fəaliyyəti üçün müxtəlif xərc maddələrinə avans edilir. Avans edilmənin məqsədi lazım olan maddi ehtiyatların yaradılması, bitirilməmiş istehsalın həcmi əsaslı surətdə azaltmaq və əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmasını təmin etməkdir.

Beləliklə, döviyyə kapitalı istehsal prosesinin və məhsulun satışının fasiləsiz aparılmasının təmini üçün lazımdır. Digər tərəfdən nəgd pul vəsaitlərini xarakterizə edir. İstehsal döviyyə fondların və yönəltmə fondunun yaradılması üçün çox vacib olan ilkin maliyyə mənbəyi döviyyə kapitalıdır. Müəssisə fəaliyyətində istifadə olunan döviyyə vəsaitinin tərkibi quruluşunda nəgd pul vəsaitləri xüsusi çəkiyə malikdir. Nəgd pul vəsaitlərinin kömiyyəti müəssisədə istehsal proseslərinin aparılması qaydalarından və müəssisənin maliyyə vəsaitlərində

səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır. Buna görə də maliyyə vəsaitlərinin səmərəliyinin artırma yollarının təyini üçün döviyyə vəsaitlərindən istifadənin təşkili mühüm rol oynayır. Bunun üçün bir sıra təşkilatı-texniki tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Müəssisə üçün faydalı olan həmin mərhələlərə aşağıdakılar aid edilməlidir:

1. Planlaşdırılan təsərrüfat ili üçün istifadə olunacaq döviyyə vəsaitlərin tərkibinin və quruluşunun müəyyənəndirilməsi;

2. İstehsal və iş sahələri üzrə döviyyə vəsaitlərinə olan təklif və tələbatın təyin etməsi;

3. Döviyyə vəsaitlərindən təyinatı üzrə və səmərəli istifadənin fasiləsizliyinin təmin olunması.

Müəssisənin döviyyə vəsaitlərinin tərkib elementləri Cədvəl №2

Qruplaşdırma əlamətləri üzrə	Döviyyə vəsaitləri	
	İstehsal sahələri	Qeyri ist. sahələr
Funksional təyinatlı istiqamət	İstehsal döviyyə fondu (istehsal sahəsi)	Yönəltmə fondu (döndərmə sahəsi)
İstehsalda iştirak etmə istiqamətləri	Ehtiyatla olan vəsaitlər; istehsalda olan vəsaitlər	Hazır məhsul və debitor borcları
Təsərrüfat fəaliyyətində iştirak sahələri	Əmək əşyaları; Əmək planı; Bitməmiş istehsal; Gələcək dövrün xərcləri;	Pul, debitor borcu və hazır əmtəəlik məhsul
Döviyyə fondunun planlaşdırma dərəcəsi	Normalaşdırılan döviyyə fondu	Normalaşdırılmayan döviyyə-yönəltmə fondu

Döviyyə vəsaitlərinin quruluş bölmələri vasitəsilə onların hər birində müəssisə fəaliyyətində iştirak edən maliyyə mənbələrinin tərkib hissəsi və onun ayrı-ayrı

elementlər üzrə və xərc maddələri arasında zəncirvari əlaqə yaradılır. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən ən səmərəli istifadə istiqaməti təkrar istehsal prosesində onların yerləşməsidir. Bu, iqtisadi baxımdan müəssisənin sərəncamında olan maliyyə və istehsal potensialından daha səmərəli istifadə edilməsinə və perspektiv imkanların genişləndirilməsinə şərait yaratmış olur.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri mühüm iqtisadi kateqoriya olmaqla özündə bir çox nəzəri və təcrübəvi amilləri birləşdirir. Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri mühüm maliyyə mənbəyi kimi istehsal və satış proseslərinin təşkili ilə əlaqədar əməli tədbirlərin işləniş hazırlanmasında və reallaşdırılmasında aparıcı amildir. İstehsal fondu maddi dəyərləri ifadə edən istehsal, əmək əşyalarında öz əksini tapır. Müəssisə hazır məhsul, pul vəsaitləri ilə birlikdə çevirmə fondu yaradır. Sənayenin istehsal dövriyyə fondu istehsal vəsaitlərinin bir hissəsi olmaqla maddi elementlər kimi istehsal prosesində xərclənir və onların dəyəri əmtəəlik məhsulun üzərinə tam həcmdə keçir. İstehsal prosesinin gedişində bilavasitə iştirak edən dövriyyə vəsaitlərinin maddi elementlərinin öz təbii formalarını və fiziki-iqtisadi mənbələrini dəyişir. İstehsal dövriyyə fondlarının üç hissədən ibarətdir: a) istehsal ehtiyatları, b) bitməmiş istehsal məhsulları, v) müxtəlif səviyyəli yarımfabrikatlar. Dövriyyə fondları istehsal proseslərinin bütün mərhələlərindən keçməklə əmtəəlik hazır məhsula və onların satışından sonra nəqli pul vəsaitlərinə çevrilir.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində dövriyyə fondu aşağıdakı əsas üç mərhələdə tətbiq olunur;

1-ci mərhələ - istehsal üsullarının müəyyən edilməsi proseslərinin davamlı təminatının təşkili.

2-ci mərhələ - istehsal proseslərinin aparılması və yeni məhsulun yaradılması və istehlakçılara çatdırılması.

3-cü mərhələ - yeni əmtəəlik məhsulun istehsalı və onların satış bazarlarında reallaşdırılması.

Bütün hallarda dövriyyə vəsaitləri qiymət kateqoriyasının daxili ünsürü kimi çıxış edir və nəzərə almaq lazımdır ki, əslində onların maddi qiyməti yoxdur, çünki, ayrılıqda ondan hazır-əmtəəlik məhsul istehsal etmək olmur. Dövriyyə vəsaitlərini pul ifadəsində qiymət göstəricisi olmaqla, onlar dövriyyə zamanı bitməmiş məhsul-yarımfabrikat kimi ehtiyat fondu yaradır. Dövriyyə vəsaitlərinin mənbələri müəssisənin özünün vəsaitlərindən ibarət olmaqla minimal istehsal ehtiyatları, qısa müddətli kreditlərin məcmusunu təşkil edir.

Müəssisədə istehsal təyinatlı dövriyyə vəsaitlərinin normallaşdırılmasını aşağıdakı elementlər üzrə aparılır:

1. Müəssisə istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti üçün əsas materiallar (onlara müvafiq ehtiyat fondu);
2. Kənar müəssisələrdən alınan yarımfabrikatlar (kompleksləşdirmə qaydasında);
3. Digər istehsal sahələrindən daxil olan dəstləşdirici məmulatlar;
4. İstehsal və qeyri istehsal təyinatlı köməkçi materiallar və müəssisə istehsalı ilə əlaqədar xammal;
5. Bütün növ yanacaq və enerji sərfi;
6. Taralar və qablaşdırıcı materiallar və inventarlar;
7. İstehsal təyinatlı müxtəlif ehtiyat hissələri;
8. Müəssisə fəaliyyəti ilə əlaqədar gələcək xərclər.

Dövriyyə vəsaitlərinin normallaşdırılması planı üçün onlara olan tələbatın səviyyəsi nəzərə alınmaqla aparılır. Əsas fondların intensiv işlətmə göstəriciləri vasitəsilə istehsal güclərindən istifadə dərəcəsini müəyyən etmək olar. Bütün istehsal və qeyri istehsal xassəli amillə-

rin ümumi həcmi nəzərə alınmaqla integral hesabların tətbiqi məqsədyönlüdür.

Müəssisənin güc göstəricilərinin birinci qrupuna avadanlığın ekstensiv işlətmə əmsalı, avadanlığın dəyişmə tezliyi, avadanlığın yükləmə əmsalı, avadanlığın faktiki işləmə vaxt əmsalı daxildir.

Müəssisənin əsas fondundan istifadənin intensivliyini təbii qiymət göstəricilərini tətbiq etməklə hesablamaq olar, bu istehsal imkanlarını xeyli yüksəldir.

Ümumi təbii göstəricilərə avadanlığın yüklənmə vaxtı fondundan istifadəyə dair məlumatlar aid edilir.

Təbii qiymət göstəriciləri, əsas fondlarını bir tərəfi səmərəliliyini xarakterizə edir, ona görə də qiymət göstəriciləri kimi fond qaytarmaları, fond təminatı haqqında məlumatlardan istifadə olunur.

1) Fond qaytarmalarının müəyyənləşdirməsi məqsədilə aşağıdakı bərabərlik düsturundan

$$\Phi = \frac{a}{\partial \vee .o.q + D \vee .o.q} \quad \text{istifadə edilə bilər}$$

burada iki əsas istiqamət üzrə dəqiqləşdirici variant tətbiq olunur;

a) bütün istehsal sahələrində istehsal olunmuş məhsulun miqdarı (natural və ya dəyər ölçüsündə);

$D_{\vee.o.q}$ – istehsal prosesində iştirak edən əsas vasitələrin orta qiyməti;

b) Fond təminatı aşağıdakı kimi hesablanır;

$$\Phi = \frac{\partial_{ist.f}}{\zeta} \quad \text{burada:}$$

$\partial_{ist.f}$ – planlaşdırılan dövr üçün əsas fondların həcmi;
 ζ – bütün istehsal sahələrində işləyənlərin sayı.

Müəssisənin strateji inkişaf istiqamətlərinin genişləndirilməsində və əsas fondların artmasında maliyyə mexanizmi çox böyük rol oynayır. Pul axınlarından düz istifadə edilməsi müəssisənin retabelliyyəsinin və maliyyə ehtiyatlarının artması maliyyə planlaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bazar münasibətlərinin tələblərinə cavab verən istehsal gücləri, material ehtiyatları və maliyyə mənbələri ilə təmin olunması zəruridir.

2.2. Dövriyyə vəsaitləri, maliyyələşdirilməsi mənbələri.

İqtisadi inkişafın aparıcı sahəsi kimi sənaye müəssisələrində istehsalın əhəngdarlığı, maddi-əmək və material ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi olduqca vacibdir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, çeşidlərinin yaxşılaşdırılması nəticəsində iqtisadi göstəricilərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsinə şərait yaradır.

Xammal, material, satış alınmış yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məlumatlar və s. müəssisənin istehsal ehtiyatları sayılmaqla, müəssisənin xeyli miqdarda vəsaitini və maliyyə ehtiyatlarını özündə mərkəzləşdirir. Ona görə də müəssisənin istehsal ehtiyatlarına nəzarət edilməsində və onun tərkib elementlərinin öyrənilməsində ilkin uçot və hesablamalar mühüm əhəmiyyət daşıyır. İstehsalla bağlı olaraq, müəssisənin dövriyyə vəsaitləri kimi istifadə olunan maliyyə vəsaitinin kəmiyyəti müəyyənləşdirilə bilər. Müəssisənin istehsal ehtiyatları, eyni zamanda onun özünə məxsus maliyyə vəsaitlərinin həcmi tənzim edilməsi indiki bazar münasibətləri şəraitində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bununla

müəssisədə istehsal ehtiyatlarına əsasən hər hansı bir hesabat dövrünün əvvəlinə və ya sonuna olanı müəssisənin özünə məxsus vəsaitinin məbləğində çatışmazlıq halları müəyyən edilir və onun tamamlanması üçün tədbirlər vaxtında işlənib hazırlanaraq həyata keçirilir.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin tənzimlənməsi üçün istehsal ehtiyatları ayrı-ayrı material qrupları üzrə natural ifadədə müəyyən edildikdən sonra pul (dəyər) ifadəsində hesablanaraq hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına müəssisə balansında göstərilir. Qüvvədə olan qaydaya görə müəssisənin istehsal ehtiyatları müəssisə istehsalında mənimsənilən məhsulun texnologiyasının xassələrindən və materiala olan tələbatlardan asılı olaraq müəyyən edilir. Sənaye müəssisənin dövriyyə vəsaiti əsas mənbəə kimi minimum tələbat daxilində müəssisənin özünə məxsus vəsaitin və mənfəətin hesabına tamamlanır. Müəssisə tərəfindən cəlb edilmiş maliyyə vəsaitləri aşağıdakı mənbələr hesabına əldə edilir:

1. Material ehtiyatları əldə etmək üçün ərazi və sahə banklarının qısa, orta və uzun müddətli kreditləri;
2. Bank tərəfindən kreditləşmənin nizamı salınması zamanı nəzərə alınan müəssisənin mal göndərənlərə olan kredit borcları.

Müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin dinamikasının dövriyyəsinin sürətlənməsi, kollektivin yüksək nəticələr əldə etməsi üçün maddi-marağının artırılmasına və beləliklə də dövriyyə vəsaitindən istifadə edilməsinin iqtisadi səmərəliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Müəssisənin istehsal ehtiyatları bir də ona görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, o bir sıra əsas iqtisadi göstəricilərin formalaşmasında önəmli rolə malikdir.

Maliyyə vəsaitlərinin müəssisə fəaliyyətində düzgün yerləşdirilməsi və onlardan öz təyinatları üzrə istifadə olunması üçün, istehsal ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etməyi aşkarlayan müxtəlif istiqamətli təhlillərin aparılmasıdır. Bundan əsas məqsəd bütün material ehtiyatların faktiki vəziyyətini öyrənməklə eyni zamanda müəssisədə müşahidə olunan dövrdə material ehtiyatların dəyişməsinə müəyyən etməkdən ibarətdir. İstehsal ehtiyatlarının təhlili faktiki material ehtiyatlarını həm bütövlüklə, həm də ayrı-ayrı material qruplarını müvafiq göstəricilərlə müqayisə etmək yolu ilə həyata keçirilir.

Maliyyə vəsaitlərinin dəqiqləşdirilmiş məbləğlərini müəyyən etmək üçün aparılan iqtisadi təhlillərdə hesabat dövrünün əvvəlinə nisbətən kənarlaşmalar aşkar edilməklə bərabər həm də bu kənarlaşmaların səbəbləri də ayrı-ayrı maddələr və mərhələlər üzrə aydınlaşdırılır. Təsərrüfat-istehsalat təcrübəsində müəssisədə material çatışmamazlığı onun özündən asılı olmayan səbəblərdən baş verə bilər ki, buda konkret dövr üçün müəssisənin maliyyə vəziyyətinə olduğca mənfi təsir göstərə bilər. Müəssisədən asılı olmayan səbəblərə görə xammal, materiallar üzrə tələbatların artması lazım olmayan, tələbatdan artıq material ehtiyatlarının əldə edilməsi onun maliyyə vəsaitlərinin yayındırılması deməkdir. Kəfiyyətsiz məhsul istehsal edilməsinə yol verilməsi ilə yanaşı, müəssisənin günahı üzündən hazır məhsulun mal alanların ünvanına vaxtında yola salınmaması halları müşahidə olunduqda onun qarşısı dərhal alınmalıdır. Hər iki vəziyyətdə müəssisə mühüm maliyyə itkilərinə məruz qalacaqdır. Bəzi hallarda aparılan iqtisadi təhlillər vasitəsilə aşağıdakı çatışmamazlıqları üzə çıxarmağa imkan verir:

1. Müəssisənin dəstləşdirilməyən hissə və yarım fabrikatlardan ibarət ehtiyatlarla doldurulması;

2. Mövsümi təyinatlı xammal-material ehtiyatlarının istehsalıdan çıxarılması və bu səbəbdən onların artıqlarının müəssisədə saxlanması;

3. Hazır məhsulların istehlakçıların ünvanına müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq yola salınmasının ləngidilməsi (nəqliyyat çatışmamazlığı və səhlənkarlıq).

Müəssisənin anbarlarında və sexlərində nəzərdə tutulğundan artıq miqdarda dövrü vəsaitlərinin ehtiyatların saxlanması və ya çatışmaması, onun tələf olunan maliyyə tarazlığını pozur və bu uzun müddət ərzində davam edərsə, müəssisənin fəaliyyətində kəskin maliyyə çatışmamazlığı baş verə bilər. Müəssisənin dövrü vəsaitləri ilə tam təmin olunmaması məhsul istehsalının əhəngdarlığını pozur və istehsal proqramının yerinə yetirilməməsinə səbəb olmaqla, müqavilə şərtlərinə tam həcmdə əməl edə bilməmək üzündən qarşı tərəfə cərimələr verməli olur. Müəssisənin dövrü vəsaitlərinin, ehtiyatlarının plan məbləğini müəyyən edən zaman bank krediti və kreditor borcları hesabı məlumatlarına daxil edilir.

Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilən xidmətlər vəziyyətini təhlil edərkən vəsaitlərin xüsusi dövrü vəsaitlərinə öyrənmək olduqca vacibdir. Bu dövrü vəsaitlərində istifadənin yaxşılaşdırılması və mövcud normativlərə aşağı salınması zəruri edir. Müəssisə fəaliyyətində əsas göstəricilərdən başqa bəzi hallarda dövrü vəsaitlərinin rentabelliği hesablanır. Bu zaman əmtəəlik məhsul buraxılışı göstəricilərdən istifadə edilməklə, tam aşkarlıq üçün iki mərhələ üzrə aparılan əməliyyatlar hesablanır:

1. Müəyyən dövr ərzində əldə edilmiş hesabı mənfəətin normalaşdırılan dövrü vəsaitlərin orta kəmiyyətinə olan nisbəti (natural və ya dəyər ölçüdə);

2. Müəssisənin topdansaş qiymətlərlə əmtəəlik məhsulun həcmində normalaşdırılan və normalaşdırılmayan dövrü vəsaitlərinə nisbəti (orta faizlə).

Həmin göstəricilər müəssisə üzrə bütün dövrü vəsaitlərinin dövrü vəsaitini təhlil etməyə imkan yaratmaqla, istehsal nəticələrini və ilk növbədə hesabat ilində müəssisənin malik olacağı və ya nail olduğu maliyyə nəticələrini aşkarlamağı mümkün edir. Bütün bu iqtisadi göstəricilər içərisində ən əlverişlisi və əyani olanı müəssisə miqyasında günlərlə ölçülən dövrü vəsaitlərinin həcmi və dəyər ölçülərinin kəmiyyətini müəyyən etməkdir. Bu göstəricilər xammal-materialların tədarükündən başlamış müəssisə tərəfindən reallaşdırılan məhsulların, əmtəələrin maliyyə təminatını, pul vəsaitinin daxil olmasına qədər dövrü vəsaitlərinin hərəkət sürətini xarakterizə edir.

Dövrü vəsaitlərinin dövrü vəsaitinin sürətləndirilməsi müəssisə üçün olduqca böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Dövrü vəsaitlərinin hərəkətinin sürətləndirilməsi vasitəsilə əldə edilmiş qənaət hesabına digər istehsal sahələrini maliyyələşdirmək mümkündür. Digər tərəfdən dövrü vəsaitlərinin dövr etmə sürətinin artırılması müəssisə maliyyəsinin dövrü vəsaitinin hər bir mərhələsində, yəni onların istehsal ehtiyatlarında, bitməmiş istehsallarda və hazır məhsulların satılmasının ləngidilməsinə səbəb olan amillərin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Həmin qənaət istehsal ehtiyatlarının miqdarı və onların dövrü vəsaiti ilə bağlı olub, müəssisənin maddi-texniki təchizatının təkmilləşdirilməsi, yük daşımalarının sürətləndirilməsi və ucuzlaşdırılması, anbar təsərrüfatı ilə

bağlı mərhələlərin ixtisar edilməsinə ciddi təsir göstərir. Bu işlərin aparılmasından əldə edilmiş maliyyə artımı, müəssisə istehsalının genişləndirilməsi üçün güclü vasitədir. Müəssisə istehsalının müəyyən mərhələsində bitməmiş istehsal və ona kapital qoyuluşlarının məbləği istehsal dövrünün uzunluğundan asılıdır. Çünki bu mərhələnin davam etmə müddəti qısaldılmaqla, maliyyə xərclərində nisbi olaraq azalma baş verir ki, bu da dövriyyə vəsaitlərindən digər sahələrdə istehsal həcminin artırılmasında istifadə olunmaq üçün şərait yaradır. Məhsulun yüksək kefiyyət göstəricilərinə uyğunluğu və müəssisə fəaliyyətinin əhəngdarlığı, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün düzgün texniki-iqtisadi vasitədir.

Müəssisə üzrə normativ planlaşdırmaya əsasən müəyyən edilmiş maliyyə-dövriyyə vəsaitlərinə əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etmək, yeni texnologiyaların tətbiqi, daha səmərəli iş üsullarından istifadə əlavə kapital qoyuluşu etmədən müəssisənin maliyyə nəticələrinə daha çox yüksəltmək mümkündür. Müəssisənin kreditləşməsinə daxil edilməyən dövriyyə vəsaitlərinin istehsal ehtiyatlarının müəyyən edilməsi zəruridir. Onların tərkibində istehsalat aid ehtiyatların xüsusi çəkisini müəyyənləşdirməklə, gələcəkdə istehsal fəaliyyəti üçün təchizatla bağlı işlərin yerinə yetirilməsinə zəmin yaradılır. Müəssisədə dövriyyə vəsaitindən səmərəli istifadə edilməsi bir mərhələdən digər mərhələyə keçməsinin sürətləndirilməsi nəticəsində dövriyyə vəsaitinin istehsal və tədavül prosesindəki iştirakını zəruri edir. Bu da öz növbəsində müəssisə tərəfindən alınmış maliyyə-pul vəsaitlərində gələcəkdə daha geniş miqyasda istifadə etmək imkanlarını artırır. Bazar münasibətlərinə keçən əməli kollektivlərinin gələcək fəaliyyətində bu hal ən real və

sabit maliyyə mənbəyi olmaqla bərabər müəssisənin digər maliyyə-kredit qurumlarından asılılığını xeyli dərəcədə aradan qaldırır. Bu işdə ciddi uçot və nəzarətin təşkili məqsədlə müəssisənin ümumilikdə dövriyyə vəsaitlərinin sürətini hesablamaq üçün dövriyyə vəsaitinin tərkibinə daxil olan vəsaitləri təsnifatlaşdırmaq lazımdır, yəni:

1. Müəssisənin bankdakı hesablaşma və valyuta hesabında olan pul vəsaitindən başqa bütün nəğd və qeyri-nəğd pul vəsaitlərinin kəmiyyəti;
2. Müəssisənin öz istehlakçılara göndərdiyi əmtəələr, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə görə alacağı maliyyənin məbləği;
3. Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalarda olan qeyri-nəğd pul vəsaitləri;
4. Bütün növlərdən olan debitor borcları;
5. Sair hesablaşmalarda olan pul vəsaitləri.

Müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin sürətləndirilməsinə bir sıra mühüm amillər aktiv təsir göstərirlər, onlardan aşağıdakılara daha çox təsadüf olunur:

- a) dövriyyə vəsaitinin orta qalıqının dəyişməsi, bu zaman dövriyyə vəsaitinin mütləq mənadada dövriyyədə olması (yəni fəaliyyətdə iştirakı nəzərdə tutulur);
- b) satış həcmi üzrə dövriyyənin dəyişməsi—yəni bu amilin təsirilə dövriyyə vəsaitinin nisbi mənadada dövriyyədən müvəqqəti olaraq azad edilməsi nəzərdə tutulur.

Dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətini hesablamaq üçün aşağıdakı bərabərlikdən istifadə oluna bilər:

$$A = \frac{C}{O} \quad \text{və ya} \quad D = \frac{O * K}{C}$$

burada A – dövretmə əmsalı kimi müvafiq hesabat dövründə orta dövretmənin sayını göstərir;

C – təhlil üçün seçilmiş dövrdə satılmış məhsullardan daxil olan gəlirin məbləği (manatla);

D – günlər üzrə dövrətmə vaxtı–bu eyni zamanda dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin uzunluğunu göstərir (gün, ay və rüblər üzrə);

K – təhlil üçün seçilmiş dövrdə iş günlərinin sayı.

Müəssisədə dövriyyə vəsaitinin dövrətmə sürətinin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi bütün hallarda vacibdir. Müəssisə maliyyəsindən səmərəli istifadə olunmasını təmin etməklə əsas fəaliyyət sahələrindən maliyyə vəsaitlərinin kənarlaşmasının qarşısını vaxtında olmaqla, iş yerlərində onun itkisinin hər vasitə ilə aradan qaldırmaq iqtisadi xidmət işçilərinin vəzifəsidir.

Dövlət gəlirlərinin həcmnin daima artmasına baxmayaraq, dövlət xərclərinin məbləği daha sürətlə artır. Bu qeyri–mütənasiblik müasir cəmiyyətdə dövlət büdcəsindən istifadənin əsas istiqamətləri ilə izah olunur.

Dövlət büdcəsi hesabına ayrılan maliyyə vəsaitləri aşağıdakı istiqamətlərdə xərclənə bilər:

- təhsil, səhiyyə, sosial sığorta və sosial təminatla əlaqədar olan digər zəruri sahələr;

- istehsal və sosial infrastrukturunun maliyyələşdirilməsinə, elmi–tədqiqat və sınaq konstruktor işlərinə dövlətin müdafiəsinə, ixracat mallarının reallaşdırılmasına, ətraf mühitin mühafizəsinə;

- dövlət istehlakına (əmtəə və xidmətlərin dövlət idarə və təşkilatları tərəfindən satın alınma xərcləri);

- özəl biznes sahələrinə onların fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə dotasiya və kreditlərin verilməsi.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin zəruri hissəsi olan dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin elmi əsaslar üzrə müəyyən edilməsi müvafiq normativ aktlarla əsasən aparılır. Dövriyyə vəsaitlərinin düzgün normalaşması

müəssisədə istehsal proseslərinin fasiləsiz davam etdirilməsi və bütün material ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsindən çox asılıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması müəssisənin özü tərəfindən müəyyən olunmaqla aşağıdakı prinsiplərlə əsaslandırılmalıdır;

- a) cari və perspektiv normalara uyğunlaşdırma;

- b) normaların mövcud istehsal-təsərrüfat sahələrinə məxsus qurum göstəricilərinə əsaslanma;

- v) normativ başlanğıc bazasına və müəssisə tipinə əsasən normaların müəyyən edilməsi;

- q) norma və normativlərin işlənməsində elmi əsaslara söykənmək və gələcək dinamikanı nəzərə almaq.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin aparıcı sahəsi olan dövriyyə vəsaitlərinin normalaşması dedikdə normalaşdırılmış vəsaitlər üzrə faizlə ifadə olunan ehtiyat norması nəzərdə tutulur. Normativ isə mümkün normal inkişafı təmin etmək üçün həmişə lazımi standartlara əsasən müəyyən edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin minimum həcmindən ibarətdir. Xüsusi normativlər ayrı-ayrı elementlər üzrə icmal normativlərinin cəmi müəssisə üzrə müəyyən edilmiş normativləri təşkil edir. Sənayedə dövriyyə vəsaitləri aşağıdakı formalardan istifadə olunmaqla müəyyənləşdirilir;

1. Birbaşa üsul, yəni dövriyyə vəsaitləri hər bir element üzrə müəyyən edilir, əsasən məcmu normativ kəmiyyətlər seçilərək müəyyənləşdirilir və sonradan onlardan etalon kimi istifadə olunur;

2. Əmsal üsulu, yəni oxşar dövriyyə vəsaitləri olan müəssisənin istehsal gücünə müvafiq olaraq müəssisənin dövriyyə vəsaitləri istehsal proqramından asılı olaraq artırılır və ya azaldılır;

3. Statistik təhlillər vasitəsilə, yəni hesabat müddətində dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyəti araşdırmaqla hazırda müəyyən olunmuş normativlər optimallaşdırılır.

Xammal, əsas materiallar və alınmış yarımfabrikatların dövriyyə normasının hesablanması üçün aşağıdakı bərabərlikdən istifadə oluna bilər:

$$N_x = P_n \times Q_n$$

N_x - dövriyyə vəsaitlər üzrə təyin olunmuş normativ müddət (gün);

P_n - istehsal tələbatına görə bir günlük norma (ton metr, kv², km³);

Q_n - müəssisənin xəzinəsində saxlanılan nəğd pul norması kütləsi (man).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş verən dəyişiklər nəzərə alaraq müəssisə özünə məxsus olan dövriyyə vəsaitlərinin təkcə ümumi kəmiyyətini deyil, həm də çeşidini genişləndirə bilər. Dövlət qurumları tərəfindən həmin məqsədlər üçün kreditlərin verilməsində əsas amil özəl bölmənin inkişafına köməklik göstərməklə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətini daha da inkişaf etdirməkdir.

Maliyyə cəmiyyətdə həmişə pul münasibətləri sisteminin dövlət tərəfindən təşkilidir. Bu funksiyadan dövlətə bazar iqtisadiyyatını tənzimləyicisi kimi baxmaq əsas verir. Həqiqətən, pul emissiyasının, bankların nəğd depozitlərinin (nəğd olmayan) ölçüləri, eyni zamanda onların real aktivlərlə təmin olunması səviyyəsi bazar prosesinin dinamikasına (alıcılıq qabiliyyətli tələbat) ölçüsünün dəyişməsi, təklifin qiymət miqyası, pul vahidinin dövretmə sürəti və onun valyuta məzənnəsi bilavasitə təsir edir. Lakin maliyyə anlayışı—dövlət sərəncamında olan pul vəsaitlərinin məcmuyi (dövlət

büdcəsi) kimi daha çox dar məna kəsb edir. Onun yaradılması və istifadəsi dövlət tərəfindən bazar iqtisadiyyatının maliyyə tənzimlənməsinin ən əsas mexanizmi olmaqla diqqət mərkəzində saxlanılır.

Bazar münasibətlərinə keçid prosesi ilə əlaqədar müəssisənin öz aktivlərdən daha səmərəli istifadə etmək hüquqları genişləndirilib. Müəssisələr əldə etdiyi mənfəətin bölüşdürülməsindən sonra qalıq məbləğindən sərbəst pul vəsaitləri (pul fondları) yarada bilər, və ya mənfəətin qalıq məbləğinə bərabər kəmiyyətdə qiymətli kağızlar ala bilərlər.

Müəssisə tərəfindən alınmış müxtəlif qiymətli kağızlar xüsusi portfel formasında olmaqla maliyyə xidmətinin tərkib hissəsi onun maliyyə ehtiyatlarını təşkil edir. Müəssisənin sərmayələr portfeli tərkibinə xüsusi təyinətli sərmayələr, müəssisənin özünün buraxdığı istiqrazlar və digər qiymətli maliyyə qoyuluşlarına dair bütün maliyyə sənədləri aiddir. İqtisadi münasibətlər sistemində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə maliyyə sərmayə qoyuluşu siyasətini işləyib hazırlayarkən bir qayda olaraq aşağıdakı məqsədlərin reallaşması tələb olunur:

1. Əsas istehsal fəaliyyəti ilə yanaşı maliyyə xidmətlərinə görə əlavə faizlərin alınması;
 2. Müəssisənin özünün sərəncamında olan sərbəst pul (kapital) vəsaitlərinin qorunub saxlanması;
 3. Müəssisə tərəfindən həyata keçirilən maliyyə-kredit əməliyyatlarından yüksək mənfəət əldə etmək.
- Qeyd olunan məqsədlərin özləri də konkret şəraitdən asılı olaraq, müxtəlif alternativləri ola bilər. Maliyyə bazarında tələb və təklifin səviyyəsindən asılı olaraq reallaşdırma şəraitinin dəyişməsi nəticəsində qiymətli

kağızlar portfeli mahiyyətə aşağıdakı tədbirlərin reallaşmasını məqbul sayır:

1. Mövcud olan vəziyyətdən asılı olaraq, qiymətli kağızlar portfelinə daxil olan kapitalın dəyişən kurs qiymətinin saxlanmasına nail olmaqla, kapitalın əvvəlki miqdarını qorumaq və onun kəmiyyətini artırmaq;

2. Əldə edilmiş maliyyə vəsaitinin bir hissəsini yeni qiymətli kağızların alınmasına sərf etmək;

3. Müəssisənin maliyyə ehtiyaclarını ödəmə məqsədi ilə maliyyə-təsərrüfat sahəsində öz fəaliyyətin genişləndirmək və yeni bazarlara çıxmaq.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə uyğun olaraq strateji məqsədlərə əsasən müəssisə qiymətli kağızlar portfelinin müxtəlif növlərini seçə bilər. Qiymətli kağızlar portfelinin daxili quruluşu müəssisənin gələcək planlarından və strateji inkişaf istiqamətlərində irəli gələn tələblərə tam cavab verməlidir.

Müəssisənin qiymətli kağızlar portfeli gəlirin alınmasına əhəmiyyətli dayaq olmalıdır. Qiymətli kağızlar portfelinin iqtisadi əhəmiyyəti-çari gəlirin artırılması əsas məqsəd olmaqla, risk dərəcəsini sərmayə sahibi öz nəzərə almasıdır. Konkret iqtisadi mühitdən asılı olaraq müəssisə tərəfindən qiymətli kağızlar bazarının alətlərinə əlavə vəsaitlər qoyulur. Buraya faiz və dividend gətirən gəlirlər portfeli, səhmdarlar cəmiyyətinin istiqrazları və yüksək səviyyəli gəlir gətirmək imkanına malik olan digər qiymətli maliyyə-pul kağızları daxildir.

Maliyyə bazarlarında qiymətli kağızlara olan tələbatın çox olması, gəlir üzrə artımın baş verməsinə səbəb olur. Qiymətli kağızlar bazarında kursu tez qalxan səhmlərin müvafiq olan qiymətlərlə tənzimlənməklə müəssisənin bu fəaliyyət növündən əldə edə biləcəyi

gəlirlilik səviyyəsin artırmaq istiqamətində dəyişmək mümkündür. Bu portfelin yaradılma məqsədi-kapitalın artmasına görə səhmdar tərəfindən dividendlərin ödənilməsi üçün heç bir əlavə xərclərə yol verməməkdir. Bununla yanaşı maliyyə bazarında müəssisə özünün buraxdığı qiymətli kağızları reallaşdırarkən riskli maliyyə qoyuluşu portfelinə malik olur. Bu qayda əsasən müəssisə yeni yaradılarkən qiymətli kağızlardan daha geniş istifadə etməsi şəraitində baş verir. Digər tərəfdən belə bir hal onunla izah olunur ki, müəssisə qısa müddət içərisində daha çox texnoloji vasitələr almaqla yeni məhsul buraxmaq strateqiyasına meyli olur. Başqa sözlə həmin dövrdə istifadə olunan qiymətlər müəssisə üçün bir növ «agressiv» xassəyə malik olur, nəticədə əlavə maliyyə vəsaitləri xərclənir.

Maliyyə-kredit bazarlarında müəssisə üçün ən sərfəli variant tarazlaşdırılmış və ya balanslaşdırılmış portfel formasına ciddi əməl etməsidir. Bu üsul vasitəsilə müəssisə tez qalxan kurs qiyməti üzrə yüksək gəlirli səhmləri əldə edə bilər. Qiymətli kağızların yüksək risk dərəcəsinə malik olması şəraitində müəssisə alqı-satqının aparılması prosesində nisbətən ehtiyatlı hərəkət etməli və qiymət dinamikasını görməlidir.

Müəssisə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində kifayət qədər mənfəət əldə olunması məqsədilə bütün sərbəst vəsaitlərini qiymətli kağızların alınmasına yönəldərkən, onların hansı növlərinin səməri olduğunu dəqiqləşdirməlidir. Müəssisə maliyyə bazarlarından əldə etdiyi qiymətli kağızların o növlərinə üstünlük verməlidir ki, onlar həmişə daimi müştərilərə malikdir və reallaşdırmaq ehtimalı çox yüksəkdir.

2.3. Kapital qoyuluşları və onun maliyyə mənbələri

Əsas fondların təkrar istehsalı kapital qoyuluşları və kapital yığımları hesabına yerinə yetirilir. Kapital qoyuluşları əsas fondların təkrar istehsalı sadə və geniş formalarda həyata keçirilir. Kapital qoyuluşları əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə xərclənməsi nəzərdə tutulur:

1. Yeni əsas fondların yaradılması;
2. İşləyən əsas fondların təmiri və sazlanması;
3. Əsas fondların geniş şəkildə təkmilləşdirilməsi.

Sənayenin əsas fonduna kapital qoyuluşlarını onun təkrar istehsalın xassələrinə və təyinatına görə, sahə istiqamətləri və mənbəyinə müvafiq aparılmalıdır, yəni:

1. Təzə tikinti və istehsal sahələrinin yaradılması, cümlədən:

- a) İlk layihələşdirmə müəssisənin tikilmə xərcləri;
- b) Layihəyə əsasən binalarda və tikintilərdə yenidən qurma və təkmilləşdirmə qaydasında inşaat işlərinin aparılması.

2. İşləyən müəssisələrin yeni texnika: maşın mexanizmlərilə təmin olunması, o cümlədən:

- a) yeni texnikanı və texnologiyayı işə salmaq xərcləri;
- b) istehsalın təkmilləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması və genişləndirilməsi xərcləri;
- v) köhnə avadanlığın və istehsal güclərinin dəyişdirilməsi, genişlənməsi və bərpa etmə xərcləri.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, məcburi qaydada tətbiq olunan əlavə dəyər vergisi müərrəqi vergi növü sayılmaq birbaşa dövlət büdcəsinə daxil edilir.

Müəssisəyə bəzi güzəştlərin verilməsi onun rəqəbat qabiliyyətini artırır, bu zaman məhsulların qiyməti aşağı salmaq imkanı daha çox genişlənir. Müəssi

məhsulunun maya dəyərinin aşağı çalınması ilə bərabər digər müəssisələrdə eyni istehsal və satış şəraiti olduqda əlavə mənfəət əldə etmək imkanı daha da yüksəlir.

Bazar münasibətlərinə keçmiş müəssisə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində aşağıdakı güzəştləri ala bilərlər:

1. Satılan məhsul və yarımfabrikatların döviyyəsinin sürətləndirilməsi üçün əlavə maliyyə yardımı;
2. Qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş şəkildə müəssisənin nizamnamə fonduna daxil edilmək şərtlə təsisçilərin əlavə maliyyə vəsaitlərini cəlb etmək;
3. Müəssisə bağlanarkən və ya yenidən təşkil olunduqda nizamnamə fondundan artıq olmayan natural və pul formasında pay kimi hüquqi şəxslər tərəfindən edilən birdəfəlik və ya qaytarılan yardımlar;

4. Səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən müəssisəyə yardım formasında verilən pul vəsaitləri;

5. Vergiləri ödəyəndən sonra müəssisənin sərəncamında qalan pul vəsaitlərini, həm də ehtiyat fondunun vəsaitlərini müəssisənin əsas fəaliyyətinə cəlb etmək. Müəssisə tərəfindən görülən işlərin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması çox vacibdir və onları təsdiqləyən aşağıdakı normativ sənədləşdirmə prosesləri aparılır:

1. Müqavilələr (təsdiq edilən qanun əsasında) ya müqavilələrin surəti, xarici və yerli vergiödəyicisi kimi hüquqi və fiziki şəxsə aid olmaq haqqında və digər normativ sənədlərin surəti;

2. Yerli və ya xarici hüquqi şəxslər tərəfindən görülən işə müvafiq olaraq qeydiyyatı üzrə yerli banklarda olan hesablaşma hesabına vergilərin köçürülməsi müddəti və məbləği;

3. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, malların, materialların və s. Azərbaycan Respub-

Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyr rezident müəssisələr mənfəət vergisinin ödəyiciləri hesab olunurlar. Rezident müəssisə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə müvafiq olaraq mənfəətdən vergi ödəmələri həyata keçirirlər. Keçən əsrin sonlarında ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələr üzrə mənfəətdən vergi ödəmələrini səviyyəsi çox yüksək olmuşdur. (37-35%) Bu həmin əsasən vergi qanunvericili sahəsində beynəlxalq daxili təcrübənin inteqrasiya olmaması ilə əlaqədar idi. 1995-ci ildən başlayaraq bütün iqtisadi-təsərrüfat sahələrində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində dövlət səviyyəsində vergi dərəcələrinin tənzimlənməsi prosesi vergiyə cəmləndirilmə qaydalarını dəqiqləşdirdi. Dövlət institutları tərəfindən ölkədə müxtəlif mülkiyyət formalarının məxsus müəssisə fəaliyyətinin canlandırılma istiqamətində bir sıra mühüm iqtisadi-hüquq qanunlar qəbul olunmağa başladı. Həmin məqsədlər üçün uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının «Vergi məəcəlləsi» 2006-cı il 11 iyul tarixində imzalanmış və 1 yanvar 2001-ci ildə qüvvəyə minmiş qanun tələblərinə uyğun olaraq müəssisələrin əldə etdiyi mənfəətdən vergi dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə azaldılaraq 22 faizə çatdırılmışdır.

Verginin hesablanması əsasını əmtə dövriyyəsinin vergi norması təşkil edir, yəni satılan məhsulun qiymətini təşkil edir, bu isə öz növbəsində ayrı-ayrı mərhələlər üzrə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azad bazar qiymətləri və tariflər (əlavə dəyər vergisi hesablanmadan);

1. Azad bazar qiymətləri və tariflər (əlavə dəyər vergisi hesablanmadan);

2. Əlavə dəyər vergisi nəzərə alınmadan dövlət tərəfindən tənzimlənən topdansa satış qiymətləri və tariflər; Nəzərə almaq lazımdır ki, satılma şəraitindən və məhsul tipindən asılı olmayaraq, dövlət tərəfindən idarə olunan pərakəndə satış qiymətlərinə və tariflərə əlavə dəyər vergisi tətbiq olunmur.

Azad bazar qiymətləri istehsal xərclərindən ibarət olanda formalaşır, məhsulun istehsalı və satışı ilə bağlı gəlir isə, bazarın konyukturasını əsas götürməklə məhsula olan tələbat və keyfiyyət dərəcəsini nəzərə alan göstərici qiymət əmələgəlmə alətidir. Müəssisə istehsalı olan mallar, əlavə dəyər vergisinin məbləğindən bir neçə dəfə artıq qiymətə satılır. Nəticədə azad satış qiyməti məhsulun tam maya dəyərindən yüksək olan həcmində onun sahibinə əlavə mənfəət gətirir.

Son illərdə vergi qurumunda aparılan ən çevik islahatlar mahiyyət etibarilə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bununla əlaqədar olaraq, 1997-ci ildən etibarən vergi dəyişikliyinə əsas istiqamətləri üzrə pul-kredit intizamının möhkəmləndirilməsi və əlavə dəyər vergisinin müəssisə hesabatına nəzarət aləti kimi, faktura-hesabın yeni üslubu işə salınmışdır. Bu üsul vasitəsilə kommərsiya fəaliyyətində satılıq məhsulların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasına qədər bütün proseslər ciddi nəzarət altına alınmaqla, əmtələri realizə olunma dövriyyəsinə sürətləndirməyə xidmət edir.

İstehsalçı ilə istehlakçı arasında bağlanmış faktura-hesab müqaviləsi vergi təyin olunmuş-olunmamasından asılı olmayaraq, mütləq sənədləşdirilməlidir və həmin məqsədlə aşağıdakı sənəd dövriyyəsi həyata keçirilməlidir:

1. Alıcılara verilən faktura-hesabın uçot jurnalında qeydiyyatı (ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə);

2. Tədarükçülərdən alınan faktura-hesabın uçot jurnalında qeydiyyatı (məhsulun növü və miqdarı);

3. Malların daxilolma qeydiyyatı kitabı;

4. Əmtəələrin alıcılara satılması haqqında qeydiyyat kitabı (satış həcmi və ümumi dəyəri).

Mərkəzi mühasibatlıq tərəfindən müəssisənin istiqadə etdiyi aksizlərlə bağlı bütün əməliyyatlar məhsul satışından əldə edilən hasilat haqqında hesabat formalarına daxil edilir. Aksizlər-istehsal və satılmaq üçün təyirlənmiş məhsul qruplarına müvafiq tarifləri tətbiq etməklə, alıcı tərəfindən ödənilir.

Aksizlər bütün istifadə edilən mallara müxtəlif stadiyalarda təyin edilir. Müəssisə məhsullarına tətbiq olunan aksizlərin ən yüksək səviyyəsi hazırda 18% miqdarında müəyyən olunmuşdur. Hazırkı iqtisadi münasibətlər şəraitində aşağıdakı məhsullara aksizlər qoyulur: spirtli məhsulları və tərkibində spirt olan içkilər, yeyilən məhsulları, bütün məmulatları, maşın yanacağı, zərərli əşyaları, minik maşınları və s.

Aksizlərin dərəcəsi bütün iqtisadi ərazilər üçün eyni olmaqla, aşağıdakı növlərə bölünürlər:

1. Aksizsiz satış qiymətləri malın ilkin qiymətinə nisbətən faizlə;

2. Spesifik dərəcə üzrə satış həcminə görə (manat başına);

3. Avans ödənişi üzrə təyin olunan akizlər.

Bazar mühitində satılacaq əmtəələrə aksizlərin tətbiq olunma obyektlərinə aşağıdakılar daxildir:

a) müəssisə məhsullarına aksizlərin tətbiq olunmasından əvvəlki qiymət (ilkin dəyər);

b) iqtisadi-coğrafi ərazidə yerləşən müəssisədə satış üçün nəzərdə tutulan əmtəəlik məhsul üzrə;

v) satılıq məhsulun (əmtəənin) maksimal aksiz dərəcəsi tətbiq edilmədən müəyyən olunan qiymətlər;

q) bazarlarda müəssisə məhsullarına aksiz əlavələri tətbiq olunmadan reallaşdırılan əmtəələrin qiyməti;

d) natural göstərici şəklində satılan məhsulun əmtəələrin məcmusu (ədədlə);

e) malın gömrük qiyməti (pul ifadəsində).

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşması və dövlət büdcə xərclərinin azalması şəraitində büdcə gəlirinin yüksəlməsi gələcəkdə daha əlverişli aksiz dərəcələri tətbiq etməyə imkan verəcəkdir.

2.4. Müəssisənin dövriyyə kapitalının formalaşması xüsusiyyətləri.

Müəssisənin dövriyyə fondunun təşkilində təşkilatın özünəməxsus dövriyyə vəsaitləri əsas rol oynayır. Daxili maliyyə vəsaitləri mülkiyyətin qorunmasını, çevik-müstəqil fəaliyyət dairəsini təmin edir, müəssisənin uzun müddətli maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanması üçün nöhkəm baza yaradır.

Müəssisənin yaranma anı özünə məxsus kapitalın formalaşması ilə başlayır. Əsas və dövriyyə vəsaitlərinin toplanması, kommersiya fəaliyyətinin təşkili və idarə olunma prinsiplərinə uyğun olaraq, istehsal proqramının həcmi və yaradılma sənədləri müəyyən olunur. Bu nəqsədlə müəssisənin təşkilinin hüquqi formasından asılı olaraq nizamnamə kapitalı yaradılır. Eyni qayda ilə korporativ kommersiya təşkilatları, təsərrüfat birlikləri, voldaşlıq təsərrüfatları və istehsal kooperativləri təşkil olunur. Unitar və dövlət müəssisələri isə onların təsisçilərinin verdikləri maliyyə vəsaitləri hesabına nizamnamə fondu yaradırlar. Təsisçilərin vəsaitləri hesabına yaradılan

müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin bir hissəsi istehsal ehtiyatların alınmasına yönəldilir. Məhsul satışından əldən edilən hasilata qədər dövriyyə vəsaitləri müəssisənin cari istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsinə sərf olunur.

Müəssisənin maliyyə-pul vəsaitlərindən məqsədi istifadənin əsas prinsipinə uyğun olaraq, amortizasiya fondunun dövriyyə vəsaitləri hesabına formalaşması prosesinə cəlb edilməsidir. Sərmayə qoyuluşlarının artırılması şəraitində (eləcə də qeyri-sabit iqtisadi şəraitdə) həmin dövriyyə vəsaitlərindən maliyyə qoyuluşlarını genişləndirmək və xüsusi kapital həcmində sabitliyi saxlamaq mümkündür. Müəssisə tərəfindən buraxılan istiqrazlı uduş vərəqələri digər maliyyə mənbələrində əmək kollektivlərinin asılılığını azaldır və nəticədə müəssisənin pul ödəmə qabiliyyətini artırmaqla onun likvidlik dərəcəsini xeyli yüksəldir. Müəssisənin dövriyyəsində, öz maliyyə ehtiyatlardan başqa digər istiqraz vərəqələri də var, onların əsasını qısa müddətli bank kreditləri təşkil edir, onlar götürülmüş borcun ssudaralarının vaxtında və tam həcmdə qaytarılmasını təminat yaradır.

Dövriyyə vəsaitlərinin istiqraz vərəqələri hesabına doldurulması zamanı çatışmayan maliyyə vəsaiti qısa müddətli bank kreditlərindən ibarət ola bilər. İndiki zamanda həmin kredit növü aktiv iştirak edir. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat sahələrində istifadə edilən ssudanın həcmi bank faizinin ödənilməsi xərclərindən artıq olmalıdır. İnflyasiya şəraitində bank təşkilatlarının dövriyyəyə buraxdığı istiqraz vərəqələrində istifadə müəssisə üçün çox əlverişli və məqsəduyğundur.

Müəssisə tərəfindən dövriyyəyə buraxılan istiqrazlı uduş vərəqələri satışından toplanmış vəsaitlərin quruluşunda əhəmiyyətinə görə birinc yeri dövlət krediti və subsidiyalar tutur. Bu onunla bağlıdır ki, dövlət kreditlərinin istifadəsi zamanı məqsədyönlü təyinat üzrə xərclənməsi və onların vaxtında ödənilməsi, müəssisələrin vergi ödəmə fəaliyyətində müəyyən güzəştlərdən istifadə etməyə imkan verir. Veksel və digər borc öhdəlikləri müxtəlif kommersiya təsərrüfat formalarına malik müəssisələr tərəfindən götürülmüş kreditlər hesabına ötürülə bilər.

Bir çox hallarda müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli inkişafı şəraitində, sərbəst pul vəsaitlərini digər müəssisə və təşkilatlara verməklə əvəzində alınan faizlər əlavə maliyyə mənbəyinə çevirir. Sabit passivlərdən fərqli olaraq, kredit borcu dövriyyə vəsaitlərinin planlaşdırılmayan mənbəyidir. Ancaq çox hadisələrdə müəssisənin kredit borcu hesabat-ödəmə şərtlərinin pozulması nəticəsində əmələ gəlir və bu hal müəssisə tərəfindən məhsulun ödənilməsi və hesabat sənədlərin düzgün aparılmaması zamanı müşahidə olunur.

2.5. Dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəlilik göstəriciləri.

Müəssisənin dövriyyə kapitalının olması, onun tərkibi və quruluşu, dövriyyə sürəti və dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyi təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri maliyyə bazarının sabitliyindən asılı olmaqla aşağıdakı amillərin iştirakı və təsiri ilə həyata keçirilir:

1. Ödəmə qabiliyyətinə malik olmaqla borcları vaxtında vaxtında ödənilməsinə nail olmaq;
2. Satışla bağlı müəssisə üçün tələb olunan xərclərə malik olmaq, zəruri - lazım olan xərcləri görmək imkanı;

3. Gələcəkdə maliyyə ehtiyatlarının səfərbər olmasında maksimum optimallığa malik olmaq.

Dövriyyə kapitalın səmərəli istifadəsi müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin normal tempindən asılı olub, müəssisədə istehsalın rentabeliyinin yüksəldiyi məsində mühüm rol oynayır. Müasir şəraitdə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə mane olan neqativ halların təsiri iqtisadiyyatın bütün sahələrində qeyri-bərabər inkişaf etdirilməsi səbəb olur və bu növbədə aşağıdakı çatışmamazlıqda özünü göstərir:

1. İstehsalın həcmi və müəssisə məhsullarına iş xidmətlərinə olan tələbatı aşağı salır, bazara daha gəlir çıxışı üçün vacib olan strateji inkişaf zəifləyir;

2. Müəssisə fəaliyyətində maliyyə çatışmamazlığı ilə bərabər inflyasiya prosesləri güclənir, istehsal temperaturu aşağı düşür və əmtəəlik məhsullara tələbat azalır;

3. Qarşılıqlı ödəmələrin vaxtında aparılmaması müəssisənin təsərrüfat əlaqələrin pozulması nəticəsində tərəfdaşlar içərisində qazanılmış etibarlıq itirilir;

4. Müəssisənin mənfəətinə nisbətən vergilərin böyüklüyü maliyyə çatışmamazlığını artırır;

5. Kredit almaq üçün yüksək bank faizlərinin tələbi edilməsi nəticəsində maliyyə yığılması aşağı düşür.

Yuxarıda deyilən bütün faktorlar dövriyyə kapitalının istifadəsinə təsir göstərir və müəssisənin maraqlarına ciddi zərər gətirir. Bununla yanaşı müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsini genişləndirmək üçün daxili ehtiyatlarından çevik surətdə istifadə etmək imkanlarını heç vaxt nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Çünki zaman əlavə vəsait ödənilməsinə ehtiyac qalmır, bu üçün aşağıdakı tədbirlərin müəssisənin iqtisadi xidmətlərini

bölmələri tərəfindən yerinə yetirilməsi məqsədə uyğundur:

1. İstehsal ehtiyatların rəşional təşkil edilməsi;
2. Bitməmiş istehsalda dövriyyə vəsaitlərinin tərkibini məhdudlaşdırmaq, yarımfabrikatların sayını azaltmaq və sifarişləri tam həcmdə ödəmək;
3. İstehsal, iş və xidmətlərin daha səmərəli istiqamətlərini və yeni məhsul növlərini mənimsəmək.

Dövriyyə vəsaitlərinin sürəti düz istiqamət üzrə aparılırsa, o vaxt istehsalın dəyişməyə meyllik əmsalından istifadə olunur və bu göstərici il, rüb və ayla, çevik iqtisadiyyat şəraitində isə həftə ilə ölçülür. Dövriyyə vəsaitlərinin səfəli istiqamətlərə yönəldilməsi müəssisə fəaliyyətini gücləndirə bilər, lakin istiqamət düzgün müəyyənəndirilməyəndə müəssisə normal istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini saxlamaq üçün əlavə maliyyə vəsaitləri xərcləməli olacaqdır. Yeni istiqamətlənmənin səmərəliliyi dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın zəifləməsinə, onlardan daha səmərəli istifadə isə vəsaitlərə olan qənaəti göstərir. Həmin amillər istehsalın həcminə və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinə müsbət təsir göstərir. İstehsal sahələrində yenidən istiqamətlənmənin sürətlənməsi dövriyyəyə vəsaitlərin bir hissəni istehsal proseslərindən azad etməklə (maddi ehtiyatlar, pul vəsaitləri), onları yeni istehsal sahələri üçün istifadəyə yönəldilməsinə tam şərait yaradır və ya bütünlüklə yığılma gedir. Bu isə öz növbəsində müəssisənin ödəmə qabiliyyətini artırmaqla yanaşı maliyyə nəticələrini də əsaslı surətdə yaxşılaşdırır və təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi imkanları artıq realığa çevrilir.

Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yenidən istiqamətləndirilməsinin sürətləndirilməsi dövriyyə

vəsaitlərinin mütləq və ya nisbi artımına səbəb ola bilər. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinin yeniləşdirilməsi dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın artması ilə yaranmış şəraitdən irəli gəlir. Bu zaman məhsul istehsalı iş və xidmətlərə dair planlar artıqlaması ilə yerinə yetirilib və nəticədə əhəmiyyətli dərəcədə material ehtiyatlarına qənaət edilməklə, müəssisə fəaliyyəti üçün çox vacib olan nəgd maliyyə vəsaitlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə hallarda müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin strateji istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilməsi üçün real və güclü baza yaradılır.

Dövriyyə vəsaitlərinin nisbətən azad edilməsi maliyyə ehtiyatları ilə mütləq istehsal üsullarının əsaslanan əməliyyatlar aparmaq vasitəsilə nail olunduğu Plan göstəricilərinə nisbətən faktiki artım əsas kimi qəbul edilir və perspektiv istehsal dövründə müəssisə tələbatlarına uyğun dövriyyə vəsaitlərinin doldurulması, müəssisənin istehsal tsiklini davam etdirmək üçün avanslaşdırmağa sərf edilə bilər. Müəssisənin normal istehsal fəaliyyətini təmin etmək üçün çatışmayan dövriyyə vəsaitlərini müəssisənin maliyyə ehtiyatları hesabına təmin edə bilər. Hesabat ilində qazanılmış gəlirlərin məbləği müəssisənin xüsusi fondlarını tənzimləyir və əldə olunan təmiz gəlir hesabına yığım fondu yaradır. Yığılan gəlirin həcmindən asılı olaraq müəssisənin çatışmayan dövriyyə vəsaitlərini tələb olunan səviyyəyə tarazlaşdırmaqla bilər.

İstehsal-təsərrüfat nəticələri yaxşı olan hallarda müəssisənin çatışmayan dövriyyə vəsaitlərinin öz maliyyə mənbələri hesabına əldə etmək imkanına malikdir. Dövrü müəssisənin maliyyə mənbəyi sabit passivlərdən ibarətdir. onlar bəzən müəssisəyə məxsus olmasalarda, lakin

müəssisə fəaliyyətində onlardan istifadə edilir. Sabit passivlərdən istifadə etmək imkanı olan müəssisələr digər müəssisələrdən fərqli olaraq, əlavə maliyyə ehtiyatlarından istifadəyə görə heç bir ödənişlərə məruz qalmırlar. Göstərmək lazımdır ki, müəssisənin sərəncamında olan sabit passivlərin həcmi nə qədər çox olarsa, onun maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti də bir o qədər dinamik xassəli olacaqdır. Müəssisənin sabit passivlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Əmək haqqı üzrə keçən hesabat dövründən müxtəlif səbəblərdən işçilərə qalan borclar;
2. Gələcək dövrün xərcləri və ödəmələrini aparmaq üçün maliyyə ehtiyatlarından bilərəkdən kiçik həcmli ödəmələrin aparılması nəticəsində müəssisənin sərəncamında müvəqqəti olaraq qalan sərbəst pul vəsaitləri;
3. Müəssisə tərəfindən müxtəlif səbəbdən vaxtında ödənilməyən vergilər üzrə büdcə borclarına ayrılan nəgd pul maliyyə vəsaitləri və s.

Cari təsərrüfat ilində müəssisənin ehtiyat fondunun istifadə edilməyən qalıqları, sosial inkişafın genişləndirilməsi üçün maliyyə ayırmaları sabit maliyyə vəsaiti kimi dövriyyəyə cəlb edilə bilər. Bu fondların vəsaitləri məqsədli təyinatı olduğu üçün müasir şəraitdə onlar yalnız cari dövriyyəyə cəlb edilməklə müəssisənin istehsal ehtiyatların alınması məqsədlərinə yönəldilir. Həmin əməliyyatlara o vaxt rəvanə vermək lazımdır ki, həmin dövrdə istehsalın artım sürəti dövriyyə vəsaitlərinin artım sürətini qabaqlayır. Dövriyyə kapitalının idarə edilməsi maliyyə planlarının yerinə yetirilməsi üçün çox vacibdir. Müəssisədə istehsalın rentabelliyyəsinin artması ilə borcları ödəmə qabiliyyəti arasında optimal bərabərlik, müəssisənin maliyyə sabitliyini təmin edən mühüm iqtisadi amildir.

2.6. Əsas kapitala və qeyri-dövriyyə aktivlərə sərmayə qoyuluşu.

Əsas kapital dövlətin başlıca və əhəmiyyətli məhsul sərəfəti olmaqla onun maddi əsasını təkrar istehsal proseslərini fasiləsiz və ən az xərclərlə idarə etməkdə və yüksək mənfəət əldə etmək təşkil edir. Maddi-əşya tərkibinə görə əsas kapital əsas fondları təşkil etməklə müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin bütün mərhələlərində əhəmiyyətli təşkil və idarəedilməsi təmin edir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edən əsas fondlara aşağıdakılar aiddir: binalar, tikintilər, maşınlar və avadanlıqlar, ölçü və idarə edən cihazlar, hesablayıcı texnika, nəqliyyat vəsaitləri. Əsas fondların tərkibində nəzərə alınır: müəssisənin ixtiyarında olan torpaq sahələri, təbii istifadə vasitələri (su və s. təbii ehtiyatlar) çoxillik bitkilər, məhsuldar malqara və s. .

İstehsalda əsas fondların iştirak etməsindən asılı olaraq onları istehsal və qeyri-istehsal fondlarına bölməyə nurlər. İstehsal prosesində əsas fondların bir çox növü bilavasitə maddi istehsalda iştirak edirlər və onlar daxilidir: xidməti yaşayış evləri, ictimai təyinatlı binalar, sanatoriyalar, uşaq baxçaları və onlara xidmət edən məhsul sahələrin əsas vəsaitləri. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində əsas fondları aktiv və passiv hissələrə ayırmaq olar. Əsas fondların aktiv hissəsinə maşınlar, avadanlıqlar, hesablanma texnikasını, nəqliyyat vəsaitlərini, passiv hissəsinə isə binalar-tikintiləri və yardımçı xidmət obyektlərini aid etmək olar.

Müəssisənin istifadə etdiyi əsas fondların iqtisadi məhiyyətinə və texniki təyinatına görə tərkibi quruluşu bir tipli deyildir.

Maşınqayırma, kimya və neft-kimya sənayesində aparıcı yeri maşınlar və avadanlıqlar; energetika - yanacaq

sənayesində-tikintilər və göstərici cihazlar; yüngül sənayedə-binalar; kənd təsərrüfatda-mal qara və çoxillik bitkilər sahəsinin əsas fondlarının tərkibini təşkil edirlər. Müəssisənin istifadəsində olan əsas fondları aşağıdakı dəyər ölçüləri ilə qiymətləndirilir;

1. İlkin qiymətlərlə;
2. Yenidən qiymətləndirmə üsulu ilə;
3. Maddi dəyərlilərin qalıq dəyərləri üzrə;

Müəssisənin əsas fondlarının ilkin qiyməti onun təsisçilərinin vəsaiti hesabına ödənilir, onların əldə edilməsi üçün faktiki xərclərin məbləği hər bir halda sərmayədarlar tərəfindən dəqiqləşdirilməlidir. Müəssisənin əsas fondlarının alınmasına sərf edilən faktiki xərclərlə aşağıdakılar daxil edilir:

1. Müqavilə üzrə tədarükçü ilə ödəmə şərtlərinin və ödəmə məbləğinin razılaşdırılması;
2. Əsas fondların alınması ilə bağlı əlavə xidmətlərə görə yol verilmiş xərclərin ödənilməsi;
3. Əsas fondlara aid olan hissələrin, qovşaqların alınması, gətirilməsi, quraşdırılması və işə salınması ilə bağlı xərclərin ödənilməsi.

Əsas fondların ilkin qiyməti müəssisənin nizamnamə fonduna daxil edilir, onların yenidən qiymətləndirilməsi əsasən təsisçilərin vəsaitləri hesabına aparılır. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat sahələrində istifadə olunan əsas fondların qiyməti, müəssisənin mühasibatlığı tərəfindən qəbul edilir və həmin qiymət dəyişməzdir. Əsas fondların ilkin qiymətinin dəyişməsi onların cari təmiri nəticəsində və ya maşın və avadanlıqları almaq tələb olunduqda baş verir. Müəssisələr hər ilin sonunda bütün sahələrdə əsas fondları yenidən qiymətləndirməklə real istehsal güclərinin kəmiyyətini müəyyənləşdirirlər, bu da müəssisənin perspektiv inkişaf istiqamətlərini təyin etməyə əsas verir.

2.7. Birbaşa sərmayə qoyuluşu əsas kapitalın təkrar istehsal üslubu kimi.

Müəssisələrdə əsas kapitalın təkrar istehsalı birbaşa sərmayə qoyuluşu hesabına aparıla bilər. Yeni müəssisələrin yaradılması ilə əsas kapitalın nizamnamə kapitalına çevrilməsi prosesi də mümkün sayıla bilər, bu halda baş verir ki, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həmin kapital müəssisələrə əvəzsiz və birdəfəlik yardım formasında verilir. Maliyyə çatışmazlığını aradan qaldırmaq istiqamətində istifadə olunan əsas kapital geniş təkrar istehsalın başlıca üslubu birbaşa sərmayə qoyuluşudur.

Birbaşa sərmayə qoyuluşu əsas kapitaldan yeni obyektlərin yaradılması, genişlənməsi üçün və texniki cəhətdən yenidən silahlanması ilə bağlı xərcləri ödəmə üçün istifadə olunur. Müəssisə fəaliyyətində müxtəlif istiqamətlər üzrə xərclərin bərabərliyi birbaşa sərmayə qoyuluşunun təkrar istehsal quruluşunun tarazlığı adlanır. İstehsal həcmının genişlənməsi müəssisənin yaxın perspektivində satış bazarlarında malik olduğu fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsinə və istehlakçı tələbatlarına cavab verən məhsullar istehsal etmələrinə imkan verir. Bununla yanaşı əsas kapitalın geniş təkrar istehsal prosesinə cəlb edilməsi, yeni tikililərin, əlavə istehsal təsərrüfat komplekslərinin işə salınmasına səbəb olur.

Bazar iqtisadiyyatına üstünlük verən əmək kollektivləri müəssisənin fəaliyyətində istehsalda işlədildikən avadanlığın bir hissəsini yenidən qurulması və sazlaşdırılması, köhnə avadanlığın yenilərilə dəyişdirilməsi ilə üstünlük verirlər. Yenidənqurma nəticəsində istehsal həcmi artır, müasir texnologiya vasitəsilə istehsal həcmi artır, məhsulun çeşidlərinin və növlərin artması, məhsul

keyfiyyətin yaxşılaşması və bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baş verir. Rəqabət mübarizəsinə davam gətirmək məqsədilə birbaşa sərmayələrdən istifadə zamanı müəssisənin istehsal güclərinin səmərəliliyini təmin etmək üçün texniki cəhətdən yenidən qurma aşağıdakı tədbirləri özündə əks etdirir: müasir tələblərə uyğun istehsalın müxtəlif sahələrin texniki səviyyəsinin artırılması, yeni texniki və texnologiyaların quraşdırılması və istifadəsi. Avadanlığın müasirləşdirilməsi sayəsində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi baş verir.

Birbaşa sərmayə qoyuluşunun texnoloji quruluşu iki əsas elementlərdən ibarətdir: avadanlığın və alətin alınması; tikinti-montaj işlərin görülməsi. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə birbaşa sərmayə qoyuluşunun həcmi xərclərin ümumi çəkisində qeyri-bərabərdir. Məsələn, metalurqiya, kimya, maşınqayırma müəssisələrin tikilməsində birbaşa sərmayələrin bir hissəsi alınması, gətirilməsi, quraşdırılması və işə salınması avadanlığın ümumi xərcləri içərisində uçotlaşdırılır.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə birbaşa sərmayə qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin təşkili və idarəedilməsi, pul vəsaitlərinin verilmə qaydası, xərclənmə sistemine və istifadənin gedişinə nəzarət deməkdir. Maliyyələşdirmə üslubları müəssisənin konkret istehsal-təsərrüfat işləmə şəraitindən, onun inkişaf istiqamətlərinin dəyişməsindən asılı olmaqla əsas kapitalın təkrar istehsalı və maliyyələşdirmə mənbələrinin əmələ gəlmə xüsusiyyətlərini təsnifatlaşdırmaq məqsəduyğundur.

Müəssisədə yerinə yetirilən istehsal xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, əsas kapitalla birbaşa sərmayə qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi mənbələri, formaları və üslubları istehsal prosesinin və tikinti xüsusiyyətləri ilə şərt-

ləndirilir. Bazar münasibətlərinə keçmiş müəssisə özünü istehsal-satış dairəsini genişləndirmək istiqamətində məqsədyönlü saydığı birbaşa sərmayə qoyuluşunun maliyyələşməsi aşağıdakı amilləri nəzərə almaqla həyata keçirilir (iqtisadi reallıqda onların tərkibi dəyişə bilər):

1. Müəssisə daxili istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində əldə edilən mənfəətdən;
2. Müəssisə daxili və kənar istehlakçıları təmin edən istiqrazların satışından əldə edilən vəsait hesabına;
3. Hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olan əldə edilən sərbəst pul vəsaitləri hesabına;
4. Qeyri-büdcə fondların vəsaitləri hesabına;
5. Büdcədən ayırmalar hesabına;
6. Xarici sərmayədarların vəsaitləri hesabına.

Bazar münasibətləri genişləndikcə müəssisə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində istehsal sahələrinə tələp olunan əsas kapitalla birbaşa sərmayə qoyuluşunun maliyyələşdirmə mənbələri üzrə dəyişikliyin baş verməsi təsəvvürə gətirilməlidir. Əqər keçən əsrin 70-80-ci illərində maliyyələşdirilmənin ən əsas mənbələri büdcədən ayırmalar (50-60%), təşkil edirdisə, indi həmin məqsədlər üçün yaxşı halda bu göstərici 20%-dən yüksək deyildir.

Birbaşa sərmayə qoyuluşların əsas mənbəyi fiziki hüquqi şəxslərə məxsus olan əsas kapitaldır. Hesablaşdırılmalı və əsasən verilən maliyyə vəsaitləri mütləq təyinatı üzrə istifadə olunmalıdır. Həmin maliyyə vəsaitlərindən digər məqsədlər üçün istifadə olunması yalnız sərmayə sahibinin rəsmi razılığı olduqdan sonra xərclənməsinə icazə verilir.

Müəssisənin öz maliyyə ehtiyatlarına daxil olan 1) təşkilatın yaradılması zamanı təsisçilərin ilkin maliyyə dəstəyi; 2) təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsində əldə edilən

mənfəət kütləsindən nəzərdə tutulan bütün ödənişlərdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan sərbəst gəlir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə birbaşa sərmayə qoyuluşu mahiyyət etibarilə iki əsas istiqamət üzrə aparılır: a) müəssisənin əsas fəaliyyət sahələrindən əldə edilən mənfəət kütləsi; b) istehsal, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsindən əldə olunan gəlir. Müəssisənin istehsalat-təsərrüfat işlərinin görülməsi prosesində daxili maliyyə ehtiyatlarının səfərbər olunması maya dəyəri səviyyəsinin aşağı salınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisənin daxili ehtiyatlarının səfərbər edilməsi istiqamətində tam təsərrüfat üslubu ilə tikinti-montaj işlərinin görülməsi maliyyə çatışmazlığı şəraitində dövrü vəsaitinin hesabına təmin edilməlidir.

Müəssisə daxili dövrü vəsaitlərin kəmiyyətini təyin etmək üçün, sifarişçilər tərəfindən iş görənlərin hesabına köçürülmüş və tədarük qaydasında verilmiş bütün material dəyərliləri nəzərə alınır. Beləliklə sifarişçinin kredit borcu əmələ gəlir ki, nəticədə iş podratçıların maddi-mənəvi məsuliyyəti artır (sifarişçilərin verdiyi məbləğ). Borcun ümumi həcmi müəssisə üzrə tikinti proqramının artması və azadılması səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Müəssisənin əsas fəaliyyətinin nəticəsində əsas fondların aşınması müvafiq olan normativlərlə hesablanır. İstehsal sahələrinin fasiləsiz iş ahəngini təmin etmək məqsədilə istifadə olunan birbaşa sərmayələrin maliyyələşdirilməsi mənbələrinə amortizasiya ayırmaları daxildir. Müəssisədə amortizasiya ayırmaları sahə üzrə yuxarı idarə etmə təşkilatları tərəfindən vahid standartlara müvafiq olaraq təyin olunur. Beləki, podratçı tərəfindən sifarişçidən əvvəlcədən alınmış maliyyə vəsaitlərindən düzgün istifadə olunmadıqda, yol

verilmiş bütün izafi xərclər üçün maddi cavabdehlik yol vermiş tikinti-təmir təşkilatının üzərinə düşür. Səbəbdən sifarişçiyə dəymiş zərər, onun baş verməsinə təqsirkar hüquqi şəxs tərəfindən tam həcmdə bəzənməlidir.

Birbaşa sərmayə qoyuluşu üzrə müəssisədə əsas kapitalın maliyyələşdirilməsi istiqamətləri.

Göstəricilər	2002 %-%	2003 %-%	2004 %-%	Nəticə 2005 %
Bütün maliyyə mənbələri üzrə	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:	26,0	21,8	20,1	20,6
Büdcədən maliyyələşdirmə o cümlədən:				
Dövlət büdcəsi hesabına	14,4	11,1	9,9	9,5
Subyektlərin büdcə vəsaitləri və yerli büdcələrin vəsaitləri hesabına	11,6	10,7	10,2	11,1
Mərkəzi qeyri-büdcə fondları və mənbələr	7,5	12,9	13,4	15,8
Müəssisənin öz vəsaitləri hesabına	64,2	62,8	63,3	58,9
Müxtəlif hüquqi şəxslərə məxsus vəsaitlər	2,3	2,5	3,2	4,7

Müəssisənin əsas fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər müəssisənin birbaşa sərmayələr hesabına maliyyələşdirməsinin əsas mənbəyi olmaqla bütün istehsalat təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini və onun inkişaf imkanlarını bir-birinə bağlayır.

Müəssisənin əsas fəaliyyət sahələrindən əldə edilmiş gəlirin bölüşdürülməsindən sonra yerdə qalan sərbəst vəsaitlər əsas kapitalın və sərmayələrin maliyyə

lənşdirilməsi üçün kifayət etmədikdə müəssisə xarici hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitlərindən istifadə edə bilər. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə, bəzən özünün istiqraz yaymaq hüququndan istifadə edir. İstiqrazlar mahiyyət etibarilə uzun müddətli bank kreditləri qrupuna aiddir. Bir qayda olaraq müəssisə istiqraz buraxılışından əldə olunan maliyyə vəsaitlərini aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılmasına sərf edə bilər;

1. Müəssisənin istehsal sahələrinin genişləndirilməsi və yeni satış bazarlarına çıxmaq;
2. Daşınan və daşınmaz əmlak alınmasına (avadanlıq, nəqliyyat vəsaitləri, binalar və yeni iş sahələrinin təşkil olunması və onların təchiz olunması);
3. Təbiətin qorunması tədbirlərin görülməsi və s.

Müəssisəyə bank kreditləri tərəflər arasında əvvəlcədən razılaşdırılmış müqavilə əsasında verilir. Maliyyə-bank qurumları tərəfindən müəssisəyə kredit ayrılarkən mövcud müəssisənin strateji və perspektiv inkişaf istiqamətləri nəzərə alınır. Bu əsasən sahə müəssisələrinə aid olub, ümumi sahə mövqeyini göstərir.

Müəssisənin əsas fondların işlək vəziyyətdə saxlanması və təkrar istehsalın maliyyələşdirmə mənbəyi kimi istiqrazlar təkçə hüquqi şəxslərə deyil, həm də fiziki şəxslərə reallaşdırıla bilər. Bazar münasibətləri ilə tənzimlənən müəssisə fəaliyyətində mühüm maliyyə dayaq olan istiqraz buraxılışı və yayımı həm də, müəssisənin yerləşdiyi ərazi üzrə dövlət büdcələrinin formalaşdırılmasına mühüm kömək edir. İstiqraz yayımından əldə edilən maliyyə vəsaitləri hesabına yaranmış qənaət ya müəssisənin özünün genişlənməsinə və ya müəssisənin tərkibinə daxil olduğu sahənin maliyyə tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilə bilər. Hətta istiqraz buraxılışından alınmış əlavə maliyyə vəsaitləri hesabına müəssisə

özünün kommersiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi sərəf etmək səlahiyyətinə malikdir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə istifadə olunan birbaşa sərmayələri qayda olaraq maliyyə bazarından alır. Qiymətli kağızlar o cümlədən istiqrazların, veksellərin buraxılışı və onların maliyyə bazarında yerləşdirilməsi vasitəsilə müəssisə imkan daxilində öz fəaliyyətinə əlavə vasitələri əldə etməklə maliyyələşdirmə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin salıq maliyyə durumunu təmin etmək istiqamətlərindən biri onun lizinq əməliyyatları aparmaqla maliyyə vəsaitlərini əldə etməsidir. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən aparılan lizinq əməliyyatları sahibkarlıq fəaliyyətinin növüdür və tərəflər arasında bağlanmış icarə müqaviləsinə üzrə kirayəkeş (lizinqi verən) borcludur ki, icarə götürülmüş əmlakı işin sonunda həmin əmlakı onun istehlakçısına güzəştli qiymətlərlə satsın. Lizinq əməliyyatları vasitəsilə müəssisə daxili mənbələr hesabına maliyyələşdirilən sərmayələrin ümumi kəmiyyətinin öznə məxsus kapitalın miqdarını aşağı salmaq imkan yaradır və qalan vəsaitlər digər sahələrə yönəldilir.

Dövlət və regional büdcələrdən ayrılan maliyyə vəsaitləri müəssisənin fasiləsiz istehsal fəaliyyətinin davam etdirmək məqsədinə xidmət edir. Qeyri-büdcə fondları aşağıdakı tərkib hissələrə: 1)dövlət; 2)regional; 3)sahə məqsədli proqramların maliyyəsinə ayırmaq olar. Həmin fondlar vasitəsilə müəssisə maliyyə ehtiyatları artırmaqla onları əsas təsərrüfat sahələrin inkişafı sərəfə edir. Bu maliyyə mənbələri faktiki olaraq müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün istifadə etmək məqsədə uyğundur.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə xarici sərmayənin cəlb edilməsi beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin və elmi-texniki tərəqqinin inkişafını təmin etməklə yanaşı sərmayə çatışmamazlığını aradan qaldırır. Xarici sərmayədarların işgüzarlığı müəssisə üçün o vaxt tam faydalı ola bilər ki, hər iki tərəfin maraqları üst-üstə düşsün. Bununla yanaşı xarici sərmayəçilərdə müəssisənin yaxın və perspektiv dövr üçün dəqiq hesablanmış texniki-iqtisadi göstəriciləri əks etdirən hesabat məlumatları olmalıdır. Hesabat dövrünün sonuna müəssisənin istehsalat-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında faktiki məlumatlardan ibarət hesabatlar birgə iş aparmaq arzusunda olan xarici sərmayə sahibi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Xarici kapitalın birbaşa sərmayə qoyuluşu şəkilində istifadəsi ən əsas üslubu respublika ərazisində birgə müəssisələrin yaradılmasıdır. Son illərin bank hesabatları göstərir ki, müəssisəyə cəlb edilən sərmayələrin həcmi hələlik böyük deyil. Bu inkişaf prosesinin əsas çətinliyi sərmayəçilərin iştirakilə yaradılan bütün növ müəssisələrin nizamnamə kapitalında həcmi, o qədər böyük olmamasıdır. Bazar mühitinə görə binaların, tikintilərin, avadanlıqların yalnız müəssisənin özünün maliyyə təminatı hesabına, xarici sərmayələri cəlb etmədən işlək vəziyyətdə saxlanması çox çətin bir prosesdir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində çatışmayan sərmayə qoyuluşunu xarici sərmayələr hesabına təmin olunmasına bəzi subyektiv faktorlar mühüm maneələr yaradır və həmin faktorlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. Xarici sərmayəçilərin müəssisənin (ölkənin) maliyyə-kredit üzrə öhdəliklərinə mütləq əməl edəcəyi haqqında zəmanətin təmin olunması;
2. İqtisadi fəaliyyət sahəsində yüksək bank faizlərinin tətbiq olunması.

Müəssisə tərəfindən əsas kapitalın maliyyələşdirilməsinin mənbəyinin seçimi bir çox faktorları nəzərə almaqla həyata keçirilir. Cəlb edilən kapitalın qaytarılma müddəti və istifadənin səmərəlilik dərəcəsi, eləcə də onlarda müstəqil surətdə istənilən istiqamətdə tətbiq etmək hüququ mühüm iqtisadi-sosial əhəmiyyət daşıyır.

2.8. Amortizasiya fondu, əsas kapitalın yeniləşməsində onun rolu.

Müəssisənin malik olduğu maşınların, avadanlıqların mexanizmlərinin daima işlək vəziyyətdə saxlamaq üçün bir sıra maliyyə fondları yaradılır. Həmin fondlar içərisində amortizasiya fondu xüsusi yer tutur. Amortizasiya əsas fondların istehsal prosesində fasiləsiz olaraq mənbəvi və texniki cəhətdən köhnəlməsi deməkdir. Əsas fondların bir hissəsinin istehsal edilmiş məhsulun üzərinə keçməsi əlaqədar hesablanmış məbləğ amortizasiya ayırmaları təşkil edir. Hissələrlə köçürülmə əsas istehsal fondların qiyməti istehsal edilmiş məhsulda, əmtəədə, satış qiymətinin bir hissəsi kimi çıxış edir və məhsulun satışından sonra əmtəə şəklindən pul şəklinə keçir.

Amortizasiya ayırmaların təyinatı ondan ibarətdir ki, lazım olan təkrar istehsal üçün pul vəsaitləri nəzərdə tutulmuş şəkildə əsas fondların tərkibindən, yəni tədricən istehsal prosesindən çıxır. Müəssisənin malik olduğu əsas fondlara amortizasiya ayırmaları hesabat dövrünə müvafiq surətdə mühasibat uçotunda göstərilir. Ancaq amortizasiya ayırmalarından məqsədyönlü istifadənin sürətləndirilməsi indiki zamanda qeyri qənaətbəxşdir. Müəssisə üçün sürətli amortizasiyanın faktiki varlığı–gəlir vergisi üzrə borcların ödənilməsi istiqamətində, avadanlıqların istifadəsindən əldə edilən mənfəət amortizasiya ayırmaları

maların formalaşmasına yönəldilir. Məhsulun satışından əldə edilən hasilat maya dəyərini üstələyir. Müəssisədə maşın və avadanlığın uzun müddət ərzində boş dayanması məhsulun maya dəyərini «ağırlaşdırır», çünki həmin istehsal vasitələrinə normativ üzrə amortizasiya məbləği hesablanır.

Yüksək inflyasiya şəraitində, amortizasiya ayırmaları sərmayə mənbəyi kimi öz əhəmiyyətini itirir. Dövriyyə vəsaitlərinin çatıxmamazlığı şəraitində müəssisə amortizasiya ayırmalarından istifadə etməklə müvəqqəti olaraq, özünün maliyyə məsələlərini həll edə bilər.

Müəssisənin əsas fondları istismar formalarından asılı olmayaraq fasiləsiz olaraq köhnəlir. İstehsal dairəsində istifadə olunan əsas fondlar öz növbəsində istehsalın elementidir, vaxtında aparılan texniki istismarla bağlı tədbirlər onların istifadə vaxtını uzadır, istehsalı sürətini qaldırır, yeni əsas fondların alınması üçün birbaşa sərmayələrə olan tələbatı azaldır. Əsas fondların daimi işlək vəziyyətdə saxlanması üçün onlar vaxtaşırı təmir olunur. Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində əsas fondların təmiri aşağıdakı növlərə ayrılır: a) cari təmir; b) orta və ya plan xəbərdarlıq təmiri; v) əsaslı təmir. Cari təmir zamanı kiçik nasazlıqlar aradan qaldırılır və belə təmir növü ümumi təmir işlərinin 80-85%-i təşkil edir. Orta və ya plan-xəbərdarlıq təmiri prosesi ayrı-ayrı avadanlıqların və ya onun hissələrinin və elementlərinin dəyişməsi ilə, əsas fondlara daxil olan maşın-mexanizmlər əvvəlki istehsal – güc normalarına çatdırılır. Maşın və avadanlığın əsaslı təmirinə başlanmazdan əvvəl onların bərpasının səmərəliliyi iqtisadi cəhətdən təyin edilir. Əgər əsaslı təmir iqtisadi cəhətdən sərfəli deyilsə, bu zaman bütün təmirə çəkilən xərcləri yeni avadanlığın

və maşınların alınmasına yönəltmək daha məqsəduyğundur.

Bazar münasibətlərinə keçirilməsini nəzərdə tutan islahatların aparılması müəssisənin əsas fondlarına daxil olan obyektlərin, maşın və avadanlığın əsaslı təmirini maliyyələşdirmə qaydalarında müəyyən quruluş və tərkib dəyişikliklərinin baş verməsi təbiidir.

Belə ki, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi inkişaf planı üzrə cari və orta təmiri maliyyələşdirilməsi xərcləri məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi zəruri hala çevrilir. Bu zaman əsaslı təmir xərclərini əvvəlcədən toplamaq məqsədilə, müəssisə üzrə amortizasiya normaları təyin edilir. Həmin vəsaitlə, əlavə olaraq, ayrıca toplanaraq xüsusi təmir fondları yaradılır və onlar sonradan təmirlə bağlı işləri aparmaq üçün əsaslı maliyyələşdirilmə mənbəyi sayılır.

İqtisadi səmərəliliyi gözləməklə müəssisələr özü həyata keçirən təmir işlərin ümumi həcmi təyin edir, həm də onun mərhələlər üzrə aparılma ardıcılığını müəyyənləşdirir. Təmir planı illik tərtib edilir və smeta-maliyyə hesablamaları üzrə təmir olunacaq əsas fondların hər biri ayrı-ayrılıqda qüvvədə olan qiymətlərlə və ya normativ qiymət dərəcəsi əsas götürülməklə müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təsdiqlənir.

Müəssisə miqyasında hesabat dövründə əsas fondların, konkret istehsal obyektinin təmir xərcləri istehsalat fəaliyyəti və məhsul satış xərclərinin tərkibinə daxil edilməsi. Əsas fondların bütün növlərdən olan təmirinin maliyyələşdirilməsi üçün müəssisənin özünün vəsaiti çatmıyarsa, o zaman bankın qısamüddətli kreditlərindən istifadə edə bilər. Müəssisədə təmir işləri alınan maliyyə vəsaitlərinin ölçüsündən asılı olaraq istehsalın fasiləsizliyini pozma riski ilə bütün təsərrüfat ilində aparıla bilər.

Müasir şəraitdə müəssisənin dövrüyyə aktivlərinin tərkibində qeyri-maddi aktivlər ayrıca hesablanır. Onların yeni islahatlara uyğun aparılması müəssisədə uçotun və hesabatın təşkilinin yenidən qurulması ilə bağlıdır və bu zaman beynəlxalq standartlara uyğunluğun təmin olunması başlıca şərtlərdən biridir. Bu qaydanın müəssisə tərəfindən yerinə yetirilməsi, gələcəkdə maliyyə-çatışmazlığın qarşısını almaqda xarici sərmayə sahiblərini hesabat dövrü göstəriciləri ilə tanış olmalarını tələşdirir. Bununla da istər sərmayəçi tərəfindən obyekt-müəssisə seçimində, istərsə də müəssisə rəhbərliyi tərəfindən sərmayəçi seçimində şəffaflıq təmin olunur.

Müəssisənin uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları hesabına qeyri-maddi aktivlərin alınması əməliyyatlarına daxil edilən xərclər müəssisənin dövrüyyə vəsaitlərinə daxil edilməkdə hazır məhsul kütləsinin tərkibində hesablanır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan qeyri-maddi aktivlərə aşağıdakılar aiddir: 1) patentlər; 2) lisenziyalar; 3) ticarət nişanəsi; 4) istehsalat təyinatlı maddi vəsaitlər; 5) torpaq və təbii ehtiyatların istifadə hüquqi və s. Patentlər və Lisenziyalardan müəssisə öz gündəlik fəaliyyətində istifadə etmək və digərlərinə satmaq səlahiyyətlərinə malikdir. Müəssisəyə məxsus torpaq sahəsindən istifadə hüquqi onun sahibindən icarəyə götürənin birgə razılaşmalarına uyğun olaraq yerinə yetirilir. Bu hüququn qiyməti torpaq sahəsinin qiymətləndirilməsindən asılıdır və o işrakçıları arasında müqaviləyə əsasən təyin edilir və həmin məbləğ müəssisə üçün əlavə maliyyə vəsaiti rolunu oynayır. Müəssisə üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekun hesabatları tərtib edildikdə qeyri-maddi aktivlər müəssisənin əsas aktivlərinin tərkibində uçota alınır.

3. Müəssisənin xərcləri və onların əmələ gəlməsi mərhələləri.

3.1. Müəssisənin xərcləri. İstehsal və satış xərcləri.

Müəssisə sərbəst hüquqi şəxs qismində sahibkarlıq fəaliyyəti prosesində istehsal, iş və xidmət sahələrinə xeyli pul xərcləyir. Təsərrüfat fəaliyyəti və idarəetmə işlərinə sərf edilmiş pul vəsaitlərinin tərkibi və quruluşu bir çox amillərdən asılı olmaqla aşağıdakı mərhələlərə üzrə təsnifatlaşdırılır:

- a) təsərrüfatçılığın təşkilinin hüquqi bazası;
 - b) müəssisə tipinin onun sahə quruluşuna uyğunluğu;
 - v) müəssisə fəaliyyəti və forması, çatışmayan maliyyə vəsaitlərinin və ehtiyat kapitalının alınma mənbəyi;
 - q) müəssisə məhsullarının gələcək satış bazarlarının müəyyənləşdirilməsi, onların təhlili və genişləndirilməsi;
 - d) müəssisə maliyyəsinin idarə edilməsi və vəsaitlərin xərclənməsi üzərində nəzarətin təşkili və aparılması.
- İqtisadi mahiyyətindən və tərkibindən asılı olaraq müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olan xərclər üç əsas istiqamət üzrə müəyyənləşdirilir:
- a) müəssisə üzrə gəlir əldə etmək məqsədilə sərf edilmiş məsrəflər;
 - b) bilavasitə müəssisənin gəlirinin formalaşmasında iştirak etməyən xərclər;
 - v) gözlənilən gəlirin qazanılması məqsədilə sərf edilmiş məsrəflər.

Bazar münasibətlərinə daha geniş iteqrasiya olunmaq məqsədilə və müəssisə fəaliyyətinin yüksək gəlirli olması üçün müəyyən məsrəflərə gedilir, yəni:

- a) məhsulun satışına çəkilən xərclər;

- b) müəssisə üçün alınan sərmayə qoyuluşu xərcləri;
- v) istehsal prosesinin, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsinə çəkilən əlavə xərclər.

Müəssisənin istehsal təsərrüfat fəaliyyətində gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı xərclər, istehsal xassəli xərclər sayılmaqla, bütün məsrəflərin daha çox hissəsini əks etdirir və onun tərkibinə aşağıdakı xərcləri daxil etmək olar: a) müəssisə işçilərinə verilən pul mükafatları, b) dövlət sığorta və təqayüd fondlarına ayırmalar, v) sosial-mədəni və ictimai inkişaf fonduna ayırmalar, q) xüsusi təyinatlı fondlara ayırmalar, d) təbiətin mühafizəsi xərcləri, s) əsas və köməkçi fəhlələrə verilən əmək haqqı, j) idarəetmə xərcləri və s. Belə növ xərclər müəssisənin gəlirinə təsir etməklə ümumi mənfəət kütləsini azaldır. Buna baxmayaraq müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətini gücləndirmək məqsədi ilə sərmayəçiləri və işçi qüvvəsini cəlb etmək üçün yuxarıda göstərilən xərclərə getmək prosesi bazar münasibətlərinə uyğun aparılmalıdır.

Müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi prosesində xərclərin üç növü daha geniş yayılmışdır, onlardan:

- a) istehsal tələbatlı məcburi xərclər, bura bütün növ vergilər və vergi ödənişləri ilə bağlı xərclər daxildir;
- b) qeyri-büdcə dövlət fondlarına ayırmalar;
- v) istehsal-təsərrüfat ehtiyatlarının yaradılması;
- q) sığorta əməliyyatları ilə əlaqədar xərcləri.

İstehsal təsərrüfat sahələrində gəlirin əldə edilməsi məqsədi ilə bağlı xərclərin tərkibində: maddi-maraq və mükafatlandırma xərcləri, əmək haqqı üzrə xərclər və sərmayələrin alınması ilə əlaqədar müəssisənin sərf etdiyi maliyyə vəsaitləri nəzərdə tutulur. Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində sərf olunan maddi xərclərə daxildir; istehsal dairəsinə çəkilən xərclərin

ödənilməsi, yarımfabrikatlar, yanacaq, digər fəaliyyət xərcləri, ehtiyat hissələrin alınması üçün sərf edilən məsrəflər müəssisə xərclərinin həcmində əhəmiyyətli tutur. Qeyd olunan qrup xərclərin formalaşması gəlir həcmindən, müəssisənin satış bazarlarında tutdu yerlərin sayından və istehlakçıya təklif olunan məhsul rəqabət qabiliyyətindən asılıdır.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində yol verilən xərcləri ödəmək üçün maddi xərcləri reallaşdırma istiqamətində bazar mühitin nəticələrinə müvafiq göstərici nəzərə alınır:

1. Satış yerlərində daha çox məhsul satılmalıdır;
2. Əldə edilən gəlir vaxtı-vaxtında müəssisənin hesabına köçürməlidir. Həmin vəsait hesabına istehlak sahələrində geniş təkrar istehsal aparmaq imkan artdığı təqdirdə daha çox əmtəə satış bazarları çıxarılmalıdır.

Xidmət və iş sahələrində eləcə də müəssisə istehsal olunan məhsulun satışı faktı olaraq uçot siyasətindən asılıdır. Maddi xərclər müəyyən dövrdən sonra artıqlamasilə istehsalçı müəssisənin bank hesabına rəqəbat pul şəklində daxil edilməlidir. Müəssisədə işlədik maddi dəyərlərinin qiymətini müəyyən etmək üçün on alınma qiymətini əsas götürməklə bütün istifadə müddətində onların aşınma xərclərini çıxmaqla hesablanır. Müəssisənin gündəlik istehlak tələbatını ödəmək üçün mütəmadi olaraq alınan məhsulların qiyməti faktual hesabında uçotlaşdırılır və həmin xərclərin tərkibi daşınma, iş sahələrinə gətirmə, anbarlarda saxlama xərcləri və digər nəzərdə tutulmayan məsrəflər daxildir.

Müəssisə işçilərinə ödənilən əmək haqqını ödəmə xərcləri nəğd pul formasında olmaqla mütəşəkkil surətdə

vaxtında ödənilməlidir. İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalı ictimai-zəruri sosial amil olmaqla müəssisə fəaliyyətinin həmişə yüksək mənfəətlə işləməsi təmin edən ən aparıcı amillərdən biridir. İstehsal sahələrində işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə təkcə texniki-istehsalat baxımından deyil, həm də sosial-maliyyə xərcləri baxımından müəssisə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, müəssisə fəaliyyətində işçi hazırlığına qoyulan maliyyə xərcləri daima artırmaqdadır. Göstərmək lazımdır ki, bu qrup xərclərin tərkibi çox maddəlidir və hər bir xərc maddəsi müəssisənin maliyyə xidmətləri tərəfindən dəqiq uçot hesabına əsasən növbəti il üçün məcmu əmək haqqı fondunu formalaşdırır. Bundan başqa, əmək haqqının ödənilməsi xərclərindən əmək göstəricilərinə görə edilən maddi köməyi, məqsədli vəsaitlərdən mükafatlar, plandan əlavə işlərin ödənilməsi xərcləri də həmin məsrəflərin tərkibində uçotlaşdırılır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində tətbiq edilən faktura xərclərinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) inzibati idarəetmə xərcləri;
- 2) icarə ödənişləri (borclanma);
- 3) qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası;
- 4) köməkçi istehsala sərf ediləcək xərclər;
- 5) planlaşdırmayan sair xərclər.

Müəssisə fəaliyyətinə cəlb edilmiş hər hansı bir sərmayə qoyuluşu üzrə vəsaitlər kapital qoyuluşlarıdır. Həmin kapital qoyuluşları müəssisədə istehsal həcmi artırmaqla maliyyə və fond bazarlarında əlavə gəlirin əldə edilməsi üçün sərf edilir. Cəlb edilmiş sərmayələrin iqtisadi məzmunu və tərkibi (həcmi) müəssisənin kapital qoyuluşları sahəsində apardığı siyasətdən asılıdır. İstehsal

müəssisənin öz fəaliyyət dairəsinə cəlb etdiyi sərmayələrin maliyyə mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

1) təşkilatın sərəncamında olan xüsusi maliyyə vəsaitləri o, cümlədən:

- a) bütün növ gəlirlərdən amortizasiya ayırmaları;
- b) satılıq qiymətli kağızlardan əldə edilən vəsaitlər;
- v) nizamnamə fondu (qalıq dəyəri üzrə).

2) idarə tərəfindən buraxılan bütün növ istiqrazlar;

- a) məqsədyönlü maliyyə vəsaitləri;
- b) bank kreditləri;

v) bank müəssisələrinin, dövlət büdcəsindən yuxarı idarəetmə sahəsinin maliyyə yardımları.

Bu qrup vəsaitlərin geri qayıtması şərtləri və müddətləri kapital qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini təmin edir, bu da öz növbəsində sərmayə qoyuluş riskindən, onun texniki-iqtisadi təsnifatından və qoyulmuş xərclərinin qaytarılması müəssisənin maliyyə imkanlarından asılıdır.

Müəssisənin istehsal və satış xərclərinin uçotu konkret halda, istehsal edilmiş hər bir məhsula, sərf olunan xərclər üzrə təsnifat aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkündür. İş, xidmət və istehsal sahələrində gətirilmiş xərclərin bölünməsi uçotu onların ayrı-ayrı əlamətlərə görə normativlərə uyğun surətdə təyin olunur. Dövlət tabeli istehsal müəssisələrində xərclərin uçota alınması və hesablanması dövlət tərəfindən əvvəlcədən sənaye sahələri üzrə müəyyən prinsipləri və normativləri əsas götürməklə hesablanır.

Müəssisə xərclədiyi pul vəsaitlərini, xammalın ayrı-ayrı köməkçi materialların, maşın və texnoloji avadanlığın alınması, gətirilməsi, quraşdırılması və istismar mərhələlərinə sərf olunan məsrəflər təşkil edir və onları

satışla əlaqədar hesablanır. Xərclərin qalan hissəsi satılmayan hazır məhsulda maddiləşdirilmişdir. Müəssisənin çəkdiyi xərclərin bir hissəsi hesabat vaxtı istehsal edilmiş və satılmış məhsulun tam maya dəyərinə daxil edilmir.

Müəssisə haqqında qüvvədə olan əsasnaməyə və maliyyə-vəsaitlərinin xərclənməsi prinsiplərinə uyğun olaraq istehsal, iş və xidmət sahələrində sərf edilmiş faktiki əmək məsrəflərinin haqqının ödənilmiş məbləği bütünlüklə məhsulun maya dəyərinin tərkibində uçota alınır. Hər bir müəssisə üzrə il boyu maliyyə-təsərrüfat planlarında sosial tələblərə ödəmələrə dair hesablanmış məbləğlər və onların ödəmə müddətləri göstərilir. Bura daxildir: sosial sığorta ayırmaları qeyri-büdcə sosial fonduna ayırmalar, təqayüd fonduna ayırmalar, əhali məşğulluğu dövlət fonduna ayırmalar və s.

Bazar münasibətlərinə adaptasiya şəraitində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində milli valyuta ilə bağlı təkrar istehsal aparmaq iqtisadi cəhətdən səmərəlidir, həm də istehsal sahələrində çalışan işçilərin maddi maraq hissələrini gücləndirir. İstehsal və iş yerlərində məhsulun buraxılmasına çəkilən xərclər daimi və dəyişən qiymətlərlə uçota alınır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə tipindən, istehsal güclərindən və iş sahələrinin material təchizatından asılı olaraq bir sıra istehsal prosesləri müəyyən fasilələrlə aparılır. Bu zaman istehsal, satış və tədarük şəraitinin dəyişməsi nəticəsində məhsul buraxılışı qiymətlərində mühüm dəyişikliklər baş verir.

Daimi xərclər məhsul buraxılışı həcmnin dəyişməsindən asılı olmur, onlara inzibati-idarəetmə xərcləri, vaxtamuzd işləyənlərə verilən əmək haqqı, müəssisənin əsas fəaliyyətilə bağlı olan təsərrüfat xərcləri və təşkilat

tərəfindən icarəyə götürülmüş maşın və avdanlıq dəyərləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

Dəyişən xərclər istehsal həcminə uyğun olmaqla onların satış qiymətinə proporsionaldır, onlara aiddir. Xammal-materialların satışı xərcləri, həmin xərclərin tərkibinə təyinatmdan asılı olmayaraq aşağıdakı məsrəflərə daxil edilməlidir:

- a) xammal və materialların satın alınması xərcləri;
- b) texnoloji enerji və bütün növ yanacaq xərcləri;
- v) müəssisədə əmək müqavilələrinə əsasən daimi və mövsümi qaydada işləyənlərin əsas və əlavə əməliyyat haqqı ilə bağlı xərcləri və s.

Daimi və dəyişən xərclərin hər biri müəssisədə istehsal olunan məhsulun maya dəyərinin əvvəlcədən planlaşdırılması üçün lazımdır və onlardan bir qayda olaraq iş yerlərində buraxılması nəzərdə tutulmuş məhsulun təqribi qiymətini təyin edilməsi üçün istifadə olunur və sonradan bu xərclər dəqiqləşdirilə bilər.

Müəssisənin istehsal sahələrində ceynilik prinsipi üzrə xərcləri sadə əlamətlər və kompleks əlamətlər üzrə müəyyən etmək olar. Bu üsulla qiymətlərin təyin olunması məhsulun yeni növlərinin maya dəyərinin əvvəlcədən planlaşdırılmasına imkan verir. Məhsul növləri üzrə xərcləri təyin etmək şəraitində müəssisə öz maliyyə vəsaitlərindən daha səmərəli və qənaətçil istifadə edə bilər. Sərbəst pul vəsaitləri hesabına əlavə məhsul istehsal edə bilər.

Müəssisədə məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclər onun tam maya dəyərini təşkil edir. Həmin xərclərin tərkibində elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi hesabına izafi xərclərin ixtisara salınması nəticəsində müəssisə tam maya dəyərini aşağı salmağa imkan yaradır.

Müəssisədə məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclər onun tam maya dəyərini təşkil edir. Həmin xərclərin tərkibində elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi hesabına izafi xərclərin ixtisara salınması nəticəsində müəssisə tam maya dəyərini aşağı salmağa imkan yaradır.

Müəssisə məhsulunun maya dəyəri satış bazarlarında reallaşdırılan məhsuldan əldə edilən gəlirin miqdarını və gəlir vergisini düzgün təyin etməyə kömək edir. Ona görə də maya dəyərinin təyini haqqında normativ sənədlər yuxarı idarəetmə təşkilatları tərəfindən hüquqi statusundan asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlər arasında vaxtında paylanılır. İqtisadi münasibətlər durumunda həmin normativlər müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən dəyişə bilər, məhz buna görə qiymətləndirmə mexanizmi müəssisə tərəfindən daimi surətdə diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Sahə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində yol verilmiş məsrəflər bütünlüklə məhsulun maya dəyərinin tərkibində uçota alınır. Həmin xərclərə daxildir: a) istehsal və satışla bağlı reklam xərcləri; b) əzamiyyət xərcləri; v) qısamüddətli bank kreditinə görə hesablanmış faizlərin ödənilməsi xərcləri; q) ayrı-ayrı vergilər, yığımalarla bağlı ödəmələr; d) qeyri-büdcə təyinatlı fondlarına ayırmalar; e) təmir fondların yaranması üçün xərclər; s) qeyri-maddi aktivlərin saxlanması üzrə amortizasiya ayırmaları və s. Müvafiq maliyyə xidmətlərin məbləği qanunlaşdırılaraq hazır məhsulun maya dəyərinə köçürülür. Normativdən artıq xərclər müəssisə tərəfindən bütün vergi ödənişləri yerinə yetirildikdən sonra onun sərəncamında qalmış sərbəst gəlirin hesabına ödənilir.

Beləliklə müəssisənin bütün xərcləri uçotlaşdırma proseslərindən sonra əmtəəlik məhsul dəyərinə spesifik üslublarla köçürülür. Həmin xərclər müəssisə tərəfindən hesabat dövründə yol verilmiş ümumi xərclərin həcminə təsir göstərir, onlar həmçinin vergi qoyulma məbləğini müəyyənləşdirmə zamanı əsas göstərici statusuna malik olur. Həmin göstəricilərin hər hansı bir səbəbdən dəyişdirilməsi qəti yol verilməzdir, çünki onun iqtisadi əsası dövlət mənafeyinə uyğunluq təşkil etmir.

3.2. Məhsulun istehsalı və satışı ilə bağlı xərclərin planlaşdırılması.

Məhsulun istehsal və satış xərclərinin planlaşdırılması müəssisənin maliyyə, pul-kredit, sərmayə qoyulması və qiymət siyasətini təyin etmək üçün ən zəruri amillərdəndir. Müəssisə məhsulunun daimi istehsalı, satışı ilə bağlı sabit və dəyişən qiymətlərə uyğun gələn xərclərin hər biri ayrı-ayrılıqda planlaşdırılmalıdır. Bütün zaman istehsal ehtiyatlarının digər ölçüsünün müvafiq qiymətlərinin təyin edilməsi mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti daşıyır.

Müasir bazar iqtisadiyyatlı müddətində fəaliyyət göstərən müəssisə istehsal münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi sabit sosial-iqtisadi əlaqələrini gücləndirməsinə tələb edir. Digər tərəfdən sosial iqtisadi şəraitində dəyişən qiymətlərə əsasən xərclərinin planlaşdırılması olduqca vacibdir. Planlaşdırılan ildə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində gözlənilən xərcləri müəyyənləşdirilməsi əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır.

1. Hər bir məhsula empirik norma üzrə çəkilən xərclər (əmtəə istehlakçısının marağı nəzərə almaqla);

2. Məhsulun maya dəyərində faktiki göstəricilər üzrə daxil edilmiş xərclər.

İstehsal sahələrində buraxılmış hər bir məhsulun dəyərini dəyişən qiymətlərlə xərc normativlərinə uyğun olaraq hesablamaq mümkündür. İqtisadi bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisədə dəyişən xərclərinin bərabərlik səviyyəsi əsas götürməklə aşağıdakı sadə hesabi mütənasibliyi tətbiq etmək mümkündür, yəni:

$$C = H \cdot B$$

burada C - pul şəklində planlaşdırılan dəyişən xərclərin kəmiyyəti (manatla);

H - pul şəklində hər bir məhsulun istehsalına çəkilən xərclərin norması;

B - plan ilində yerinə yetirilən bütün istehsal, iş və xidmətlərin həcmi.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətində planlaşdırma zamanı hesabat dövrünün faktiki göstəricilərinə əsaslanaraq, planlaşdırılan dəyişən xərclərin kəmiyyəti aşağıdakı düsturla hesablanması daha məqsəduyğun sayıla bilər.

$$\text{Yəni: } Spl = SF \frac{V_{pl}}{V_t}$$

burada

S_{pl} - planlaşdırılan dəyişən xərclərin ümumi kəmiyyəti;

Sf - hesabat dövründə dəyişən xərclərin faktiki kəmiyyəti;

V_{pl} - planlaşdırılan istehsalın həcmi;

V_t - hesabat dövründə istehsalın faktiki həcmi.

Hər iki variantdan göründüyü kimi hesabat dövründə bir məhsulun istehsalı və satışı xərci normalarına uyğun aparıldıqda plan üzrə dəyişilən xərclərlə faktiki xərclər arasında kəmiyyət eyniliyi vardır. Hesabat dövründə dəyişən xərclərinin plan üzrə hesabat göstəricilərdən çox olması müəssisədə maliyyə vəsaitlərindən düzgün istifadə olunmadığını göstərir. Belə bir vəziyyətdə hesabat dövrü və ondan əvvəlki təsərrüfat ilində müəssisənin iqtisadi göstəriciləri təhlil olunaraq, mühüm tədbirlər planı və dəyişən qiymətlərə uyğun yeni xərc normativləri işlənib hazırlanmalıdır. Əks halda izafi xərclər hesabına müəssisənin maliyyə vəziyyəti daha da gərginləşəcək və yaxın perspektivdə müflisləşmə baş verəcəkdir.

Xərclərini planlaşdırması zamanı müəssisə yaxın gələcəkdə istehsal proqramına daxil olan istehlakçı tələbatlarını ödəməyə yönəldilmiş məhsul çeşidlərini bilməlidir. Çünki plandan əlavə faktiki istehsal olunmuş məhsullar istehsal proqramlarında aparılan sonuncu dəyişmələr eyni bir şəraitdə məhsulun maya dəyərini artmasına ya da aşağı düşməsinə təsir edə bilər. Məhz bu səbəbdən xərc normalarının birinci halda dəyişdirilməsi müəssisə üçün məqbuldursa, ikinci halda maliyyə vəsaitlərin artıq xərclənməsinə gətirib çıxarır.

Qeyri-sabit iqtisadi şəraitində istehsal-satış xərclərinin planlaşdırılması çox çətindir. Belə ki, dəyişən xərclərin tərkibində cari qiymətləndirilmə, inflyasiya və satış qiyməti göstəriciləri də əks olunmalıdır. Belə olduqda dəyişən qiymətlərlə xərcləri hesablayarkən ən azı bir rüblük müddət ərzində inflyasiya dinamikasını nəzərə almaq lazımdır. Əks təqdirdə ola bilsin ki, inflyasiyanın artım sürəti dəyişən qiymətlərdən xeyli irəli getsin, bu öz növbəsində müəssisənin kəskin maliyyə çatışmamazlığı ilə üzləşəcəyindən xəbər verir.

Belə bir şəraitdə inflyasiyanın təsiri nəticəsində dəyişən qiymət törədiciləri arasında mövcud qeyri-bərabərlik müəyyən təzadların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, alıcıların pul ödəmə qabiliyyətinin vəziyyəti ya da rəqabətinin güclənməsi istehsalçıya imkan vermir ki, satış qiymətini qaldırsın və bununlada əlavə gəlir əldə etsin. Satış bazarlarında məhsul istehsalçıların eyni səviyyədə inflyasiya ilə üzləşməsi qiymətləri müəyyən dövr ərzində oxşar bir vəziyyət saxlamağa məcbur edir, lakin bu amilin faktiki ömür müddəti uzun dövrü əhatə etməməlidir. Daimi xərclər məhsul istehsal həcminin artması ya aşağı düşməsinə heç bir təsir göstərmir, ancaq hər bir istehsal edilmiş əmtəəlik məhsula sərf edilən

xərclərin nisbi kəmiyyəti mütləq surətdə qiymət dəyişməsi yaradır.

Maliyyənin idarə olunma prosesində əgər daimi xərclər liberallaşdırılsa, onda dəyişən xərclərin dinamikası xərc normalarını qabaqlayır və nəticədə müəssisədə ümumi gəlirin azalması prosesi gedir. Müəssisədə gəlirin artması istehsalın artmasına və dəyişən xərclərin azalmasına, xərc normativlərin uzun müddət ərzində sabit vəziyyətinin qorunub saxlanılmasına səbəb olur. Müəssisənin maliyyə – təsərrüfat fəaliyyətinin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin daha da genişləndirilməsində aşağıdakı amillərin rolu çox böyükdür.

Gəlirin səviyyəsinə təsir edən dəyişən və daimi xərclərin təsnifatı

Cədvəl №4.

№№	İqtisadi-texniki mərhələlər üzrə göstəricilər	Müəssisənin istehsal proqramının həcmi (planlaşdırılan səviyyə m/man)				
		100	150	200	250	300
1.	Bir məhsulun qiyməti.	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
2.	Istehsal üçün dəyişən xərclər.	06,0	0,60	0,60	0,60	0,60
3.	Istehsal planında nəzərdə tutulmuş dəyişən xərclər.	6,0	9,0	15,0	15,0	18,0
4.	Marjinal gəlir.	40	60	100	100	120
5.	Daimi xərclər.	60	32	60	60	60
6.	Bir istehsal prosesin aparılması üçün çəkilən daimi xərclər.	0,60	0,32	0,24	0,24	0,26
7.	Əldə edilmiş ümumi gəlir.	-20	18	40	40	60

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətində istehsal və satış prosesləri üzrə daimi xərclərin planlaşdırılması zamanı istehsal həcmi sabit olması vacibdir. İstehsalın həcmi məhsulun çeşidlərinə uyğun olaraq dəyişə bilər, başqa sözlə, istehsalın aktiv dinamikası ən əsas faktor olmaqla məhsulun maya dəyərində bir başqa təsir edir. Hətta daimi xərclər dəyişməz qalsalar belə istehsal həcmindən asılı olaraq istənilən maliyyə hesabatını təhlil prosesinə cəlb etmək mümkündür. Bu həmin dövrün xarakterli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq imkanı yaradır. Beləliklə müəssisə maliyyə-təsərrüfat istehsal prosesləri üçün daimi xərcləri planlaşdıranda aşağıdakı məqsədləri yerinə yetirməsinə çalışmalıdır:

a) lazım olan istehsal həcmi təyin etməli və məhsulun satışı bazarlarını istehlakçı tələbatını əvvəlcədən müəyyən etməlidir;

b) istehsalla bağlı olan bütün daimi xərcləri hesablamaq və müxtəlif istehsal imkanlarına onları uyğunlaşdırmaqla əhatə dairəsini genişləndirmək və s.

Müəssisə üzrə daimi xərclərinin planlaşdırılması üçün gələcəkdə istehsal prosesini davam etdirmə məqsədilə sifarişlərin həcmində dəyişikliklər və istehsal imkanları haqqında maksimal məlumat olmalıdır. Bununla yanaşı müəssisədə istehsal olunacaq məhsul çeşidlərinin, onların tərkibinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi böyük texniki-iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Daimi xərclər istehsal həcmində dəyişməsinə təsir etməklə müəssisədən kənar xərc normalarının mövcud vəziyyət üçün qənaətbəxş olmadığını göstərir. İstehsal prosesi ilə əlaqədar hər dəyişmə xarici mühitin birbaşa təsiri, qiymətlərin

tariflərin qalxmasına səbəb olmaqla, əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi zərurətini yaratmış olur. Xarici mühitin təsirini əvvəlcədən planlaşdırmaq mümkün deyil, ona görə də müəssisənin maliyyə xidməti bölmələri məhsulun maya dəyərində baş verən əsas qiymət dəyişmələrini vaxtında görmək bacarığına malik olmalıdır. Müəssisədə baş verən qiymət-dəyər dəyişmələri aparılmaqla, satış qiymətlərini istənilən məqsədə yönəltməklə texniki-iqtisadi göstəricilərə uyğun olan əsaslandırılmış qiymət kateqoriyası müəyyən olunur.

Daimi və dəyişən xərclər arasında bərabərliyin saxlanması müəssisənin imkan həddlərində gəlirlik dərəcəsini optimallaşdırmağa səbəb olur. Bu asılılığa istehsal sahələrinə səmərəlilik dəstəyi deyilir. Müəssisənin istehsalat-təsərrüfat təcrübəsində məhsul istehsalı və satışı xərclərini onun iqtisadi tərkibinə görə kompleks halda, xərc elementləri üzrə planlaşdırılır. Maliyyə planlaşdırılmasında, büdcə təşkilatları ilə əlaqələrinin təyini üçün xərclərin ayrı-ayrı elementləri üzrə qruplaşdırılması çox böyük iqtisadi əhəmiyyəti var. Əldə edilən gəlirdən istehsal ehtiyatlarının və gündəlik tələbatların aktiv şəklində təmin edilməsinə yönəldilən maliyyə vəsaitləri istehsal həcmində artırılması vəzifəsinə xidmət edir. Xərclərin ayrı-ayrı elementlər üzrə planlaşdırılması istehsal xərcləri smetasını təşkil etməklə, bütün xərc maddələrini mərhələlər üzrə bölüşdürülməsinə şərait yaradır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin keçid iqtisadiyyatı prinsiplərinə tam uyğunluq təşkil etməsi məqsədilə istehsal və satışla bağlı xərclərin dinamikasında sərbəst dəyişikliklər aparılması məqsədyönlüdür.

İstehsal və məhsulun satış xərclərinin quruluş sxemi

S/S	Xərc elementlərinin təsnifatı	Məbləğ min.manat
1	Maddi xərclər: xammal, alınan yarımfabrikatlar, yanacaq, enerji bütün növləri.	4264286
2	Müəssisə fəaliyyətində çalışan işçilərə verilən əsas və əlavə əmək haqqı xərcləri.	6482284
3	Sosial təminat sahələrinə ayırmalar sosial sığorta və pensiya fondu. Əhalinin məşğulluq, məcburi tibbi sığorta fondu.	4886240
4	Bütün növ amortizasiya ayırmaları	2468046
5	Müəssisə fəaliyyəti ilə bağlı sair xərclər	6286842
6	İstehsal xərclərin cəmi. Məcmu istehsal xərclərin yekunu.	24608264
7	Müəssisənin qeyri-istehsala aid olan hesablarından silinmiş məbləğ.	2864064
8	Bütün növ ayırmalar üzrə gələcək dövr üçün xərclərin artım səviyyəsi (-), (+).	+6482046
9	İstehsal, iş və xidmət sahələrində bitməmiş iş həcmi (artımı -), (azalması +).	+2864468
10	Əmtəəlik məhsulun maya dəyəri.	2462820
11	İstehsalatla əlaqədar qeyri-istehsal təyinatlı xərclər (reklam işləri, nəqliyyat və s.)	8624840
12	Müəssisədə istehsal olunmuş məhsulun tam maya dəyəri	424866,2

Müəssisə istehsalında istifadə olunan dəyişən və sabit qiymətlər üzrə məhsul buraxılışında planlaşdırılan xərclərlə, satış üçün nəzərdə tutulan məhsulun planlaşdırılan xərcləri arasında müəyyən fərqlər vardır. Müəssisədə məhsulların reallaşdırılması xərcləri aşağıdakı bərabərliklə təyin olunur;

$$M_x = M_{f.x} - M_{p.x} + S_{m.g.x}$$

burada:

$M_{f.x}$ – satılmış əmtəənin faktiki xərcləri;

$M_{p.x}$ – satılmış məhsulun plan xərcləri;

$S_{m.g.x}$ – satılmamış məhsul qalıqına sərf olunmuş

xərclər.

Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılma dövrü hesabat ilə uyğunlaşmalıdır (il, rüb). Bu müəssisəyə imkan verir ki, gələcək dövrlər üçün vergi ödənişlərini proqnozlaşdırmaqla onları zəruri pul ehtiyatları ilə təmin etsin. Hazır məhsulun qalıq tərkibinin müəyyənləşdirilməsi müəssisənin satılmış məhsulların mühasibatlıq tərəfindən aparılan uçot üslubundan asılıdır. Müəssisə üçün alış-satış müddəti məhsulun faktiki olaraq sifarişçilərin ünvanına yüklənməsi və ödəmə sənədlərin istehsalçı müəssisənin ünvanına göndərilməsi tarixi sayılır. Bu zaman ilin əvvəlinə satılmamış məhsulun kütləsi, müəssisə anbarında qalan məhsulun həcminə və qiymətinə bərabər olmalıdır. Plan dövrünün əvvəlində əmtəəlik məhsulların qalıqların qiymətləndirilməsi hesabat dövrünün faktiki istehsal maya dəyəri nəzərə alaraq aparılır. Müəssisənin anbarında saxlanılan məhsulun qalan hissəsi plan dövrünün sonunda istehsal olunan plan maya dəyərinə müvafiq olaraq hesablanaraq uçotlaşdırılır. Buna baxmayaraq maliyyə xidmətinin rolu istehsal planlaşdırmaq və istehsal edilən əmtəəlik

məhsulun maya dəyərinin təyin edilməsilə bitmir. Baza münasibətləri şəraitində, müəssisənin böyük xammal ehtiyatlarına malik olması, strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi ni nəzərə alaraq, müasir qanunvericilik imkan verir ki, tədarükçünü müstəqil olaraq seçsin. Böyük həcmdə alınan xammal və mal kütləsi üçün müəssisə qiymətləndirmə sahəsində tərəfdaşlardan müəyyən dəyər və ya qiymət aşağı salınması ilə əlaqədar güzəştlər əldə etsinlər.

Müəssisə tərəfindən vaxtı-vaxtında alıcı tələblərinə cavab verən hazır əmtəlik məhsulların tədarük edilməsi müəssisəyə imkan verir ki, marketinq fəaliyyətini özü təşkil etsin. Bundan başqa, hazır məhsulun da böyük ehtiyatlarının hazırlanması həmin əmtəələr istəyən istehlakların əvvəlcədən müəssisə müraciət etmələri və nəzərdə tutulan əmtəə satışı üçün avans haqqlarının köçürülməsi bazar münasibətləri ilə tənzimlənir.

Digər tərəfdən, iri ehtiyatların formalaşdırılması müəyyən müddət ərzində müəssisə fəaliyyətində kapitalın passivləşməsinə səbəb olur. Eyni zamanda ehtiyatların saxlanması və daşınması əlavə pul xərcləri ilə bağlıdır. Əlavə xərclər həmçinin hazır əmtəlik məhsulun köhnəlməsi ilə bağlı ola bilər ki, buda müəssisənin maliyyə olduğu kapitalın bir hissəsini itirməsi ilə nəticələnə bilər. Buna görə də müəssisədə dövrü surətdə əmtəəlik məhsulun ehtiyat həcmi təyin etmək vacibdir və bu şəraitdə əldə olunmuş qənaətcilik göstəticiləri sərf edilən xərclərdən yüksək olur və buda öz növbəsində gəlirin artmasına, müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının güclənməsinə səbəb olur.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə maddi ehtiyatların alınması üçün istehlakçılar tərəfindən əvvəlcədən edilən sifarişlərin iqtisadi ölçüsünü təyin etmək vacibdir. Belə bir planlaşdırma istər sifarişçi üçün, istərsə də müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən çox səmərəlidir.

3.3. Məhsulun satışından əldə edilən hasilat.

Hasilat müəssisənin öz maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbəyi kimi çıxış edir. İstehlakçılar tərəfindən dəyəri ödənilən sənaye məhsullarının satışından bilavasitə asılı olan hasilat gündəlik fəaliyyətdən nəticəsində yaranır. Hasilatların meydana gəlməsi üçün əsas mərhələdən keçməklə formalaşır:

- a) əsas istehsal, iş və xidmət sahələrində;
- b) sərmayə qoyuluşu dairəsində;
- v) maliyyə qoyuluşu mərhələlərində.

Müəssisənin təsərrüfat sahələrində əldə edilən hasilat məhsul satışı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi, qeyri-maddi aktivlərin reallaşdırılması proseslərini əhatə edir. Sərmayə qoyuluşu fəaliyyətindən əldə edilən hasilat qeyri-dövrüyyə aktivlərinin və qiymətli kağızların satışından alınan maliyyə nəticələri sərmayə hasilatını təşkil edir. Maliyyə fəaliyyətindən əldə edilən digər hasilatlar sərmayəçilər arasında müəssisənin istiqrazlarının və səhmlərinin reallaşdırılması nəticəsində yaranır.

Müəssisə tərəfindən satışdan əldə edilən hasilat müasir iqtisadi şəraitdə iki üsulla təyin olunur:

1) Sifarişçilərin istəyinə müvafiq tələb olunan məhsulların (malın) çatdırılması (işin və xidmətin görülməsi) və kontragentə - müəssisəyə çatacaq məbləğin hesabat sənədlərinin təqdim edilməsi;

2) Xəzinə üslubu-müştərilər və ya sifarişçilər tərəfindən müəssisə məhsulunun qiymətinin (dəyərinin) bir hissəsinin əvvəlcədən ödənilməsi.

Ümumi hasilatı müəyyənləşdirən üslublar arasında müəyyən fərqlər vardır. Birincisi, satış, yəni mal istehsal edən müəssisədən tərəflər arasında müqavilədə göstərilən müddətdə göndərməklə sifarişçinin sərəncamına

çatdırıldıqdan sonra hasilat yaradılır. İstehsalçı müəssisə bütün məhsulu alıb öz anbarına yerləşdirmə prosesində hasilatın düzlüyünü yoxlayır. Bu üslubun əsasında hüquq prinsipi durur, yəni məhsul üzərinə sahiblik hüququnu keçməsi prinsipi. Vaxtında satılmış məhsulun dəyərini ödənilməsi, müəssisəyə çox böyük perspektivlər yaradır. Bəzi hallarda müəssisəyə verilmiş müxtəlif şərtlərlə borcların ödənilməsi istehlakçıların təqsiri üzündən gecikdirilir. Belə neqativ hallardan qurtarmaq üçün müəssisə öz maliyyə ehtiyatları hesabına vaxtı çatmayan (keçmiş) borclarını ödəməklə daxili maliyyə münasibətlərini tənzimləyir. Lakin bu kimi hallar heç də müəssisə tərəfindən məqbul sayıla bilməz, çünki sifarişçilərin təqsiri üzündən əmək kollektivləri maliyyə çatışmamazlığı şəraitində əməyin nəticələrinə görə müxtəlif iqtisadi həvəsləndirmə fondlarından heç bir yardım almırlar, bəzi isə əmək göstəricilərini pisləşdirir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti dövründə və iqtisadi münasibətlərin getdikcə genişləndiyi və vaxtda müəssisə vergi qoyma məqsədiylə özü hasilatı uçot üslubunu seçə bilər, ancaq hesabat - uçotu köçürmə qaydasında aparmalıdır. Belə qeyri-normal hallara yol verməmək üçün müəssisə əmtəəlik məhsulları öz sifarişçilərinə qəbul olunmuş şərtlər daxilində göndərməlidir. Daha bir üsul - bütün sifarişin tam dəyərini ödəməklə eləcə də güclü qarşılıqlı etimadın mövcudluğu şəraitində satılıq məhsulun ümumi dəyərinin 50-60%-ni sifarişçiyə tərəfindən əvvəlcədən ödənilməsi prinsiplərini əsas götürməklə həyata keçirilməlidir.

Məhsulun satış prosesində sifarişçi tərəfindən istehsalçı müəssisənin hesabına satılmış məhsula müvafiq məqləğin köçürülməsi daha etibarlı hasilat daxil olmaqla mümkündür. Bu maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı yekun mərhələ

sayılmaqla həmin dövrdən başlayaraq yeni istehsal mərhələsinə və ya geniş təkrar istehsal tsiklinə keçilir. Məhsulun (işin, xidmətin) satışından əldə edilən hasilatın planlaşdırılması müxtəlif tərkibli faktorların mövcudluğu şəraitində ətraflı təhlillər materiallarından irəli gələn yekun məlumatlarına əsasən aparılmalıdır.

Müəssisənin maliyyə xidmətləri bölmələri tərəfindən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində əmtəələrin satışından əldə edilən hasilatın həcmiini çevik planlaşdırma qaydasında təşkil etmək imkanları vardır. Hasilatın illik planlaşdırması sabit iqtisadi şəraitdə daha məqsədyönlüdür və səmərəlidir. Qeyri-sabit şəraitdə adətən istehlakçı tələbatını və təklifi proqnozlaşdırmaq çətindir. Müxtəlif səbəblərdən iqtisadi şəraitdə qarşıya çıxan çətinliklər üzündən maliyyə və kredit sahəsində daimi dəyişikliklər baş verir. Məhz buna görə illik planlaşdırma mümkün deyildir. Bu müəssisə üçün obyektiv səbəb sayılmasa da, müəyyən maliyyə təhlükəsizliyi və çatışmazlığı vardır. Ona görə də istehsal, iş və xidmət sahələrinin daimi sürətdə maliyyə çatışmazlığına düşməsinin olmaması məqsədlə rüblük planlaşdırmadan istifadə etmək daha məqsəduyğun sayıla bilər. Bununla yanaşı hasilatın çevik planlaşdırması satılmış məhsulun müəssisənin hesablaşma hesabına pul vəsaitlərinin köçürülməsinə fasiləsiz nəzarət prosesləri və nisbi müşahidələr vasitəsilə aparılmasını önəmli edir.

Müəssisənin əsas fəaliyyət sahələrindən əldə edilən hasilatının ümumi məcmusuna aşağıdakılar daxildir: a) məhsulun satışından əldə edilən hasilat; b) sənaye və qeyri-sənaye xassəli işlərin və xidmətlərin görülməsindən əldə olunan hasilat. Məhsulun satışından əldə edilən hasilatı təyin etmək üçün vergisiz, aksizsiz, real qiymətdə istehsal olunmuş məhsulun mütləq həcmiini təyin etmək

lazımdır. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində sifarişçilər və ya istehlakçılar üçün yerinə yetirilən bütün işin hasilatı üzrə məcmusu onların həcmindən, qiymətindən və tariflərindən asılı olaraq təyin etmək lazımdır.

Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən planlaşdırılacaq hasilatın təyini üçün iki əsas üslubdan istifadə etmək səmərəlidir: a) düz hesab üslubu; b) hesablı sadə üslub. Düz hesab üslubu - sifarişçinin istehsalçı müəssisəyə zamanət məktubu ilə başlayır. Bu prinsip əsasında istehsal edilmiş məhsulun bütün həcmi qabaqcadan rəsmiləşdirilmiş sifariş üzrə yerinə yetirilir. Göstərmək lazımdır ki, sifarişçilərə görə nəzərdə tutulan hasilatın planlaşdırılması ən etibarlı üslub olmaqla burada, müəssisənin istehsal planı və qabaqcadan satılan məhsulun həcmi sifarişçi tələbatı əsasında aparılır. Belə ki, sifarişçi üçün lazım olan məhsulun növləri, kəmiyyəti və quruluşu istehsalçı müəssisəyə əvvəlcədən məlum olduğunda onları qiymətləndirmək tərəflər üçün çətinlik yaratmır. Konkret bazarda müəssisədə satışdan əldə edilən hasilat aşağıdakı düsturla təyin etmək olar:

$$Q_h = S \cdot A$$

burada h —məhsulun satışından daxil olan hasilat;

S —satılmış məhsulun həcmi (ədəd);

A —satılmış məhsul vahidinin qiyməti (manatla).

Adətən, bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrdə istehsal edilmiş məhsulun bütün həcminə sifarişçilər və ya istehlakçılar tərəfindən həmişə yüksək tələbat olmur. Müəssisədə məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azadılması ilə maliyyə nəticələrinin yüksəldilməsinin optimallaşdırılması üçün müəssisə istehlakçıların ünvanlanan məhsulun istehsalını artırmaqda maraqlıdır. Digər mühüm amil müəssisə istehsalından çıxan əmtəələrin çeşidlərini artırmaqdır. Bu zaman tələbatı uyğun keyfiyyət göstəricilərinə malik məhsullara üstünlük

verilməlidir. Yalnız belə bir şəraitdə, istehsal edilən məhsulun sifarişçilərə ilkin təqdimatdan xoş gələcəyinə arxayın olmaq olar. Müəssisə məhsulunun satışı üçün bazarın genişləndirilməsi təkçə təşkilatı—texniki məsələ olmayıb, həm də mühüm iqtisadi- sosial məsələ kimi maliyyə-kredit qurumları tərəfindən özünə həmişə böyük diqqət yetirilməsini tələb edir.

Müəssisədə çevik təsərrüfat fəaliyyəti şəraitində hasilatın planlaşdırılmasında hesabat üslubundan geniş istifadə olunur. Bazarda satılan məhsulun həcmi, ilin əvvəlinə və ilin sonuna yaranmış məhsul qalığı, onun normativdən çox olması nəzarət qaydasında müəssisənin əlaqədar şöbələri tərəfindən hesablanaraq təhlil edilməlidir. Məhsulun satışından əldə edilən hasilatın planlaşdırılması məhsulun istehsalı ilə bağlı xərclərin kəmiyyəti arasında birbaşa asılılıq mövcuddur, yəni

$$H = M_q + T - M_g$$

burada H - satılmış məhsula görə sifarişçinin əldə etdiyi gözlənilən ümumi hasilat;

M_q - plan dövrünün əvvəlində satılmamış hazır məhsulun qalığı (natural və ya dəyər ölçüsündə);

T - plan dövründə istehsal edilən məhsulun həcmi (natural və qiymətləndirmə qaydasında);

M_g - plan dövrünün sonunda satılmamış hazır məhsulun qalığı (natural və qiymət ölçüsündə).

Müəssisənin perspektiv dövr üçün istehsal həcmi planlaşdırmaq məqsədilə satılmamış məhsul qalığı haqqında plan dövrünün əvvəlinə müvafiq məlumatlar olmadıqda növbəti dövr üçün məhsulun istehsalının planlaşdırılması zamanı həmin dövrün sonuna gözlənilən məhsul qalığına əsasən müvafiq hesablamalar aparılır.

Müəssisə tərəfindən sifarişçilərlə bağlanmış müqavilə şərtlərinə əsasən onların ünvanına göndərilmək üçün

yüklənən məhsulun qalığının cəmini müəyyənləyən məklə onların əmələgəlmə səbəbləri ciddi təhlil materialı olmaqla, onların gələcəkdə təkrarlanmamasına dair tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır. Sifarişçi (istehlakçı) tərəfindən ödəmə müddəti başa çatmayan məhsul qalığının planlaşdırılması üçün müəssisədə həmin məhsulların çeşidləri üzrə satılmamış qalıq haqqında qarşı tərəf rəsmi surətdə imzalanmış arayışları olmalıdır.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində plan dövrünün axırına satılmamış məhsulun qalığı müəssisənin anbarında qalan hazır məhsulun qalığından və sifarişçilərin ünvanına göndərilmiş əmtəələr təşkil edir. Bəzən zaman ödəmə müddəti çatmamış və maliyyə sənədlərində göstərilən məbləğ yekunlaşdırıcı əsas kimi qəbul olunur. Sifarişçi tərəfindən hasilat həcmi planlaşdırılması plan dövrünün əvvəlində və axırında hazır məhsulların anbarda qalan və istehsalçı müəssisə tərəfindən satılmamış, lakin istehsalçının ünvanına göndərilməmiş nəzərdə tutulan yüklənmiş hazır məhsul qalığı da uçot alınır.

Müəssisə tərəfindən satılmış məhsulun, işin və xidmətin hasilat həcminə aşağıdakı mərhələ göstəriciləri istehsal təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edir:

1. İstehsal sahəsi: a) istehsal həcmi və onun quruluşu; b) buraxılan məhsulun çeşidi və keyfiyyəti; v) məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi, istehsal ritmi və onun dövrüyyəsi.

2. Dövrüyyə sahəsi: a) satış bazarlarında işlədilən qiymət dərəcəsinin artma ehtimalı; b) ödəmə sənədlərinin vaxtında tərtib olunması və aidiyyəti üzrə çatdırılması; v) müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək; q) müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində tətbiq olunan uçot hesabat formaları.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən birbaşa asılı olmayan faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar: istehsal sahələrinin maddi-texniki ehtiyatlarla təmin olunmasına dair qüvvədə olan müqavilə şərtlərinin pozulması, nəqliyyat vasitələrinin yükdaşımaları ilə bağlı problemləri, sifarişçilər tərəfindən alınmış məhsulların dəyərinin vaxtında və tam həcmdə ödənilməsi və s. Bazar iqtisadiyyatında işləyən müəssisə fəaliyyətində ən mühüm yeri satış qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri tutur. Belə ki, məhsulun qiymətində müəyyən məsələləri tutur. Belə ki, məhsulun qiymətində müəyyən rentabellik səviyyəsi nəzərdə tutulmayıbsa, müəssisə fəaliyyətinə sərf ediləcək kapitalın sonrakı dövrüyyəsinə cəlb ediləcək pul vəsaitlərinin azadılması müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində müəssisədə istehsalın həcmində və dinamik maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərəcək. Belə olduğu halda, kəskin rəqabət şəraitində müəssisə üçün heç də səmərəli olmayan qiymətlərdən istifadə edilə bilər. Bəzən müəssisə məhsullarının yeni bazarlarda sabit satış yerlərini tutması üçün və digər iştirakçıların bazardan sıxışdırılıb çıxartması məqsədilə və yeni alıcıların cəlb edilməsi istiqamətində müəssisə məhsulunu maya dəyərindən aşağı sata bilər. Müəssisə bir sıra hallarda özü satılmış məhsulun əldə edilən hasilatın ümumi həcmi yüksəlməsi nəticəsində itirilmiş pul vəsaitlərini bərpa edə bilərlər.

Müasir dövrdə müəssisələrdə aparılan bazar münasibətləri müəssisəyə imkan verir ki, qiymətlərin bütün formalarından istifadə etməklə, təkcə yerləşdiyi iqtisadi-coğrafi ərazidə deyil, digər xarici dövlətlərin ərazilərində yerləşən oxşar sahə müəssisələri ilə hərtərəfli iqtisadi-texniki-sosial əlaqələr yaratsınlar. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək, təkcə müəssisə üçün deyil, həm də onun daxil olduğu sahənin perspektiv inkişaf istiqamətləri üçün də olduqca faydalıdır.

4. Müəssisənin gəlirləri, planlaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi.

4.1. Müəssisənin gəlirləri və onların təsnifatı.

Müasir iqtisadi nəzəriyyədə gəlir anlayışı ən çox və mübahisəli bir problem olmaqla, müəssisə iqtisadiyyatının daha geniş miqyasda inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətli amillərdəndir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində mədaxilin xərclərdən çox olması - gəlirlər adlanır. İqtisadi baxımdan gəlir - pul daxilolmaları və ödəmələrinin fərqi deməkdir. Təsərrüfat baxımından gəlir müəssisənin maddi əmlak durumundan hesab dövrünün əvvəlinə və axırına olan təsərrüfat-maliyyə vəziyyətini tam dəqiqliklə əks etdirir. Ümumiyyətlə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində təbii olunan mühasibat-uçot nəzəriyyəsində gəlirlə bağlı çox məsələlər müxtəlif formalarda fəaliyyət göstərən aşkarlanır, yəni;

1. Məhsul yüklənib, mal satılıb, xidmət göstərilib, lakin satışa görə müəssisənin hesabına pul köçürülməyib və gəlir yoxdur. Bu vəziyyət xəzinə üslubu üzrə satış faktından meydana çıxır və həmin şəraitdə yüklənən malların (göstərilən xidmətlərin) maya dəyəri üzrə balansın aktiv hissəsində müxtəlif əməliyyatların hesablaşdırılması nəticəsində həyata keçirilməsini tələb edir:

- a) debitor borcları azaldılacaq;
- b) müəssisənin aktiv qiymətləndirmə üsullarında istifadə etmək imkanları aşağı salınacaq;
- v) kredit borcunun ödənilməsi üçün faiz dərəcəsi dəyişəcək, yaxşı olar ki, bu özünü azalmada göstərsin.

Beləliklə, faktiki ödəmə vaxtı müəssisənin hazır maliyyə vəziyyətini balans üzrə aktiv şəkildə göstərir.

Bu anlaşılmazlıq ona görə əmələ gəlir ki, müəssisə əmlakının hüquqi əsası ilə kapital qoyuluşu arasında hər bir mərhələ üzrə bağlılıq müəyyən uyğunsuzluğa malikdir.

2. Məhsul yüklənib, mal satılıb, xidmət göstərilib, ancaq onun dəyəri ödənilməyib və buna baxmayaraq, müəssisənin hesabat balansında həmin gəlir bütünlüklə öz yerini tutur. Belə bir şəraitdə mühasibatlıq tərəfindən satılan mallar tam qiymətlə debitor borcların tərkibində hesablanır və bununla əlaqədar aşağıdakı köməkçi əməliyyatlar da aparılır: a) balans passivində gəlir yaradılır; b) yaradılan yalançı gəlir (pseudopribıl) üzrə dividendlərin ödənilməsi həyata keçirilir.

3. Müəssisə satılmış məhsullara görə böyük məbləğdə mal alıb, gəlirdən daha çox hesabat üzrə gəlir var, lakin nə xəzinədə, nə də hesablaşma hesabında pul vəsaitləri yoxdur. Belə bir vəziyyət həm də gələcək dövrün xərclərinin hesablanması vaxtı baş verə bilər. Bununla yanaşı, hesabat dövrünün xərclərinə ancaq sərf olunmuş xərclərin bir hissəsi daxil ediləcək və sonradan həmin məbləğdə maliyyə vəsaiti müəssisənin pul hesabından silinəcək. Daha sonra isə müəssisə tərəfindən müxtəlif dividendlər, gəlirdən vergilər və kredit faizləri ödənilməlidir.

4. Müəssisə müflisləşmiş elan edilir, öz gəlirini təsisçilər qarşısında əldə edilmiş gəlirlik səviyyəsini açıq hesabat formasında göstərilir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində geniş istifadə olunmayan aktivlər əsaslı vəsait qoyuluşu kimi çıxış edə bilmir və nəticədə o, likvidliyini itirir və onu bankrot elan edirlər.

5. Müəssisədə böyük pul ehtiyatları var, ancaq balans üzrə də itkilərdə yox deyildir. Maliyyə çatışmazlığı nəticəsində müəssisə təsərrüfat fəaliyyətinin

təmin etmək məqsədilə maya dəyərinin aşağı salınma prosesinə keçməyə məcbur olur və bu üsullun köməyi ilə müəyyən kəmiyyətdə maliyyə vəsaitləri qazanır, onuda növbəti istehlal tsiklinə yönəldir.

6. Müəssisənin əmlakı xeyli artıb, ancaq yenə gəlirlik səviyyəsi aşağıdır. Bununla yanaşı işlədilmə metodologiya yeni çeşidli malın yaradılmasını tələb etmir, gəlir hesabına qeyri-şərtsiz alınmış əmlak da durmaqda artır. Beləliklə, əmlakın yenidən qiymətləndirmə prosedürsində və satılmamış məhsulun inventarizasiyası nəticəsində məlum olur ki, hesabat dövründə müəssisənin balans üzrə aktivlər artdığı halda gəlirlik səviyyəsi artıb və maliyyə vəsaitləri düzgün istiqamətlənmir.

7. Inventarizasiya nəticəsində müəssisənin anbarı da əmtəələrin qalığı uçota alınmış, müəssisə tərəfindən götürülmüş kreditlərin qaytarılma vaxtı müəyyənləşdirilib. Bununla da müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında qeyri-müəyyənlik əmələ gəlir. Yəni müəssisədə gəlir var, ancaq vergilərin, dividendlərin ödənilməsi üçün müəssisənin hesablaşma hesabında pul vəsaitlərinin çatmaması səbəbləri qısa müddət ərzində geniş təhlil olunmaqla aydınlaşdırılmalıdır.

Gəlirlə bağlı bütün aspektlərin öyrənilməsi o gətirib çıxarır ki, müəssisənin gəliri var və mühasibat uçotunda göstərilir, ancaq real təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirmir. Belə olan halda təhlil olunan müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini konkret dövr üzrə qiymətləndirilməsi iki əsas istiqamətdə aparılır:

1) müəssisə tərəfindən satılan əmtəəlik məhsul, və xidmətlərin kəmiyyəti;

2) əldə edilmiş maliyyə vəsaitlərinin və ya kapital istifadəsinə uyğun olaraq qazanılmış nəticələrin aparılması və yekun məlumatların tərtib olunması.

Sənaye müəssisəsinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti tənqidi təhlildən əldə olunan gəlir mahiyyət etibarilə bir tərəfdən mühasibat məsələlərini əks etdirirsə, digər tərəfdən o, iqtisadi aspektləri əks etdirir. Gəlirlik anlayışından istifadə etmək və yaranmış vəziyyəti sağlamlaşdırmaq mümkündür. Bunun üçün məsələ gəlirlik konsepsiyasından yanaşılmalıdır. Gəlir konsepsiyası üç məqsəd üçün lazımdır: 1) vergi hesablanması; 2) kredit verənlərin qorunması; 3) düzgün sərmayə siyasətinin seçilməsi və həmin istiqamətdə müəssisə fəaliyyətinin aparılması mühiti. Belə bir şəraitdə təsərrüfat fəaliyyəti sahələrində aparılan mühasibat uçotu və iqtisadi gəlir arasında əlaqələr bərabərlik qurumları vasitəsilə aşağıdakı kimi inteqrasiya olunur.

A. Müəssisənin əldə etdiyi gəlirin funksiyaları. Bazar münasibətlərinin ən əsas əlamət kateqoriyası gəlirdir və mahiyyət ehtibarı ilə o bir neçə əsas funksionu yerinə yetirir.

Birincisi, gəlir müəssisə fəaliyyətinin səmərəliliyini göstərir, yəni gəlirlik faktiki olaraq müəssisənin fəaliyyətinin məqsədyönlü və səmərəli aparıldığını sübut edir.

İkincisi, gəlir tənzimləmə xassələrinə malikdir və o, müəssisənin maliyyə-iqtisadi nəticəsi kimi çıxış edir, gəlir bazar iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır.

B. Müəssisənin qazandığı gəlir onun işlək kapitalının əsas artma mənbəyidir. Bazar münasibətləri şəraitdə sahibkarlar və idarəedənlər (menecerlər) gəlirin həcmində artmasında çox maraqlı olurlar. Çünki bütün maliyyə ödəmələrindən sonra həmin qalıq sərbəst gəlir formasında müəssisənin ixtiyarında qalır. Müəssisə sərmayə siyasətini və dividendlər üzrə ödənişlərin aparılması haqqında müstəqil qərar verir və müəssisənin inkişaf perspektivlərini istənilən istiqamət üzrə aparmaqda hər

bir müəssisə-təşkilat tam sərbəstdirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlir, hərəkət istehsal fondlarının və buraxılan məhsulun çeşidinin təminlənmə mənbəyidir. Eyni zamanda maliyyə müəssisə əmək kollektivinin sosial həyatda çox böyük rol oynayan işçi inkişafının əsas maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir.

Müəssisənin hesabat dövründə əldə etdiyi müxtəlif büdcə vəsaitlərinin formalaşma mənbəyidir. Büdcəyə gəlir şəklində daxil olur, həm də iqtisadi əlaqə siya şəklində ayrı-ayrı məqsədlər üçün istənilən vəsait istifadə etmək şərti ilə büdcəyə köçürülür. Beləliklə müəssisənin gəliri-iqtisadi və sosial inkişafın əsas faktorudur və sahibkarlıq fəaliyyəti baxımından olduğca və əhəmiyyətli bir faktor.

4.2. Müəssisə daxili gəlir və onun tərkibi. Balans gəliri.

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olan müəssisə təcrübəsində yeni iqtisadi anlayışlar işlədilir. Bir qayda olaraq inkişaf edən kollektiv fəaliyyətin nəticələri mütləq gəlirlilik səviyyəsinə malik olur. Xüsusi təsərrüfat sahələrində ümumi gəlir, təmiz gəlir müəssisənin sərəncamında qalan gəlir anlayışından fərqlənir. Ümumi gəlir məhsulun satışından əldə edilən gəlir məbləğidir, müəssisənin əmlakının və əlaqə fondların aktiv istismarından və satış əməliyyatlarından əldə edilən gəlir deməkdir. Məhsulun, işin, xidmətin satışından əldə edilən gəlir istehsal proseslərinin səmərəliliyini göstərən, maya dəyərindən artıq mənfəətin əldə edilməsini nümayiş etdirir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində əhəmiyyətli konstruktiv dəyişikliklərin aparılması nəticəsində

ixtisaslaşdırılmış və müəssisəyə lazım olmayan əsas fondların satışından əldə edilən mənfəət və digər əmlakların (torpaq sahəsi, lazım olmayan əşyaların satışı və s.) avadanlığın qalıq qiymətinə əldə edilən gəlirin tərkibində göstərilir. Əsas fondların satışından əldə edilən gəlir müəssisə üçün əlavə kapital artımı deməkdir. Bura həm də alınma qiyməti və digər aktivlərin satışı (əmlak, torpaq, qiymətli kağızlar) fərqi daxildir. İnkişaf etmiş dövlətlərdə bu fərq sərmayə tənzimlənmə və kapitallaşdırma qrupuna aid edilir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt həmin gəlirlər qrupunu əvvəlcədən müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Məsələn, İngiltərədə kapitalın qiymətinin artırılmasına görə əlavə vergi ödənilir və yeni qiymət dərəcəsi inflyasiya baş verdikdə dəyişən qiymət kimi indeksləşdirilmir. ABŞ-da aktivlərin satışından əldə edilən gəlirə vergi dərəcələrinə nisbətən iki dəfə aşağı vergi tutma tətbiq olunur. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən ümumi gəlirin tərkibinə satış əməliyyatlarından əldə edilən gəlir və xərclər daxil olmaqla onun məcmusuna əsaslı surətdə təsir göstərir.

Həmin gəlirlərin və xərclərin siyahısı mühasibat uçotunun plan hesabatında və müəssisədə məhsulun istehsalı və satışı xərclərinin tərkibi planında öz əksini tapır. Bütün bu amillər məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin və maliyyə nəticələrinin formalaşmasında, əlavə də gələcək dövr üçün vergi dərəcələri müəyyənləşdikdə onların məcmusu əsas baza kimi qəbul edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisənin ümumi gəliri mühasibat uçotu hesabında xüsusi yer tutmur, çünki müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi konkret hesabat dövründə əldə edilmiş gəlirlilik səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir.

4.3. Müəssisə gəlirinin planlaşdırılması, onun artma faktorları.

İqtisadi münasibətlər qurumunda müəssisə tipinə asılı olaraq, sahə xüsusiyyətlərinə uyğun istehsal, xidmətlərin göstərilməsindən əldə ediləcək gəlirin planlaşdırılması sahəsində məxsusi üslublar mövcuddur. Gəlirin planlaşdırılması maliyyə planlaşdırmanın tərkib hissəsidir və o, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri üzrə aparılır. Maliyyə planında icra ediləcək vaxtı hesablanarkən bütün faktorlar nəzərə alınır, həm də amillər gəlirlik dərəcəsinə təsir edir. Eyni zamanda idarəetmə qərarların qəbulu üçün maliyyə nəticələrinə uyğun müəssisə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi müəssisənin rol oynayır. Daha sonra istehsal proseslərinin modeləndirilməsi üçün çevik idarəetmə qərarlarının işlənilməsi tələb olunur. Planlaşdırılma və tətbiqi üzrə çevik tədbirlərin reallaşdırılması iqtisadi-sosial əhəmiyyətə malikdir.

Bazar münasibətləri şəraitində sabit inkişaf edən müəssisə iqtisadiyyatında gəlirin planlaşdırılması 3 il və 5 ilədək olan mərhələni əhatə edir. Belə bir müddət müəssisə fəaliyyətinin qiymətlər və təsərrüfat şərtlərinə əvvəlcədən proqnozlaşdırılması mühüm iqtisadi-texniki və sosial məhiyyət daşıyır. Bunlardan başqa, müəssisənin sahələri arasında gündəlik planlaşdırmadan daha geniş istifadə edilir, belə çevik planlaşdırma forması planlaşdırma üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu amillər əsas götürülməsi müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ən ehtibarlı müddəti bir illik planlaşdırma formasıdır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrin çox illik təcrübəsi göstərir ki, çevik planlaşdırma üsulları nəinki iqtisadi cəhətdən, həmçinin texniki normalaşdırma və sosial-ictimai inkişafın planlaşdırılması cəhətdən qeyd olunan

planlaşdırma üsulu daha məqsədə uyğun və səmərəlidir. Növbəti maliyyə ili üçün müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasında əvvəlki illərdən fərqli olaraq, həm hesabat dövrünün texniki-iqtisadi nəticələri nəzərə alınmalıdır. Həm də cari ildə baş verə biləcək hər hansı bir dəyişiklik diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin növbəti ilə planlaşdırma obyektinə aşağıdakılar daxildir: 1) başlanğıc gəlirini təşkil edən elementlər; 2) məhsulun (əmtəənin) satışından əldə edilən bütün növ gəlirlər. Müəssisə fəaliyyətindən əldə olunan gəlirin hesabı əsasını satış həcminin proqnozlaşdırılması təşkil edir. İstehsal proqramının satış həcmindən asılı olmayaraq, müəssisənin istehsal qüvvəsinin kəmiyyəti və keyfiyyətilə sıx əlaqəli surətdə fəaliyyətdə olmasını tələb edir. Cari il üçün planlaşdırmanın əsasını təkcə istehsal proqramı təşkil etmir. Növbəti ildə satış həcmi müəssisə ilə tərəfdaşlar arasında bağlanmış alqı-satığı müqavilələrin kəmiyyəti haqqında məlumatlar müəssisənin sərmayəçinin, tərəfdaşın iştirakçı payını müəyyən edir.

Müəssisənin cari istehsal proqramı planlaşdırılan ilin əvvəlinə və axırına ehtiyatda qalan əməəlik-hazır məhsulun səviyyəsindən (miqdarından) və planlaşdırılan dövrdə satış həcmindən asılıdır. Bununla yanaşı istehsal, iş və xidmət sahələrində bitirilməmiş məhsul qalıqlarını cari planlaşdırma prosesində nəzərə almaq lazımdır. Həmin göstəricilərin planlaşdırma prosesində nəzərə alınması, növbəti ildə müəssisənin istehsal proqramının material tələbatının hesablanması üçün olduqca vacibdir. Materialların alınması üçün tələbatın ödənilməsi müəssisə tipinə və sahə xüsusiyyətlərinə uyğun olan istehsal proqramına əsasən müəyyən edilir. Müəssisənin əvvəlində planlaşdırılan ilin əvvəlinə və hesabat dövrünün

sonunda yaranacaq əmtəəlik-məhsul qalığı, çarə
şın və avadanlığın, xammal və materialların
həcmi müəyyənləşdirərkən mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin növbəti təsərrüfat ili üçün planlaşdırılmasının əsas amillərindən biri iş yerlərində çalışan işçilərin əməyinin ödənilməsi xərclərinin Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinə zərər gətirən sosial fondlara lazım olan müəssisənin əmək və əmək haqqı xərclərini təşkil edən maddələri üzrə planlaşdırılır. İstehsal sahələrində iş edilən iş vaxtı normasının və növbəti planlaşdırılan təsərrüfat-maliyyə ili üzrə əmək haqqı ödənişi xərcləri yerlərində sərf edilmiş bir adam-saata düşən qiymət vaxt normasına vurmaqla müəyyən etmək lazımdır. Həmin xərclər istehsal müəssisələrinə aid olan əmək xərclərinin tərkibindən və istehsal həcmindən asılıdır. Müəssisənin cari il üzrə maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılması zamanı maliyyə planında xərclər olaraq daimi və dəyişən qiymətlərdən istifadə etmək növbəti ildə nəzərdə tutulacaq xərclər hesablanır. Növbəti plan ili üzrə aparılan hesablamalar vasitəsilə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində hesabata alınmış xərclərinin əvvəlində və axırında istehsal, iş və xidmətə maya dəyərinə uyğun satış həcmi müəyyən edilir.

faktor mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasının kompyuter orientir modeli büdcə məlumatlarına əsaslanır və riyazi düsturlar vasitəsilə müxtəlif təyinatlı göstəricilər arasında baş verən əlaqələri təyin edir. Digər tərəfdən, həmin üsuldən istifadə etməklə xarici və daxili faktorların müəssisədə maliyyə planlaşdırılmasına təsiri uçotu alınır. Alınmış yekun məlumatların müəssisənin maliyyə planlaşdırılması işlərinə və idarəetmə qərarlarına təsiri əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi maliyyə vasitələrinin daha səmərəli yerləşdirilməsinə imkan yaradır.

Müəssisə gəlirinin layihələndirilməsi alqoritminin tətbiqində başlıca məqsəd maliyyə planlaşdırılmasının kompyuter sistemindən istifadə olunmasıdır. Bunun istehsalın təşkili və maliyyə planlaşdırılmasının əlaqə xüsusi model formasında öz əksini tapır. Daha sadə variantın seçilməsinin əsas məqsədi maliyyə planı ayrı-ayrılıqla istehsal mərhələlərinə görə iriləşmiş hesabat yekun məlumatlarından istifadə etməkdən ibarətdir. Müəssisədə məhsul istehsalı və satışının hər bir mənbəyi üzrə uçotlaşdırması iqtisadi cəhətdən vacibdir.

Məhsulun istehsalından əldə edilən gəlir bütün məhsulun qiymətinin və satış qiymətinin (əlavə dəyər, vergisi, aksiz, gömrük ödənişləri) fərqi kimi hesablanır. Maliyyə planlaşdırma dövründə istehsal olunacaq məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil edilir. Satılmış məhsulun tam maya dəyəri və hasilat həcmi plan dövrünün əvvəlinə və axırına müşahidə edilən qalıq bütün məhsulun son həddinin uçotlaşdırılması ilə təyin edilir. Məhsulun satışından əldə edilən gəlirin hesabı iriləşdirilmiş üsulu üzrə universal düsturun tətbiqi vasitəsilə aşağıdakı şəkildə hesablamaq olar:

$$H_{pr} = O_n + T_{pq} - O_k$$

burada H_{pr} – istehsal edilmiş məhsulun həcmi (satış qiyməti və tam maya dəyəri üzrə);

O_n və O_k – müəssisənin anbarında hazır məhsul qalığı, onlar plan dövrünün əvvəlinə və axırına (satış qiyməti üzrə və ya istehsal maya dəyərinə görə);

T_{pq} – hesabat dövründə müəssisədə istehsal olunan məhsulun həcmi (satış qiyməti ilə və ya tam maya dəyəri xərcləri üzrə).

Təsərrüfat fəaliyyətinə aid növbəti hesablamalar aparmaq məqsədilə hesabat dövründə müəssisə tərəfindən satılan məhsulun həcmi iki qiymət göstəricisindən istifadə etməklə (hesablanmış satış qiyməti ilə və ya tam maya dəyəri üzrə) satışdan əldə edilən gəlir müəyyən edilir. Satış qiyməti ilə maya dəyəri arasındakı fərqi aşağıdakı düsturla müəyyən etmək iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğundur:

$$C_r = V_{rp} - S_{rp}$$

Burada C_r – məhsulun satışından əldə edilən gəlir;

V_{rp} – sifarişçi tərəfindən məhsul satışından əldə edilən hasilat;

S_{rp} – satılmış məhsulun maya dəyəri (manatla).

Gəlirin plan üzrə məbləği qiymət göstəricilərinin və istehsal edilən məhsulun maya dəyərinin plan dövrünün əvvəlinə və axırına olan qalığı müəyyən etməklə hesablamaq olar. Həmin məqsəd üçün aşağıdakı bərabərlikdən istifadə etmək olar:

$$G = P_{yv} + P_{dv} - P_{av}$$

burada G – plan dövründə satılan məhsuldan əldə edilən gəlir;

P_{yv} – plan dövrünün əvvəlinə hazır məhsulun qiyməti (manatla);

P_{dv} – planlaşdırılan dövrdə müəssisənin iş sahələrində məhsul istehsalından əldə edilən gəlir;

P_{ax} – plan dövrünün axırında hazır məhsulun qiyməti (manatla);

Müəssisədə istehsal edilən məhsulun çeşidinin geniş miqyasda qiymət-dəyər dəyişmələri olmayanda əldə ediləcək gəlirin planlaşdırılmasında analitik üsul istifadə edilir. Bu üsuldən inflyasiya nəticəsində yüksələn qiymətlər və maya dəyəri haqqında tam məlumat olmayanda istifadə edilir. Analitik üsuldən istifadə zamanı məhsulun digər məhsul çeşidlərinə bənzətməmək orijinal və bənzətməmə hesabat formalarından istifadə olunur. Planlaşdırma dövründə baza üzrə müəssisədə istehsal edilən bənzətmə (oxşadılan) məhsula görə də hesablanan məhsulun faktiki tam maya dəyəri və istehsal həcmi müəyyənləşdirilir, daha sonra həmin məlumatlara əsasən məhsulun baza rentabelliği təyin edilir.

$$B_{ren} = \frac{G_{gl}}{B_{il}} \cdot 100\%$$

burada G_{gl} – plan ilində gözlənilən gəlir (manatla);

B_{il} – baza ilində istehsal olunmuş məhsulun maya dəyəri (manatla);

B_{ren} – baza ilinin rentabellik səviyyəsi (faizlə).

Kommersiya fəaliyyəti ilə müntəzəm məşğul olan müəssisələr üçün öz xərclərini geri qaytarmaq müddətini təyin etmək çox vacibdir, çünki əldə edilmiş məntə

onların fəaliyyət dairəsinə təsir edir. Kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisənin səmərəlilik səviyyəsini müəyyən etmək üçün satışın həcmi və məhsulların qiymətini təyin etmək lazımdır. Həmin məlumatların köməyiylə kommersiya müəssisəsi öz xərclərini tam ödəmək imkanını və sərəncamında qalan gəliri müəyyən etmək imkanını əldə edir. Qeyd olunan gəlir planlaşdırma üslubu şərti-daimi, şərti-dəyişən və gəlirin orijinal formaları üzrə hesablanması prinsipinə əsaslanır. Məhsulun satışından əldə edilən hasilat (vergisiz əlavə qiymət, aksizlər, gömrük ödənişləri) şərti-daimi xərclərin tərkibindən çıxılır və nəticədə orijinal gəlir alınır. Daha sonra orijinal gəlirdən şərti-daimi xərclər çıxılır və hesablanan dövr üçün maliyyə nəticəsi təyin edilir (gəlir və ya itki). Kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilat müəssisə üçün zişansız gəlirlik nöqtəsi – o, elə bir hasilatın həcmidir ki, onlara əsasən müəssisənin gəlirlik dərəcəsi müəyyən edilir. Müəssisə öz fəaliyyətində çoxlu itgilərə məruz qalmışdır və bunu aşağıdakı şəkildə kimi göstərmək mümkündür.

Şəkil 1.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində müəssisənin tələf obyektiv səbəblərdən əsas istiqamətlər üzrə xərcləri dəyişdikdə onlar əldə olunan hasilat səviyyəsinə təsir göstərir. Hesabat dövründə dəyişən qiymətlər təsərrüfat fəaliyyətinə çəkilən xərclər istehsal həcminə, hasilatın təsir edir. İstehsal həcmnin böhran nöqtəsi istehsalın sürəti inkişaf həddini göstərir. Kommersiya müəssisəsi tərəfindən satışdan əldə edilən hasilatın dərəcəsi tam mədyyətinin ümumi kəmiyyətinə bərabərdir.

Ziyansızlıq nöqtəsi təyin edəndən sonra müəssisənin gəlirinin planlaşdırılması əməliyyatları vasitəsilə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi müəyyənə bilər. Dəqiqləşdirilmiş hesabat məlumatlarının köməyi ilə müəssisə öz satış həcminə əsasən hesabat ilində nəticəni işləməsinə və hansı nəticələr əldə etməsinə təyin edir. Hansı müəssisə üçün gəlirin artma faktorunu aşkarlamaq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki ondan gəlirin planlaşdırma prosesində istifadə etməklə istehsal, iş, xidmət sahələrinin gəlir və ya ziyanla işləməsi üzrə faktorları aşkarlanır. Deməli, gəlirin qiyməti maya dəyərinin fəaliyyəti kimi hesablanır və müəssisə fəaliyyətində qazanılan gəlirin səviyyəsinə birbaşa təsir edən iqtisadi amillər arasında **rolu** düzgün müəyyən edilməlidir. Satış qiymətlərinin artması və maya dəyərinin aşağı düşməsi nəticə etibarilə hesabat ilində maliyyə-təsərrüfat sahələrinin məhsul fəətlə və ya ziyanla işləməsinə sübut edir. İqtisadi müəssisələr sistemində yüksək sürətlə inflyasiya prosesini güclənməsi dövründə gəlirin artması qiymət faktorunu görə təmin edilir. Lakin bu faktor iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə eyni təsir etmir və həmişə iqtisadi səmərəliliyin əldə edilməsinə səbəb olmur.

Sənaye sahələri üzrə qiymət indekslərinin dinamikası (2000–2005).

Cədvəl №6

S/s	Xalq təsərrüfatı sahələri	2000-2005-ci illər üzrə
	A. Sənaye-sahələri o cümlədən:	
1.	Energetika sənayesi	102.6
2.	Yanacaq sənayesi	110.4
3.	Qara metallurgiya sənayesi	101.8
4.	Kimya və neftkimya sənayesi	101.4
5.	Məşinqayırma sənayesi	102.3
6.	Tikinti-material sənayesi	101.9
7.	Yüngül sənaye	101.6
8.	Yeyinti sənayesi	100.6

Sahibkarlıq fəaliyyəti təcrübəsində maya dəyərinin aşağı salınması üçün müxtəlif üslublardan istifadə edilir. İqtisadi münasibətlərin inteqrasiyası şəraitində yanacaq-enerji ehtiyatlarının və əmək xərclərinin amortizasiya ayırmalarının maya dəyərinin tərkibində aşağı salınması birbaşa idarəetmə xərclərinin aşağı salınmasını gətirib çıxarır. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, maya dəyərinin aşağı salınmasının da öz həddi var, son həddən sonra məhsulun istehsalına sərf ediləcək xərcləri aşağı salmaq qeyri-mümkündür. Bu həm də idarəetmə və kommersiya xərclərinə aiddir, çünki həmin fəaliyyət sahələrinə çəkilən xərclərin son dərəcədə aşağı salınması müəssisənin idarəetmə və kommersiya fəaliyyətinin iflic vəziyyətinə gətirib çıxarılmasına səbəb olacaqdır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin yeni müasir bazar şəraitində daha önəmli üslublarına fikir verilir və bu məqsədlə idarələr və təsisçilər kifayət qədər maliyyə vəsaiti xərcləyirlər. Qeyd olunan idarəetmə xərcləri vasitəsilə müəssisədə təşkilatı-

texniki məsələlərə cavabdeh şəxslər tərəfindən bəzi sahələr (istehsal iş, xidmət və kommersiya) üzrə planlaşdırılmış xərc hədlərindən kənarlaşmaların qarşısı vaxtında alınır. Qənaət edilmiş maliyyə vəsaitlərini əsas istehsal sahələrinə yönəltməklə yüksək mənfəət əldə etmək imkanları yüksəlir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində yaxşı təşkil edilmiş idarəetmə sistemi planlaşdırma dövrünün əvvəlindən başlayaraq bütün istehsal mərhələlərində tələb olunan zəruri işlərin görülməsinə təmin edir. Yüksək kommunikasiyalı idarəetmə funksiyalarını saxlamaqla, ikinci dərəcəli idarəetmə işlərini çəkilən xərcləri ixtisar edərək, alınmış qənaət hesabına istehsal həcmi artırmaq vasitəsilə səmərəlilik dairəsini gücləndirmək mümkündür.

1. Ümumi müəssisə və onun bölmələrinin fəaliyyətinin cari və perspektiv planlaşdırılması;
2. Təsərrüfat fəaliyyətinə dair növbəti büdcə üzrə layihənin tərtibi;
3. Maliyyələşdirmə mərhələlərinə uyğun cari üçün planlaşdırma prosesində lazımi hesabi dəyişikliklərin aparılması iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

4. Yekun planlaşdırma vasitəsilə müəssisə üçün
büdcə ilində istehsal və maliyyə fəaliyyətinin idarə
edilməsi fasiləsiz surətdə həyata keçirilir.

Şəkil 2.

Müəssisə fəaliyyətində gəlirin artma faktorlarına məhsul növlərinin təzələnməsi və buraxılan məhsulun çeşidinin alıcı tələbatlarına uyğunlaşdırılması təsiredici amillərdəndir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qazanılan gəlir həm istehsal fondlarının, həm də buraxılan məhsulun yeniləşdirilməsi üçün mühüm təkanverici qüvvədir və həmin amillər iqtisadi-texniki göstəricilərin tərtibində mühüm rol oynayır.

müəssisə fəaliyyətində istənilən səmərəliliyi təmin bilməməsi üzündən itqilər baş verir. Əqər qısa vaxtda ərzində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti aşkar edilmiş neqativ kənarlaşmalar aradan qaldırılma müəssisənin istehsal-təsərrüfat xərcləri artaraq böyük miqdarda büdcə vəsaitlərini özünə cəlb edəcəkdir. Müəssisənin illik təsərrüat fəaliyyəti üzrə səmərəliliyi saxlamaq üçün qiymətin aşağı düşməsinə müvafiq istehsal və digər sahələrə aid xərclərin də azaldılmasına səy göstərməlidir. Əgər hər hansı sahədə məhsula olan tələbat səviyyəsi əvvəlkindən yüksəkdirsə, onun istehsal həcmi artırmaqla müəssisə üzrə gəlir xeyli artırmaq mümkündür. Bazarda baş verən digər faktorları nəzərə alaraq, müəssisə yeni məhsul buraxmaqla özünün uzun müddət ərzində gəlirliliyini səviyyəsini təmin edir.

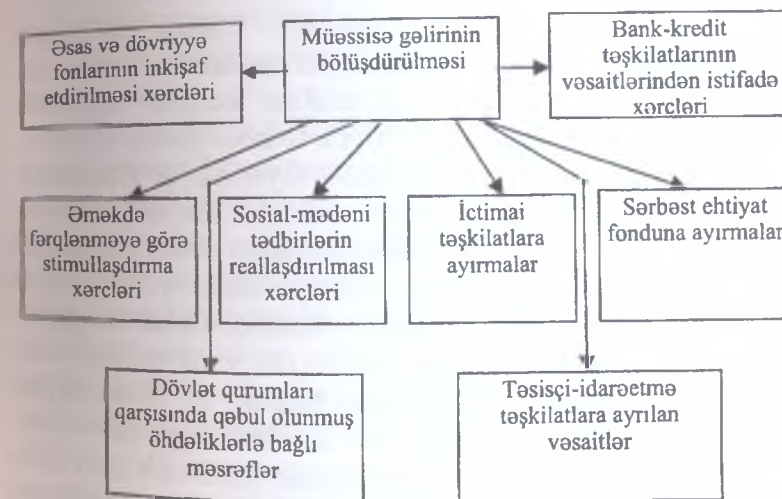
4.4. Müəssisə gəlirinin bölünməsi və istifadəsi istiqamətləri.

Müəssisə təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən maliyyə mexanizmi, onun iqtisadi səmərəliliyi təkçə istehsalatla bağlı olmayıb, həm də maliyyə vəsaitlərinin səmərəli bölünməsindən ibarətdir. Maliyyə mexanizminin istiqamətində təsir xüsusiyyətləri konkret bölgü qaydalarını cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq, onun təşkili prinsiplərindən asılıdır. İdarəetmə üsullarına uyğun istehsal-təsərrüfat prosesi dövlətin iqtisadi-sosial fəaliyyətində marağından irəli gələn qanunlarla tənzimlənir. Konkretdə hesabat dövründə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin qazanılmış gəlirin bölünməsi maliyyə-pul münasibəti ümumi idarəetmə qurumunda əsas aparıcı həlqdədir.

İqtisadi şəraitin yeniləşməsi və bununla əlaqədar

müəssisə tərəfindən əldə olunan gəlirin konkret formaları və üsulları vasitəsilə istənilən dəyişikliklər aparmaqla inkişaf edirlər. Maliyyə planlaşdırılmasının hər mərhələsində müəssisə və büdcəarası mütənəsiblik və gəlirin bölüşdürülməsi üzrə yeni formalar və üsullardan yalnız iqtisadi cəhətdən əsaslandırıldıqdan sonra istifadə olunmalıdır. Dövlət müəssisələrinin gəliri yuxarı idarəetmə qurumları tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılmış qaydada, bölüşdürülür. Özəl və qarışıq tipli müəssisələrin gəliri isə dövlət qurumlarının müəyyən etdiyi ödənişlər yerinə yetirdikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət kütləsini əsas məqsədlərə uyğun formada bölüşdürürlər.

Şəkil 3.

Müəssisənin özünün və dövlət qurumları qarşısında üzünə götürdüyü gəlirlə bağlı müvafiq maliyyə-pul-kredit öhdəlikləri nəzərə alınmaqla bütün iqtisadi əlaqələr həyata keçirilir. Hesabat ilində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində qazanılan gəlirdən vergi ödənişinin hesab-

lanması üçün satışdan əldə edilən gəlir ümumi məbləğin əsasını təşkil edir. Müəssisənin vergiyə cəmlənməsi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin faktiki nəticələrindən çox asılıdır. Bundan başqa müəssisələrə ümumi vergi qoyma gəlirinin hesablanmasında yol verilməyən pozuntulara görə iqtisadi sanksiyalar tərtib oluna bilər. Müəssisənin əldə etdiyi gəlirdən vergi ödəmələri ölcüləri balans gəlirinin 1/3 hissəsindən çox olmamalıdır. Əks təqdirdə müəssisə fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı düşməklə gəlirin alınmasında əmək kollektivlərinin maddi-maraq prinsipləri nisbətən zəifləyir. Qazanılmış gəlirin qalan 2/3 hissəsi müəssisə kollektivinin və onun təsisçilərinin arasında bölünür, bu isə bir çox amillərdən asılılıq şəraitində həyata keçirilir.

Müəssisənin texniki cəhətdən müasir tələblərə uyğun silahlanması və istehsalın yeniləşdirmə dövründə yeni məhsul çeşidlərinin istehsalına keçidlə əlaqədar olaraq, maliyyə vəsaitlərinə böyük tələbat yaranır. Maliyyə çatışmamazlığı şəraitində onların yerinin doldurulması müəssisə üçün mühüm məsələlərdəndir. Həmin çatışmamazlıq vaxtında həll edilməzsə, hər hansı maliyyə-kapital qoyuluşu istənilən nəticəni verməyəcəkdir və müəssisə geriləməkdə davam edəcəkdir. Sadəcə, onlar bu gəlirdən sonrakı istehsal prosesində alacaqlar, yəni müəssisənin təsisçiləri istehsal üzrə nəzərdə tutulan layihələndirilmiş səviyyəsi çatdıqdan sonra öz dividendlərini ala bilərlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman gözləmə dövrünün sonuna dividendlər bank öhdəliklərinin faiz dərəcəsinə az olmamalıdır.

İqtisadi qanunauyğunluğa ciddi əməl etməyən müasir şəraitində Azərbaycanda ümumi dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi nəticəsində sahibkarlar qrupu formalaşmışdır. Qruplar iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf

etmiş hüquqi şəxslərə nisbətən orta qruplardan kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə seçilir. Uzun müddət müəssisədə çalışan əmək kollektivinin üzvləri kiçik ödəmələrlə müəssisənin səhmlərini alırlar. Sərbəst pul yığılmalarının olmamasına görə onlar müəssisə fəaliyyətinə əsaslı maliyyə qoyuluşları edə bilmirlər. Bu səbəbdən istehsal və maliyyə problemləri uzun müddət ərzində öz həllini tapmır. Bazar iqtisadiyyatı qanununa görə kollektiv üzvlərindən başqa qapalı tipli müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin aparılmasına kənar şəxslərin iştirak etmək hüququ yoxdur. Belə bir vəziyyətdən çıxmaq üçün iki əsas istiqamət daha çox yararlıdır:

- 1) müəssisəni bankrot elan etməklə əmlakın satılması və borcların ödənilməsi;
- 2) payçıların hesabına müəssisə borclarının ödənilməsi.

Birinci halda payçılara düşən qiymətlərlə müəssisənin borcunun ödənilməsi mümkündür. Lakin kreditorları, müəssisənin işçilərini, dövlət təşkilatlarını, xüsusi mülkiyyətçiləri müəssisənin bankrot elan edilməsi heç cür təmin etmir və buna görə bəzən süni surətdə işlək müəssisənin bankrot elan edilməsi baş verir. Yəni dövlət mülkiyyətində olan müəssisə öz hüquqi qiymətindən xeyli aşağı həddə dəyərləndirilir. İkinci halda, müəssisənin mülkiyyətçiləri öz pay vəsaitlərindən imtina edirlər. Müəssisə payçılarına məxsus səhmlərin pulda çevrilməsi nəticəsində müəssisənin bütün xərclərini kənardan cəlb edilmiş payçılar ödəyirlər və ya borcların ödənilməsi üçün həmin səhmlər digər iddiaçılara satılır.

Müəssisədə hesabat dövründə qazanılmış gəlirdən vergilərin və dividendlərin ödənilməsindən sonra yerdə qalan mənfəət xüsusi təyinatı üzrə bölünür. Gəlirdən,

həm də yerli büdcələrə bir neçə vergi növü ödənilir. Gəlirin qalan hissəsinin bölünməsi müəssisə fondlarının və maliyyə ehtiyatlarının tərkibinə qatılmaqla istehsal-maliyyə tələbatlarına və perspektiv iqtisadi sosial inkişaf istiqamətlərinə xərclənir.

Bazar təsərrüfatçılığı şəraitində dövlət bütün vergilərin ödənilməsindən sonra müəssisədə qalan gəlirin bölünməsində iştirak etmir. Buna baxmayaraq, dövlət tərəfindən edilən vergi güzəştləri hesabına müəssisə işçiləri üçün yaşayış evlərinin tikilməsi, ekoloji təhlükə qorunmasına çəkilən xərclərin maliyyələşdirilməsi, əlavə kapital qoyuluşları əldə etmək imkanı yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına, qanunvericiliklə müəssisədə ehtiyat kapitalının minimal ölçüsü nü təyin etmək və oraya lazımı köçürmələrin aparılmasına sərbəst maliyyə qalığından müəssisə kollektivini məqbul saydığı həcmdə aparıla bilər.

Müəssisə üzrə gəlirin bölünməsi prosesi iqtisadi qanunlarla tənzimlənir və bu zaman ilkin uçot məlumatları əsas götürülür. Gəlirin bölünməsi prosesinin bir neçə mərhələsi müəssisənin nizamnaməsinə uyğun aparılır. Nizamnaməyə əsasən müəssisədə iqtisadi-texniki inkişaf fondu, amortizasiya və sosial sahə fondları yaradılır. Əgər bu fondlar yaradılmırsa, onda plan üzrə vəsaitlərin xərclənməsi üçün istehsalın inkişafı xərcləri smetalar tərtib edilir, orada gələcəkdə müəssisənin bütün xərcləri öz əksini tapır.

İstehsalın inkişafı ilə bağlı xərclər gəlirdən maliyyələşdirilir və onlara layihə, təcrübə-konstruktor, yerləşmə məhsulun buraxılması və satılması xərcləri aiddir. Bu xərclər qrupuna həm də uzunmüddətli bank kreditlərinin və müvafiq faizlərin ödənilməsi daxildir. Yığılan gəlirdən müəssisə tərəfindən müəyyən şərtlər daxilində digər

müəssisələrin nizamnamə kapitalına yönəldilə bilər. Bununla yanaşı, lazım gəldikdə, uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına müəssisənin sərəncamında qalan sərbəst gəlirin bir hissəsi köçürülür. İstehsal sahələrinin sərəncamında qalan gəlirin sərbəst qalığından sosial məqsədlərə, o cümlədən, işçilərin əmək fəaliyyətində fərqlənməyə görə mükafatların ödənilməsi, birdəfəlik maddi yardımların verilməsi və müxtəlif sanatoriya-sağlamlıq mərkəzlərinə müəssisə işçilərinin göndərilməsi xərcləri ödənilir.

Müəssisənin sərəncamında qalan bütün gəlirlər strateji inkişaf məqsədilə yığım fonduna köçürülür və bununla da müəssisə mülkiyyətində olan istehsal və maddi dəyərlilərin artırılması prosesi baş verir. Əgər gəlir müəssisə xərclərini, dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarına olan bütün maliyyə-kredit öhdəliklərini ördükdən sonra yenə gəlirdən müəyyən qalığa malikdirsə, həmin vəsait müəssisənin gələcək inkişafına və sərbəst kapital yığımına yönəldilir. Həmin fondlara köçürülmüş hesabat ilinin qalıq gəliri əvvəlki illərin kapital ölçüsünü artırır, müəssisənin gələcək inkişafı üçün ən etibarlı və təmənnasız maliyyə mənbəyi olur.

Müəssisənin bütün təsərrüfat sahələrinə aid maliyyə sabitliyinin təminində əsas rol ehtiyat kapitalının ölçüsü oynayır. Məhz bu səbəbdən bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin ehtiyat kapitalına ayırımlar təkrar geniş istehsal üçün mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisə daxilində maliyyə imkanları ehtiyat kapitalının durumunda artırılması, onların perspektivdə səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsini təmin edir. Beləliklə, müasir iqtisadi tələbatlardan irəli gələn sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi sürətləndirilir.

4.5. Hesabat dövründə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin təhlili.

Bazar münasibətlər şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlirin alınmasıdır. Gəlir müəssisənin özünü maliyyələşdirməyə, öz maddi və sosial tələblərini ödəməyə, vergi yığımları əsasında növbəti il üçün büdcənin formalaşmasına imkan verir. Ona görə də gəlir müəssisənin hesabat ilində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekun nəticəsidir. Çox böyük həcmdə məhsul istehsal etmək olar, lakin əmtəəlik məhsullar gəliri təmin etməyən qiymətlərlə satılsa, müəssisə çox pis maliyyə vəziyyətinə düşə bilər. Ona görə də müəssisədə maliyyə-təhlilinin əsas hissələrindən biri-gəlirin formalaşmasını mərhələlərinin qarşılıqlı formada araşdırılması və perspektiv inkişaf üçün plan hazırlamaqdır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində alınan gəlirin ümumi həcmi üç mərhələdə formalaşır:

- 1) Məcmu məhsulun satışından alınan gəlir;
- 2) Digər satış əməliyyatlarından əldə olunan gəlir;
- 3) Qeyri satış xassəli əməliyyatların reallaşdırılmasından alınan gəlir və s.

Məhsul satışından, yerinə yetirilən iş və xidmətlərinin məcmusundan ibarət mənfəət, həmin əməliyyatların aparılmasına çəkilən xərclərin maya dəyərinin fərqi kimi əldə olunan nəğd maliyyə vəsaitidir və onun artırılması əsas məqsədlərdəndir. Digər tərəfdən bütün növ fəaliyyət sahələrində istehsal və satışdan əldə edilən gəlir satış məhsulunun bazar qiyməti olmaqla onun ilkin və ya son qiymətinin fərqi kimi meydana çıxır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində aparılan qeyri-satış əməliyyatlardan əldə edilən gəlir bilavasitə birbaşa istehsal, iş və xidmət sahələrində

fəaliyyəti ilə bağlı olmayan məsrəflərin fərqindən ibarətdir. Qeyri-satış əməliyyatları ilə bağlı gəlirin tərkibinə aşağıdakılar daxildir: 1) müəssisənin kapital qoyuluşlardan əldə etdiyi gəlir, 2) müvəqqəti olaraq icarəyə verilən müəssisə əmlakından istifadəyə görə əldə edilən gəlir və s.

Qeyri-satış xərclərinin tərkibi bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən asılı olmaqla yaranır. Bu xərclər müəssisənin məxsusi tipindən irəli gələn istehsal, iş və xidmət sahələrində tez-tez baş verən çatışmamazlıqlarla əlaqədardır. Müxtəlif səbəblərdən müəssisənin sərəncamında olan bəzi maddi qiymətlilərin xarab olması ilə bağlı itkilər; aralıq xərclərin çox olması və ödənilməsi ümüd doğurmayan debitor borcların məcburiyyət üzündən silinməsi müəssisə fəaliyyətinin gəlirlilik səviyyəsini aşağı salır.

Hesabat ilində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən alınan balans gəliri dövlət və müəssisə arasında bölünür. Maliyyə Nazirliyi və Vergilər Nazirliyi ilə razılaşdırılmış normativlərinə uyğun dövlət, regional və yerli büdcələrə gəlir vergisini ödəyəndən sonra müəssisənin sərəncamında təmiz gəlir qalır və həmin maliyyə vəsaitlərindən yığım fonduna, yardım fonduna və ehtiyat fonduna müəssisə rəhbərinin əmək kollektivləri ilə qarşılıqlı razılaşdırma həddlərində vəsait ayrılır. Müəssisə haqqında qanunvericiliyə əsasən, yuxarı maliyyə və vergi təşkilatları ilə əvvəlcədən normativ göstəricilərə müvafiq surətdə onun gəlirinin formalaşması prosesinin özündə geniş təhlil olunmalıdır. Müəssisənin sahə xüsusiyyətlərindən və istehsal tipindən asılı olaraq iqtisadi təhlil üçün seçilən baza məlumatları nəzərdə tutulan monitoringin məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq genişləndirmək olar. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarında göstərilən mərhələlər üzrə hesabat dövrünə aid materiallardan istifadə etməklə aparmaq mümkündür.

Mərhələlər üzrə iqtisadi göstəricilər	Hesabat dövrünün əvvəlinə min/man.	Hesabat dövrünün axırına min/man.	Hesabat dövrünün əvvəlinə nisbəti %
1. Satışdan əldə edilən ümumi hasilat	31200,0	47800,0	153,2
2. Satılmış məhsulun istehsalına çekilən xərclər	16900,0	19600,0	115,9
3. Məhsulun satışından əldə edilən gəlir	14300,0	28200,0	197,2
4. Digər satış sahələrindən daxil olan gəlir	600,0	800,0	133,3
5. Qeyri-satış fəaliyyətindən əldə edilən gəlir	1200,0	1600,0	133,3
6. Balans üzrə ümumi gəliri	15100,0	30600,0	199,3
7. Təmiz xalis gəlir	10500,0	19900,0	189,5

Müəssisənin, tərəfdaşların marağına uyğun həm təhlillərin aparılmasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətində aşağıdakı məqsədlər reallaşdırılması nəzərdə tutulur:

1. Müəssisə tərəfindən istehsal, iş və xidmətlər yerinə-yetirilməsinin maya dəyərini göstəricilərini əldə etməli dərəcədə aşağı salmaq;

2. Satış bazarlarına çıxarılacaq istehsal, iş və xidmətlərin məcmu həcmi artırmaq, onların keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək, çeşidini genişləndirmək;

3. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti sahələrində rentabellik səviyyəsini yüksəltmək, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək.

Müəssisənin əsas maliyyə göstəriciləri keçən hesabat dövrü ilə müqayisəli surətdə təhlil olunması, ayrı mərhələlərdə baş verən kəmiyyət və keyfiyyət

Cədvəl 1

dəyişikliklərini aşkarlamağa imkan yaradır. Balans üzrə xalis gəlir kütləsi bu və ya digər istiqamətdə artıb-əksilir. Təqdim olunan cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi müəssisənin balans üzrə təmiz (xalis) gəliri hesabat dövründə nisbi surətdə artmışdır. Müəssisənin hesabat dövründə gəlirin artması bilavasitə istehsal, iş və xidmət sahələrində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsəd-yönlü aparılmasını təsdiqləyən əsas iqtisadi göstəricidir.

Müəssisənin hesabat dövründə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üzrə rentabellik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi təhlilinin ikinci mərhələsini təşkil edir. Rentabellik əsas göstərici olmaqla müəssisə fəaliyyətində reallaşdırılmış gəlirlilik səviyyəsini əks etdirir. Daha sonra hesabat dövründə əldə olunmuş rentabellik səviyyəsi gəliri xarakterizə etməklə istehsal, iş və xidmət sahələrinə sərf olunan hər manata müvafiq real mənfətin kəmiyyətini müəyyən edir. Hesabat dövründə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini nəzər olmaqla rentabellik səviyyəsinin maliyyələşdirmək məqsədindən asılı olmaqla müxtəlif amillər üzrə dəqiqləşdirmələr aparmaq mümkündür:

$$1. M. \text{əs. fəl. ren} = \frac{G_x}{A_{\text{or s\ddot{a}v}}} \cdot 100\%$$

burada: M.əs.fəl.ren—müəssisənin əsas fəaliyyətinin rentabelliği;

G_x —hesabat dövründə əldə olunmuş gəlirin həcmi;
 $A_{\text{or s\ddot{a}v}}$ —müəssisə üzrə aktivlərin orta kəmiyyəti (səviyyəsi).

$$2. M_{\text{qd/a}} \cdot \text{ren} = \frac{G_x}{q \cdot d \cdot a} \cdot 100\%$$

burada $Mq-d/a.ren$ —müəssisənin qeyri dövriyyə aktivlərinin rentabellik səviyyəsi;

Gx —hesabat dövründə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində əldə olunmuş xalis gəlir;

$q \cdot d \cdot a$ - müəssisənin sərəncamda olan dövriyyə aktivlərinin kəmiyyəti.

$$3. Md/a \cdot z = \frac{Gx}{D/a.orta \cdot s\ddot{a}v} \cdot 100\%$$

burada: $Md/a \cdot z$ —müəssisənin istehsal-təsərrüfat sahələrində iştirak edən dövriyyə aktivlərinin rentabelliği;

Gx —hesabat dövründə qazanılan xalis gəlir;

$D/a.orta \cdot s\ddot{a}v$ —hesablanan dövrdə müəssisənin məl olduğu dövriyyə aktivlərinin orta səviyyəsi.

$$4. Ms\ddot{e}r.ren = \frac{Sq \cdot c}{Sq \cdot m} \cdot 100\%$$

burada: $Ms\ddot{e}r.ren$ —müəssisə fəaliyyətinə hesabat dövründə sərmayə qoyuluşunun rentabelliği;

$Sq \cdot c$ —sərmayə qoyuluşundan alınan ümumi gəlir (manatla);

$Sq \cdot m$ —sərmayə qoyuluşunun ümumi kəmiyyəti (manatla).

$$5. Mx \cdot k \cdot r = \frac{Gt}{Sed.k} \cdot 100\%$$

burada: $Mx \cdot k \cdot r$ — istehsal-təsərrüfat sahələrində müəssisənin özünün xüsusi kapital qoyuluşunun rentabelliği;

Gt — hesabat dövründə əldə olunan xalis gəlir;

$Sed.k$ — sərf olunan kapitalın həcmi (manatla).

Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının tərkibinin əsas hissəsi dövriyyə aktivləri təşkil edir. Dövriyyə aktivlərinə xammal, materiallar, az qiymətli və tez xarab olan əşyalarla yanaşı nəgd pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları daxildir.

Müəssisənin konkret hesab dövrünə aid istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri istər onun daxili inkişaf perspektivlərini üzə çıxarmaq üçün, istərsə də müəssisə fəaliyyətində maraqlı olan fiziki və hüquqi şəxslər üçün aparılır. Həmin təhlil materialları olduqca konkret dəqiq və hamı tərəfindən asan başa düşülən formalarda və məzmununda tərtib olunmalıdır. Təhlilin belə nəfis şəkildə yekunlaşdırılması müəssisə ilə birgə iş aparmaq istəyən daxili və xarici sərmayədarlar üçün çox cəlbəedici. İndiki bazar iqtisadiyyatı mühitində belə yanaşma olduqca səmərəli sayılaraq önəmli üsuldur.

Müəssisənin istehsal prosesinin uğurlu fəaliyyəti dövriyyə aktivlərinin hərəkətindən və kəmiyyətindən birbaşa asılı olmaqla, onların normativdən aşağı olması müəssisə qarşısına qoyulmuş məqsədlərin, ilk növbədə işə strateji istiqamətlərin təmin olunması deməkdir. Deməli qənaət edilmiş dövriyyə aktivlərini digər sahələrə yönəltmək imkanı müəssisə üçün əlavə maliyyədir.

Dövriyyə aktivlərinin fasiləsiz hərəkəti onların dövr etmə sürətini artırmağa imkan yaradır. Müəssisənin sərəncamında olan dövriyyə aktivlərinin dövr etmə sürətini təhlil edərkən əsasən üç amili diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır və ola bilsin ki, növbəti mərhələdə iqtisadi şəraitlə bağlı yeni amillərdən istifadə olunsun:

1. Müəssisənin xüsusi dövriyyə aktivlərinin sürəti;
2. Debitor borclarına daxil olan vəsaitlərin dövr etmə müddəti; (belə borcların aşağı salınması vacibdir);

3. Müəssisə fəaliyyətində mal-material ehtiyatının səviyyəsinin minimuma endirilməsi və s.

Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin hesab dövrünə aid edilən göstəricilərinin təhlil prosesində dövriyyə vəsaitlərinin əsaslı yer tutduğunu nəzərə alaraq iki mərhələdə daha geniş miqyaslı araşdırmalar aparılmalıdır. Bu səbəbdən müəssisənin hesabat dövründə istifadə etdiyi dövriyyə aktivlərinin dövretmə sürətini təhlil edərkən aşağıdakı mərhələ göstəricilərindən istifadə edilə bilər:

$$1. Md \cdot ak = \frac{\Theta s \cdot h}{Dak}$$

burada: Md·ak—müəssisənin hesabat dövründə istifadə etdiyi dövriyyə aktivlərinin məcmusu;

Θs·h—əmtəlik məhsul satışının həcmi (man);

Dak—hesabat dövrü üzrə aktivlərin kəmiyyəti.

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin hesabat dövründə dövretmə sürətini göstərməklə yanaşı, perspektiv üzrə istehsal, iş və xidmət sahələrinin həmin vəsaitlərə olan tələbatını müəyyən etmək tələb olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətini hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna adı hesabı qaydada təyin etmək mümkündür. Bəzən dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə müddətini uzunluğunu müəyyən etmək lazım gəlir və bu zaman aşağıdakı ardıcılığa malik olan sadə hesablama formalarından istifadə olunması məqsədə uyğundur:

1. Aktivlərin dövretmə sürəti;
2. Təhlil prosesi üçün seçilmiş dövr;
3. Təhlilin aparılmasının məqsəd və vəzifələri.

Debitor borcunun ödənilməsinin təhlilinin aparılması məhz onların yaranma səbəblərini vaxtında aşkarlamaqla imkan verir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə aid olan hesabat dövrünün debitor borcları

dövretmə tempini müəyyən etmək üçün aşağıdakı bərabərlikdən istifadə oluna bilər:

$$a) Dbd/etm = \frac{\Theta sm}{Dbk}$$

Db·d/et·m—debitor borcun dövretmə müddəti;
Θsm—əmtəlik məhsulun satış həcmi;
Dbk—debitor borcun kəmiyyəti.

$$b) Dbqv = \frac{Tq \cdot d}{Hd \cdot b}$$

Dbqv—debitor borcun qaytarılma vaxtı;

Tq·d—təhlil aparılan dövr;

Hd·b—hesablanan dövr üzrə borc məbləği.

Müəssisənin sərəncamında olan dövriyyə fondunun çox böyük hissəsini təşkil edən material və maddi ehtiyatların dövretmə sürətini təhlil edərkən aşağıdakıları hesablamaq lazımdır;

$$a) M.eh.d = \frac{S.ə.m/d}{Y.m.eh}$$

Burada: M.eh.d—material ehtiyatlarının dövretmə sürəti (gün, ay, rüb);

S.ə.m/d—satılmış əmtənin maya dəyəri;

Y.m.eh—işlənmiş material ehtiyatları.

$$b) Meh.s.m = \frac{Tap.m}{E.dövr}$$

buradan: Meh.s.m—material ehtiyatlarının saxlanma müddəti;

Tap.m—təhlilin aparılma müddəti;

E.dövr—materialların dövretmə sürəti.

Müəssisənin hesabat dövründə malik olduğu iqtisadi göstəricilərə əsaslanmaqla istənilən dövr üçün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində malik olduğu nəticələrə müvafiq digər təhlillər aparmaq mümkündür.

5. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliği.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində öz əksini tapmış gəlirin ümumi ölçüsündən baş onun istehsal, iş və xidmət sahələrində hesabat dövründə rentabellik səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Bunun müəssisənin gəlirinin formalaşma prosesinin idarə edilməsi ilə bağlı, əsas xərclərin və satışın rentabellik göstəricilərindən istifadə edilir.

Müəssisənin sahə xüsusiyyətindən və istehsal tiplərindən asılı olaraq müxtəlif amillərin təsiri altında yaranmış mənfəət kütləsinə müvafiq olan rentabellik səviyyəsini müəyyənləşdirən belə hesablaşmalar aparılır:

a) müəssisə kapitalından istifadənin rentabelliği:

$$R = \frac{h.i.m.}{h.p.g.} \cdot 100\%$$

burada *h.i.m.* –hesabat ilində müəssisənin əldə etdiyi mənfəət kütləsini göstərir;

h.p.g. –hesabat ili üçün planlaşdırılan qərin həcmi

Bu göstərici istifadə edilən kapitalın səmərəliliyini təyin edilməsi üçün müxtəlif müəssisələrdə və ya sahələrdə eyni kəmiyyətdə ola bilməz, çünki müəssisə öz istiqrazatı və kapitalını istehsalda qoyulan kapitalın ümumi kəmiyyətinin tərkibində uçota almır.

b) uzunmüddətli xərclərin rentabelliği aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$R = \frac{\text{satışdan əldə edilən gəlir}}{\text{satışdan əldə edilən hasilat}} \cdot 100\%$$

Məhsulun rentabelliği əmtəəlik məhsulun satışından əldə edilən gəlirin istehsal prosesinə sərf edilmiş xərclərə nisbəti kimi müəssisənin əsas maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edir. Satışın rentabelliği müəssisənin əsas fəaliyyətinin gəlirliyini xarakterizə edir və menecerlər bu göstərici (qiymətlər) vasitəsilə nəzarət qaydasında satılan məhsulun miqdarını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif hesablamalardan istifadə edirlər.

Rentabellik göstəriciləri müəssisə aktivlərinin və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili zamanı müqayisə obyektini kimi çıxış edir. Müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasında, idarəetmə qərarlarının tərtibatı mərhələlərinin işlənməsində rentabellik göstəriciləri baza faktoru roluna malikdir. Həmin göstəricilərin təhlil materialları müəssisənin perspektiv inkişafının daha geniş miqyasda aparılmasını, yeni istehsal, iş və xidmət sahələrinin mənimlənilməsi və daha müasir məhsul çeşidlərinin yaradılması üçün istifadə olunan ən mühüm iqtisadi göstəricilərdəndir və onların reallığı müəssisə üçün önəmlidir.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin illik hesabat göstəricilərinə əsasən material ehtiyatları və istehsal xərclərin məcmusuna verilən kredit təminatı ayda bir dəfə mühasibat hesabı ilə, eləcədə hər rübdə bir dəfə mühasibat məlumatları əsasında yoxlanılır. Müəssisələrdə kreditləşən əmtəə-mal qiymətləri haqqında aylıq məlumatları hər ayın 2-dən gec olmayaraq istehsal biliklərinə, istehsal birlikləri isə ayın 15-dən gec olmayaraq banklara müəyyən olunmuş formalarda təqdim edirlər. Həmin göstəricilərə aşağıdakı maddələr daxildir;

1. Material ehtiyatlarının və istehsal məsrəflərinin faktiki qalığı, (onlara təcrübədə normalaşdırılan dövrü vəsaitləri deyilir);

2. Hesabat dövrünün sonuna qeyri-kredit vəsaitlərinin qalığı;

a) müəyyən edilmiş müddətdən çox yolda olan maddi-material dəyərliləri;

b) normativdən artıq və istifadə olunmayan material qiymətliləri;

v) hazır məhsulun və bitməmiş istehsalın normativdən yuxarı qalığı;

q) bitməmiş və hazır məhsula aid edilən məhsulun maya dəyərinin hesabına yaranan əlavə vəsaitlər.

3. Material ehtiyatlarının və istehsal xərclərində artıq qalan məbləğ;

4. Normalaşdırılan dövrü vəsaitinin planlaşdırılmış səviyyədə artıq məbləğ;

5. Plandan artıq olmamaq şərti ilə normalaşdırılan dövrü vəsaitinin faktiki qalığı (natural ölçüdə);

6. Kredit borcları – burada normalaşdırılan aktivlər daxil edilən vəsaitlər nəzərdə tutulur;

7. Xüsusi dövrü vəsaitləri üzrə normativlərin qalığı.

8. Kreditlər hesabına alınan material ehtiyatların və istehsal xərclərinin normativdən yuxarı sərf edilən məbləği;

9. Akreditivlərin açılması, limit, çek kitabçasının alınması ilə əlaqədar olaraq normativ məbləğin istifadə olunmayan hissəsinin qalığı;

10. Sifarişçilərin ünvanına göndərilmiş hazır məhsullar, buraya sifarişçi tərəfindən ödənilmə vaxtı çatmayan materiallar da aid edilir;

11. İstehlakçılarla razılaşdırılmış qaydada yola salınmış malların, məhsulların maya dəyərində bazar qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində yaranan fərqin kəmiyyəti və natural ifadədə miqdarı;

12. Kreditləşməyə qəbul edilən və yola salınmış malların, məhsulların maya dəyərində bazar qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində yaranan fərq məbləği. Bu hesabat üçün ödənilmə vaxtı çatmayan, lakin artıq yola salınmış mal-əmtəə dəyərinin həcmindən çox göndərilmiş malların, məhsulların maya dəyərinin artırılması ilə əlaqədar əlavə xərclər çıxılır;

13. İstehsalatda qeyri-ixtiyari baş verə biləcək boş dayanmaların qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmayan ehtiyatların alınması və onların iş sahələrinə çatdırılması üçün çəkilən xərclər;

14. Ssuda üzrə bank təşkilatının uçotunda olan hesabi borc vəsaitləri.

Göstərilən iqtisadi məlumatlar əsasında maliyyə təminatı yoxlamlır, yəni kreditin təminatı ilə xüsusi ssuda hesabı üzrə borc məbləği müqayisə edilir. Əgər ssuda üzrə borc məbləği maliyyə təminatından çox olarsa deməli müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığı mövcuddur. Müəssisədə maliyyə təminatının çatışmayan hissəsi hesabat dövründə mütləq hesablaşma hesabı qaydasında müəssisənin balansından silindikdən sonra müəssisə ona xidmət edən bankdan yeni kredit ala bilər. Eyni qaydada müəssisə öz sərəncamında olan material ehtiyatlarının və istehsal xərclərinin məcmusu üzrə

kreditlə təmin olunmasının gedişini müəyyənləşdirmə mümkündür. Bunun üçün aşağıdakı iqtisadi göstəricilərin üzrə məlumatların öyrənilməsi vacibdir:

1. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təqdiq olunan dövrün sonuna olan maliyyə-kredit durumu;

2. Xüsusi ssuda üzrə hesabat dövrün axırına olan borc məbləği;

3. Hesabat ilində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin iqtisadi durumu haqqında hesabi məlumatlar;

4. Maliyyə vəsaitlərinin artırılmasına qədər yeni kreditlərin alınması;

5. Bank təşkilatlarından alınmış kreditlərin əsas təyinatına uyğun olaraq xərclənməsini təsdiqləyən məlumatdan ibarət arayış.

Müəssisənin plan ili üçün ayrılmış maliyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığının müəyyən olunması əsasən iki aspektdə müşahidə olunur:

a) hesablaşma hesabında olan maliyyə vəsaitlərinin plan səviyyəsindən aşağı olması;

b) müxtəlif səbəblərdən müəssisə tərəfindən ödənilməyən vaxtı çatmış ssudaların məbləği.

Müəssisədə hesablaşma hesabında olan vəsaitlərin və borc kreditindən bir sıra zəruri hallarda istifadə edilməsi daha məqsədə uyğundur. Müəssisənin müştəriləri ilə hesablaşmaq məqsədi ilə götürülmüş kreditlərin tədavi prosesi xidmət edir və hesablaşmaların vaxtında başa çatdırılmasında mühüm rol oynayır, onun əsas tərkib hissələrinə aşağıdakılar daxildir:

a) yolda olan hesablaşma – hesab sənədləri;

b) akreditivin açılması üçün verilən kreditlər;

v) xüsusi hesabın aparılması və ödənişlərin tamamlanması üçün ayrılan kreditlər;

c) limitləşdirilmiş çek kitabçalarının alınması üçün ayrılan kreditlər.

Bu və ya digər nağdsız və nağdı hesablaşmanı aspekt formasında aparılmasının başlıca üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müəssisə alıcı təşkilatdan özünə çatacaq maliyyə vəsaitlərini tam həcmdə ala bilmədiyindən, ən zəruri xərclərini ödəmək üçün yeni kreditlərin alınmasına ehtiyacı vardır. Satıcı təşkilatın yola saldığı malın dəyəri müəyyən müddətdən sonra alıcı tərəfindən ödənilir. Həmin müddət ərzində istehsal ilə əlaqədar olaraq maliyyə vəsaitinə olan tələbat yolda olan hesablaşma sənədləri ilə sadə ssuda hesabından reallaşdırılır. Satıcı müəssisə tərəfindən alıcının ünvanına yola saldığı malların dəyəri bank müəssisə tərəfindən inkassaya qəbul edilmiş hesablaşma sənədlərində göstərilən məbləğdə kreditləşməyən vəsaitlər, yəni mənfəətdən əDV çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsi nəzərə alınır. Hər bir rüb üçün müəssisənin maliyyə hesabatı əsasında kreditləşmə elementi üzrə güzəşt faizi müəyyən edilir.

Müəssisə hər dəfə güzəşt faizinə müvafiq olaraq bankdan məqsədli əlavə kredit almaq səlahiyyətinə malikdir. Bununla yanaşı həftədə bir dəfə və ayın axırındakı iş günündə yolda olan hesablaşma sənədlərinin göstəricilərinə əsasən kredit-ssuda hesabı tənzimlənir. Bu zaman yolda olan hesablaşma sənədlərinə əsasən faktiki məbləğ müəssisəyə veriləcək kreditin faktiki məbləği ilə müqayisə olunur. Müəssisəyə alıcılar tərəfindən ödəniləcək maliyyə vəsaitlərin məbləği, təhlil olunacaq dövrə qədər aldığı kreditlərin kəmiyyətindən çox olarsa, bu halda mal satan kimi müəssisə çatışmayan məbləğ qədər ona xidmət edən bank təşkilatından yeni kredit almaq səlahiyyətinə malikdir.

6. Müəssisənin vergi ödənişləri, onların növü və ödəmə mənbələri.

6.1. Müəssisənin vergi ödənişləri, onların ödəmə mənbələri.

Müasir vergi sisteminin çətinliyi, onun yüksək dərəcəli mikliyi müəssisənin mühəsibat və maliyyə xidmətləri daimi nəzarətini tələb etməklə yanaşı müəssisə kommersiya maliyyə fəaliyyətini həyata keçirir. Maliyyə qurumuna bütün vergilər daxil olmaqla, dövlət tərəfinə toplanır. Müəssisə və təşkilatların bu vacib iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması məqsədilə dövlət qurumları tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərin vergiyə cəlb olunma, vergi ödəmə prinsipləri, formaları və onların yerinə yetirilmə üsulları işlənib hazırlanır. Müasir vergi qurum anlayışına vergi nəzarətinin formaları üsulları və vergi qanunvericiliyinin pozulması ilə əlaqədar olaraq, fiziki və hüquqi şəxslərin cavabdehlik qismində vəzifə məsuliyyətləri daxildir.

Müəssisə ilə dövlət vergi təşkilatları arasında və əlaqələrinin əsas problemi-vergi siyasətinin qeyri-stabilliyi, vergi qanununda dəyişikliklərin və əlavələrin tez-tez aparılması, bazar iqtisadiyyatının ümumi prinsiplərinə ziddir. Vergi qanunvericiliyində baş verən hansı bir dəyişiklik müəssisənin maliyyə vəziyyətinə müəyyən gərginlik yaradır.

Müəssisə üçün dövlət tərəfindən müəyyən edilən vergi siyasəti və sərmayə qoyuluşu fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, əmək proseslərinin intensivləşdirilməsi məhsuldarlığın artırılması istehsal sürətindən geri qalmamalıdır. Bu zaman bütün fəaliyyət sahələri üçün gəlirlilik səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

Müəssisənin vergi ödəmə qabiliyyəti yaxşılaşır. Bütün bunların əsas mahiyyəti vergi qoyma bazasının genişləndirilməsi, vergilər vasitəsilə dövlət büdcəsinin maliyyə-pul vəsaitləri ilə fasiləsiz təmin olunmasında aparıcı rol oynayır. Büdcəyə daxil olan vergilərin artımının sürətləndirilməsi, vergilərin idarə edilməsi, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən çevik və səmərəli islahat formasıdır.

Azərbaycan Respublikasının «Vergi sisteminə dair Məcəllə»yə uyğun olaraq müəssisə və təşkilatların kütəlvəli surətdə vergiyə cəlb olunması, respublika ərazisində 1 yanvar 1992-ci ildən başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında baş verən ictimai-siyasi və texniki iqtisadi yönümlü inkişaf nəticəsində obyektiv düzəlişlər edilmişdir. Vergi qanunvericiliyi iki tərkib hissədən: vergi məəcəlləsindən və onun əsasında qəbul edilən vergi yığım dərəcələrindən ibarətdir. Həmin sənədə əsasən fiziki və hüquqi şəxslərə müxtəlif növ vergilərdən təşkil olunmuş xüsusi yığım fondlarının yaradılmasına icazə verilir. Vergi məəcəlləsinə əsasən yuxarı idarəetmə təşkilatları mərkəzi və ərazi büdcə qurumuna daxil olan fiziki və hüquqi şəxslərə şamil edilən vergi dərəcələrini təyin edir, həm də vergi qoymanın ümumi prinsiplərini işləyib hazırlayır və həyata keçirir, xüsusi səbəb olmadan onlar dəyişdirilə bilməz.

Vergi qoyma prinsipinə aşağıdakılar daxildir:

1. Vergilərin və yığımın növü;
2. Vergi qoymanın təşkili əsasları;
3. Vergilərin ödənilməsi və yığılması qaydaları;
4. Vergi ödəyicilərinin və vergi təyinedicilərinin hüquqi statusu və vəzifələri; (onlardan irəli gələn öhdəliklər) və məsuliyyət dairəsi.
5. Vergi nəzarətinin formaları və üsulları;

6. Vergi cərimələrinin tətbiqi qaydaları, icra mexanizmləri və cavabdehlik səviyyəsi.

Vergilərin ödənilmə mənbəyi, dövlət müəssisələrindən və əhəlinin müxtəlif pul vəsaitləri formasında qazandıqları gəlirdən könüllülük qaydasında müvafiq məbləğin köçürülməsidir. Verginin fiskal formada yerləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin əsas tərkibinin formalaşdırmaqla bərabər, ümumi gəlirin yenidən bölünməsinin təmin edir və dövlət idarəetməsi üçün səmərəli şərait yaradır. Bazar şəraitində vergilər dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin səfərbər edilməsi istiqamətində əsas vasitədir. Vergi mexanizminin köməyi ilə dövlət istehsal və dövriyyə prosesinə təsir edir, onu stimullaşdırır və onun artım sürətini ləngidir, kapitalın yığılmasını və kəmiyyətə gücləndirir, ya da zəiflədir. Beləliklə, vergi qoyma mexanizminin bilavasitə təsərrüfat fəaliyyətinin ən mühüm sahəsini, yəni idarəetmə funksiyasının iqtisadi şəraitə uyğun aparılmasına əhəmiyyətli surətlə təsir edir.

Dövlət tərəfindən vergiqoyma qurumunun iqtisadi mexanizmi fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə eyni şəraitdə daxilində müxtəlif mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq, vergi mexanizmi vasitəsilə müəssisədə gəlir kəmiyyətinin artırılması, işçilərin marağını təmin etməkdir. Bu zaman dövlət vergi təşkilatları müxtəlif vergi güzəştləri tətbiq etməklə vergilərin ödəmə müddətlərini uzadılması və vergitutmaların sadələşdirilmiş formaları keçilməsi zəruri iqtisadi amildir. Yeni qiymətlərin tətbiqi ilə vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi təkrar istehsal prosesinin bir hissəsi kimi çıxış edir, istehsal məhsullarının tənzimlənməsində spesifik formada iştirak edir. Vergi ödəyiciləri və vergi təyinediciləri arasında qarşılıqlı münasibətlər mövcud qanunvericilik çərçivəsində in-

raziyə olunmalıdır. İstehsal məhsullarının spesifik forması bir qayda olaraq vergilərin kəmiyyətə tərkibini formalaşdırır və büdcəyə daxilolmaları xeyli artırır. Ödəniləcək vergilərin kəmiyyət tərkibi ilin əvvəlinə onların ilkin səviyyəsinə yenidən baxmaga imkan verir, bu da müəssisənin pul vəsaitlərinin və qazanılan mənfəətin yenidən daha düzgün bölüşdürülməsinə imkan verir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat nəticələrinə görə ümumi gəlirin yenidən bölüşdürülməsinə müvafiq olaraq hesablanan vergilər, müəssisə tərəfindən vaxtında və tam həcmdə ödənilməlidir. Belə olmadıqda, vaxtında ödənilməməyə görə müəssisəyə qarşı müxtəlif iqtisadi sanksiyalar tətbiq oluna bilər. Vergi - qiymətin bir hissəsi kimi çıxış etməklə, pul formasında dövlət tərəfindən alınır. Həmin yeni vergi məbləği müəssisənin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, ümumi gəlirin bir hissəsidir. Hüquqi və fiziki şəxslərdən onların hesabata dövründə yerinə yetirdiyi iş nəticələrinə görə vergi şəklində yığılan maliyyə vəsaitləri dövlətin maliyyə ehtiyatları fondunu təşkil edir. Ümumi gəlirdən yığılan vergilər dövlətin maliyyə mülkiyyətinə çevrilir və sonradan əhaliyə sosial və maddi tədbirlərin reallaşdırılması üçün xərclənir.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən fiziki və hüquqi şəxslərdən yığılan vergilərin maddi əsasları var. Onlar geniş əhali təbəqəsinin pulla ifadə olunan gəlirinin bir hissəsidir və dövlət tərəfindən əhali tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə olunur. Vergi ödəmələrinin məbləğinin artması ümumi gəlirin cəmiyyətləşdirilməsi deməkdir. Dövlət vergilərin köməyi ilə maliyyə münasibətlərində ciddi dəyişikliklər etməklə bütün xalq təsərrüfatı sahələrinin, iqtisadi və coğrafi ərazilərin inkişafı üçün güclü əvəzolunmaz maliyyə ehtiyatları yaradır.

Beləliklə, vergilər ikili xassə daşıyır: o, bir tərəfdən istehsal münasibətlərində spesifik formada iştirak edir, digər tərəfdən müəssisənin pul şəklində maddi bazarda əks etdirməklə ümumi gəlirin bir hissəsi kimi çıxış edir.

Müəssisənin ümumi gəlirinin mənbəyi olmaqla, maddi istehsal sahələrində yaradılır və bir qayda olaraq istehsal olunan müəssisə məhsulunun dəyəri daxil edilir. Bir çox hallarda tətbiq olunan vergilər ümumi maddi material dəyərlilərini yenidən bölünmə qaydasına ayır-ayrı sahələrə və istehsala müvafiq olaraq müəyyən ləşdirilir.

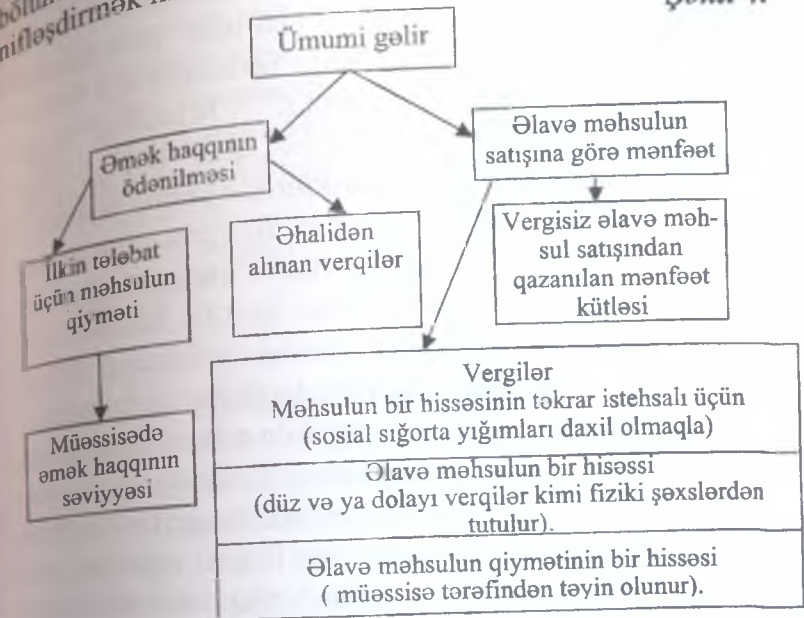
Müasir dövlət qurumları məhsulun qiymətini müəyyən yənləşdirərkən müəssisədə işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını, sənaye, energetika, səhiyyə, təhsil, nəqliyyat-tikinti mədəniyyət, sosial təminat sahələrində çalışanların əməyinin təşkil və ödənilməsini nəzərdə tutur. Dövlət qurumlarının bu sahələrə qarışması müasir tələblərə uyğun işçi qüvvəsinin (işçilərin) hazırlanması məqsəd daşıyır. Dövlət yeni iqtisadi münasibətlərə hazır olan işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı vasitəsilə dünya standartlarına uyğun olan müəssisə məhsulun qiymətinin dövlətləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Müəssisə gəliri haqqında statistik məlumatların əsli olmayaraq, vergi ödəyiciləri haqqında faktlar əvvəlcədən müəyyən edilir. Bu zaman vergi ödəyicilərinin hansı vergiödəmə formalarından istifadə etmək istiqaməti, yəni düz və ya dolay üsulları və onların ödənilmə mənbəyi dəqiqləşdirilir. İstehsal, iş və xidmət sahələrində çalışan işçilərin əməyinin düzgün qiymətləndirilməsi proseslərinə müvafiq vergi dərəcələri müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlsinə əsasən dövlət vergiləri, yerli vergilərə və müxtəlif yığım

bölünür. Onu aşağıdakı qrafik məlumatlar vasitəsilə təsvir etmək mümkündür (Şəkil 4).

Şəkil 4.

Sahə xüsusiyyətlərindən və mülkiyyət formalarından asılı olaraq, müxtəlif iqtisadi bölgələrdə fəaliyyət göstərən bütün dövlət müəssisələri tərəfindən vergilər və yığımlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktı ilə təyin edilir. Dövlət vergiləri və yığımları aşağıdakı mənbələr hesabına həyata keçirilir:

1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
3. Əlavə dəyər vergisi;
4. Aksizlər;
5. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
6. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
7. Yol vergisi;
8. Mədən vergisi;

9. Sadələşdirilmiş vergi;

Yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin öhdəliklərinin onun hüquqi davamçıları yerinə yetirirlər. Müəssisə yenidən təşkil edilməsi onun vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi müddətini dəyişdirmir. Müəssisə müəssisə ilə birləşdikdə tərkibinə daxil olduğu hüquqi şəxsin bütün vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün cavabdehlik daşıyır. Müəssisə iflas prosesinə qaldığı hallarda onun vergi öhdəlikləri qanunla müəyyən edilmiş növbəlik qaydasında yerinə yetirilir. Müəssisə təşkilatların vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi Məcəllədə nəzərdə tutulmuş ardıcılıqla həyata keçirilir.

Geniş təkrar istehsalda vergilərin rolu olduqca əhəmiyyətli edilməzdir. İqtisadiyyatın müasir inkişaf dövrü ümumi gəlirin artması ilə xarakterizə olunur. Vergilər-dövlət ümumi gəlirinin ən fəal və mühüm hissəsi olmaqla, yaradılmış mənfəətin ölçüsündən birbaşa asılıdır. Vergilərin istehsal prosesinə və kapitalın dövriyyəsinə təsirin müəyyənləşdirmək əlaqələrinin mütənəsnə baxımından çox böyük sosial-ictimai və iqtisadi mahiyyət daşıyır. Bütün dünya ölkələrində müxtəlif vergiödəmə formalarından istifadə olunur. ABŞ-da ümumdaxili məhsulun istehsalı, satışı ilə bağlı vergilərin və sosial sığortanın yığımları son illərdə 6 dəfə, eyni ilə İngiltərədə - 3 dəfə, Fransa və Almaniyada - 4 dəfə, Yaponiyada - 3 dəfə çoxalması qeydə alınıb. Vergilərin hərəkəti qiymətin artım hissəsi kimi, dövlət tərəfindən akumuliyasına və sərmayə kapitalının bütün hərəkəti ilə çox sıx əlaqədədir. Yuxarıda deyildiyi kimi, əmək haqqının böyük hissəsi, hələ də dövlət tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərdən vergi

şəklində yığılır. Sərmayə kapitalının dövriyyə prosesi zamanı onun pul formasında dəyişikliklər baş verir. Belə ki, o bir tərəfdən əvvəlki ölçülərindən daha çox, yəni sərmayə kapitalından kifayət qədər yüksək gəlir gətirir, digər tərəfdən isə onlardan qeyri rəşional sahədə istifadə olunur. Bunu aşağıdakı əlaqə formalarına məxsusi ardıcılıqla sxem şəklində vermək mümkündür:

Beləliklə, müəssisənin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətində pul kapitalının bir hissəsi vergi şəklində kapitalın dövriyyəsinə yönəldilməklə, xüsusi istiqamət üzrə hərəkət edir. Pul kapitalının, artan həcmdə (D^1) həm sərbəst inkişafı ilə bağlı tədbirlər üçün (əlavə gəlirin alınması şəraitində), həm də geniş təkrar istehsal həcmində artırılması məqsədlərinin reallaşdırılması vəsaitlərinin alınması və yeni işçi qüvvəsinin istehsal və xidmət sahələrinə cəlb edilməsi üçün sərf olunur. Pul kapitalının (D^1) həcmində bir hissəsi vergi ödəmələri şəklində dövriyyədən çıxır və digər məqsədlər üçün istifadə olunur. Pul vəsaitləri vergi şəklində, maliyyə qurumunun tərkib hissəsi kimi yenidən onun sahibi tərəfindən müəssisə - dövlət xəzinəsinə ödənilir. Müəssisənin sərəncamında qalan pul təsərrüfat fəaliyyətində işlədilən materialların, malın, yarımfabrikatların və xidmətlərin alınması üçün xərclənir, bir hissəsi isə dövlət borcunun vaxtı çatmış faizlərin ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətindən vergilər material- texniki təchizat və ehtiyatlardan istifadəni dəyişir.

İstehsalla əlaqədar xərclərə olan tələbatı azaldır və əldə olunmuş maddi və maliyyə vəsaitləri dövlət tərəfinin cəmiyyətin daha çox ehtiyac duyulan sahələrinin inkişafı üçün işlədilir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat nəticələrinə müvafiq əldə olunmuş sərbəst mənfəət kütləsinin hissəsi geniş təkrar istehsalı stimullaşdırmaq istiqamətində istehsal və satış proseslərinin tənzimlənməsi iqtisadi quruluşun proporsionallığı üçün istifadə edilir. Maliyyə vəsaitləri ilə bağlı olan bütün proseslər elmi texniki inkişaf zamanı daha çox əhəmiyyətli olur. Bu zaman dövlət vergi siyasətinin köməyi ilə yığımın artması stimullaşdırır və beləliklə, əlavə yeni yaradılan qiymət çox hissəsinin kapitallaşmasını təmin edir.

Dövlətin iqtisadi siyasəti ümumiyyətlə, vergilərin köməyi ilə sərmayəçilər tərəfindən edilən güzəştlərin artırılması sayəsində kapitalın əsas tərkib hissəsinin dövriyyəsinin artmasına köməklik göstərməkdən ibarətdir. Bunların arasında ən vacibi əsas kapitalın amortizasiya siyasətidir, aparılan yığım əməliyyatları nəticəsində əldə edilən qiymətin bir hissəsi gəlirə çevrilməklə əsas kapitalın genişlənməsi və əvəzlənməsi fonduna köçürülür. Bu sahibkarlara imkan verir ki, əldə edilən müəssisə gəlirinin bir hissəsini hələ vergi məbləğləri ödənməmiş əsas kapitalının tərkibinə yönəlsin. Bundan başqa, dövlət əlavə və vergi güzəştlərinin hesabına, əsas kapitalın yenilənməsini təmin etməklə müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətini yeni istiqamətlərdə aparmaq imkanlarını gücləndirir.

6.2. Məhsulun satışından əldə edilən hasilata görə ödənilən vergilər.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulan vergilərin yenidən işlənməsi zərurəti meydana çıxıb. 1992-ci ilə qədər müəssisələrdən daxil olan vergi ödəmələrinin 80%-i artıq büdcəyə daxil edilirdi. Bu vergilər dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən müəssisənin satış bazarlarında aparıldığı pərakəndə və topdansatış qiymətlərinin fərqi kimi müvafiq hesablamalar aparmaqla müəyyən edilirdi. Lakin hazırkı, yeni iqtisadi şəraitdə dövrü vergi hesabına büdcənin formalaşması prosesləri bazar qanunlarının tələblərinə uyğun deyildir. Belə ki, müəssisə və təşkilatın maliyyə vəziyyətinin tarazlaşdırılması üçün dövlət büdcəsinin stabil gəlir mənbələri olmalıdır. Müəssisə məhsullarına tətbiq olunan əlavə dəyər vergisi–dolaylı vergidir, onlar qiymətqoyma prosesinə həm də tələbat quruluşuna təsir edərək, pərakəndə satış qiymətlərinin kəmiyyətini artırır.

Əlavə dəyər vergisinin tətbiqində əsas məqsəd fiskal siyasəti həyata keçirməkdir. Əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) həcmi dövlət büdcəsinin vergilərdən daxil olan gəlirinin ümumi kəmiyyətindən 50% faiz təşkil edir. Müəssisə tərəfindən texniki tələbatlar üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən məhsulların ümumi dəyərinin 5%-dən çox olmamaqla vergi tutulur.

Müəssisə məhsuluna tətbiq olunan əlavə dəyər vergisi qiymət artımının bir hissəsi olmaqla, büdcə ayırımlarının formasında hesablanır və o, istehsalın bütün mərhələlərində tətbiq olunur. Müəssisə tərəfindən istehlak bazarlarında satılan məhsulun, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyəri və təsərrüfat sahələrində çəkilən maddi xərclərin (qiymətinin) fərqi kimi təyin olunaraq, istehsal və dövriyyə xərclərinin tərkibində uçotlaşdırılır.

Əlavə dəyər üzrə vergi ödəyicilərinin bütün işləri çıları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən hüquqi və fiziki şəxslərə statusuna malikdirlər. Məhz buna görə bələdiyyə müəssisələri, təsərrüfat cəmiyyətləri, istehsal və sahələrdə kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan xarici sərmayələr hesabına işləyən müəssisələr və müəssisələr əlavə dəyər vergisi ödəməyə borcludur. Müəssisə haqqında qanunvericiliyə əsasən vergi qoyulan obyektlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində məhsul istehsalı satışı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər;

2. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən respublika ərazisinə gətirilən mallardan gömü tutumları qaydasında vergi ödəmələri.

Müəssisənin təsərrüfat nəticələrinin vergilərə cəmləndirilməsi məhsulun satışında vergi qoymanın obyektinə olmaqla, həm öz istehsalından, həm də kommersiya qaydasında digər istehsallardan alınan məhsulların satışından əldə edilən gəlirin kəmiyyəti əsas götürülür. İstehsal sahələri üzrə vergi qoyma mexanizmi istehsal texniki təyinatlı bütün məhsul kütləsinin ümumi həcmi eyni qaydada tətbiq olunmalıdır.

Bir sıra dünya ölkələrində əlavə dəyər vergisinin əsas dərəcələri: aşağıdakı ardıcılıq Avstriya–20%, Belçika–19%, Danimarka–22%, Fransa–18,6%, Almaniya–14%, Norveç–20%, İsveç–23,5%, İngiltərə–15% həddində aparılır.

Verginin hesablanması əsasını dövrünün vergi qanunvericiliyi təşkil edir, yəni satılan məhsulun qiymətini təşkil edir, bu isə öz növbəsində mərhələlər üzrə aşağıdakı kimi əsaslanmaqla reallaşdırılır:

1. Azad (bazar) qiymətlər və tariflər (əlavə dəyər vergisi hesablanmadan);

2. Əlavə dəyər vergisi nəzərə alınmadan dövlət tərəfindən tənzimlənən topdansatış qiymətləri və tarifləri;

Dövlət tərəfindən idarə olunan pərakəndə satış qiymətlərinə və tariflərə əlavə dəyər vergisi tətbiq olunmur. Azad bazar qiymətləri istehsal xərclərindən ibarət olmaqla formalaşır, məhsulun istehsalı və satışı ilə bağlı gəlir isə, bazarın konyukturasını əsas götürməklə məhsula olan tələbat və keyfiyyət dərəcəsini nəzərə alan, göstəricilərdən çox asılıdır. Müəssisə istehsalı olan mallar, əlavə dəyər vergisinin məbləğinə ƏDV hesablanmaqla satılır. Nəticədə azad satış qiyməti məhsulun tam maya dəyərindən yüksək olmaqla, onun istehsalına çəkilən xərcləri üstələməklə sahibinə əlavə mənfəət gətirir və onlar istehlakçılar tərəfindən ödənilir.

1997-ci ildən etibarən vergi dəyişikliyinin əsas istiqamətləri və pul–kredit intizamının möhkəmləndirilməsi və əlavə dəyər vergisinin hesablanmasına nəzarət aləti kimi, faktura hesabın yeni üslubu işə salınmışdır. Bu üsul vasitəsilə kommersiya fəaliyyətində satılıq məhsulların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasına qədər bütün proseslər ciddi nəzarət altına alınmaqla, realizə dövrüyə-sini sürətləndirməyə xidmət edir.

Faktura–hesab müqaviləsi vergi qoyulub – qoyulmamasından asılı olmayaraq, mütləq sənədləşdirilməlidir və həmin məqsədlə aşağıdakılar həyata keçirilməlidir:

1. Alıcılara verilən faktura hesabının uçotu aparılmaqla onların dəqiqliyinin təmin olunması;

2. Tədarükçülərdən alınan faktura–hesabın uçot jurnalı ciddi təhlil obyektinə çevrilməlidir;

3. Malların daxilolma qeydiyyatı kitabının ciddi nəzarətdə saxlanması;

4. Əmtəələrin alıcılara satış üzrə aparılan əməliyyatların qeydiyyat kitabında uçotlaşdırılması.

Aksiz markaları tətbiq etməklə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar məhsulun satışından əldə edilən hasilat haqqında hesabat formalarına daxil edilir. Aksizlə satılmaq üçün təyin olunmuş məhsullar qrupu üzrə tətbiq etməklə, alıcı tərəfindən ödənilir.

Aksizlər əlavə dəyər vergisindən fərqli olaraq müxtəlif stavkalarda satılan mallara tətbiq olunur. 1998-ci ildən başlayaraq, aksiz markaların səviyyəsi 18 faiz təşkil edirdi. Hazırkı iqtisadi münasibətlər durumunda aşağıdakı məhsullara aksiz markaları tətbiq olunur: spirt məhsulları və tərkibində spirt olan içkilər, yeyinti məhsulları, tütün məmulatları, maşın yanacağı, zinət əşyaları, fərdi minik avtomobilləri və s.

Aksizlərin dərəcəsi bütün iqtisadi ərazilər üçün eyni olmaqla, aşağıdakı növlərə bölünürlər:

1. Aksizsiz satış qiymətləri malın ilkin qiymətinə nisbətən faizlə;

2. Spesifik dərəcə üzrə məhsul satışına;

3. Avans ödənişi üzrə tətbiq olunan dərəcələr.

Aksizlərin qoyulma obyektləri aşağıdakılardır:

a) Məhsulun ilkin dəyərinə müvafiq olan satış qiyməti;

b) satış üçün ərazidə istehsal edilən məhsul üzrə;

v) müəssisədaxili aksizsiz məhsul satışı;

q) satış qiyməti ilə istehlakçılara çatdırılan əmtəələr (aksizsiz);

d) natural və pul ifadəsində satılan malların həcmi,

e) malın gömrük qiyməti (pul ifadəsində).

Müəssisənin iqtisadi əlagələrinin artmasının düzgün istiqamətlənməsi sayəsində aksiz markalarından istifadə dairəsini xeyli genişləndirmiş olacaqdır.

6.3. Məhsulun maya dəyərinə aid edilən vergi ödənişləri.

Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə aid olan vergilər, vergi ödənişlərinin böyük qrupunu əhatə edir. Buraya təbii sərvətlərdən istifadəyə görə ödənişlər, yol vergisi, nəqliyyatın sahibkarlarından vergilər və s. daxildir. İqtisadi ərazilərin təbii sərvətlərinin səmərəli istifadəsi üçün xərclərin tərkibinə su haqqı ödənişləri salınmışdır. Su ehtiyatlarının əsas istehlakçıları kimi müəssisələr çıxış edir və müəssisənin növündən asılı olmayaraq, qanunverilicikdə müəyyən edilmiş normativlərə hesablanmış dərəcələrdə istehsal və digər məqsədlər üçün işlədilən texniki və içməli suyun tam dəyərini ödəyirlər. Kommunal təsərrüfat müəssisələri alıcı kimi istifadə etdiyi suya görə büdcə ödənişindən başqa, suyu tədarük edənin xidmət xərclərini ödəyirlər. Həmin xərclər hesabına kommunal təsərrüfatı su xidməti idarələri suyun təmizlənməsi, su məqstrallarının amortizasiyası, işçilərin əmək haqqı və s. maliyyələşdirilir.

Müəssisədə sudan istifadə xərcləri məhsulun maya dəyərinə aid edilən vahid xərclər siyahısına daxildir. Su ödənişləri kommunal təsərrüfatlardan və əhalinin məişət xidmətinə tələbatlarından istifadəsinə görə almır və vahid ödənişin ölçüsü 1m^3 hesablanır. Enerji istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr tərəfindən istifadə edilən suyun dəyəri iki tarif dərəcəsi üzrə ödənilir.

1. Güzəştlər üzrə limit dərəcəsinə suyun istifadəsinə görə tarif dərəcəsinin 30%-i miqdarında ödəniş apanılır, bəzən bu qarşılıqlı razılaşma əsasında dəyişdirilir;

2. Əsas tarif üzrə limitdən artıq suyun istifadəsi (güzəştsiz) ilə əlaqədar xərclər.

Suya görə ödənişlərin faktiki məbləğləri limitdən artıq işlədilən miqdarına görə və tarif dərəcələrinə müvafiq olaraq istehlakçılar tərəfindən ödənilir.

Meşə ehtiyatlarından istifadəyə görə ödənişlər Buraya meşə yığımları və meşə icarə ödənişləri daxildir. Meşə təsərrüfatı idarələri gəlirinin tərkibində əsasən meşə təsərrüfatı üzrə yığımları təşkil edir və buraxılmasına bilavasitə meşəçilik işləri ilə bağlı xərclər daxildir.

1. Oduncağa görə (ağac artıq öz köklərini buraxmadan və ya köhnəlmə müddəti tükənib) məsrəflər;

2. Meşə sahələrinin istifadəsi (ovçuluq, istirahət, idman və turizm, gəzinti məqsədləri üçün) ödəmələr.

Meşə yığımlarının tərkibində həm də meşə fonduna aid olan torpaq sahələrindən istifadəyə görə ödənişlər də daxil edilir. Oduncağın hazırlanması və satılmasına görə vergi yığımlarından daxil olan ödənişləri, meşə təsərrüfatı istismarı və istifadəçi idarələrin, yerli bank müəssisələrində açılmış hesablaşma hesabında uçotlaşdırılır. Meşə təsərrüfatından istifadəyə görə ödəmələr və yığımlar haqqı bir məhsula görə aparılır.

Oduncaq hasilatına görə ödənişlər, təqvim ilə bütçə gəlirinə daxil edilir və onun hesabına yeni meşə sahələri salınmaq üçün meşə sahəsi fondu yaradılır. Meşə təsərrüfatı idarələrinə aşağıdakı faiz nisbətlərində və müddətlərində maliyyə vəsaitlərindən istifadə olunmağa icazə verilir: 15 fevral - 15%; 15 mart - 10%; 15 aprel - 10%; 15 iyun - 10%; 15 sentyabr - 15%; 15 noyabr - 15%; 15 dekabr - 15%.

Müəssisənin torpaq fondundan istifadəsinə görə ödənişlər Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində tətbiq olunur. Həmin ödənişlər torpağın keyfiyyətini yüksəldilməsi və qorunması məqsədilə onlardan bütün hallarda səmərəli istifadə üçün aparılır. Meşə təsərrüfatı

idarələrinin xərclərini ödəmək və bütçə vəsaitlərinə qənaət məqsədilə aşağıdakı ödəmə formalarından istifadə olunur; torpaq sahələrinin icarə haqqı, torpaq qiymətləndirmə qaydalarına və normativlərinə əsasən meşə sərvətlərinin satışı nəticələrinə müvafiq hesablara əsasən ödəyişlər həyata keçirilir.

İllik torpaq vergisini torpaq mülkiyyətçiləri, torpaq sahibləri ödəyirlər. İcariyə verilən torpaqdan icarə ödənişi alınır. Torpaq vergisini və icarə ödənişinin bilavasitə onu icarəyə götürmüş idarə-təşkilatların hesabına aparılır. Buraya həm də qeyri-dövlət, beynəlxalq bank maliyyə təşkilatları, qeyri-dövlət özəl qurumlar və xarici hüquqi şəxslər daxildir. Torpaq vergisi torpaq sahəsinin ölçüsünə və təyin edilmiş vergi dərəcəsinə müvafiq qaydalar üzrə hesablanır.

Təşkilatlar və müəssisələr üçün torpaq vergisinin ödənilməsi prosesində bir neçə qüzəşt növündən istifadə edilir və ya tamamilə torpaq vergisi ödəməkdən azaddırlar və bu halda yerli şəraitlə bağlı aşağıdakı hallar nəzərə alınmaqla istifadə olunur:

1. Qoruqlar, dövlət parkları, botanika bağları, dendropark sahələri, bağları və parkları;

2. Elmi tədqiqat institutları, eksperimental laboratoriyalar və tədris tədqiqat təsərrüfatları, elmi-tədqiqat müəssisələri və ali ixtisas məktəblərin meşə təsərrüfatı sahələri və s.;

3. Təhsil, səhiyyə, sağlamlıq müəssisələrinə aid meşə-yaşillıq zolaqları;

4. Digər dövlətlərlə sərhəd boyunca dövlət məqsədlərinə istifadə edilən torpaq sahələri və ərazilər;

5. Yaşayış rayonlarında əhalinin ixtiyarında olan ümumi torpaq sahələri;

6. Mədəni-ictimai təşkilatların, bədən tərbiyyəsi, idman-turizm idarələrinin istifadə etdikləri idman qurğularının yerləşdiyi torpaq sahələri;

7. Elmlər Akademiyası qurumuna daxil olan elmi tədqiqat müəssisələri və təşkilatların ixtiyarına verilən təcrübə sınaq işləri keçirmək üçün torpaqlar;

8. Dövlət rabitə müəssisələri, nəzarət etmə hüququna malik dövlətə məxsus olan rabitə səhmdar cəmiyyəti, dövlət tele-radio proqramlarının yayılmasını təmin edən təşkilatlar, ərazilərin hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsi məqsədilə yaradılmış təşkilatlar və s.;

9. Daxili qoşunlar, dəmir yol xidməti dəstələri və sərhəd qoşunları, mülki müdafiə qoşunlarının yerləşdirilməsi və daimi istifadəsi üçün torpaq sahələrinə müvafiq olaraq ödənişlər aparılır.

Müəssisə və təşkilatların bütün fəaliyyəti vergiyə cəlb olunma obyektinə olmaqla onların əldə etdiyi mənfəətlə başlıca ödəniş mənbəyidir. Əmtənin məhsulunun satış və alış qiymətinin fərqi əks etdirən vergi ödənişləri sahənin dövlət və qeyri-dövlət tabeli təşkilatların tərəfindən vergi ödəmələrinin məcmusunu əsasən aşağıdakılar təşkil edir:

1. Məhsulun hasilatından, aksizlər, əlavə dəyər vergisi, ixrac ödənişləri, istehsal fəaliyyətindən lisenziya yığımları, spirtli içkilərin xüsusi qablara tökülməsi və saxlanması ilə bağlı əməliyyatlar və s.;

2. Məhsulun satış və alış qiyməti arasında fərqi əlavə dəyər vergisi, ümumi gəlir məbləğindən hesablanan ödənişlər və s.

Müəssisə tərəfindən satış faktiki maya dəyəri yuxarı aparılmırsa, onda həmin məqsədlə daimi bəzi qiymətindən istifadə edilir və bu zaman faktiki maya dəyərinin real səviyyəsi qorunub saxlanmalıdır. Satış

dan əldə edilən hasilatın ümumi həcmi 70% və daha artıq təşkil edərsə, həmin şosse yollarının istismarını həyata keçirən təşkilatın hesabına, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı ilə məşğul olan müəssisələr qanunvericiliklə nəzərdə tutulan miqdarda mütləq vergi ödəməlidir. Bu formalı vergilərin ödənilməsi ardıcılığı orta aylıq ödənişçilərin məbləğindən asılıdır.

Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilən işlərə görə vergiləri müəyyənləşdirərkən aşağıdakı göstəricilərə önəmli yer verilməlidir: tikinti-montaj işlərinin görülmə səviyyəsi və yerinə yetirilmə həcmi, təmir-tikinti, elmi-tədqiqat, texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar xərclərin son yarım ildə hesabi səviyyəsi.

Müəssisə işçiləri tərəfindən yerinə-yetirilən xidmətdən əldə edilən hasilatın vergiyə cəlb edilməsi prosesində aşağıdakıları nəzərə almaqla aparılır:

1. Sərnişin və yük nəqliyyatı: dizel yanacağının, neft məhsullarının daşınması, sərnişin və yük daşımaları;

2. Müəssisənin sərəncamında olan mülkiyyətin icarəyə verilməsi və əmlak subyektləri, o cümlədən lizinq əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;

3. Köməkçi sahələrdə, mənzil-kommunal, bədən tərbiyyəsi və idman, reklam, pullu xidmətlər və torpağın icarəyə verilməsi və s.

Müəssisədəxili vergiqoyma mərhələləri:

1. Müəssisənin istehsal və dövriyyə xərclərinə aid olmayan və məhsulun satışla bağlı öz işçilərini stimullaşdırmaq məqsədləri üçün pul ayırmaları;

2. Məhsulun (işin) satışına görə hər bir məhsul və xidmətin çeşidlərinin qiymətlərinin dəyişməsi;

3. Məhsulun qiymətinin bir hissəsinin ödənilməsi şərti ilə müəssisənin işçilərinə, tərəfdaşlara xüsusi təyinatlı sərmayələrin verilməsi;

4. Müəssisəyə olan borcların əvəzində qoyulmuş əşyaların satış əməliyyatlarının aparılması.

Dövriyyəyə görə ödənilən vergi müəssisə tərəfindən əmtəə ödənişləri ilə bağlı olaraq alınmış, bütün məbləğ pul vəsaitlərinə daxil edilir. Eyni zamanda avan kimi qabaqcadan ödənilən məbləğ və digər ödənişlər müəssisənin yerləşdiyi ərazi banklarına və ya onun yerli filiallarının hesablaşma-hesabına köçürülür.

Xarici təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən alınan əlavə dəyər vergisinin avans ödənişlərinə də vergi qoyulur. Alınan mala (iş, xidmət) görə məqsədyönlü şəkildə müəssisənin maliyyə hesabına əlavə dəyər vergisi formasında ödənilir. Göstərilən vergilərin məbləği müəssisənin istehsal və dövriyyə xərclərinə aid edilmədən yuxarıda göstərilən mənbələr hesabına ödənilir. Vergiləri ödəyəndən sonra təşkilatın ixtiyarında qalan bütün sərbəst pul vəsaitləri, həm də ehtiyat fondunun vəsaitləri, bank müəssisəsində hesablaşma hesabına malik hüquqi şəxslərin hesabına keçir;

Müəssisə tərəfindən görülen işlərin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması çox vacibdir və onları təsdiqləyən aşağıdakı normativ hüquqi sənədləşdirmə aparılmalıdır: həmişə diqqət mərkəzində saxlanılır:

1. Müqavilələr (təsdiq edilər qanun əsasında) və müqavilələrin surəti, xarici və yerli vergiödəyicisi kimi bu işin görülməsi üçün təsdiqedicilərin sənədlərinin surəti (notarius qaydasında təsdiqlənməklə);

2. Yerli və ya xarici hüquqi şəxslər tərəfindən görülen işə müvafiq olaraq qeydiyyatı üzrə yerli banklarda olan hesablaşma hesabına vergilərin vaxtında köçürülməsi haqqında bank çıxarışları;

3. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, malların, materialların və s. Azərbaycan Respublikasının

kasının gömrük ərazisinə gətirilməsini təsdiq edən gömrük sənədlərinin surəti;

4. Beynəlxalq mal mübadiləsi haqqında tərəflər arasında razılaşdırılmış sənədlərin surəti.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən müəssisə və təşkilatlar əlavə dəyər vergisinin ödənilməsindən aşağıdakı hallardan azaddırlar: a) Dövlətin sərhəddindən öz müəssisənin istehsalı olan məhsulların xaricə ixracı ilə məşğul şəxslər; b) Xarici rəsmi xidmət sahələrində çalışan şəxslərin istifadəsi üçün mallar və xidmətlərin satışı; v) Şəhər sərnişin daşınma nəqliyyatı istismarı fəaliyyətilə məşğul olmaq.

AR-nın 2000-ci il 11 iyul tarixində qəbul edilmiş və 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş «Vergi Məcəlləsi»-nə əsasən ölkə ərazisində yerləşən bütün müəssisələr tərəfindən yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə əlavə dəyər vergisinə cəlb edirlər. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla aparılan vergi islahatlarına əsasən ƏDV son həddi 18 faiz vergi dərəcəsilə müəyyən olunmuşdur. Bundan başqa istehlak mallarına olan tələbatı nəzərə alaraq aşağıdakı mallara vergi dərəcələri tətbiq olunur: 1.10%-yeyinti məhsulları (aksiz marakalarından); 2. Taxıl, şəkər məhsulları, balıq unu, balıq və dəniz məhsullarından ibarət ərzaq məhsulları üzrə – 10%; Avropa ölkələrində, Avstriya 20%, Belçika- 19%, Danimarka-22%, Fransa-18,6%, Almaniya-14%, Norveç-20%, İsveç-23,5%, İngiltərə-15% həddində əlavə dəyər vergisi tətbiq olunur. İqtisadi inkişafda mühüm rol oynayan mülkiyyət vergisi Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin büdcəsində

nəzərdə tutulmuş bərabər həcimdə yerli büdcələrdə köçürülür. Yerli büdcələrin gəlirləri içərisində hər bir gəlirin həcmi 3,5% təşkil edir, o, bütünlüklə növbəti büdcə ilində sahənin ehtiyatlarına yönəldilir. Göstərilən vergi ödəmələrinin əsas daşıyıcıları aşağıdakılardır:

1. Müəssisələr, təşkilatlar, xarici sərmayəli müəssisələr və digər hüquqi şəxslər;

2. Təsisçilər və müəssisənin tərkibində ayrı-ayrılıqda müstəqil balansla malik törəmə müəssisələr və ya onların şöbələri;

3. Respublika ərazisində xüsusi mülkiyyətə malik xarici hüquq şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar və onların yerli qurumları;

Yuxarıda qeyd edilən vergi ödəyicilərinin vergiyə cəlb olunma obyektləri aşağıdakılardır: əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, bütün növ ehtiyatlar və vergi ödəyicisinin balansında nəzərdə tutulan xərclər. Müəssisə üzrə əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər və tez xarab olan əşyalar qalıq qiyməti də nəzərə alınmaqla vergiyə cəlb olunurlar.

Müqavilə şərtləri əsasında birgə fəaliyyət aparan müəssisələr üçün, qarşılıqlı mülkiyyət formalarına uyğun olan təşkilatlar və idarələr üçün vergiqoymanın qaydası təyin edilmişdir. Buna baxmayaraq, mülkiyyətin birləşməsi vergiqoyma obyektini sərbəst deyil, tərkibinə daxil olduğu ana müəssisənin vergiyə cəlb olunma qaydasına əsas baza kimi götürülür. Tənzimləmə mexanizminə istinad olunaraq, vergiyə cəlb olunmaya uyğun hesablaşmalar aparılır və birgə fəaliyyətin nəticələri hər bir işçiyə aid edilməklə, vergiödəmə obyektinə çevrilirlər.

Müəssisələr üzrə vergiqoymanı yerinə yetirərək mülkiyyətin orta illik qiymətini və vergiqoymanın əsasını təşkil edən vergiqoyma dövrünü müəyyənləşdirmək

lazımdır. Vergiqoyma dövrü hesabat ilinin birinci rübü, birinci yarım ili, 9 ay, bir il həcminə götürülür. Vergiqoyma dövrü müəssisənin konkret yaradılma dövründən asılıdır. Orta illik qiymət mülkiyyətin qiymətləndirmə formasından asılı olmayaraq, ümumi məlumat əsasında hesablanır və vergiödəmə əsasən hər ilin, rübün və birinci ayın ilk günündən başlayaraq aparılmalıdır.

Vergi ödənişlərin məbləğini hesablayanda əsas fondun qalıq qiyməti yenidən bərpa olunma qiymətlərinə nəzərə alınmaqla hesablanır. Vergiödəmə dərəcələrinin müəyyən edilməsi üçün baza göstəricisi kimi vergi mühərriki işçi qüvvəsinin həcmindən asılı olaraq hesablanır. Hər vergi ödənişi aparılma növünə görə, hər nəqliyyat vasitəsinin növünə görə, mexanizmlərin sayına və göstəriləcək xidmətlərin dəyərində görə hesablanır.

Nəzarət və xidmət idarələrinin, təşkilatlarının sərəncamında olan nəqliyyat vəsaitlərinin qeydiyyatı və texniki baxış haqqı ödənildikdən sonra aparılır.

Müəssisə üzrə iqtisadi tarazlığın saxlanması məqsədilə aşağıdakı hallarda vergi ödənilməsindən azaddırlar:

1. Yol təsərrüfatını işlək vəziyyətdə saxlayan təşkilatlar və yol istismar idarələri;

2. Ümumi istifadəli şəhərdaxili sərnişin daşıyan nəqliyyat müəssisələri;

3. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı ilə məşğul olan fermer müəssisələri.

Nəqliyyat vasitələrinə görə sahibkarlardan alınan vergilər ərazi yol fonduna daxil edilir və sahənin maliyyə ehtiyatlarını təşkil etməklə cari işlərə xərclənir.

Avtonəqliyyat müəssisələrinin təsərrüfat ehtiyatlarını təmin etmək məqsədi ilə avtonəqliyyat vasitələri üçün aşağıdakı vergi dərəcələri tətbiq olunur:

1. Fərdi və fiziki şəxslərə məxsus olan ağır və nəqliyyat avtomobilləri, avtobuslar, xüsusi təyinatlı vasitələrinə görə – 20% həcmində;

2. Avtomobil qoşquları və yarım qoşqulara malik nəqliyyat sahibləri isə 10% həcmində mənfəətdən və ödəmələrindən istifadə edirlər.

Müəssisələrin təsərrüfat ehtiyatlarını təmin etmək məqsədi ilə avtonəqliyyat vasitələri üçün aşağıdakı dərəcələri tətbiq olunur:

1. 20% dərəcə üzrə–yük maşınları, avtobuslar, xüsusi təyinatlı orta sürətli və yüngül maşınlar;

2. 10% dərəcə üzrə–avtomobil qoşquları və yarımqoşqulara malik avtomobillər.

Müəssisənin sərəncamında olan avtonəqliyyat vasitələrinin qiymətini nəzərə almaqla, vergi məbləği maye dəyərinə köhnəlmə məbləğinə hesablanır. Müəssisə tərəfindən göstərilmiş iş və xidmətlərin dəyəri bazar iqtisadiyyatına müvafiq olaraq tərəflər arasında razılaşdırılmış qaydada nəqd və ya köçürmə qaydasında aparılır.

Qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, avtonəqliyyat müəssisəsi tərəfindən göstərilmiş iş və xidmətlərin maye dəyərinin tərkibindən nəqliyyat vasitələrinin köhnəlmiş və ya sıradan çıxmış məbləğ düşürülür. Ləşdirildikdən sonra yerdə qalan təmiz dəyərə müvafiq vergi dərəcəsi müəyyən olunur. Bununla yanaşı təyinatından və xidmət sahələrindən asılı olaraq aşağıdakı müəssisələrə vergiödəmə güzəştləri verilə bilər:

1. Yol təsərrüfatını işlək vəziyyətdə saxlama, tikinti-təmir və istismar idarələri;

2. Yerli əhəmiyyətli yaşayış məntəqələri arasında ümumi istifadəli sərnişin daşıyan nəqliyyat müəssisələri;

3. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə məşğul olan fermer (şəxsi) müəssisələri.

Nəqliyyat vasitələrinə görə sahibkarlardan alınan vergi yığımları tam həcmdə yerli ərazi yol fonduna daxil edilir və həmin maliyyə vəsaitləri yol təsərrüfatının əsaslı tikinti və cari təmir xərclərinə sərf edilir.

Xalq təsərrüfatı sahələrində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə istehsalat-təsərrüfat formalarından asılı olaraq, müxtəlif vergi ödəmələri aparırlar. Həmin vergi ödənişləri içərisində müəssisənin mülkiyyət vergisi, reklam vergisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, mənzil fondunun saxlanması üçün və sosial-mədəni təyinatlı obyektlərin təsərrüfat xərclərilə əlaqədar ayrımlar da hər ay müəssisə tərəfindən ödənilir. Müəssisənin mülkiyyət vergisi Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət vergi qoyma sisteminin əsas vergisidir və növbəti təsərrüfat ili üçün büdcənin formalaşmasında çox böyük rol oynayır. Qanunvericiliyə əsasən mülkiyyət vergisi Azərbaycan Respublikasının subyektlərin büdcəsinə bərabər həcmdə yerli büdcələrə köçürülür. Yerli büdcələrin gəlirləri içərisində həmin daxilolma ümumi büdcənin həcmində 3,5% artıq təşkil edir və həmin maliyyə vəsaiti bütünlüklə növbəti büdcə ilində sahənin ehtiyatlarına yönəldilir. Göstərilən vergi ödəmələrinin əsas daşıyıcıları aşağıdakılardır:

1. Müəssisələr, təşkilatlar, xarici sərmayələr əsasında fəaliyyət göstərən istehsal-tədarük müəssisələr və digər hüquqi şəxslər;
 2. Əsas müəssisənin tərkibində ayrıca müstəqil balansla malik törəmə müəssisələr;
 3. Respublika ərazisində xüsusi mülkiyyətə malik xarici hüquq şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar və s.
- Yuxarıda qeyd edilən vergi ödəyicilərinin vergiyə cəlb olunma obyektlərinə aşağıdakılar daxildir: əsas

vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, bütün növ vergi ödəyicisinin balansında olan əsas avadanlığın istismarı xərcləri. Müəssisənin ləri, qeyri-maddi aktivləri və tez xarab olan qiyməti nəzərə alınmaqla vergiyə cəlb olunurlar.

Müqavilə şərtləri əsasında birgə fəaliyyət müəssisələr, müştərək qarşılıqlı mülkiyyət malik olan təşkilatlar və idarələr üçün xüsusi formalarından istifadə olunması daha məqsədə Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif formalara müəssisələrin vergiyə cəlb olunmaq prosesi təsərrüfat obyektı kimi çıxış edə bilər. Lakin onların ödəmə məbləği törəmə müəssisələri tərkibinə olduğu ana müəssisənin vergiyə cəlb olunma qaydalarının əsasən hesablanır. Ana müəssisənin vergiyə cəlb olunma mexanizminə istinad olunaraq, vergi dərəcələrinə uyğun hesablaşmalar aparılır. Birgə fəaliyyətin nəticələri hər bir işçiyə müəssisəyə aid edilməklə, vergiödəmə obyektinə çevrilirlər.

Müəssisələr üzrə vergiqoymanı yerinə yetirərkən mülkiyyətin orta illik qiymətini və vergiqoymanın əsas vergiqoyma dövrünü müəyyənləşdirmək lazımdır. Vergi qoyma dövrü plan ilinin 1-ci rübü, birinci yarım ili, 9 ay, 1 il həcmində götürülür. Vergiqoyma dövrü müəssisənin konkret fəaliyyət dövründən asılıdır. Orta illik qiymət müəssisə mülkiyyətinin qiymətləndirmə formasında asılı olmayaraq, ümumi mühasibatlıq məlumatı əsasında hesablanır və vergiödəmə müddəti plan üzrə hər rübün birinci ayının, yəni 1 aprel, 1 iyul, 1 oktyabr və 1 yanvar tarixinə ödənişlər hesablanır. Müəssisə üzrə vergi ödənişlərin məbləğini hesablayanda əsas fondun qiyməti və yenidən bərpa olunma qiymətlərinə əsas

hesablanır. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində baş vermiş ciddi dəyişikliklər, bilavasitə əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsilə bağlı hökumətin müvafiq qərarlarına əsasən vergilərin yenidən hesablanma müddəti təyin olunur.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini həvəsləndirmək məqsədilə onların malik olduğu müxtəlif mülkiyyət formalarına müəyyən güzəştlər tətbiq oluna bilər. Adətən müəssisə mülkiyyəti üzrə vergi güzəştləri iki qrupa bölmək olar. Birinci halda həmin təşkilatlar bütün vergilərdən tam azaddırlar, onlara aşağıdakılar aid edir:

1. Büdcə təşkilatları, qanunvericilik orqanları, yerli idarəetmə təşkilatları, sosial sığorta fondu, əhalinin məşğulluq dövlət fondu, məcburi səhiyyə-tibb sığorta fondu və s.;

2. Dövlət və qeyri-dövlət hüquq məsləhətxanaları və onların yerli bölmələri;

3. Kənd-təsərrüfatı məhsulunun yetişdirilməsilə, balıq ovu, onların emalı və saxlanması ilə məşğul olan müəssisələr (onların yerli iş sahələri);

4. Təhsil və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr (tədris və tamaşa ocaqları);

5. Bədii-xalq yaradıcılığı sahəsində xidmət edən müəssisələr (istehsal və satış obyektləri);

6. Elmi-tədqiqat təşkilatları, Elmlər Akademiyasının tərkibinə daxil olan elmi yaradıcı təşkilatlar;

7. Dövlət büdcəsi hesabına fəaliyyət göstərən müəssisələr, idarə və təşkilatlar;

8. Dövlətin bilavasitə sərəncamında olan xüsusi mülkiyyət fondu və onun yerli bölmələri;

9. Yerli və xarici hüquqi şəxslərin birgə iştirakına əsasən fəaliyyət göstərən birgə müəssisələr;

10. İnsan sağlamlığı üçün avadanlıq buraxan ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, onların siyahısı Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən təyin edilir.

İkinci qrupa aid olan müəssisələr mülkiyyət ödəməmək hüququna malikdirlər. Bu ilk növbədə müəssisələrin ölkənin sosial-iqtisadi durumunda oynadığı xüsusi mövqe ilə ölçülür. Vergi məbləği hər bir müəssisənin mülkiyyətinin balans üzrə qalıq qiymətinə tam uyğunlaşdırılmalı təşkil etməlidir. Bununla yanaşı iqtisadi münasibətlər qurumunda birbaşa dövlət tabeliyində olan müəssisələr təşkilatlar vergi ödənişlərindən azaddırlar, onlara aid edilə bilər (bu təşkilatların sayı və tərkibi dəyişə bilər):

1. Mənzil-kommunal obyektləri, sosial-mədəni müəssisələr və idarələri (sahələri);

2. Təbiətin qorunması obyektləri, yanğın təhlükəsizliyi və mülki-müdafiə idarələri;

3. Kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı və emalı, eləcə də, saxlanması ilə bağlı fiziki və hüquqi şəxslər;

4. Dövlətə məxsus torpaq sahələri və xüsusi təyinatlı ərazilər, sərhəd zolaqları və keçid məntəqələri;

5. Dövlət qurumları tərəfindən yaradılan ehtiyatlar və texnoloji güc-istehsal qüvvələri.

Digər müəssisələrin dövlət büdcələrinə vergi ödəmələri, müəssisə sərəncamında olan mülkiyyətin orta illik qiyməti əsasında hesablanır və bu zaman qüvvədə olan vergi dərəcəsi üzrə vergiödəmə müddətləri müəyyən edilir. Vergi ödəmələrindən güzəştli şərtlər əsasında azad olan müəssisə və təşkilatlar plan ilində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində qazanılan gəlirin ümumi məbləği hər bir hesabat dövrü üzrə ayrılıqda hesablanır.

6.4. *Müəssisənin maliyyə nəticələrinə aid edilən vergi ödənişləri.*

Bu qrup vergilərə daxildir: müəssisənin malik olduğu əsas fondlara görə mülkiyyət vergisi, reklam vergisi, mənzil fondunu saxlamaq üçün və sosial-mədəni təyinatlı obyektlərin saxlanma xərclərilə əlaqədar ayrı-malar və s. Müəssisənin mülkiyyət vergisi Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət vergi qoyma sisteminin əsas vergisidir və növbəti təsərrüfat ili üçün büdcəyə daxil-olmalarda əhəmiyyətli yer tutur. Mülkiyyət vergiləri içərisində bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpaq sahələrinə görə vergi ödəmələri daha geniş yayılmışdır.

Torpağın istifadəsinə görə ödənişlər Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində yerləşən müəssisə və təşkilatlardan alınır. Həmin ödənişlər torpaq fondundan səmərəli istifadə üçün aparılır. Meşə təsərrüfatı idarələrinin xərclərini azaltmaq və büdcə vəsaitlərinə qənaət məqsədilə aşağıdakı ödəmə formalarından istifadə olunur: a) torpaq sahələrinin icarə pulu; b) qiymət norma-tivlərinə əsasən meşə sərvətlərinin satışı nəticəsində əldə olunan mənfəətdən alınan torpaq vergisi.

İllik torpaq vergisini torpaq mülkiyyətçiləri ödəyir-lər və icarəyə verilən torpaqdan icarə ödənişi almır. Torpaq vergisini və icarə ödənişinin bilavasitə onu ica-rəyə götürmüş idarə və təşkilatlar ödəyirlər. Buraya həm də qeyri-dövlət beynəlxalq təşkilatları, qeyri-dövlət özəl qurumları və xarici hüquqi şəxslər daxildir. Torpaq vergisi torpağın ölçüsünə və ya təyin edilmiş dərəcəsinə görə hesablanır.

Təşkilatlar və müəssisələr üçün torpaq vergisinin ödənilməsi prosesində bir neçə güzəşt növündən istifadə

edilir və ya fiziki və hüquqi şəxslər tamamilə torpaq vergisi ödəməkdən tam azaddırlar:

1. Qoruqlar, dövlət parkları, botanika bağları, dəniz qoruqları, dararı sınaq və təcrübə sahələri.

2. Elmi tədqiqat institutları, eksperimental laboratoriyalar və tədris tədqiqat təsərrüfatları, elmi-tədqiqat müəssisələri və tədris ixtisas məktəblərinin meşə təsərrüfatı sahələri və s.;

3. Təhsil, səhiyyə, sağlamlıq müəssisələri;

4. Sərhəd boyunca dövlət təhlükəsizlik məqsədilə üçün istifadə edilən torpaq sahələri və ərazilər;

5. Yaşayış rayonlarının ərazilərində əhalinin sərəncamında olan ümumi torpaq sahələri;

6. Mədəniyyət təşkilatlarının, bədən tərbiyyəsi və idman idarələrinin istifadə etdikləri torpaq sahələri;

7. Elmlər akademiyası qurumuna daxil olan elmi-tədqiqat müəssisələri və təşkilatlarının torpaqları;

8. Dövlət rabitə müəssisələri, hüquqi dövlətə məxsus olan rabitə səhmdar cəmiyyəti, dövlət teleradio proqramlarının yayınmasını təmin edən təşkilatlar, ərazilərdə hərbi təchizat hazırlıq məqsədilə yaradılmış təşkilatlar;

9. Daxili qoşunlar, dəmir yol və sərhəd qoşunları, mülki-müdafiə qüvvələrinin yerləşdirilməsi və daimi istifadəsi üçün torpaq sahələri və s.

Müəssisənin və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyəti vergi ödənişi obyektinə olmaqla, məhsulun satışından əldə edilən gəlirə nisbətən təyin olunur. Müəssisə məhsulunun satış və alış qiymətinin nəticəsi kimi çıxış edən vergi ödənişləri aşağıdakı amilləri nəzərə almaqla aparılır:

1. Məhsulun hasilatından, aksizlər, ixrac ödənişləri, istehsal fəaliyyətindən lisenziya yığımları, alkoqol içki

lərin xüsusi qablara tökülməsi və saxlanması ilə bağlı əməliyyatlar və s.;

2. Məhsulun satış və alış qiyməti məbləğinin fərqindən-əlavə dəyər vergisi, ümumi gəlir məbləğindən hesablanan ödənişlər və s.

Müəssisə tərəfindən satış faktiki maya dəyərindən yuxarı aparılmırsa, onda daimi bazar qiymətindən istifadə edilir və bu zaman faktiki maya dəyərinin real səviyyəsi qorunub saxlanılmalıdır. Satışından əldə edilən hasilatın ümumi həcmi 70% və daha artıq təşkil edərsə, ərazidən keçən şosse yollarının istismarını həyata keçirənlər, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı ilə məşğul olan təşkilatlar mütləq vergi ödəməlidirlər və vergilərin ödənilməsi ardıcılığı orta aylıq ödənişlərin məbləğindən asılıdır.

Nəqliyyat vəsaitlərinin sahiblərindən vergi ödənişləri onları birləşdirən müəssisələrə ödənilir. Xüsusi və şəxsi təyinatlı yük və xidməti maşınlar, motosikl, avtobus və s. maşın parkı üzrə vergi hər il müəyyən edilmiş vaxtda texniki baxışdan keçməklə vergi rüsumları ödəməlidirlər. Bazar münasibətlərinə keçid müxtəlif əlaqələr qurumunda çevik vergi dərəcələrinin tətbiqi bütün növ nəqliyyat vəsaitləri sahələrində məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərdən və ya sahibkarlardan vergilər, mühasibat uçotu işçiləri tərəfindən hər növbəti ayın birinci günündən başlayaraq hesablanır.

Təkrar hesablamaların aparılması, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində baş vermiş ciddi dəyişikliklər, bilavasitə əsas fondların qiymətilə bağlı olduğu halda, hökumətin müvafiq qərarlarına əsasən vergilərin yenidən hesablanma müddəti təyin olunur. Mülkiyyət üzrə vergi güzəştləri iki əsas qrup üzrə təsnifatlaşdırılır. Birinci

xüsusi əhəmiyyətə malik olan təşkilatların bu vergidən tam azad edilməsi buraya daxildir:

1. Büdcə təşkilatları, qanunvericilik orqanları, yerli idarəetmə təşkilatları, sosial sığorta fondu, əhalinin məşğulluq dövlət fondu, məcburi tibbi sığorta fondu və s.
2. Hüquq məsləhətxanaları və onların yerli büroları;
3. Kənd-təsərrüfatı məhsulunun yetişdirilməsilə, balıq ovu ilə məşğul olan, saxlama və istehsal müəssisələri;
4. Təhsil və incəsənət işçilərinin fəaliyyəti sahələri;
5. Xalq-bədii yaradıcılıq sahəsi üzrə müəssisələr;
6. Elmi-tədqiqat təşkilatları, elmlər akademiyasına tərkibinə daxil olan yaradıcılıq müəssisələri;
7. Dövlət elmi mərkəzləri, yaradıcılıq birlikləri;
8. Dövlət mülki-müdafiə fondu, onun subyektləri;
9. İnsan sağlamlığı üçün avadanlıq buraxan ixtisaslaşdırılmış müəssisələr Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən təyin edilir;

- 10. Yerli və xarici hüquqi şəxslərin birgə müəssisələri.

İkinci qrupa aid olan bütün müəssisələrin mülkiyyət vergisi ödəməmək hüququna malikdirlər. Vergi qoyma məbləği ilə müəssisə mülkiyyətinin qiyməti, onların balans üzrə qalıq qiymətinə tam uyğunluq təşkil etməlidir. Bununla yanaşı iqtisadi münasibətlər sisteminin dövlət və yerli idarəetmə qurumlarının birbaşa tabeliyində olan aşağıdakı obyektlər ictimai-sosial əhəmiyyətinə görə vergi ödənişlərindən azaddırlar:

1. Mənzil-kommunal obyektləri, sosial-mədəni müəssisələr və tamaşa-yaradıcılıq evləri;
2. Təbiəti qorunma obyektləri, yanğın təhlükəsizliyi və mülki-müdafiə müəssisələri;
3. Kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı və emalı ilə əlaqəli saxlanması ilə bağlı mülkiyyət formaları;
4. Dövlətə məxsus torpaq sahələri;

5. Mobil ehtiyatlar və texnoloji qüvvələr.

Digər müəssisələrin dövlət büdcələrinə vergi ödəmələri, müəssisə sərəncamında olan mülkiyyətin orta illik qiyməti əsasında hesablanır və bu zaman qüvvədə olan vergi dərəcəsi üzrə vergi ödəmə müddətləri müəyyən edilir. Müəssisənin gəlirinin məbləği hər rüb üzrə nisbət əsas götürülməklə hesablanır. Hər ilin əvvəlində güzəştə vergidən azad olan müəssisə mülkiyyətindən qazanan gəlirin məbləği hər rübün faktiki nəticələrinə görə hesablanır.

6.5. Müəssisənin xalis gəlirindən və digər gəlirlərindən vergi ödənişləri.

Müəssisə tərəfindən ödənilən bu qrup vergiləri onun yerləşdiyi ərazisi üzrə yerli vergi ödəmələrinə aid etmək olar. Qrupun əsas vergi növü gəlir vergisidir və onun iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o ən sadə iqtisadi vergi forması olmaqla müəssisənin hesabat ilində maliyyə-təsərrüfat nəticələrinə uyğun olaraq vergi dərəcələri tətbiq olunmaqla hesablanır. Bu asılılıq şəraitində gəlir vergisi sərmayə prosesinə və kapitalın artmasına təsir edir, eyni zamanda gəlir vergisi büdcənin bütün gəlir dərəcələrində ən əsas yeri tutur. 2002-ci ildə dövlət büdcəsinə mənfəətdən ödənilən vergilərin həcmi 20,4% təşkil etmişdir, o cümlədən gəlir vergisi 15,1%, qiymətli kağızların reallaşdırılmasından əldə edilən mənfəətdən gəlir vergisi 5,3%, təşkil etmişdir.

Nəzərdə tutulmuş gəlir vergisi mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Düzgün əsaslandırılmış vergi dərəcələri büdcə subyekti tərəfindən vaxtında ödənilməlidir. Bu qanun pozuntularına yol verilməməlidir. Gəlir vergisinin

ödəyiciləri, hüquqi şəxslər kimi müəssisələr və təşkilatların çıxış edirlər. Ona görə də bu siyahıya Azərbaycan Respublikası ərazisində yaradılan xarici sərmayə müəssisələr, təşkilatlar və beynəlxalq qurumlar daxildir. Həmin müəssisə və təşkilatların müstəqil balans hesabları və hesabat uçotu vardır. Gəlir vergisinin təyini üçün obyektə təsərrüfat subyektinin maliyyə təsərrüfatı fəaliyyətinin yekun nəticəsinin göstəricilərindən ibarətdir.

Qanunvergiliklə gəlir vergisi müxtəlif müəssisə və təşkilatlar üzrə aşağıdakı güzəştlər təyin edilmişdir.

1. Vergiqoyulan gəlirdən bəzi xərclərin əvvəlcədən hesabdən silinməsi;
2. Bəzi fəaliyyət növlərinin gəlir vergisindən azad edilməsi;
3. Müxtəlif səbəblərdən müəyyən vaxt ərzində gəlir vergisindən azad olunmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, güzəştlərin ümumi məbləği gəlir vergisinin faktiki məbləğini aşağı düşməsinə səbəb olmamalıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçmiş müəssisələr aşağıdakı sahələr üzrə gəlir vergisi ödəməkdən azad dırlar:

1. Uşaq yeməyi istehsal edən müəssisələr;
2. Dini müəssisələr və dini birləşmələr;
3. Muzeylər, kitabxanalar və tamaşa müəssisələri;
4. Dövlət və rayon mədəniyyət evləri və s.;
5. Kütləvi məlumat müəssisələri, nəşrlər və s.

Bununla yanaşı gəlir vergisindən güzəştlər aşağıdakı hüquqi və fiziki şəxslərə verilir: kiçik müəssisələr, kənd təsərrüfatına aid olan məhsullar istehsalı ilə məşğul olanlar, səhiyyə texnikası və uşaq yeyinti mallarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr.

Müəssisələrdən alınan vergilərin başlıca məqsədi yerli büdcənin sabit gəlir mənbəyinin yaradılması və inkişaf etdirilməsidir.

Müəssisə dövlət büdcəsinə əvvəlcədən hesablanmış vəsaiti köçürdükdən sonra, onun sərəncamında qalan sərbəst mənfəətdən əlavə olaraq, vergi ödənişləri aparırlar. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə buraya əsas və ya müxtəlif lisenziya və dövlət yığımları təyin edilən xüsusi şərtlər üzrə gömrük yığımları, gömrük ödənişləri, dövlət, regional və yerli dərəcələrə aid edilən vergilər daxildir.

Dövlət hüquq-müdafiə quruluşuna daxil olan məhkəmələr, arbitraj-hüquq təşkilatları və digər dövlət idarəetmə təşkilatları mərkəzi büdcənin maliyyə vəsaitləri hesabına öz fəaliyyətini apardığılarından, onlardan vergi tutulmur. Vergi kodeksinə uyğun olaraq, məhkəməyə verilən iddia ərizələrinə baxılmasına görə dövlət rüsumları ödənilir. Aşağıdakı hallarda məhkəmədə və arbitrajda baxılan hər bir xüsusi təyinatlı mülki-hüquqi iş üçün dövlət yığımını alınır, o cümlədən:

1. Məhkəməyə verilən iddia ərizəsindən, münafişə məsələlərinə baxılmasına görə rüsumlar;
2. Məhkəmədə iddia ərizələri ilə bağlı sənədlərin surətinin fiziki və hüquqi şəxslərə təqdim olunmasına görə (əgər həmin qərarlar istinad olunacaqsə);
3. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən mülkiyyət və qeyri-mülkiyyət məsələləri ilə bağlı iddia ərizələrinin arbitraj məhkəməsinə göndərilməsinə görə alınan rüsumlar.

Dövlət rüsumları iddiaçılar tərəfindən iddia və münafişə haqqında ərizəni təqdim etməmişdən qabaq ödənilir. Büdcəyə nəzərdə tutulan noriativdən çox vəsait ödəniləndə, həmin pul növbəti bank əməliyyatından keçməklə, sahibinə qaytarılmalıdır.

Müəssisənin ödədiyi gömrük rüsumları onun xarici iqtisadi fəaliyyətinin idarəetmə alətidir və bir qayda olaraq, vergi yığımlarının dərəcəsi gətirilən və ya göndərilən malın növündən və ümumi dəyərindən asılı olaraq müəyyən edilir. Belə müəyyənlik aşağıdakı aralıqlarda mərhələlərdə aparılan fəaliyyətlə bağlıdır:

1. Məhsulun gömrük qiyməti faizlə (advalori dərəcəsi);
2. Məhsul üzrə vergiqoymanın ölçüsünün təyin etmək üçün məxsusi işçi ixtisaslaşması;
3. Qeyd olunan hər iki dərəcədən eyni vaxtda istifadəsi-kombinasiya dərəcəsi.

Gömrük yığımları məhsulun gömrük qiymətinin əsasında hesablanır və gömrük qiyməti gömrük yığımlar qanunu üzrə təyin edilir, o cümlədən, gətirilən malın müqavilə qiyməti üzrə, bir tipli mallar və s. İqtisadi maraqların müdafiə olunması məqsədi ilə hökumət xüsusi rüsumlar təyin edir: xüsusi, antidempinq, kompensasiya, əks qüvvətləndirmə, əvəz ödənilmə və s. Bütün bu rüsumların əsas məqsədi–yerli bazarlarda öz istehsalçıların maraqları güdmək və xarici malların satış rəf-lərində malik olduğu vəsaiti tədricən məhdudlaşdırmaqla, boşalan satış yerlərinə yerli müəssisələrin istehsalından çıxan məhsullarla əvəz etməkdir.

Gömrük rüsumlarından başqa sərhəddən keçən məhsul gömrük yığımlarını rəsmiləşdirmək (məhsulun gömrük qiymətini 0,15% ölçüdə, o cümlədən 0,1% manatla və 0,05%-xarici pulla kontraqentə), həm də əlavə dəyər vergisi ödənilir. Bütün bu kimi sərhədləşdirici tədbirlər vasitəsilə dövlət qurumları nəinki ölkənin daxili bazarlarını, xaricin öz bazarlarında istehlakçısı tapılmayan mallarından, həm də respublika üçün məhdud olan maliyyə–valyuta vəsaitlərinin xaricə aparılmasının qarşısını almış olur.

6.6. Müəssisənin əlavə dəyər vergisinə cəlb edilmə xüsusiyyətləri.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri içərisində dolayı vergilərin xüsusi çəkisi böyük olmaqla müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəricilə-rindən asılıdır. Dolayı vergilər istehsal prosesinin nəticələ-rini əks etdirməklə bilavasitə alqı-satqı prosesində mey-dana çıxır. ƏDV-si istehsal prosesindən sonra əmtəələrin satış həcmnin artımına müvafiq olaraq, onun bir hissəsinin büdcəyə alınması formasıdır. Başqa sözlə ƏDV əmtəələrin istehlakı prosesində yaranan əlavə gəlirin müəyyən hissəsinin büdcəyə cəlb edilməsidir. Mü-əssisədə ayrı-ayrı məhsul növünün istehsalı müəyyən xərclər hesabına baş verir. ƏDV faiz dərəcəsinin hesablanması vergi tutma obyektləri üzrə ölkədə mövcud vergi tutma normativlərinə uyğunlaşdırmaqla müəyyən olunur.

Dünyanın bəzi ölkələrində əlavə dəyər vergisi xüsusi hallarımda vergi dərəcəsi kimi ümumi dövrüyyəyə görə hesablanır. Belə ki, bu norma üzrə İspaniya, Fransa, Lyuksenburqda-12%, Almaniyada –14%, Portuqaliyada-16% həcmində müəssisə məhsullarının alqı-satqı prose-sindən ƏDV vergisi tutulur.

ƏDV-nin ödəyiciləri əsas etibari ilə aşağıdakılar hesab olunurlar:

1. Mülkiyyət formasından, inzibati təsərrüfat və tabeliliyindən asılı olmayaraq xüsusi hüquqi şəxs statusu olan müəssisələr. Habelə xarici sərmayəçilərin iştirakı ilə təsərrüfat fəaliyyəti göstərən müəssisələr;
2. Öz adından məhsul satmaq, iş və xidmətlər göstərmək səlahiyyətinə malik olan məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və müştərek müəssisələr;
3. İstehsal, kommersiya və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən fərdi və müştərek özəl müəssisələr;

4. Respublika ərazisində müstəqil surətdə fəaliyyət göstərən, iş və xidmətlər yerinə yetirən müəssisələr yerli ərazi bölmələri;

5. Respublika ərazisində xarici hüquqi şəxslərin iştirakı ilə fəaliyyət göstərən kommersiya-istehsal inatlı müəssisələr.

Gələcək dövr üzrə müəssisənin strateji planını müəyyən edərkən ilk əvvəl aşağıdakı göstəriciləri müəyyən etmək tələb olunur:

a) Satışın həcmnin artırılması perspektivləri;
b) Mövcud bazarda satış payının artırılması istiqamətləri;

v) Yeni bazarlara çıxmaq istiqamətlərinin və satış həcmnin müəyyən edilməsi;

q) Yeni məhsul növünün mənimsənilmə müddətinin azaltmaq imkanları;

d) Köhnə tipli istehsaldan çıxan əmtəələri yeniləşdirmək imkanları və satış rəflərinin genişləndirilmə ehtimalı və digər bazarlarda iştirak etmək şansı.

Müəssisə tərəfindən istehsalı nəzərdə tutulan və strateji əhəmiyyətə malik əmtəəni aşağıdakı məqsədi tərəflərinə diqqət yetirməlidir:

- İstehlakçı tələbatlarını ödəmək məqsədini daşıyan yeni məhsulun, əmtəənin mahiyyəti və üstünlükləri;

- Müəssisə tərəfindən istehsal olunan yeni məhsulun, əmtəənin xarici və daxili əlamətləri və xüsusiyyətləri, onların təkrar istehsalda yeri;

- Buraxılan yeni əmtəənin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili;

- Yeni məhsul buraxılışı ilə bağlı olaraq müəssisə daxili istehsal vəziyyəti və onun genişlənmək imkanları.

Müəssisənin təsərrüfat-istehsal sahələrində hasilat proseslərinin gedişində fasilələrə yol verməmək məqsədilə aşağıdakı risk mərhələlərinin nəzərə alınması tələb olunur:

1. Müəssisə məhsullarının satıldığı bazarlarda potensial rəqiblərin mövcudluğu, onların rəqabət qabiliyyəti;

2. Satış bazarlarında əmtəənin qiymətlərinin süni və təbii surətdə enib-qalxması səviyyəsi;

3. Lazımi xammal və material ehtiyatlarının əldə olunmasından müəssisənin özündən asılı olmayan çətinliklərin meydana çıxması ehtimalları;

4. Normal təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün çatışmayan maliyyə tələbatına uyğun kreditlərin alınması imkanların məhdudluğu;

5. İstehsal və satış proseslərinə sərf edilmiş xərclərin planlaşdırma səviyyəsindən yüksək olması və s.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən müəssisədə öz məhsullarına qiymət təyin olunması zamanı üç əsas amil üzrə göstəricilərdən istifadə etməklə aparılması daha məqsədə uyğun olmaqla iqtisadi cəhətdən əlverişlidir:

a) Məhsul istehsalında sərf olunmuş xərclərə müvafiq optimal dəyər amilinə görə qiymətləndirmə;

b) istehlakçı tələbatlarını nəzərə almaqla müəssisə məhsullarının qiymətləndirilməsi. Bu halda istehlakçıya təklif olunan əmtəənin çeşidi və kəmiyyət göstəriciləri mütləq surətdə təhlil olunmalıdır;

v) Bazar mühitində mövcud olan rəqabət səviyyəsini nəzərə almaqla əmtəələrin satışdan əvvəl qiymətləndirilmə amilləri. Buraya ilk növbədə istehlakçının alıcılıq qabiliyyətinin əmtəənin rəqabət qabiliyyətliliyinin düzgün müəyyənləşdirilməsi daxildir.

Bütün göstərilən iqtisadi kateqoriyaların nəzərə alınması hesabat ilində müəssisənin yekun nəticələrinə müsbət təsir etməklə, onun gəlirlilik səviyyəsini əsaslı surətdə gücləndirməklə onun inkişaf perspektivlərini artırmış olacaqdır.

6.7. Vaxtında və tam həcmdə vergilərin ödənilməsinə görə müəssisənin məsuliyyəti.

Ölkə ərazisində harada yerləşməsindən, mülkiyyət formasından və sahə aidiyyətindən asılı olmayaraq bütün müəssisələr vergi ödənişlərinə cəlb edilir. Konstitusiyada göstəriləndi kimi vergi daxilolmaları istədiyi dərəcədə dövlət tabeli müəssisələrdən, istərsə də qarışıq və qeyri-dövlət müəssisələri üçün vergi dərəcələri eyni kəmiyyətə yətdə tətbiq olunmalıdır. Hüquqi-normativ aktlarda vergi ödənişləri üzrə borcların təyin olunması iki əsas tərkib hissədən ibarət olmalıdır: vergi borcu və cərimə sanksiyaları. Vergi borcu dedikdə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə əvvəlcədən hesablanmış vergi məbləğlərinin vaxtında və tam həcmdə ödənilməməsi başa düşülür. Cərimə sanksiyaları isə müəssisələrə hesab plan müddəti ərzində təyin olunmuş məcburi vergilərin ödənilməsilə bağlı, vergi təşkilatlarının xəbərdarlığında baxmayaraq, vergilər ödənilmədikdə tətbiq olunur.

Vergilər üzrə ödəmə borcu bütün vergi məbləğin ödəməyən müəssisələr və təşkilatlara aiddir. Dövlət adından vergi idarələrinin tətbiq etdiyi sanksiyalar mütləq surətdə bütün vergi ödəyiciləri tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Müəssisə üzərinə düşən vergi ödənişlərini vaxtında və tam həcmdə ödəməyə borcludur. İstehsal prosesində əsas və köməkçi vəsaitlərdən istifadə etmək, vergilərin ödənilməsi prosesi qəsdən gecikdirildikdə və gəlirlər azaltmaq faktorları aşkarlandığında cərimələr həcm ehtibarı ilə bir neçə dəfə artırıla bilər. Bütün iqtisadi ərazilərdə yerləşən müəssisələr üçün eyni vergi ödəmə hüquqları olmaqla, onların həm şəxsi, həm də dövlət mənafeələri idarəetmə qərarları ilə müdafiə olunur. Müəssisələr vergi

ödəmələri ilə əlaqədar aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

1. Güzəştlərin verilməsi haqqında vergi təşkilatlarına ərizələrin verilməsi;

2. Qanunvericilik əsasında vergilərin ödənilməsinə müəssisəyə verilmiş güzəştlərdən istifadə vaxtını müəyyən etmək;

3. Vergi idarələrinin vergi ödənişlərinin düzgünlüyünün yoxlama aktlarının surətini almaq və tanış olmaq;

4. Vergi ödənilməsi haqqında hesabatların vergi təşkilatlarına təqdim edilməsini sürətləndirmək və təkliflər vermək.

Müəssisə vergi ödəyən hüquqi şəxs kimi aşağıdakı mərhələ göstəricilərini yerinə yetirməlidir:

1. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində ödənilmiş vergi məbləğinin uçotunu aparmaq, maliyyə hesabatı tərtib etmək, onları altı aydan az olmayaraq, əsas maliyyə sənədləri kimi saxlamaq;

2. Heç bir kənar göstəriş və təsir olmadan bütün növ vergiləri vaxtında və tam həcmdə ödəmək;

3. Vergi ödənişlərinə dair idensifikasiya nömrəsinin hesabat sənədlərində mütləq qeyd etmək.

Müəssisə tərəfindən vaxtında və tam həcmdə ödənilməmiş borcların vergi təşkilatları tərəfindən yığılması ilə bağlı bütün xərcləri, həmin nöqsanlara yol vermiş hüquqi və fiziki şəxslərin hesabına təyin olunmuş miqdarda aparılır.

Müəssisənin apardığı bütün vergi ödəmələri ölkə-daxili pul-kredit hesablaşmalarında əsas ödəniş vasitəsi – manatla aparılır. Müəssisəyə xidmət edən bank müəssisəsində vergi ödəyicisinin hesablaşma hesabında olan pul vəsaitlərindən istifadə olunur.

Bəzi hallarda hesabat ilində müəssisənin zəif maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə düçar olması nəticəsində,

onlara xidmət edən bank müəssisələrində yerləşdirilən hesablaşma hesabında kifayət qədər pul vəsaitlərinin olmaması səbəbindən plan üzrə nəzərdə tutulmuş vergilərin ödənilməmiş hissəsi çoxalır. Bu zaman bank müəssisəsi borcluların təqdim etdiyi tələbnamələrin daxilolmaları tarixlərinə uyğun olaraq borc ödəyən müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olan vəsaitləri, onun sahibinin razılığını gözləmədən aidiyyatı şəxsin hesabına köçürür. Bu proses müəssisənin hesabat dövründə mövcud olan bütün məcmu borcları təmizlənməsinə qədər davam edir. Dəfələrlə xəbərdarlıq olunmasına baxmayaraq, onların tərəfindən ödənilməmiş vergi məbləğlərinin vaxtında və tam həcmdə ödənilməməsi ilə bağlı tətbiq olunan cərimələrin tez-tez təkrarlanması baş verdikdə müəssisənin onsuz da pis olan maliyyə vəziyyətini daha da zəiflədir və nəticə ehtibarı ilə müəssisə borcu qaytarmaqda xeyli çətinlik çəkir.

7. Maliyyə bazarının formalaşması xüsusiyyətləri.

Maliyyə bazarının müasir dövrün tələblərinə cavab verən ehtiyatlarının hərəkətinin tənzimlənməsi, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesini təşkil elementlərini təqdid etmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir tərəfdən maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac yaranır, digər tərəfdən isə sərmayəçilərin müəyyən hissəsi öz artıq vəsaitlərini səmərəli yerləşdirilməsi və onun dinamikliyi artırmağa səy göstərirlər. Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olan hüquqi şəxs və sərbəst nəqli pulu olan fiziki şəxslərin görüşməsi maliyyə bazarı vasitəsilə həyata kesirilir. Maliyyə bazarının fəaliyyət göstərməsi üçün fiziki və hüquqi şəxslərin pul formasında

sərbəst vəsaitləri olmalıdır. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən gəlirinin çoxalması və investisiyalarının artıq cəmiyyətin aktivliyini xarakterizə edən bir göstəricidir. Maliyyə bazarı o, ölkədə daha çox inkişaf edir ki, həmin ölkədə sərbəst pul vəsaitlərinin kəmiyyəti çox və ödənilmə şəraitləri əlverişlidir. Müxtəlif dövrlərdə dünya ölkələrində və Azərbaycanda əmanət və sərmayələrin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi aşağıdakı rəqəmlərlə xassələnir:

Cədvəl №8

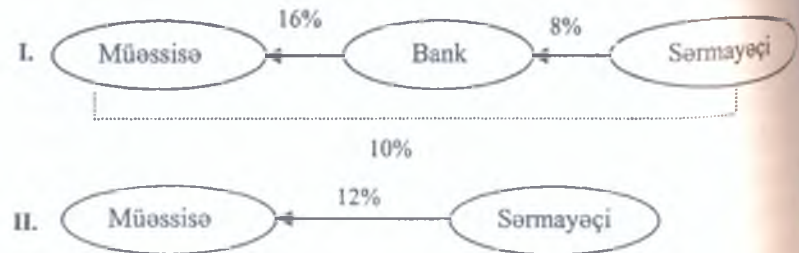
DÜNYA ÖLKƏLƏRİ												
İllər	Azərbaycan		Yaponiya		Avropa birliyi		Asiya Ölkələri		ABŞ		Keçid Ölkələri	
	Əmanət	Sər-mayə	Əmanət	Sər-mayə	Əmanət	Sər-mayə	Əmanət	Sər-mayə	Əmanət	Sər-mayə	Əmanət	Sər-mayə
2000	5,6	7,2	30,3	28,4	20,5	19,4	27,3	27,6	17,0	18,3	19,9	23,8
2001	5,9	8,3	29,9	27,6	20,8	19,9	29,4	30,0	17,4	18,9	21,8	25,6
2002	6,2	8,8	31,4	28,7	21,4	20,2	30,2	31,6	18,2	19,4	22,4	24,4
2003	6,4	9,0	28,8	29,2	21,9	20,8	30,9	32,4	18,7	20,2	22,9	25,6
2004	6,7	9,4	30,6	30,4	22,5	21,4	31,6	33,5	19,6	22,8	23,8	26,8

Xalq təsərrüfatı miqyasında ölkənin iqtisadi-maliyyə imkanları artsa belə, həmin aktivlər istehsal prosesinə, xidmət sahələrinə və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməzsə, cəmiyyət üçün lazım olan məhsul istehsal edilməyəcək, xidmət göstəriciləri aşağı düşəcək və ümumi gəlirlilik səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində büdcəyə tələb olunan miqdarda vəsait daxil olmayacaqdır. Ona görə də fiziki və hüquqi şəxslərin əllərində toplanmış sərbəst pul vəsaitlərini tez bir vaxtda sərmayə qoyuluşlarına yönəltmək üçün maliyyə bazarlarının xidmətlərindən mütləq istifadə etmək iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğundur. Pul vəsaitlərinin hərəkəti pulun sərmayə sahiblərindən pula ehtiyacı olanlara keçməsi ilə

müşaiyət olunur. Pula ehtiyacı olan firmalar, hökumət təşkilatları, əhali və xarici vətəndaşlardır. Bəzən uğurlu təsərrüfat fəaliyyəti aparan müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin artıqlığı da yarana bilər. Yəni bir sahədə maliyyə vəsaitlərinin artıqlığı, digər sahədə çatışmamazlığı varsa, vəsaitin bir sahədən (subyektdən) başqa sahəyə axını baş verir. Bu axın maliyyə vasitəçiliyi və maliyyə bazarı vasitəsilə həyata keçirilir. Adətən maliyyə vasitəçilərinin iştirakı ilə aparılan bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində həyata keçirilən kapitalın hərəkəti daha səmərəli hesab edilir. Bazar münasibətlərinə üstünlük verən bir çox dünya ölkələrində iqtisadi durum səviyyəsinə baxdıqda lakin bu heç də belə deyil. Məsələn, maliyyə çatışmamazlığı ilə üzləşən müəssisə, maliyyə vasitəçisinə (banka) müraciət edə bilər və yaxud istiqraz buraxa bilər. Birinci halda bank kredit vermək üçün müəyyən haqq götürərək sərmayəçi və müəssisə arasında vasitəçi rolunu oynayacaqdır.

İkinci halda müəssisə bilavasitə sərmayə sahibinə müraciət edir və sərəncamında olan istiqrazları müəssisəyə 12%-lə təklif edir. Hər iki variant üzrə aşağıdakı oxşarlıq müşahidə olunur:

Şəkil 5.

Maliyyə vəsaitlərindən bu formada istifadə həm müəssisə üçün, həm də sərmayə sahibi üçün daha əlverişli vəziyyət yaradır. Müəssisə bank kreditinə nisbətən daha ucuz faizlə vəsait cəlb edir. Bu zaman sərmayəçi isə əvvəlki variantla nisbətən daha yüksək gəlir əldə edir, yəni sərmayəçi öz vəsaitini birinci halda 10%-lə yerləşdirirdisə birbaşa maliyyə bazarında həmin vəsait müqabilində 10%-lə deyil, 12%-lə gəlirin əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Maliyyə sahiblərinin satdıqları səhmlərin bəhaləşməsi bankların verdiyi kredit faizləri ilə depozit faizləri arasındakı fərqlə müəyyən edilir.

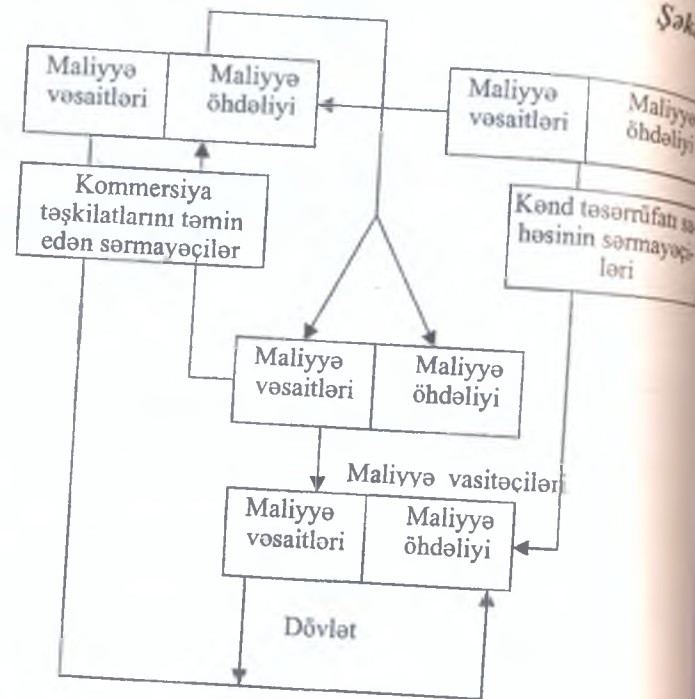
Cədvəl №9

S/s	Kredit formaları	Tədqiqat dövründə tətbiq olunan faiz dərəcələri					
		01.10.02	01.04.02	01.10.02	01.01.03	01.04.03	01.10.03
1.	Qısa müddətli kredit	20,3	20,4	20,2	20,4	19,8	19,8
2.	Uzun müddətli kredit	19,8	21,2	19,6	19,0	19,7	21,2
3.	Qısa müddətli depozit	12,3	11,6	11,8	10,8	9,4	10,0
4.	Uzun müddətli depozit	10,0	10,2	10,1	10,0	10,2	10,4

Fiziki şəxslərdən onun təsərrüfat fəaliyyətilə əlaqədar sərbəst maliyyə vəsaitinin bir başa müəssisəyə cəlb edilməsi və bölüşdürülməsi zamanı xərclərin artmasına səbəb olur. Odur ki, kapitalının birbaşa hərəkətini nəzərdə tutan maliyyə bazarı daha səmərəli hesab edilir. İndiki

bazar iqtisadiyyatı üçün maliyyə bazarı iqtisadiyyatının «sinir mərkəzi» hesab edilir. Bu iqtisadi proseslərin idarə edilməsi, onlara xidmət göstərilməsi və çoxsaylı işrakçıların fəaliyyətini tənzimləyən mürəkkəb bir idarəetmə qurumudur.

Müasir iqtisadi münasibətlər dairəsində fəaliyyət göstərən müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının hərəkəti aşağıdakı quruluşda vermək olar:

Müəssisəni təmsil edən və ya fiziki şəxs kimi çıxış edən sərmayəçi öz vəsaitini geri almaq şərti ilə və ya hər bir faiz dərəcəsi tətbiq etmədən verə bilər. Sərmayəçi öz vəsaitini müəyyən müddətdən sonra geri almaq və

zaman əlavə gəlir qazanmaq məqsədilə qarşılıqlı əlaqəyə qoşulsun, bu vəsaitlər borc vəsaiti kimi rəsmiləşdirilir.

Fiziki şəxs qismində sərmayə sahibi öz vəsaitin hər hansı müəssisənin müəyyən istehsal sahəsinə alınmasına şərtləndirərsə bu müvafiq hüquqi sənədlərlə rəsmiləşdirilir. Maliyyə bazarında dövlət özü pul vəsaitlərini borc götürən əsas subyektlərdən biridir. Dövlət maliyyəsinin təşkili və aparılması zamanı öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün əsasən üç mənbədən istifadə edir.

1. Bütün formalarda vergilərdən daxil olmalar;
2. Dövlətin özünə məxsus olan əmlakın özəlləşməsindən daxil olmalar;
3. Maliyyə bazarının daxili və xarici iştirakçılardan alınan bütün növ vergilər.

Dövlət özü maliyyə bazarında həm borc alan kimi çıxış edir, həm də maliyyə münasibətlərini tənzimləyir. Maliyyə bazarında dövlətin iştirakını şərtləndirən əsas funksiyalar aşağıdakılardır:

- a) büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəlb etmək;
- b) alınmış kreditlərin faiz dərəcələrinin tənzimlənməsini həyata keçirmək.
- v) nəgd pul vəsaitləri üzərində daimi maliyyə nəzarətini həyata keçirmək.

Dövlət qiymətli kağızlarını satmaq vasitəsilə tədaviyə ehtiyac olan pulun bir hissəsini dövrüyyedən çıxarır və bununlada pulun alıcılıq qabiliyyəti güclənir. Digər tərəfdən dövlət özü uzunmüddətli qiymətli kağızları buraxmaqla maliyyə vəsaitlərini yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirir. Kommersiya fəaliyyətilə məşğul olan müəssisələr pul vəsaitlərinə olan tələbatlarını maliyyə bazarı mexanizmlərindən istifadə etməklə ödəyirlər. Bu zaman hüquqi və fiziki şəxslər qısa müddət içərisində

pula olan ehtiyaclarını müxtəlif qiymətli kağızlar hesabına həll edirlər. Müəssisələr təkcə borc öhdəliyindən ibarət qiymətli kağızlarını deyil, həm də pay qiymətli kağızlarını buraxmaqla, özəlinin müvəqqəti maliyyə çatışmamazlığını aradan qaldırıla bilirlər.

Maliyyə bazarına pul vəsaitləri təklif edən subyektlərdən biri ev təsərrüfatı ilə məşğul müəssisələrdir ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən adamlarında sərbəst maliyyə vəsaitləri formalaşır. Bunun əmanətin iki forması mövcud olur: istehlak əmanəti (cazibə) və sərmayələrdən ibarət əmanətlər. Hər iki əmanət növünün sahibinin istəyindən asılı olaraq maliyyə bazarında iştirak edir. Fiziki şəxslər maliyyə bazarına müstəqil maliyyə təşkilatları vasitəsilə çıxı bilirlər. Əmanətlər maliyyə bazarına müstəqil olaraq çıxdıqda bütün risklər onun öz üzərinə düşür. Odur ki, çox vaxt fiziki şəxslər maliyyə vasitəçilərinin xidmətindən istifadə edirlər. Çünki, maliyyə vasitəçiləri daha dəqiq bazar məlumatlarına malik olduqları üçün maliyyə bazarında daha səriştəli qərarlar qəbul etməyi bacarırlar.

Müəssisənin maliyyə ehtiyacı bütün hallarda qaytarılmaq şərti ilə baş verən maliyyə vasitəçiliyi ilə, məcburi və könüllü qaydada həyata keçirilə bilər. Qaytarılmaq şərti ilə baş verən maliyyə vasitəçiliyi dövlətin yuxarı idarəetmə təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində qaytarılmaq şərti ilə yerinə yetirilən maliyyə vasitəçiliyi daha böyük yer tutur. Hər iki da maliyyə vasitəçiliyinin formalaşmış təşkilatları qrupa bölünür:

1. Depozit təşkilatları
2. Qeyri-depozit maliyyə vasitəçiləri

3. Sərmayə qoyuluşu üzrə ixtisaslaşan maliyyə təşkilatları.

Depozit təşkilatları əsasən banklar kimi fəaliyyət göstərirlər və maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olan digər maliyyə vasitəçilərə nisbətən daha çox ixtisaslaşmışlar. Digər maliyyə qurumları aiddir. Müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən maliyyə qurumları sığorta və pensiya fondlarını adlandırmək olar. Həmin təşkilatlar ayrı-ayrı maliyyə vasitəçi adlandırmaq olar. Həmin təşkilatlar ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərə xidmət göstərməklə pensiya və sığorta ödənişlərini həyata keçirirlər. Bundan sonra həmin təşkilatların ixtiyarında müvəqqəti sərbəst qalan vəsaitlərinə maliyyə bazarına çıxarmaqla orada iştirak edirlər. Depozit təşkilatları ilə yanaşı maliyyə vasitəçiliyində sığorta və pensiya fondları mühüm yer tutur. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu formada maliyyə vasitəçiliyi özünün xüsusi çəkisinə görə maliyyə qurumları içərisində çox böyük rola malikdir. Fiziki və hüquqi şəxslərdən ibarət sərmayədarlar xüsusi maliyyə vasitəçiləridir. Həmin qrupa daxil olan maliyyə vasitəçiləri əsas etibarilə sərmayə qoyuluşu istiqamətində fəaliyyət göstərən təşkilatlardır.

Maliyyə bazarı özlüyündə tərkib etibarilə qiymətli kağızları bazarı, pul və kredit bazarından ibarətdir. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarında həlledici rol oynadığından onu bəzən maliyyə bazarının ürəyi və ya mühərriki adlandırırlar. İqtisadi fəaliyyətdə isə qiymətli kağızlar bazarını maliyyə təminatının rəmzi olaraq fond bazarı kimi təsnifatlaşdırılır və onlar əsasən aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

I bölmə

Maliyyə vasitələrinə olan tələbin əsas amillərinə görə	
Borc bazarı	Qiymətli kağızlar üzrə
Bütün növ istiqrazlar Müxtəlif təyinatlı vekseller Girov sənədləşdirilməsi İpoteka şəhadətnaməsi Depozit sertifikatı	Müxtəlif dövrlərdə buraxılan bütün növ səhmlər
Müəssisədə fəaliyyətindən asılı olmayan kiçik risk ehtimalı mövcuddur, lakin vaxtı çatmış ödənişlər ilk növbədə ödənilir	Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində mənfəət dərəcəsi yüksəkdir, lakin risklər də az deyildir

II bölmə

Qiymətli kağızların istifadə müddətinə görə təsnifatı	
Pul bazarının təsnifatı	Kapital bazarının tərkib ünsürləri
Bir ilə qədər müddətə buraxılan qiymətli kağızlar	Ödənilmə müddəti bir ildən artıq vaxta alınıb, satılan bütün növ qiymətli kağızlar.
Xəzinə vekselləri	Müəssisə, təşkilatlar tərəfindən buraxılan müxtəlif səhm və istiqrazlar.
Dövlət xəzinə öhdəlikləri	Müxtəlif səbəblərdən yaranmış girov götürmə sənədləri
Depozit sertifikatları	
Dövlət qısamüddətli istiqrazları müasir şəraitdə risklərin səviyyəsi	Dövlət tərəfindən dövrüyyə buraxılan və bir ildən gec olmayaraq ödənilməsi tələb olunan hesablanmış qiymətli kağızlar

III bölmə

Qiymətli kağızların satışı ilə bağlı xassələr

Qiymətli kağızların satışı ilə bağlı xassələr	Təkrar satış bazarları
Qiymətli kağızların satışı ilə bağlı xassələr	Qiymətli kağızların ilk sahibləri tərəfindən
Səhmdar cəmiyyətin yaranması zamanı həyata keçirilən əqdlər	Sərmayəçilərə satılan əqdlər
Sərmayə sahiblərinin iştirakı ilə aparılan əlaqələr	Fyüçers və opsiya bazarı
	Fond birjalrı

IV bölmə

Ödəmə (təchizat) vaxtına görə

Ödəmə (təchizat) vaxtına görə	Ödəmə (təchizat) vaxtına görə
Əməliyyatlara müvafiq olaraq nəqdi və ya dərhal ödəmə bazarı	Maliyyə fəaliyyəti üzrə yeni törəmə bazarların yaranması
Maliyyə əməliyyatları aparılır və müvafiq ödəmə həyata keçirilir	Nəzərdə tutulan bazarlarda əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə gələcəkdə səhmlərin alınıb-satılması

V bölmə

Bazar formalarına görə

Bazar formalarına görə	Bazar formalarına görə
Qiymətli kağızların satışı üzrə ilkin təşkil olunan bazarlar	Əvvəlcədən təşkil olunmayan bazar konkret rəsmi birjada deyil, ondan kənarda qiymətli kağızların alqı-satqısı. Bu işlə əsasən xüsusi təcrübəyə malik broker və dilerlər məşğuldurlar.
Qiymətli kağızların növbəti satışını aparan təkrar bazar fəaliyyəti	
Qiymətli kağızların əvvəlcədən təşkil olunmuş satış bazarı	

VI bölmə

Əhatə dairəsinə görə

Əhatə dairəsinə görə	Əhatə dairəsinə görə
Daxili bazar	Beynəlxalq bazar
Milli maliyyə bazarı-dövlət qiymətli kağızlarını daxili bazarlarında satır.	Bir ölkənin qiymətli kağızlarının digər dövlətin maliyyə bazarında satışdır

VII bölmə

Borc alan subyektlərə görə

Dövlət tabeli maliyyə bazarı Dövlətin qiymətli kağızlarının satışını əhatə edən maliyyə bazarı (şərti) borc bazarı	Korporasiya maliyyə bazarı Müəssisənin qiymətli kağızla- rının alqı-satqısını həyata keçir- rən bazardır. Korporasiya ma- liyyə bazarında pay şəklində olan qiymətli kağızlar alınıp satılır.
---	---

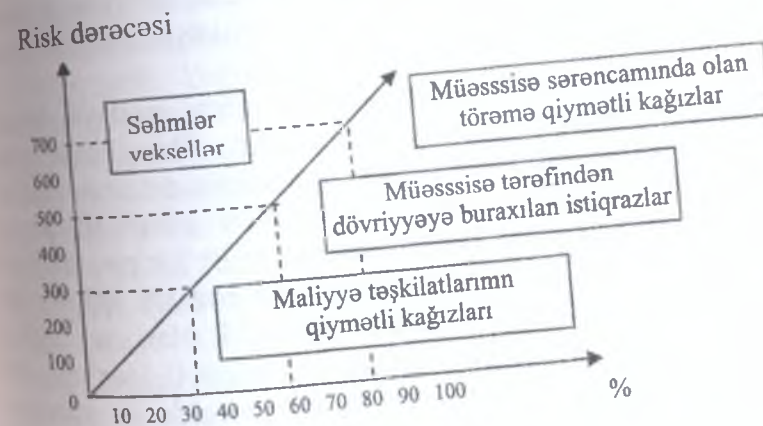
Maliyyə sahəsində tələbin xüsusiyyətlərinə görə maliyyə bazarı iki qrupa; müvəqqəti borc və səhm bazarına ayrılır. Borc bazarı emitentlə sərmayəçi arasında borc alma əməliyyatları əks etdirən, qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirən əməliyyatları aparır. Maliyyə vəsaitlərinin borc bazarına və səhm (pay) bazarına bölünməsi bilavasitə qiymətli kağızların borc və pay kimi qiymətli kağızlardan ibarət olması ilə əlaqədardır. Bölgü əsasında sərmayəçinin təqdim etdiyi xüsusi vəsaitdən istifadə edilməsi sadə üsulla reallaşdırılır. Sərmayədarın maliyyə vəsaiti müəssisə üçün əsas vəsaitlərin alınmasını və yaxud həmin sərbəst maliyyə vəsaitlərini müəyyən şərtlərlə müəssisənin müvəqqəti istifadəsinə verilə bilər. Əgər müəssisə tərəfindən qiymətli kağızlar müəyyən faizlə qoyulmuş maliyyə vəsaitini geri qaytarılması məqsədilə buraxılırsa belə qiymətli kağızlar borc qiymətli kağızlar adlandırılır. Borc qiymətli kağızlarına veksəl, istiqraz, depozit sertifikatları, girov kağızı, ipoteka şəhadətnaməsi aiddir.

Müəssisənin aktivlərinə mülkiyyət hüququ verən qiymətli kağızlar xüsusi təyinatlı pay qiymətli kağızları hesab edilir və onun ən geniş yayılmış forması səhmlərdir. Borc bazarının və səhm bazarının emitentləri müqayisə edildikdə müəyyən olunur ki, borc qiymətli

kağızlarının bəzi üstünlükləri vardır. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, borc qiymətli kağızları daha az risklidir və müəssisə digər qiymətli kağızlara nisbətən borc qiymətli kağızlarını ilk növbədə ödəyir. Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olmayaraq, borc qiymətli kağızlar üzrə ödənişlər ilk növbədə ödənilməlidir. Borc bazarından fərqli olaraq səhm bazarının elementi olan səhmlər üzrə gəlirlər borc alətlərinə nisbətən yüksəkdir, lakin səhmlər üzrə gəlirlər müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətindən asılıdır və bu səbəbdən risk dərəcəsi çox böyükdür. Ümumiyyətlə qiymətli kağızları risk əlamətləri üzrə müqayisə etsək görürük ki, daha yüksək gəlirliyə malik olan qiymətli kağızlar daha risklidir. Riskin səviyyəsinə görə qiymətli kağızları aşağıdakı formada təsnifləşdirmək olar;

Şəkil 7.

Risk və gəlirlik səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqə durumu.

Göründüyü kimi törəmə qiymətli kağızları və riskli olduqları halda, həmin qiymətli kağızlar üzrə gəlirlilik də yüksəkdir. İstiqraz, veksəl və dövlət qiymətli kağızları üzrə gəlirlilik nisbətən az olsa da bu qiymətli kağızlar üzrə risk də aşağıdır. Müəssisənin iştirakçıları olduğu maliyyə bazarı mahiyyətinə görə pul bazarına və kapital bazarına bölünür. Pul bazarında adətən bir ildən yuxarı fəaliyyət göstərən qiymətli kağızların alqı-satqısı aparılan bazarlar nəzərdə tutulur. Pul bazarının əsas alətləri dövlət tərəfindən buraxılan xəzinə vekselləri, qısamüddətli istiqrazlar və bir il müddətinə buraxılan digər qiymətli kağızlardır. Kapital bazarında bir ildən çox müddətə alınıb satılan qiymətli kağızlar maliyyə bazarında xüsusi bölmə kimi fəaliyyət göstərir. Bu bazarın alətlərinə bir ildən çox müddətə buraxılan bütün qiymətli kağızlar o cümlədən, səhm, istiqrazlar, veksellər, özəlləşdirmə çeşkləri və digər qiymətli kağızlar daxildir. Kapital bazarı əsasən uzunmüddətli investisiya məqsədlərinə xidmət edir.

Qiymətli kağızların satışına görə maliyyə bazarı ilkin və təkrar bazardan ibarətdir. İlkin bazar yeni buraxılmış qiymətli kağızların satışı üçün nəzərdə tutulur. Bu bazar adətən səhmdar cəmiyyəti yaradılan zaman buraxılan ilk səhmlər müəssisə təsisçilərinə satılmaq üçün nəzərdə tutulur. İlkin maliyyə bazarın iştirakçıları qiymətli kağızların emitentlərinə malik olan sərmayəçiləridir. İlkin maliyyə bazarda müvəqqəti, sərbəst pul vəsaitlərin toplanması və həmin vəsaitlərin sərmayə qoyuluşlarına yönəlməsi baş verir. İlkin maliyyə bazarı iqtisadiyyatın əsas tənzimləyicisi kimi çıxış etməklə ölkədə iqtisadi inkişaf üçün şərait yaradır. Digər tərəfdən

o. həm də ümumi milli məhsul istehsalının və mənfəətin maksimum həddə çatdırılma meyarı kimi çıxış edir.

Maliyyə ünsürü kimi səhm bazarının fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi, həmin əməliyyatların kəmiyyətlərinin artması nəticəsində bazarın əsas iştirakçıları tərəfindən müəyyən mənfəət, qazanc əldə etmək məqsədi daşıyır. Hüquqi və fiziki şəxs kimi vasitəçilər qiymətli kağızların kurs fərqinə müvafiq gəlir əldə etməklə qiymətli kağızların daimi alqı-satqısı ilə məşğul olurlar. Təkrar maliyyə bazarında yenicə fəaliyyətə başlayan sərmayəçilər də qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olurlar ki, burada əsasən kiçik mülkiyyətçilərin səhmləri daha iri sərmayə sahibləri tərəfindən satın alınır. Səhmlərin təkrar satış bazarı ölkə üzrə sərmayələrin və əmanətlərin kəmiyyətinə təsir etmir, lakin bu maliyyə vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsinə səbəb olur. Bundan başqa təkrar satış bazarlarında qiymətli kağızların likvidliyini təmin etməklə yanaşı onlar maliyyə mexanizminin təsiri ilə balanslaşdırılır.

Qiymətli kağızların satış bazarının özü də təşkil olunan və təşkil olunmayan bazarlardan ibarət olur. Təşkil olunan bazara adətən birja ticarəti, təşkil olmayan bazara isə birjadan kənar satış əməliyyatları aiddir. Təşkil olunan bazarlara Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən on iki fond birjası, Yaponiyada səkkiz və Almaniyada altı fond birjası, London fond birjasını göstərmək mümkündür. XX əsrin sonlarında Bakı Fond Birjası yaradılmışdır. Birjanın inkişafı ölkəmizdə dövlətsizləşməsinin səviyyəsindən və səhmləşdirilmiş mülkiyyətə çevrilmiş əmlakın ümumi daxili məhsulun tərkibindəki xüsusi çəkisindən asılıdır. Birja fəaliyyətinin canlandırılması üçün ilk növbədə dövlətin özünün, tabeliyində olan mülkiyyətin fəal surətdə özəlləşməsinə surətlən-

dirmək lazımdır. Ölkədə maliyyə təşkilatlarının kifayət qədər sərbəst maliyyə vəsaitlərinə malik olmadığına nəzərə alaraq birjadan kənar ticarət formalarından istifadə olunur, bu forma əsasən birja ticarətinin alternativini təmin edir. Digər tərəfdən bəzən birja fəaliyyəti kimə qeydiyyatdan keçmiş əlaqələndiricilərdən kənar rəsmi verir və bir çox müəssisələrin göstəriciləri birja qeydiyyatdan keçmək üçün kifayət etmədiyindən həmin müəssisələr birja fəaliyyətinə qoşula bilmirlər.

Hal-hazırda kiçik və orta müəssisələrin səhmlərini satışının böyük əksəriyyəti birjadan kənar həyata keçirilir. Birjadan kənar əməliyyatları ayrı-ayrı broker və diler kompaniyaları həyata keçirirlər, bu zaman əsasən telefon və kompyuter vasitəsilə müxtəlif oqdləri yerinə yetirirlər. Belə ticarətdə konkret olaraq hər hansı vahid mərkəz olmur və qiymətlər adətən müxtəlif səviyyələrdə iştirakçılar arasında aparılan danışıqlarla müəyyən edilir. Bu səbəbdən müəssisə tərəfindən əldə ediləcək mənfəət kütləsi azalmaqla, maliyyə mənbələrindən gözlənilən daxilolmalar məhdudlaşır.

8. Müəssisənin maliyyə sərmayə siyasəti və onun təşkili amilləri.

8.1. Müəssisənin maliyyə sərmayələri.

Bazar münasibətlərinə keçid respublikanın bütün regionlarında yerləşən müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat hüquqlarını artırmağa imkan verir. Eyni zamanda onlar öz aktiv vəsaitlərini inkişaf etdirməklə mənfəət qazanma imkanlarını da əsaslı surətdə artırmışdır. Müstəqil maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti aparmaq səlahiyyətlərinə malik olan müəssisələr əsas təsərrüfat sahələrində əldə edilmiş

pul vəsaitlərini müxtəlif qiymətli kağızlarda yerləşdirmək imkanına malikdirlər. Qiymətli kağızlar tərkib etibarı ilə maliyyə bazarının ən aktiv elementləri olmaqla yanaşı müxtəlif müddətlərdə etibarlığını qoruyub saxlamaqla, həm də onlar müxtəlif mənbələrə söykənən daimi mənfəət gətirmək xassəsinə malikdir. Bütün bunlar bir məkan daxilində birləşməklə qiymətli kağızlar portfelinə təşkil edir.

Hazırkı iqtisadi şəraitdə istənilən qiymətli kağızlar portfeli müxtəlif növ səhmlər dəstini təşkil etməklə, onlar istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar kateqoriyasına aid olub, hər cür riskdən qorunmaq dərəcəsinə malik olmaqla, mütləq mənfəət gətirə bilər. Müəssisənin maliyyə sərmayə fəaliyyətindən əldə olunan mənfəət, onun istifadə edildiyi bütün qiymətli kağızlar portfelinə daxil olan əqdlərdən ibarətdir. İqtisadi inkişaf perspektivini özünün strateji məqsədi seçmiş müəssisənin maliyyə-sərmayə siyasətini müəyyənləşdirərkən müxtəlif meyarlara nail olmaq istiqamətlərini əvvəlcədən müəyyən edir. Müəssisənin əsas strateji inkişaf istiqamətlərinə daha az vaxt sərf etməklə, daha yüksək iqtisadi səmərəlik əldə etmək üçün maliyyə-sərmayə fəaliyyətini davam etdirmək vacibdir. Həmin məqsədlə müəssisə üçün sərfəli faiz dərəcəsi ilə verilən sərmayə formalarından istifadəyə üstünlük verilməlidir. Maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin davamlı gedişində müəssisə üçün olduqca əhəmiyyətli olan ilkin kapitalı tam həcmdə qoruyub saxlamaqla, onun artımına hər vasitə ilə nail olmaq məqsəd və imkanları heç vaxt yaddan çıxarılmamalıdır.

Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının artırılmasında alternativ variantlara malik olmaqla yanaşı, müxtəlif tip qiymətli kağız portfelinə uyğun olan digər səmərəli sərmayə qoyuluşu istiqamətlərindən də istifadə oluna

bilər. Hər hansı müəssisə tərəfindən yüksək dərəcəsinə uyğun gələn gəlir götürmək məqsədi istiqamət kimi qəbul edilmişdirsə, bu zaman «aqressiv» formalı qiymətli kağızlar portfelinə verilir. Çünki bu maliyyə mənbəyi aşağı səviyyəsinə malik olmaqla, maliyyə-sərmayə yeni fəaliyyətə başlayan gənc kompaniyaların uğurlu olduqda, yüksək faizlərə görə xeyli qazanmaq mümkündür. Belə bir halda sərmayəçinin onun maliyyə vəsaitlərinin qorunub saxlanması məqsəd olmaqla, kapitalın ilkin həcmnin artırılması istiqamətində qiymətli kağızlar portfelinə böyük qabiliyyəti olan vəsaitlərə daha çox meyllilik olmaqla. Həm də belə hallarda həmin qiymətli kağızlar dairələrində əvvəlcədən tanınmış və yüksək nüfuz olan fiziki və hüquqi şəxslərin olması, gözlənilən təminatının etibarlılığını əhəmiyyətli surətdə artırır. Bununla yanaşı qiymətli kağızların ən az riskə malik maliyyə-sərmayə fəaliyyətindən ən pis hallarda belə orta göstəriciyə müvafiq olan faizlərə əsasən əldə etməyə imkan yarada bilər. Qiymətli kağızların bu tipli portfeli «konservativ» formalı maliyyə mənbəyi kimi tanınır və iqtisadi münasibətlərdə mühüm yer tutur.

Qiymətli kağızlar portfelinin əsas məqsədlərinin dəyişməsinə şərtləndirən aşağıdakı amillərə diqqət yetirilməlidir:

a) qiymətli kağızların dəyərinin artan kurslara nisbətən yüksəlməsi şəraitində maliyyə kapitalının sabitliyinin qorunub saxlanması və artırılması;

b) qiymətli kağızların alınması və əvvəlcədən razılaşdırılmış şəraitdə onun nəqd pul kütləsinə çevrilməsi və onların istənilən maliyyə vasitəsinə mübadilə olunmaq imkanlarının mövcudluğu;

v) mülkiyyət və qeyri-mülkiyyət xassəli hüquqa malik və yüksək tələbatlığı olan məhsul, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsində qiymətli kağızlardan bir vasitə kimi istifadə etmək;

q) xalqın həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən dövlət quruluşlarının yaradılmasına təsir dairəsini genişləndirmək və əsas vasitələrin yenidən bölüşdürülməsi;

d) maliyyə bazarlarında satış kurslarının qeyri-sabit bazar mühitindən istifadə etməklə gəlir əldə etməyə imkan verən işgüzar oyunlarda iştirak etmək. Satış bazarını öyrənmək, həddindən artıq riskli vəziyyətlərdən sığortalanmaq və nəgd pul kütləsinin tənzimlənməsilə bağlı aralıq məqsədli tədbir işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, müəssisə, firma özünün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə daha çox uyğun gələn qiymətli kağızlar portfelini formalaşdırıb bilər. Müəssisə özü üçün münasib saydığı halda qiymətli kağızlar portfelini zənginləşdirmək hüququna malikdir.

Qiymətli kağızlar portfelinin əsas xassələri onların yaradılma məqsədlərindən və müəssisə üçün nəzərdə tutulmuş istehsal-təsərrüfat istiqamətlərinə uyğun tiplər seçilməlidir. Mənfəət əldə etmək məqsədilə təşkil edilən qiymətli kağızlar portfeli-«gəlirlər portfeli» adlanır. Göstərilən qiymətli kağızlar portfelinin fəaliyyət dairəsi mənfəət qazanmaqdan ibarət olmaqla, mövcud risklərin kəmiyyətinə və dərəcəsinə uyğunluq təşkil etməlidir. Gözlənilən risk səviyyəsi müəssisənin maliyyə təminatım öz üzərinə götürən sərmayədar tərəfindən əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Müəssisə tərəfindən formalaşdırılan mənfəət portfelinin təşkilində qiymətli kağızlar bazarına qoyulan vəsaitlərin toplanma mexanizmi əvvəlcədən nəzərdə

tutulmalıdır. Həmin mexanizmlərdən istifadə etməklə müəssisələr dövlət borc öhdəliklərindən, yüksək gəlirlər səhmlərdən və səhmdar cəmiyyətlərinin buraxdığı istiqrazlardan, orta həcmdən yüksək olan faizlər və dividendlər formasında gəlir əldə edə bilərlər. Qiymətli kağızlar bazarında qiymətlərin dəyişməsi sürətindən asılı olaraq səhmlərin dəyərinin dəyişməsi nəticəsində müəssisənin istifadə etdiyi inkişaf portfeli əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər. İnkişaf xassəli qiymətli kağızlar portfelinin sahibinin əsas məqsədlərindən biri malik olduğu maliyyə kapitalının həcmi artırmaqdan ibarətdir. Bu zaman müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas məqsədi kimi qəbul edən sərmayədarın özü tərəfindən cari dividendlərin verilməsi planlaşdırılır.

Riskli maliyyə qoyuluşları portfeli əsasən yeni təşəkkül tapmış müəssisələr tərəfindən daha qısa müddət ərzində mütərəqqi texnoloqiyaların tətbiqilə yanaşı istehsalat imkanlarını genişləndirilməklə yeni-yeni məhsullar istehsal edərək, daha tez satış bazarlarına çıxarmaya şərait yaradır. Qiymətli kağızlara bəzən tələbatın təklifdən xeyli irəli getməsi nəticəsi olaraq onlar yüksək gəlirlilik səviyyəsinə malik olmaqla bazarda dəyəri müəyyən edən kurslar tez-tez dəyişir. Belə bir şəraitdə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar portfeli balanslaşdırılmış portfel adlanır. Həmin portfelin tərkibində bir sıra hallarda yüksək risk dərəcəsinə malik olan qiymətli kağızlarda vardır ki, onlar vasitəsilə konkret dövr içərisində qiymətli kağızlar portfelinin mövcud vəziyyəti tənzimlənir.

Müasir maliyyə-kredit münasibətlərində qiymətli kağızlar portfeli xüsusi ixtisaslaşdırılmış formasından istifadə olunur. Belə ixtisaslaşmanın əsas məqsədi ümumi

əlamətlərlə kifayətlənməyərək, tez-tez təkrarlanan əlamətlərə daha çox üstünlük verilir. Yəni:

- a) qiymətli kağızların regional və sahəvi portfeli;
- b) ölkədən xaricdə buraxılmış qiymətli kağızlardan təşkil olunmuş qiymətli kağızlar portfeli.

Bununla yanaşı qiymətli kağız portfelinin tiplərinin sahibləri daimi ola bilməz və onlar maliyyə-kredit bazarlarında sərmayədarların məqsədyönlü dinamika-sından asılı olaraq dəyişirlər.

Müəssisə tərəfindən seçilərək formalaşdırılan qiymətli kağız portfeli yüksək gəlirlilik səviyyəsinə malik olmaqla yanaşı, həm də etibarlı bazaya malik ləğvolunma dəyanətini saxlamalıdır. Qiymətli kağız portfelinin ləğvolunma səviyyəsini əsasən daha çox rast gəlinən mühüm istiqamətlər üzrə müvafiq araşdırma aparılır. Birinci halda qiymətli kağızlar portfeli bütünlüklə, ya da yalnız onun müəyyən hissəsi nəgd pul kütləsinə çevrilir. İkinci halda qiymətli kağız portfelinin vəsaitlərindən kreditor borclarının vaxtı-vaxtında ödənilməsi üçün ən etibarlı mənbə kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda qiymətli kağız portfelinin yaradılması üçün müvəqqəti olaraq digər sərmayədarlardan müəyyən şərtlərlə qəbul olunmuş maliyyə-pul vəsaitlərini, müəssisə borclarını qaytarmaq üçün də istifadə oluna bilər. Qiymətli kağız portfeli ilə bağlı əməliyyatlar həmin maliyyə mənbələrindən vəsaitlərinin alınması və qiymətli kağız portfelinin təşkil olunmasına sərf olunan vaxtla, cəlb edilmiş maliyyənin kəmiyyəti arasında ciddi uyğunluq və ya proporsionallığın gözlənməməsi maliyyə intizamının pozulmasına səbəb olur.

Müəssisənin qiymətli kağız portfelinin gəlirliyi və ləğv olunma dəyanətliyi bilavasitə təşkilatın sərbəst maliyyə vəsaitləri hesabına səhmlərin alınmasına, dövlət

və kooperativ istiqrazların əldə edilməsinə, habelə digər maliyyə alətlərinin, yəni depozit sertifikatlarının, veksellərin alınmasına sərf olunması mümkündür. Nəzərə alınmalıdır ki, müəssisə tərəfindən sərbəst maliyyə vəsaitlərinin müxtəlif qiymətli kağızlara dəyişdirilməsi əsas fəaliyyət sahələrindən biri olmaqla yüksək gəlir əldə etmək mənbəyi hesab olunur. Müəssisə əsas təsərrüfat fəaliyyəti kimi istifadə etdiyi sərmayə əməliyyatlarının yüksək səmərəliliyi bir sıra əlavə faktorlardan asılıdır. Həmin faktorların ən mühümü müəssisənin özünün daxil olduğu sənaye sahəsinin və bütövlüklə isə dövlət idarəetmə qurumlarının iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi ilə bağlı olmasıdır. Digər tərəfdən müxtəlif mülkiyyət formalarının mövcudluğu şəraitində aparıcı səhmdar cəmiyyətinin iştirakı, çevik kredit qurumlarının və qiymətli kağızlar bazarının genişlənməsi zəruri elementlərdəndir. Bütün bunlar son dərəcə dəqiq tənzimləyici qanunvericilik bazasının olmasını tələb edir. Müvafiq surətdə həyata keçirilən yeni qiymətli kağızların buraxılmasının özü də sonralar müəssisə tərəfindən qiymətli kağızlarda aparılan hər hansı bir fəaliyyət növü müəyyən risklə müşayiət olunur. Deməli risk portfeli mahiyyət etibarı ilə sərmayədarların özlərinin də arzu etmədiyi halda maliyyə vəsaitindən məhrum olmaq təhlükəsi hər zaman mümkündür. Bu isə müəssisə üçün olduqca sərfəli olan uğurlu qiymətli kağızlar portfelinin formalaşdırmağa güclü təsir göstərir.

Müəssisə tərəfindən maliyyə vəsaitinin qiymətli kağızların alınması əməliyyatlarına sərf edilməsi, onun əsas fəaliyyət sahələrinə əlavə maliyyə mənbələrindən yeni kapital qoyuluşlarının cəlb edilməsi məqsədi daşıyır. Yeni mənbələr hesabına müəssisə fəaliyyətinə cəlb edilmiş pul vəsaitləri xidmət və digər iş sahələrində

maliyyə xidməti bölmələri tərəfindən düzgün maliyyə-kredit siyasətinin aparılmasını tələb edir. Digər tərəfdən isə müəssisənin qoşulduğu sərmayədarlıq fəaliyyəti onun aktivlərinin artması kimi qəbul olunmaqla, müəssisə üçün bu hal nəinki önəmlidir, hətta rəqəbat mühitində özünü reallaşdırmaq istiqamətində əl perspektivli inkişaf istiqamətlərindəndir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan istənilən müəssisə özünün istehsal sahələrinin yüksək maliyyə təminatına çalışır. Sənayenin və iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrinin dövlət mülkiyyətində olan xeyli müəssisəsi aşağı rentabelli və hətta zərərlə işləyəndir. Bununla belə, milli gəlirin yenidən bölgüsü və iqtisadiyyatın əhəngdar inkişafı baxımından indiki mərhələdə onların fəaliyyəti zəruri hesab edilir. Mərkəzi hökumət yüksək rentabelli sahələrin (məsələn, neftayırma, avtomobil sənayesi və s.) mənfəətin büdcəyə yığılması xəttini (başqa inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq) müdafiə etmir. Belə hesab olunur ki, həmin sahələr inkişaf etməklə dövlət mülkiyyəti və nəticə etibarilə dövlətin iqtisadi qüdrətini artırır.

Bazar iqtisadiyyatının daha fəal tənzimlənməsi Almaniya üçün səciyyəvidir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, mərkəzi büdcənin təqribən üçdə birinə qədər iqtisadiyyata müdaxilə məqsədilə sərf olunur. Bu vəsaitləri dövlət birbaşa və dolaylı subsidiyalar, faizsiz və güzəştli kreditlər şəklində iqtisadiyyata yönəldir. Bundan əlavə, dövlət xalq təsərrüfatının infrastrukturun inkişafına və dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə bilavasitə vəsait qoymaqla zəruri hesab edilən sahələrin inkişafını sürətləndirir. Özel bölmənin inkişafına mərkəzi büdcənin xərclərinin 5-7% qədər (Almaniyada, təbii ki, daha çox) vəsait yönəldilir. Həmin vəsaitlər sərmayə subsidiyaları və güzəştli kreditlər şəklində təqdim olunur. İqtisadiyyata

dövlət sərmayədarları son onillikdə mərkəzi büdcənin xərclərinin təqribən altıda bir həcmindən çox vəsait qoyulmuşdur.

Dövlət büdcəsinin maddi istehsalın əsas sahələri ilə əlaqələrinin səmərəliliyi iqtisadiyyatın real bölməsində artımı şərtləndirən əsas amillərdəndir. Maliyyə bazarı ilə maddi istehsal arasında əlaqələrin birtərəfli və qeyri-əhəngdar xarakteri xüsusilə keçid iqtisadiyyatı ölkələrdə pul axımlarının hərəkətini çətinləşdirməklə makroiqtisadi səmərə əldə etməyi çətinləşdirir. Belə ki, pul axınlarının istiqaməti adətən real bölmədən maliyyə bölməsinə tərəf daha çox meyllidir. Əks əlaqənin olmaması, başqa sözlə, maliyyə bölməsinə maddi istehsala nisbətən təcrid olunmuş münasibət göstərilməsi normal bazar nöqtəyindən nəzərdən arzuolunmaz sayılmalıdır. Bir qayda olaraq sərmayədarlar sərbəst pul vəsaitlərini istehsaldan daha çox maliyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətli olduğu digər sahələrə yönəltməyə çalışırlar. Həmin sahələrə keçid iqtisadiyyatı ölkələrində ticarət, xidmət sahələrini aid edilə bilər. Normal bazarın təşəkkül tapdığı ölkələrdə isə sərmayədarlar sərbəst pul vəsaitlərini daha çox qiymətli kağızların alınmasına sərf edirlər.

Keçid dövrü sənaye müəssisələrinin rentabelliyyəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi ilə səciyyəvidir. Bu isə xüsusilə böyük sənaye müəssisələrinin daha üstün xüsusi çəkiyə malik olduğu ölkələrdə müxtəlif səviyyəli büdcə gəlirlərinin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Belə azalma geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsi üçün vəsait qıtlığına səbəb olur. Keçmiş sovet məkanında olan dövlətlərin böyük əksəriyyətində büdcə gəlirlərinin azalması əsas kapitala sərmayə qoyuluşlarında büdcənin xüsusi çəkisinin kəskin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunmuşdur.

2004-cü ilin məlumatına görə, əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayələrin cəmi 3%-i büdcə vəsaitləri hesabına olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, əvvəlki ilə nisbətən büdcə vəsaitləri hesabına əsas kapitalla qoyulan sərmayələr 82% artmışdır. Digər tərəfdən, müəssisə və təşkilatların qarşılıqlı hesablaşmalarındakı borclarının astronomik səviyyəyə çatması müəssisələrin öz vəsaitləri hesabına əsas kapitalla sərmayə qoyuluşu imkanlarını xeyli məhdudlaşdırmışdır.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə ödəmələrin gecikdirilməsi və ixracatçıların kreditə olan tələbatlarının artması kreditin yeni forması olan lizinq, faktoring və forfetləşdirmənin inkişafına gətirib çıxarır. Lizinq əməliyyatları yalnız inkişaf etmiş ölkələr üçün deyil, beynəlxalq borcları çox olan ölkələr üçün də sərfəlidir. Lizinq xidmətinin genişlənməsi istehsal bölməsini möhkəmləndirir, strateji sahələrin inkişafı üçün mühüm şərait yaradır. Beynəlxalq miqyasda lizinqin inkişafına likvid vəsaitlərin kifayət qədər olmaması, sərmayələrin optimallaşdırılmasını tələb edən rəqabətin kəskinləşməsi, müəssisələrin mənfəətinin azalmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, istehsalı arzu olunan qədər genişləndirmək üçün maliyyə vəsaiti ayırma imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. İqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün hökumət və maliyyə orqanları tərəfindən lizinq əməliyyatlarına yardım edilməsi olduqca zəruridir. Lizinqin inkişafı ona dövlət səviyyəsində edilən vergi və gömrük güzəştlərindən də çox asılıdır. Bu, «Azərlizinq»in fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə, əldə edilən vəsait hesabına ölkənin lizinq bazarında xarici şirkətlərlə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmağa, əldə edilən maliyyə vəsaitlərinin xaricə axınının məhdudlaşdırılmasına bilavasitə kömək edir.

Cədvəl №11

Respublika iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşları

İllər	Sərmayələr, cəmi		Daxili sərmayələr		O cümlədən büdcə hesabına		Xarici sərmayələr	
	min man.	Min dollar	min Man.	Min dollar	min man.	Min dollar	min. man.	Min dollar
1996	4006	933	1339	312	87	20	2667	621
1997	6759	1665	1544	387	101	25	5215	1308
1998	7671	1932	1781	460	19,5	24	5888	1472
1999	6469	1571	1976	480	80	19	4493	1091
2000	6448	1441	2300	514	133	30	4148	927
2001	6520	1690	2640	680	148	42	4620	1720
2002	6744	1826	2768	764	164	48	4768	1246
2003	6892	2034	2890	826	188	56	4936	1432
2004	6984	2216	3268	948	226	68	5242	1628

Müəssisələr tərəfindən maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq istiqamətində bəzən vergiləri qeyri-qanuni surətdə azaltmaqla büdcə xərclərini örtmək cəhdləri (əlavə təsirli tədbirlər həyata keçirmədən) uğursuzluqla nəticələnir. Vergi bazasını genişləndirərək vergi yükünü azaltmaqla vergi ödəyicilərinin fəallığını yüksəltməyə yönəldilmiş yeni Vergi Məcəlləsi irəliyə doğru addım hesab oluna bilər. Bununla belə, gəlirin 45-50%-dən çoxunun vergiyə yönəldilməsi, bir çox dünya ölkələrinin təcrübəsinə görə, nəinki təkrar istehsalın sadə təkrarlanmasını da stimullaşdırmağa imkan vermir, hətta əvvəlki inkişaf sürəti xeyli aşağı düşür.

Hazırda iri istehsal sahələrinin tam gücü ilə işləməsi respublikamızda büdcə gəlirlərinin formalaşmasına mane olur. Ona görə də kapital qoyuluşunun məhdudluğu və müəssisələrə dövlət yardımının hazırkı qeyri-qənaətcə

bəxş səviyyəsi onlardan tutulan mənfəət vergisi dəyişkən dərəcələrlə tətbiq edilməli, yəni mənfəət artdıqca, vergiyə cəlb olunan mənfəətin kütləsi müvafiq surətdə aşağı düşməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas kapitalın maliyyələşdirilməsində məqsədli proqramlardan istifadə üzrə çox faydalı təcrübə əldə edilmişdir. Bu istiqamətdə Azərbaycanı cəlb edən işlər əsasən karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi və emalı sahələrində həyata keçirilir. Son bir neçə ildə Azərbaycanın maşınqayırma və metallurgiya sənayesində sabitləşmə və artıma nail olmaq üçün maliyyələşdirmə mənbələri artmışdır.

Xarici sərmayədarların cəlb edilməsində mühüm amil olan Azərbaycanın milli maraqları baxımından daha faydalı olan bir istiqamətə-idxalı əvəz edən mallar istehsalının təşkilini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Analoji şəraitə malik ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yeyinti sənayesi və məişət texnikasının yayılması sahəsi xarici sərmayədar üçün həm texnoloji, həm də iqtisadi cəhətdən əlverişli mühitdir. Sənayenin bir sıra sahələrində (məsələn, yeyinti sənayesi sahələrində) dövlət himayəsi altında reallaşdırılan tədbirlərin maliyyə-kredit çatışmazlığı az hissə olursa da digər sahələrdə isə kəskin maliyyə çatışmazlığı qalmaqdadır. Həmin sahələrə, xüsusən daxili və xarici kapitalın marağının yüksək olması bu istiqamətdə büdcə vəsaitlərinin daha az xərclənməsi ilə nəticələnmişdir. Dövlət maliyyə idarəetmə qurumlarının təsirli tədbirləri həyata keçirilməsilə yaxın perspektivdə həmin məsələlərin tamamilə həll olunması mümkündür.

İqtisadi münasibətlər durumunda müxtəlif sahələrə sərmayə qoyuluşunun nisbi vəzifətini əks etdirən məlumatlara diqqət yetirək.

Cədvəl №12

Sahələr üzrə daxili səriyə qoyuluşları								
İstiqamətlər	Ölçü vahidi	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Sənaye sahələri	min manat	637	783	976	1143	1349	1560	1694
	min.dollar	148	196	252	277	302	368	426
O cümlədən neft sənayesi	min manat	543	697	872	618	822	984	1124
	min. dollar	126	175	255	150	184	216	240
Mənzil və kommunal tikinti sahələri	min manat	455	451	433	407,8	550	672	784
	min dollar	106	113	112	99	123	146	182
Nəqliyyat və rabitə sahələri	min manat	84	114	221	223,2	135	154	174
	milyon dollar	20	29	57	54	30	46	54
Digər sahələr	min manat	163	196	151	202	266	316	398
	min dollar	38	49	39	49	59	74	86

İstənilən ölkənin iqtisadiyyatında, mühüm əhəmiyyətli sahə kimi, kənd təsərrüfatı dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır. Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi və dövlət himayəsinə ehtiyacı onun spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Məsələn, aqrar bölmədə əsas kapitala sərmayə qoyuluşu böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, torpaqların meliorasiyası, bataqlıqların qurudulması, rekultivasiya edilməsinə və s. böyük məbləğdə vəsait sərf olunur ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsulunun maya dəyərində və təbii ki, qiymətində öz əksini tapmış olur, əmtəələrin bahalaşmasına gətirib çıxarır.

İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda kənd təsərrüfatına üstünlük verilən bir sahə kimi maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi təcrübədə özünü doğrultmuşdur. Kənd təsərrüfatında büdcə maliyyələşdirilməsinin mexanizminin aşkarlanması üçün, hər şeydən əvvəl, ölkə iqtisadiyyatının bu mühüm sahəsinin vəziyyəti, qısa da olsa, şərh olunmalıdır.

Məlumdur ki, təqribən on il ərzində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında çoxukladlı təsərrüfat sistemi yaradılmışdır. Aqrar islahatların real miqyas alması 1996-cı ilin ortalarından başlayaraq müşahidə olunur. Həmin dövr torpaq islahatı haqqında qanunun qəbul edilmiş və bu qanunun reallaşdırılması kənd təsərrüfatı sahəsində təsərrüfatçılığın bir çox formalarının paralel şəkildə təşəkkül tapmasına təkan vermiş oldu.

Bununla belə, kənd təsərrüfatının və onunla əlaqədar sahələrin sərmayə qoyuluşunda azalma meyli xüsusilə nəzərə çarpır. Təhlil göstərir ki, aqrar bölmədə sərmayə mübiti qənaətbəxş deyildir. İstifadə edilmiş ümumi kapital qoyuluşunda aqrar bölməyə sərmayə qoyuluşlarının xüsusi çəkisi ilbəil azalmaqdadır. Belə ki, əgər 1991-ci ildə aqrar bölməyə sərmayə qoyuluşunun həcmi istifadə edilmiş ümumi kapital qoyuluşunda xüsusi çəkisi 18% olmuşdusa, son illərdə bu göstərici dəfələrlə azalmışdır. Hesablamalara görə, ahəngdar inkişafın təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşu bu bölmədən əldə edilən milli gəlirin azı 40%-ni təşkil etməlidir. Kənd təsərrüfatı sahələrinə kapital qoyuluşunun dinamikasına aşağıdakı cədvəl məlumatlarından görmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatına daxili sərmayə qoyuluşlarının dinamikası
(1999=100, müqayisə dollarla ifadə olunmuş rəqəmlər üzrə
aparılır)

İllər	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Daxili sərmayələr	300	314	336	428	546	664	780
O cümlədən büdcə hesabına	75	59	94	136	128	132	114

Aqrar bölmənin büdcə hesabına maliyyələşdirilməsi indiki şəraitdə bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklərlə əlaqədardır. Məsələ ondadır ki, kənd təsərrüfatı nisbətən aşağı rentabelli və ya zərərli işləyən sahələrdəndir. Aqrar bölmədə iqtisadi fəallığı artırmaq üçün xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərdən ibarət sərmayədarlarının sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi həyatı əhəmiyyətə malikdir, bunun üçün real təminat yaradılmalıdır.

Kənd təsərrüfatı bazarının dövlət tənzimlənməsi prinsipləri bu məqsədlə istifadə olunan vəsaitlərinin səmərəli tətbiqini nəzərdə tutur. Keçid dövründə islahatların aqrar bölmədən başlayaraq həyata keçirilməsinin səmərəliliyi bir çox ölkələrin təcrübəsində sübut olunmuşdur. Aqrar islahatların digər sahələrə nisbətən daha tez başlaması iqtisadi potensialdan istifadədə olunmaq istiqamətində manevrlər üçün geniş imkanlar açır. Eyni zamanda bu fəaliyyət növləri arasında müştərək əlaqələrin saxlanması və ya bərpasını asanlaşdırır. Belə ki, aqrar bölmədə islahatlar sənayeden əvvəl baş verərsə, məşğulluq səviyyəsinin tənzimlənməsi ilə miqrasiya proseslərini xeyli dərəcədə zəiflətmək olar. Həmin ehtiyatların ən mühümü aqrar bölmədə sərmayə qoyuluşu

üzrə fəallığı stimullaşdırmaq, makroiqtisadi sabitliyin uzun müddət davam etməsi iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Aqrar bölmə ədətən sərmayə cazibədarlığı baxımından fərqlənir. Buna görə də, sərmayədarların bu sahəyə cəlb olunması düşünülmüş və sistemli tədbirlər həyata keçir-mədən mümkün deyil. Bu istiqamətdə aşağıdakı işlərin görülməsi məqsəduyğundur.

1) Yerli istehsalçıların açıq bazar iqtisadiyyatı şərai-tində himayə edilməsinin bazar mexanizminin formalaş-dırılması və getdikcə təkmilləşdirilməsi;

2) Fermer təsərrüfatlarında gəlirlərin azalması prob-lemının həllinə yönələn məqsədli proqramların həyata keçirilməsi və onların səmərəliliyinin artırılması;

3) Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xüsusi diqqət verilməsi və s.

İxrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafının ilk dövrlərində bütün maliyyə vasitələri ilə himayə edilməli, ərzaq bazarının quruluş dəyişikliklərinin keyfiyyətinə nə-zarətin güclənməsi baxımından tənzimlənməli və bu bazarın qeyri-formal bölməsinin imkanlarından sivil qaydada istifadə edilməlidir. Sərmayə bazarının öyrənil-məsi və qiymətləndirilməsi zamanı aqrar sənaye sahə-sinin özünəməxsus tələbləri nəzərə alınması vacibdir, xarici sərmayələrin aqrar bölməyə cəlb edilməsi üçün səmərəli quruluş yaratmaq siyasəti aparılmalı və kənd tə-sərrüfatı məhsullarının konversiya əsasında topdansatış şəbəkəsinin formalaşması dəstəklənməlidir.

Qeyd olunan təşkilati tədbirlərin reallaşdırılması sərmayə qoyuluşu siyasətinə aqrar bölmənin və ərzaq bazarının tələbləri baxımından yeni yanaşmanı zəruri edir. Bu tələblər ayrı-ayrı regionların ekoloji cəhətdən

özünü bərpa etmək imkanına malik olmasını nəzərdə tutmalıdır. Həmin regionlarda sərmayə fəallığını təmin edilməsi üçün əlavə stimullaşdırıcı vasitələr cəlb edilməlidir, bunun üçün normativ baza yaradılmalıdır.

Nəqliyyat, yol təsərrüfatı və rabitə fəaliyyətini əhatə edən infrastruktur sahələri kimi, istehsal və regionlararası əlaqələri təmin etmək lazımdır. Həmin sahələr əhali yerdəyişməsi və məlumatlandırma kanalları vasitəsilə cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi prosesini sürətlənə bilər. Nəqliyyat və rabitə təşkilatları iqtisadiyyatın digər sahələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Xarici və yerli təcrübə göstərir ki, infrastrukturun inkişaf səviyyəsi keçid dövründə iqtisadi vəziyyətin sabitliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Postsovet məkanı və Şərqi Avropa ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçid təcrübəsinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, infrastrukturun kifayət qədər inkişaf etmədiyi ərazilərdə iqtisadi artıma nail olmaq olduqca çətindir və bəzi hallarda qeyri-mümkündür.

Dövlətin büdcə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olan tarif siyasəti nəqliyyat sisteminin inkişafının gücləndirilməsinə maliyyə tənzimləyicisi sayılır. Dəmir yolu, dəniz donanması kimi təbii inhirsarların fəaliyyətinin tənzimlənməsi, bir qayda olaraq, ictimai məhsulun dəyərində onların xüsusi çəkisinin reqlamentləşdirilməsinə yönəldilir. Məsələn, məhsulun maya dəyərində daşınma xərclərinin artımını məhdudlaşdırmaqdır. Əlbəttə, bu halda infrastrukturun mühüm sahələri olan nəqliyyat və rabitənin korporativ maraqlarını da nəzərə almaq lazım gəlir.

Daxili mənbələr üzrə sərmayə qoyuluşları (%)							
İllər	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Büdcə vəsaiti hesabına	6,5	5,2	4,0	5,8	6,2	6,8	7,4
Dövlət və xüsusi müəssisənin inkişaf fondu hesabına	76,7	81,1	86,6	85,1	92,6	98,4	110,6
Ahəlinin vəsaiti hesabına	16,8	13,7	9,4	9,1	10,2	11,6	12,8
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Azərbaycan müasir nəqliyyatın bütün növlərinə malik ölkədir, buraya dəmiryolu, hava, çay, dəniz və boru kəməri nəqliyyatı, müxtəlif ölçülü avtomobil yollarının sıx şəbəkəsi daxildir. Məlumdur ki, nəqliyyatın inkişafının vəziyyətindən, bu nəqliyyat isə maliyyə təminatı mənbələrinin səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Keçid dövrü üçün xarakterik cəhət olan yolların bərpası və yol nəqliyyatının inkişafına ayırmaların azalması, ölkə iqtisadiyyatının məqsədyönlü strategiyasına, ümumi əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Digər tərəfdən, sənaye müəssisələrində istehsal həcmində azalması nəticəsində yük daşıymaları üzrə təklifi aşağı salır, bu isə yolların çəkilişi və istismarına çəkilən ümumi xərclərin kəskin şəkildə aşağı düşməsilə həmin vəsaitləri digər işlərə sərf etməyə imkan yaradır.

Nəqliyyatda rəqabət mühitinin dəstəklənməsi şəraitində dövlət tərəfindən tariflərin tənzimlənməsi prosesinin liberallaşdırılması baş verir. Bazar münasibətlərinə keçmiş postsovet dövlətlərində dəmiryolu nəqliyyatında icra hakimiyyəti və ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərlə müqavilə münasibətlərinin güclənməsi və yük daşıma-

larında öncədən ödənişin aparılması tələbi meydana çıxır. Belə ödəniş forması o vaxt səmərəli sayıla bilər ki, tərəflər arasında qarşılıqlı etimad və inam mövcuddur. Xalq təsərrüfatı sahələrinin tələbini ödəyən nəqliyyat infrastrukturunun inkişafında bələdiyyələrin üzərinə də müəyyən vəzifələr düşür. Xüsusilə kənd yaşayış məntəqələri arasında və digər magistraldankənar yolların bərpası və inkişafı yerli maliyyələşmə mənbələri hesabına həyata keçirilməlidir. Bu proses təzə başlanmışdır və hələ ki, əhəmiyyətli irəliləyişlər müşahidə olunmur.

Dəniz nəqliyyatı sahəsində son dövrlər müşahidə olunan geriləmə bir qədər azalmış, yük daşımaları bir qədər artmışdır, yüklərin 3/4 hissəsini neft və neft məhsulları təşkil edir. Dəniz nəqliyyatı təsərrüfatının maliyyə vəziyyəti onun tərəfdaşlarla qarşılıqlı hesablaşmalarından asılıdır. Sahəyə büdcə ayırmaları xüsusilə cari problemlərin həlli üçün cüzdür. Bir sıra terminalları yeniləşdirilməsi üçün son üç ildə büdcə vəsaiti tələb olunan kəmiyyətdən az ayrılmışdır ki, bu da həmin sahənin inkişafını ləngidir.

Yük daşımalarında yerüstü və dəniz nəqliyyatının birgə fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün intermodal daşıma kompleks sistemi yaradılır. Bu sistemdə nəqliyyatın müxtəlif növləri bir-birini tamamlayaraq inkişaf edir, əlavə strukturların modullar proqramında iştirak edən sahələrinin təşəkkülü sürətlənir. Rabitə sahəsində mövcud şəraitdəki vəziyyət baxımından rabitə, poçt rabitəsi, elektron rabitəsi, televiziya və radio verilişlərinin translyasiyası bloklarına olan tələbat hər an artmaqdadır. Mövcud qanunvericiliyi rabitə sahəsində müxtəlif müəssisə fəaliyyətlərinin (dövlət, bələdiyyə, səhmdar) birgə fəaliyyət göstərmək imkanlarını nəzərdə tutur. Dövlət bu

sahədəki fəaliyyəti lisenziyalaşma və sertifikatlaşma yolu ilə tənzimləyir.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan da elektron rabitəsi bazar tələblərinə daha tez uyğunlaşmaqdadır. Fiziki və hüquqi şəxslərə rabitə xidmətləri üzrə tariflər nisbətinin tənzimlənməsi hazırda təsiredici amil sayılır. Ayrı-ayrı rabitə müəssisələrinin fəaliyyətinə maliyyə dəstəyi verilməsi mövcud şəraitdə məlumat şəbəkəsinin xidmətlərinə artan tələbatla əlaqədardır və bu amil getdikcə güclənməkdədir.

8.2. Müəssisənin sərmayə qoyuluşu portfeli və onun formalaşması.

Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin əsas hissəsini təşkil edən qiymətli kağızlar-pul sənədidir və onun mülkiyyət hüququnu təsdiq edir. Bir qayda olaraq müəssisə maliyyə-kredit fəaliyyətində aşağıdakı qiymətli kağızların növlərindən geniş istifadə edirlər: a) istiqrazlar; b) səhmlər; v) veksellər; q) xəzinə iltizamı və s.

Müəssisənin istifadə etdiyi istiqraz və rəqəmləri qiymətli kağızların mühüm emitent növü olmaqla, onun sahibinin emitet hüquqi dairəsində fəaliyyət göstərir. Qiymətli kağızın sahibi nominal qiymətlərə görə razılaşdırılmış kəmiyyətdə faizlərə uyğun müvafiq məbləğ alır (verilir). Müəssisədən fərqli olaraq kredit bazarlarında dövlət tərəfindən buraxılan daxili istiqrazlar aşağı riskə malikdirlər. Dövlətin zəmanətinə görə müəssisə fəaliyyətinə görə qoyulan vəsaitlər təyin olunan müddətdə bütünlüklə onun sahibinə qaytarılacaq. Digər tərəfdən dövlət istiqraz və rəqəmləri maliyyə-kredit bazarında iştirak edən korporativ kağızlarla müqayisədə kəmiyyəti nisbətən aşağıdır. Müəssisə qiymətli kağızlar

vasitəsilə səhm sahiblərinin hüquqları təsdiq edilir. Müəssisənin dövriyyəyə buraxdığı səhmlərə görə verilən dividendlər cəmiyyətin idarə etməsinə yönəldilə bilər. Sahibkarlar səhmləri buraxan idarə və təşkilatlara tərkibində deyil, həm də ayrı-ayrı müstəqil cəmiyyətlər formasında birləşmək hüququna malikdirlər. Fiziki və hüquqi şəxs kimi səhm sahibləri bütün növ istiqraz buraxılışlarından istifadə etmək imkanları vardır. Bu zaman müəssisə özünün maliyyə-kredit ehtiyaclarının ödəmək məqsədilə maliyyə bazarına çıxardığı hər cür qiymətli kağızlara dair üzərinə götürdüyü öhdəliklər hüquqi qüvvəsində qalır.

Müəssisənin dövriyyəyə buraxdığı imtiyazlı və sadə səhmlərə görə verilən dividendlərin miqdarı, istiqrazlara görə verilən faizlər üzrə məbləğdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İmtiyazlı səhmlərin sahibləri onlara çatacaq dividendləri istiqraz sahiblərinin aldığı dividendlərdən sonra alsalarda, onlar sadə səhm sahiblərindən xeyli əvvəl özlərinə çatacaq pul vəsaitlərini əldə edirlər. Bu vəziyyət müəssisə tərəfindən maliyyə çatışmamazlığını aradan qaldırmaq məqsədilə buraxılan imtiyazlı səhmlərin cəmiyyətinin artırılmasına təsir edir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində işlədilən qiymətli-kağızlar silsiləsindən olan veksəl-yazılı borc öhdəlikliyidir. Təyin edilmiş hüquq üzrə onun sahibi istənilən vaxt borc verilmiş maliyyə vəsaitini borcludan vaxtından əvvəl müqavilə şərtlərinə əsasən borc verəni şəxsdən geriə almaq hüququna malikdir. Müəssisə fəaliyyətində sadə və köçürmə veksəl formalarından istifadə olunur. Sadə veksəl birbaşa borc götürənlə borc verən arasında razılaşmadır. Maliyyə sənədi kimi köçürmə veksəl kreditrlərə verilir və orada deyilən pulu üçüncü şəxsə ödəsin. Xəzinə iltizamı kimi tanınan qiymətli kağız növü, verilmiş kredit məbləğinə görə,

eləcə də müəssisəyə qirov kimi verilmiş əmlaka müvafiq olaraq gəlir əldə etmək hüququna malikdir. Müəssisə maliyyə-kredit fəaliyyətində törəmə qiymətli kağızlardan da zəruri hallarda istifadə edə bilər.

Müəssisə müvvəqəti maliyyə çatışmamazlığını aradan qaldırmaq üçün-qısa müddətli qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlarda iştirak edir. Opision xassəli qiymətli kağızlar bazarında müəssisə sərmayə sahiblə razılaşdırılmış kağızları almaq və satmaq hüququna malikdir. Bu zaman müəssisə adından aparılan maliyyə sövdələşmələrinə görə müəyyən mükafatlar almaq hüququnu özünün sərəncamında saxlayır.

Müəssisə öz müştəriləri ilə standart formalarda qısa-müddətli müqavilələr bağlamaqla maliyyə-fyuçersi əməliyyatları da aparır. Bu zaman iki tərəf arasında qarşılıqlı razılaşmaya əsasən qiymətli kağızların alınıb-satılmasında hər hansı bir tərəf öz hüquqlarından imtina edərsə o, özünə çatacaq mükafatlandırma payından məhrum olacaqdır. Tərəflər arasında maliyyə əməliyyatlarının aparılması üçün kontraqentə ödənilmiş məbləğ fyuçers müqaviləsinin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Müəssisənin maliyyə təminatının tam həcmdə ödənilməsi məqsədilə istifadə olan varrantlar-qiymətli kağızların xüsusi növü olmaqla emitet qaydasında səhmlərin alınması üçün təyin olunmuş müddətdə və əvvəlcədən müəyyən olunmuş qiymətlərdə güzəştədən istifadə etmək hüququna malikdir.

Ümumiyyətlə müəssisənin maliyyə fəaliyyətində bilavasitə çalışanlar, iş sahələrinin maliyyə-kredit təminatından asılı olaraq özlərinə tərəfdaşlar, ilk növbədə sərmayədarlar axtararkən hesabat dövrünün yekunlarına əsasən cəlb olunan kapitala müvafiq olan gəlir əldə etmələrinə tam şərait yaratmağa borcludurlar.

8.3. Müəssisənin sərmayə qoyuluşu siyasəti, təşkilatı və xüsusiyyətləri

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün maliyyə vəsaitlərindən və sərmayələrdən istifadə olunur. Maliyyə ehtiyatlarının istifadəsi prosesində çatışmayan sərmayə kapital qoyuluş şəkilində müəssisənin işlək aktivlərini artırmaq məqsədi ilə və istehsal sahələrinin gəlirliyinin yüksəldilməsi üçün cəlb edilir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini daha da genişləndirmək üçün çatışmayan maliyyə vəsaitlərini sərmayə formasında həm fiziki şəxslər həm də hüquqi şəxslər öz maliyyə mənbələri hesabına apara bilərlər.

Müəssisə fəaliyyətinə sərmayə qoyuluşu əmək və maddi ehtiyatlardan ibarət aktivlərin və gələrin artırılması məqsədi ilə uzun müddət ərzində xərclərin ödənilməsi deməkdir. Sərmayə qoyuluşu müəssisənin dinamik inkişafını təmin etməklə yanaşı aşağıdakı məqsədləri həll etməyə imkan verir:

1. Maliyyə və maddi ehtiyatların artırılması hesabına sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirməyə;
2. Müəssisə daxili iş sahələrinin genişləndirilməsi və istehsal həcmının artırılması mümkün olur;
3. Yeni satış bazarlarının mənimsənilməsi və biznes fəaliyyətinin gücləndirilməsi baş verir və s.

Müəssisə tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətin genişlənməsi onun məhsullarına satış bazarlarında olan istehlakçı tələbatlarının kəmiyyətinin durmadan artmasını göstərir və bu səbəbdən sərmayə sahibləri məhz belə sahələrə öz vəsaitlərini ehtibar edirlər. Beynəlxalq təcrübədə maliyyə fəaliyyətində a)düz, b)portfel və v)anuitet formalarından istifadə olunur. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə sərmayə qoyuluşları

aşağıdakı formaları daha geniş yayılmışdır: a)sərmayə vəsaitləri; b)düz sərmayələr; v)portfel sərmayələri; anuitet sərmayələri.

Vençur sərmayəsi hər hansı bir sahəyə maliyyə vəsaitinin qoyuluşunda riskin olma dərəcəsini müəyyən edir. O, müəssisədə yeni sahələrin açılmasına maliyyə qoyuluşlarını özündə əks etdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, biznes sahələrində aparılan fəaliyyət bəzən böyük risklərə qarşılaşır. Sahibkar sərmayələri həmin risklərdən asılı olmayan layihələrə göndərilir. Risklərdən qorunmaq üçün sərmayə sahibi müəssisənin gələcək perspektiv inkişafı ilə əlaqədar olan bütün mərhələlər üzrə texniki-iqtisadi əsaslandırmağa dair məlumatları ətrafı surətdə öyrənir. Düz sərmayə qoyuluşları, müəssisənin əsas istehsal fondlarının artırılmasına yönəldilir, bəzən həmin sərmayələrdən qeyri-istehsal təyinatlı fondların alınmasında işlədilə bilərlər. Düz sərmayə qoyuluşu əsas fondların yeniləşdirilməsi, genişləndirilməsi və müəssisənin texniki cəhətdən yenidən silahlandırılması üçün istifadə olunur.

Müəssisənin istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətində tətbiq olunan portfel formalı sərmayə qoyuluşları əsasən qiymətli kağızlar portfelinin formalaşmasına xidmət edir. Həmin portfelə bir tipli qiymətli kağızlar ya da müxtəlif sərmayələr hesabına alınmış eyni mənbədən alınmayan qiymətli kağızlar daxildir. Belə formalı sərmayələr portfelinin üstün cəhətləri ondan ibarətdir ki, onun vəsaitlə həyata keçirilən əməliyyatlarda məhdud miqdarda fiziki və ya hüquqi şəxslər iştirak edirlər. Bu səbəbdən həmin sahələrə az işçi qüvvəsi cəlb olunmaqla müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi böyük çətinliklər törətmir.

İstehsal proseslərinə cəlb edilən anuitet – o sərmayədir ki, onun sahibi müqavilə-razılaşma dövründə nəzərdə tutulmuş müddətdən sonra səhm sahiblərinə müəyyən edilmiş gəliri ödəyəcəyi haqqında tam təminat verir. Buraya əsasən sığorta və pensiya fondlarına sərmayə qoyuluşları aiddir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsindən göründüyü kimi sərmayə qoyuluşları ilə bağlı əməliyyatlar məhz bu sahələrdə daha az risklə qarşılaşırlar. Bu hal həmin sahəyə etibarlılığı artırır.

Müasir dövrdə sərmayə fəaliyyətinin subyektləri sərmayəçilər, sifarişçilər və hüquqi şəxslərdən ibarətdir. Hüquqi şəxslərə dövlət və qeyri dövlət idarəetmə quruluşuna malik olan bank müəssisələri, xüsusi sərmayə fondları, müxtəlif sığorta təşkilatları daxildir. Ölkə iqtisadiyyatının sabit şəraiti, xarici ölkələrdən olan sərmayədarların müəssisə üçün əlverişli olmayan tələblər qoyurlar. Belə bir şəraitdə müəssisə özünün maliyyə məsələlərini həll etmək məqsədilə yerli sərmayədarların maliyyə xidmətlərindən istifadə etməyə üstünlük verməlidirlər.

Bazar münasibətli iqtisadi şəraitdə sərmayə qoyuluşu obyektlərinə aşağıdakılar aid edilməlidir:

1. İqtisadiyyatın bütün sahələrində fəaliyyət göstərən və ya yeni yaradılan müəssisələr üçün əsas fondların alınması, istehsal güclərini artırılması ;

2. Qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlarda iştirak etmək, onların kəmiyyətini artırmaq;

3. Məqsədyönlü pul qoyuluşlarına maliyyə vəsaitlərini səfərbər etmək, təsərrüfat əlaqələrini genişləndirmək və qarşılıqlı hesablaşmaları tənzimləmək;

4. Elmi-texniki sahələrə, təcrübə-sınaq və digər özəl obyektlərə sərmayə qoyuluşunu artırmaq;

5. Fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüquqlarının müdafiə proseslərinə maliyyə qoyuluşunu artırmaq və onların dönerliyini sürətləndirmək.

Sərmayə qoyuluşu və sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektlərinin özləridə lazım gəldikdə sərmayə qoyuluşu sahəsində fəaliyyət göstəririlər və yerinə yetirilən maliyyə qoyuluşlarının kəmiyyətinə nisbətən mütləq gəlir əldə edirlər. Müasir iqtisadi qanunvericilik bazasına istinad edən sərmayə sahibkarlığı fəaliyyəti sahələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Müəssisənin istehsal təyinatlı əsaslı tikinti sahələrinin maliyyələşdirilməsi;

2. Müəssisənin əmtəəlik məhsulları ilə bağlı yeniləşdirmə (inovasiya) fəaliyyətinin dəstəklənməsi, sifarişçi və istehlakçı tələbatlarının ödənilməsi;

3. Sərmayə sahibinin maliyyə dönerliyinin yüksək olan sahələrə sərmayə qoyuluşunda iştirak etməsi.

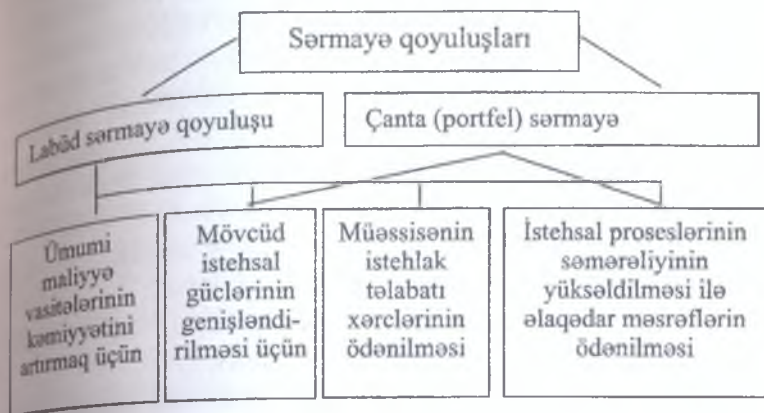
Nəzərə almaq lazımdır ki, sərmayə sahiblərinin fəaliyyət göstərmə sahələrindən, istiqamətlərindən, mərhələlərindən və qoyulan sərmayənin həcmindən asılı olmayaraq eyni hüquqa malik olmaqla dövlət tərəfindən qorunurlar. Sərmayə sahibi özü qoyulan sərmayənin həcmi, istiqaməti, düzlüyünü və səmərəliliyini təyin edir. O, özü müqavilə üzrə sərmayənin verilməsi üçün fiziki və hüquqi şəxsləri cəlb edir. Sərmayə sahibi hüquqlarını müqaviləyə əsasən digərinə verə bilər. Sərmayə sahibi öz maliyyə vəsaitini hansı sahəyə yönəltmək haqqında qərar verməkdə tam müstəqildir. Sərmayəçi məhz özü müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə

qoyulacaq sərmayənin məbləğini müstəqil müəyyən edir. Sərmayəci qarşılıqlı razılaşmaya və ya hər hansı bir səbəbdən özünün sərmayə qoyuluşları ilə əlaqədar olaraq hüquqlarını fiziki və ya hüquqi şəxslərə birdəfəlik və ya məqsəduyğun saydığı şərtlərlə digərlərinə verə bilərlər.

Müasir şəraitdə sənaye müəssisəsində istehsalatın yeni texnoloji üsullara keçidi böyük həcmdə kapital qoyuluşları, başqa sözlə sərmayələrin cəlb edilməsinə tələb edir. Müəssisə fəaliyyətinin genişləndirilməsi mövcud maliyyə mənbələrinin məhdudluğu şəraitində, fiziki və hüquqi şəxslərinin sərbəst maliyyə-kredit ehtiyatlarından istifadə edilə bilər. Sənaye müəssisələri məhsullarına olan istehlakçı tələbatlarının diferensifikasiyasının təmin edilməsi istehsal üsullarını təkmilləşdirilməsi zəruriyyətini doğurur. Müəssisənin konkret istehsal sahəsinin texniki və iqtisadi imkanlarını artırılması və texnoloji proseslərin mürəkkəbləşməsi sabit maliyyə mənbələrilə təmin olunma sürətindən şübhəsiz ki, geri qalmağa başlayır. Bütün hallarda istehlakçıya müasir tələbləri ödəyə bilən və əvvəlki qiymətlərdən daha sərfəli, mükəmməl olan sənaye məhsulları lazımdır. Bunun üçün müəssisə sərəncamında olan maliyyə vəsaitlərini strateji sahələrə və yeniliklərə istiqamətləndirməlidir. Bu isə elmin, texnikanın nailiyyətlərinə əsaslanan və istehsalın səmərəli artımını müəyyən edən yeni təsərrüfat formalarının və üsullarının tətbiqi kimi başa düşülür. Yeniliklərin iqtisadi təbiəti bazar mühitində tez-tez dəyişməsi və bəzən isə elmi texniki yeniliklərdən üstün olması ilə əlaqədardır.

Müəssisə fəaliyyətində istifadə olunan sərmayə qoyuluşlarının növləri və istiqamətləri

Şəkil 8.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti üçün növbəti təsərrüfat ilinə sərmayə qoyuluşunu planlaşdırılarkən real sərmayə mənbələri diqqət mərkəzində olur. Müəssisə tərəfindən cəlb edilən sərmayə qoyuluşu mənbələri müxtəlif olmaqla, yanaşı uzun müddətli və qısa müddətli olurlar. Qısa müddətli sərmayə qoyuluşu əsasən bir və ya bir neçə ayı əhatə edir və həmin müddət bitdikdən sonra alınmış sərmayələr mühüm istehsal faktorlarına çevrilərək mənfəət gətirməyə başlayır. Uzun müddətli sərmayə qoyuluşu bir və ya bir neçə il üçün nəzərdə tutulur. Müəyyən fəaliyyət sahəsinə sərmayə qoyuluşları bir qayda olaraq hüquqi və ya fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilməklə, onlar əsas sərmayəçi kimi müəssisənin və ya konkret obyektin mülkiyyətçisi kimi müəyyən sərəncamlar vermək hüğünə malikdir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində iştirak etmək hüququ tərəflərarası daxili razılaşmalara uyğun olaraq birbaşa və məqsədi sərmayə

sahiblərinə üstünlük verilir. Misal üçün müəssisə üçün müxtəlif maliyyə öhdəliklərin və qiymətli kağızların səhmlərin alınması aparılır. Müəssisənin normal fəaliyyəti davam etdirmək məqsədilə cəlb edilmiş kapitalın əsas mənbə hesabına: xüsusi dövlət sərmayələri və xarici dövlət, eləcə qeyri dövlət qurumları hesabına aparıla bilər. Müəssisənin fəaliyyətinə yönəldilmiş həmin kapital qoyuluşları aşağıdakı məqsədlərə ilk növbədə sərf edilməlidir, əlavə vəsait digər sahəyə yönəldilməlidir:

1. Yeni bina və tikililərin aparılmasına, bitməmiş istehsal təyinatlı qurğuların işə salınmasına;
2. Yeni iş sahələrinin yaradılması üçün layihə axtarış işlərinin xərclərin ödənilməsinə;
3. İnşa edilməkdə olan müəssisələrin tikinti idarə etmə heyətinin saxlanması xərclərinin örtülməsinə;
4. Müəssisənin maşın-avadanlıq parkının təzələnməsi ilə bağlı xərclərin tamamlanmasına;
5. Müəssisə fəaliyyətini həyata keçirən kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılması xərcləri.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsaslı surətdə genişləndirilməsilə əlaqədar olaraq yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq hər iki mənbə hesabına alınmış sərmayələrin müəyyən hissəsi müvəqqəti olaraq iqtisadi təyinatlı uçotlaşdırma, təhlillərin aparılmasında istifadə oluna bilər. Bu şərtlə ki, sərf olunmuş sərmayələr qısa müddət ərzində artıqlaması ilə özünü doğrutsun. Müəssisə tərəfindən alınmış sərmayələr istifadə olunma istiqamətlərinə görə istehsal və qeyri-istehsal sahələrini əhatə edir. İstehsal sahələrinin genişləndirilməsi və müəssisədə əsas fondların səmərəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsi, təkrar istehsal həcmnin artırılması istiqamətində müəssisənin sərəncamında olan sərmayələri aşağıdakı məqsədlərə yönəltməkdə maraqlıdır:

1. Mövcud istehsal güclərinin yenidən qurulması və texnika ilə yenidən silahlandırılması üçün tələb olunan bütün xərclərin ödənilməsi;
2. Fəaliyyətdə olan istehsal-təsərrüfat sahələrinin genişləndirilməsi üçün xərclərin ödənilməsi;
3. Maşın parkının və avadanlığın modernləşdirilməsi üçün xərclərin ödənilməsi;
4. Yeni istehsal binalarının və qurğularının işə salınması və istismarı xərcləri.

Maliyyələşdirmə mənbələrinə görə müəssisə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarından istifadə edir. Kapital qoyuluşlarından istifadənin səmərəliliyi xeyli dərəcədə, onların tərkib hissələrindən asılıdır. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə kapital qoyuluşlarının texnoloji cəhətdən iki istiqamətdə: a) müəssisədaxili təkrar istehsal; b) ərazi müəssisə fəaliyyətinin genişləndirilməsində istifadə olunur. Texnoloji maliyyə quruluşu müəssisə üçün müəyyən bir obyektin inşası xərclərinin tərkibini və ümumi smeta dəyərində onların xüsusi çəkirlərini əks etdirir. Bunu aşağıdakı texniki ardıcılıqla göstərmək mümkündür.

Cədvəl №15.

S/N	Təsərrüfat fəaliyyətinə sərf olunan xərclərin təsnifatı	Dəyəri min man.	Xüsusi çəki %-lə
1	Tikinti quraşdırma işləri ilə əlaqədar çəkilmiş məsrəflər	22,6	40,0
2	Maşın və avadanlığın alınması üçün məsrəflər	20,4	48,0
3	Quraşdırma işləri çəkilən məsrəflər	2,48	0,4
4	Layihə axtarış işlərinə sərf edilən xərclər	1,82	2,2
5	Təsərrüfat fəaliyyətinə çəkilən sair xərclər	1,60	2,8
C	Xərclərin (məsrəflərin) yekunu	48,90	100,0

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə qoyuluşlarının texnoloji istiqamətli quruluşu tərkib elementlərinə görə formalaşdırılır. qoyuluşları müəssisənin əsas istehsal fondlarının istehsalı formaları üzrə onların bölüşdürülməsini ümumi smeta dəyərində hər birinin payını Kapital qoyuluşlarının sahə quruluşu sənaye lükdə xalq təsərrüfatının sahələri üzrə onların bölüşdürülməsi nisbətlerini göstərir. Müəssisə fəaliyyəti sərmayə qoyuluşları ölkənin iqtisadiyyatında son mühüm rol oynayır. Son illərdə kapital qoyuluşlarının əsaslı tikintilərin azadılmasının əsas səbəbləri aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Sənayedə və bütövlükdə ictimai istehsalın azalması;

2. Xalq təsərrüfatı sahələrində müxtəlif səbəblərdən baş verən durğunluq meylləri;

3. Sahələr arası texniki-iqtisadi əlaqələrin pozulması üzündən müəssisələrin ağır iqtisadi vəziyyəti;

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müasir şəraitdə cavab vermək istiqamətində ölkədə sərmayə qoyuluş sahəsində fəallığı canlandırmaq üçün ilk növbədə aşağıdakılar təmin olunmalıdır:

a) Ölkədə iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi;

b) İnflyasiya sürətinin azadılması və ya onu tamamilə ləğv etmək üçün tədbirlər işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək;

v) Vergiyə cəlb olunma qurumlarının təkmilləşdirməsi və vergi qanunvericiliyinə əməl etmək;

q) Xarici kapitalın cəlb olunması üçün müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə etimadın artırılması və xarici əlaqələrin genişləndirilməsi.

İqtisadi mühitin sabitliyi şəraitində müəssisənin istehsal sahələrinə kapital qoyuluşları mərkəzləşdirilmiş qaydada maliyyələşdirilir. Mərkəzləşdirilmiş maliyyələşmə mənbələri aşağıdakı mənbələrdən: 1) dövlət büdcəsindən, 2) ərazi subyektlərinin yerli büdcələrindən, 3) mərkəzləşdirilmiş qeyri-büdcə sərmayə qoyuluşu fondlarından ibarətdir.

Kapital qoyuluşlarının qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri müəssisələr və ayrı-ayrı fiziki şəxslər təşkil edir. Son illərdə kapital qoyuluşlarının qeyri-mərkəzləşdirilmiş qaydada maliyyələşdirilməsi üstünlük təşkil etməkdədir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar müəssisədə mənfəətin əsas hissəsi istehsalın inkişafına yönəldilir. Dünya təcrübəsinə görə müəssisələrin əldə etdiyi mənfəətə görə vergiyə cəlb olunmada xeyli güzəştlər nəzərdə tutulur. Bazar mühitində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsinə sərmayə qoyuluşlarının əsaslandırılmış surətdə planlaşdırılması mühüm və çox mürəkkəb prosesdir. Bu zaman bütün amillər, o cümlədən istehsal prosesində baş verə biləcək gözlənilməz amillər və sərmayə qoyuluşundakı riskin dərəcəsi nəzərə alınmalıdır. Çünki müəssisə üzrə sərmayə qoyuluşu planı düzgün tərtib olunması gələcəkdə ondan səmərəli istifadə edilməsi üçün geniş perspektiv yaratmaqla onun geri qaytarılma müddətini və reallığın əhəmiyyətli dərəcədə artırır, bu da müəssisə fəaliyyətinə xarici inamı artırır.

Müəssisədə iqtisadi münasibətlər çərçivəsində sərmayə qoyuluşlarının iki əsas forması üzrə planlaşdırma aparılır:

1. Portfel quruluşlu sərmayələr planı;
2. Real sərmayələr (kapital qoyuluşları planı).

Portfel sərmayələr planı müəssisələrdə səhmlərin istiqrazların və digər qiymətli kağızların əldə edilməsi və satışının təşkil edilməsi planıdır (bəzən müəssisələrin özləri də səhm buraxırlar).

Real sərmayələr planı isə müəssisənin istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin məqsədə yönü inkişafı üçün tələb olunan sərmayələri əks etdirir və onların tərkibinə daxildir:

1. Əmtəə birjalrı, bazar iqtisadiyyatının digər dinamik və aktiv amili;
2. Fond birjalrı (qiymətli kağızların alqı-satqısı);
3. Beynəlxalq valyuta birjalrı;
4. Fyuçers birjalrı (bu birjalarda müvafiq sövdələşmə aparılır, lakin mal satılmır, daha doğrusu bu birjalarda öhdəliklər və müqavilələr alınıb satılır). Bütün alqı-satqı prosesinin təminatçısı rolunu birjanın hesablaşma palatası işçiləri tərəfindən yerinə yetirir.

5. Əmək birjası-son illərin mühüm iqtisadi yeniliklərindən ibarət olmaqla müəssisə və təşkilatların canlı insan əməyinə olan ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir və onların təşkili ərazi prinsipinə əsaslanır.

Müəssisədə sərmayə qoyuluşunu planlaşdırılmazdan əvvəl ciddi iqtisadi təhlil aparılmalı və onun məqsədə yönüü əsaslandırılmalıdır. Belə ki, müəssisə özünün maliyyə çatışmamazlığını aradan qaldırmaq üçün hansı mənbələrin daha səmərəli olduğunu dəqiq müəyyənəndirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, müəssisənin maliyyə çatışmamazlığını aradan qaldırmaq istiqamətində təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb olunan sərmayə qoyuluşları aşağıdakı hallarda əlverişli sayılır:

1. Müəssisənin sərbəst pul vəsaitlərin çatışmayan hissəsini digər maliyyə mənbələri hesabına doldurulması imkanı mövcud deyilsə;

2. Cəlb edilən sərmayələrin səmərəliyi və ya rentabelliği inflyasiya sürətindən üstün olarsa;

3. Daha rentabelli istehsal və reallaşdırma layihələrinin seçilməsi imkanın mövcudluğu;

4. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində ən az risklə daha çox səmərə təmin olunarsa.

Cəlb edilmiş sərmayələr və kapital qoyuluşları müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsinin və əsaslı tikintinin başlıca maliyyə mənbəyidir. Əsaslı tikinti dedikdə yeni müəssisələrin eləcə də istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı digər obyektlərin genişləndirilməsi, yenidən qurulması və texnika ilə müasir tələblər səviyyəsində silahlandırılması yolu ilə əsas fondların təzələnməsi və təkrar istehsal prosesi başa düşülür. Hər hansı bir obyektin inşasından qabaq onun texniki-iqtisadi sənədlərinin texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Yeni istehsal sahələrinin yaradılmasının texniki-iqtisadi əsaslandırılması ən vacib məsələlərdəndir. Bu zaman tikiləcək obyektin yeri, istehsalın istiqaməti, müxtəlif ehtiyatlarla təminatı, ətraf mühitlə uzlaşma və s. məsələlər əhatəli surətdə araşdırılmalıdır. Genişləndiriləcək və ya yeni istehsal sahələrinin tikintisinin layihələndirilməsi texniki-iqtisadi əsaslandırma ilə yanaşı texniki layihəni və müvafiq iş gizqilərini də əhatə edir. Texniki layihədə iqtisadi, texnoloji və inşaat işləri baş planda və digər smeta sənədlərində əks etdirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar bir çox hallarda texniki-iqtisadi əsaslandırma əvəzinə biznes planlar tərtib edilir. Müəssisənin yeni istehsal sahələrinin əsaslı tikinti idarələri tərəfindən podrat və təsərrüfat üsulları ilə həyata keçirirlər. Podrat üsulun da tikintinin ixtisaslaşdırılmış tikinti təşkilatı, təsərrüfat üsulunda isə müəssisənin özünün tikinti

briqadaların köməyi həyata keçirilməsi müəssisə üçün səmərəlidir, bu halda daxili işçi sərfi artır.

Müəssisələrdə tikinti işlərinin təşkili üçün əsaslı tikinti planı hazırlanır və bütün mərhələlər əlaqələndirilir, onlar aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

1. İstehsal güclərinin və əsas fondların istifadəyə verilməsi mərhələləri onların maliyyə təminatı;
2. Yeni tikinti layihələrinə maliyyə qoyuluşlarının həcmi və tərkibi, cəlb olunma müddətləri;
3. Yeni tikiləcək istehsal sahələrinin və obyektlərin titul siyahıları, onların daxili quruluşu;
4. Yeni tikintiyə aid olan layihə axtarış işlərin planı;
5. Görülməsi nəzərdə tutulan tikinti quraşdırma işləri proqramı və işə salınma mərhələləri;
6. İstehsal, iş sahələrinin genişləndirilməsinə və yeni istehsal güclərinin işə salınması kapital qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyini təyini göstəriciləri və onların davam etmə təşkili.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində normal sahibkarlıq fəaliyyətinin təmin edilməsi, işçilərin peşə və ixtisas hazırlığı, istehsalın səmərəli təşkili, optimal istehsal və təsərrüfat əlaqələrinin yaradılması ilə yanaşı sərmayə qoyuluşunun səmərəliliyindən də asılıdır. Sərmayə qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliyi bütünlükdə xalq təsərrüfatı ayrı-ayrı regionlar, ərazilər və müəssisələr üzrə hesablanır. Bütünlükdə xalq təsərrüfatı və onun subyektləri üzrə sərmayələrin səmərəliyi aşağıdakı düsturla hesablanması daha önəmlidir:

$$S_{xt} = \frac{\Delta D}{K}$$

burada ΔD -gəlirin məcmu artımı; K -həmin artıma səbəb olmuş kapital qoyuluşlarıdır. Nəzərdə tutulmuş səmərəlilik səviyyəsi normativ səmərəlilik əmsali ilə müqayisə edilir. Bazara daha çox məhsul çıxarmaq məqsədilə istehsal təsərrüfatı sahələri üzrə sərmayələrin qoyuluşu səmərəli hesab olunur. Fəaliyyətdə olan ayrıca bir müəssisə üzrə təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilən sərmayə qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$S_m = \frac{\Delta M}{K}$$

burada ΔM -müəssisə fəaliyyətinə sərmayə qoyuluşu hesabına mənfəət kütləsini əlavə artımı göstəricisi, K - kapital qoyuluşunun miqdarıdır.

Əgər $S_m \geq E$ vəziyyətində olarsa müəssisə fəaliyyətinə cəlb edilmiş sərmayə qoyuluşu səmərəli hesab olunur və bu istiqamətdə təkmilləşdirmə vacibdir.

Müəssisə üçün səmərəli sərmayə variantları seçilərkən sərf olunmuş xərclər əsas götürülür. Bu xərclərin minimumuna uyğun gələn variantı daha etibarlı sayılmaqla onu etalon kimi tətbiq etmək olar;

$$Yəni: Z_k = C_x + EK \rightarrow \text{minimum}$$

burada Z -variantlar üzrə məhsulun maya dəyəridir. Kapital qoyuluşlarının müqayisə olunan variantların həcminə görə müxtəlifdir. Əgər müəssisə sərmayə qoyuluşlarından istifadə etmişdirsə, onun alınması ilə bağlı cari xərclər isə vaxta görə dəyişilirsə onda gələcək işlərin xərclərin kəmiyyəti cari dövrə uyğunlaşdırılır. Bunun üçün çəkilən xərclər əmsalından istifadə edilir,

$$y_{eni} = V = \frac{t}{(1 + Ex)^m}$$

t – sərmayələrdən istifadə müddəti (ay, il);

Ex – müxtəlif vaxtlarda alınmış sərmayələrə çəkilən xərclərin sonucu sərmayə qoyuluşuna çəkilən xərclərə uyğunlaşdırılması normativi. Başqa sözlə həmin xərclər yatlar diskont norması adlandırılır və onun səviyyəsi bəzi hallarda inflyasiya səviyyəsindən qazanılmış minimal mənfəət normasından və qiymətləndirmə sahəsində mövcud olan risklərdən asılıdır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə sərmayə qoyuluşunun mərhələlər üzrə aparılması məqsədə uyğundur, bu halda sərmayəyə nəzarət daha güclüdür və o, aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Müəssisədə elmi texniki yeniliklərə əsaslanan dəyişikliyin vaxtında, keyfiyyətli təşkili və aparılması;

2. Əsas fondların aktiv hissəsinin payının artırılması və texnoloji sahədə texniki-tərəqqinin nəticələrinin yüksəldilməsi və istifadənin təmin olunması;

3. Maddi və maliyyə ehtiyatlarına qənaət edən texnoloqiyalardan istifadənin genişləndirilməsi;

4. Müəssisə fəaliyyətinə sərmayə qoyuluşunun artdığı dövrdə maliyyə axınlarının optimallaşdırılması, əsas məqsədlərə daha uyğun sərmayə növünün seçilməsi.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə sərmayə qoyuluşu onun tabe olduğu yuxarı idarəetmə təşkilatı tərəfindən aparıla bilər. Müəssisə məhsullarına digər ölkələrin maraq dairəsinə uyğunluğu istər rəsmi dövlət maliyyə mənbələri hesabına, istərsə də həmin ölkənin iş adamlarının sərbəst maliyyə vəsaitləri cəlb edilə bilər. Bu halda istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində qarşılıqlı maraqlar özündə əks etdirən iki və ya çoxtərəfli müqavilələr vasitəsilə sənədləşdirmə aparılır.

8.4. Müəssisə fəaliyyətində sərmayə qoyuluşu siyasətinin aparılma xüsusiyyətləri.

Bazar münasibətlərinə istiqamətlənən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə sərmayə qoyuluşu ilə bağlı çətinliklər həmin fəaliyyət sahəsində kifayət qədər normativ qanunların olmaması üzündən disproporsiyaların pozulmasıdır. Müasir şəraitdə sərmayə qoyuluşu ilə əlaqədar aparılan iqtisadi əsaslandırma müəssisənin digər hesabları ilə yanaşı aşağıdakı faktiki məlumatlardan istifadə edilir:

- Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında arayış;
- İstehsalın faktiki inkişaf səviyyəsi haqqında məlumatlar və perspektivdə nəzərdə tutulan istiqamətlər;
- Müəssisənin iş sahələrində iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri, istehsal və xidmət sahələri üzrə faktiki göstəricilər.

Qeyri-obyektiv səbəblərdən müəssisələrin maliyyə vəziyyətin pisləşməsi haqqında məlumatların meydana gəlməsi və həmin faktların həqiqətə uyğun olub-olmasını yoxlamadan təsərrüfat-istehsal sahələrinin maliyyələşdirilməsi qeyri-məqsədə uyğundur. Nəticədə süni surətdə yaradılan maliyyə çatışmamazlığı müəssisənin istehsal fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə sərmayə sahibi müxtəlif şərtlər irəli sürməklə əlavə ödəniş tələb edirlər. Belə bir vəziyyətdə sərmayə sahibkarlığı ilə məşğul olanlar müəssisənin çətin maliyyə vəziyyətindən istifadə etməklə daha yüksək faizlə kredit verirlər. Yüksək faiz dərəcələrini ödəyə bilməyən müəssisələr dövlət və qeyri-dövlət tabeliyində olan bank təşkilatlarının maliyyə şərtlərinə dözə bilməyərək, fəaliyyətlərini dayandırmaq məcburiyyətində qalırlar.

Əsaslı tikintinin quruluş göstəriciləri (%-lə)

Cədvəl №16

İqtisadi göstəricilər	2001	2002	2003	2004
Əsas kapital qoyuluşları – cəmi:	76	90	82	93
O cümlədən: sənaye sahələri	67	89	85	98
İstehsal təyinatlı sahələr	89	91	77	85
Görülən işin həcmi (min man.)	276	394	526	692
Qeyri–istehsal təyinatlı sahələr	1,4	2,0	2,42	3,28

Sahibkarlıq baxımından sərmayə qoyuluşunun müəssisənin əsas kapitalın ümumi həcmnin aşağı düşməsilə yanaşı qeyri–istehsal təyinatlı sahələrə sərmayə qoyuluşu həcmi azalır, bu öz növbəsində ümumi büdcə vəsaitlərindən gərgin iş recimində istifadə olunmasını tələb edir. Digər tərəfdən çox ola bilərki, sahənin maliyyə vəziyyətinin hədsiz sürətdə zəif olmasını nəzərə alan bank təşkilatı həmin sahəyə aid olan müəssisəni maliyyələşdirilməsindən imtina etsin. Sosial sahələrdə, yaşayış evlərinin və digər obyektlərin tikilməsi həcmünün aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri sahənin maliyyələşdirmə səviyyənin pis olması, vergi üzrə ödəmələri həddən çox olmasıdır. Bütün bunlar müəssisə tərəfindən dövlət büdcəsindən alınmış kreditlərin vaxtında qaytarılmaması müəssisənin işçiləri üçün mənzil tikintisinin tələb olunan səviyyədə maliyyələşdirilməməsi və ipoteka kredit sisteminin zəif inkişaf etməsi üzündən baş verir.

**Mülkiyyət növləri üzrə sərmayə
qoyuluşları (ilin axırına %-lə)**

Cədvəl №17.

	2001	2002	2003	2004
Bütün mülkiyyət növlərinə aid olan müəssisələr və təşkilatlar, o cümlədən:	100	100	100	100
Dövlət mülkiyyəti	32	31	27	24
Bələdiyyə	8	6	5	6
Özəl və fərdi	18	14	16	19
Qarışıq, müştərək	42	49	52	51

Müəssisənin sərmayə siyasətinin təşkil edilməsi dövlətin ümumi sərmayə fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi aparılır. Dövlətin sərmayə qoyuluşu strateqiyası bir neçə mərhələdən ibarət olmaqla iqtisadi şəraiti nəzərə almaqla aşağıdakı amillərə üstünlük verilir:

1. Sərmayə qoyuluşunun aşağı salınması;
2. Büdcə kəsirinin azadılması, inflyasiya mənbələrin hesabına onun ödənilməsi və istehsalə sərmayə qoymaq istəyənlərin maraqların tam müdafiyyə olunması;
3. Fiziki şəxslərin sərmayələri hesabına qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondların yaradılması.

Dövlət sərmayə qoyuluşu siyasətinin başlıca zəif cəhəti sərmayə qoyuluşu məqsədilə edilən büdcə xərcləri kifayət qədər yaxşı müdafiə olunmasıdır. Bu xərclərin maliyyələşdirilməsi bir neçə səbəbdən qalıq prinsipilə əsasən aparılır, bu isə ona gətirib çıxarır ki, sərmayə sahəsində kredit borcları ildən ilə artır və buna görə də

olmaqdır. Bir sıra hallarda müəssisə maliyyə vəziyyəti tarazlaşdırmaq üçün konversiya edilən istiqraz kağızlarından istifadə edirlər. Həmin növ qiymətli kağızlar hüquqi və fiziki şəxslərə satılmaqla bərabər, digər üçün iqtisadi cəhətdən daha sərfəli sayılan müəssisə kağızlara dəyişdirilə bilər.

Müəssisənin sərmayəci tərəfdaşları dəyişən konversiya edilən kağızların sahibləri kimi səhm və istiqraz vərəgələri maliyyə-kredit bazarları arasında balanslaşdırıla bilər. Göstərilən balanslaşdırılma yalnız müəssisə üçün məqbul sayılan iqtisadi şəraitdə aparılmalıdır. Digər tərəfdən bazarlar üzrə balanslaşdırma bir növ müəssisənin maliyyə-kredit durumunun vaxtaşırı inventarizasiyası sayılmaqla maddi-dəyərlilərinin səfərbər edilməsində güclü vasitədir. Müəssisənin maliyyə çatışmamazlığını aradan qaldırmaq məqsədilə dövrüyyəyə buraxılan istiqraz vərəgələri və müxtəlif növ səhmlərin alıcıları bir qayda olaraq möhkəm təminatlı səhmlərin alqı-satqısına daha çox üstünlük verir. Müəssisədə maliyyə çatışmamazlığı şəraitində, daxili ehtiyaclarını daha geniş təmin edən daha etibarlı istiqraz növlərindən istifadəyə üstünlük verilməlidir.

Müəssisənin maliyyə-pul təminatını gücləndirmək istiqamətində istifadə etdiyi istiqraz kağızları bazarı çox müxtəlifdir. Emitent formalarından asılı olar dövlət, municipal, səhmdar cəmiyyətləri və xarici iş adamlarının müxtəlif növ qiymətli kağızlar buraxmaq səlahiyyətləri vardır. Bu, bazar münasibətlərindən irəli gəlsə də müvafiq dövlət maliyyə institutları tərəfindən tənzimlənməlidir.

9.2. Müəssisənin səhmləri və onların gəlirliyinin təyin edilməsi.

İş sahələrini və təsərrüfat fəaliyyətini zəruri miqdar-da maliyyə vəsaitləri ilə təmin etmək istiqamətində dövrüyyəyə buraxılan səhmlər qiymətli kağızlar qrupuna daxildir. Onlar səhmdar cəmiyyəti və ya müəssisənin özü tərəfindən buraxılır və səhmdar cəmiyyətinin, müəssisənin nizamnamə kapitalının və müəssisə mülkiyyətinin bir hissəsi kimi çıxış edir. Müəssisənin iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinin yüksək gəlirlilik göstəriciləri əlavə maliyyə ehtiyatları yaratmaq istiqamətində digər müəssisələrin dövrüyyəyə buraxdığı səhmlərin alınmasına və lazım gəldikdə onları reallaşdırmaq yolu ilə özünün maliyyə təminatını həyata keçirir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması məqsədilə, kənar təşkilatların dövrüyyə buraxdığı səhmlərin alqı-satqısı düzgün təşkil olunduqda əlavə olaraq xeyli maliyyə vəsaiti əldə etmək mümkündür.

Müəssisə tərəfindən alqı-satqı əməliyyatları aparmaq üçün maliyyə bazarına çıxarılan səhmlərin aşağıdakı formaları iştirak edir:

1. Yeni səhmdar cəmiyyətinin yaradılması və onların səhmlərinin yaradıcıları arasında yerləşdirilməsi;
2. Dövlət və munisipal müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesində ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxs qismində bütün proseslərdə iştirak etmək;
3. Səhmdar cəmiyyətin idarə etməsi prosesində mütəşəkkil surətdə iştirak etmək;

4. Hər hansı bir səbəbdən səhmdar cəmiyyəti fəaliyyətini dayadıqda onun aktivlərinin bir hissəsi cəmiyyətin tərəfdaşları tərəfindən alınması;

5. Müəssisə tərəfindən yeni yaradılan səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin alınmasını təşkil etmək.

Səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyət dairəsi genişdir və onlar əsasən səhmlər üzrə təşkil olunur. Bunlara müxtəlif fəaliyyətlə məşğul olan birjalar, banklar, sərmayə fondları və maliyyə bazarında iştirak edən şirkətlər daxildir.

Səhmdarların istifadə etdikləri səhmlər hüquq baxımından sadə və imtiyazlı səhmlərə bölünür. Sadə formalı səhmlərə malik olan səhm sahibi onların ümumi iclasında iştirak etməklə gəlirlərin bölünməsinə bilavasitə tam hüquqlu iştirakçı kimi çıxış edir. İmtiyazlı səhm sahibləri əmanətlər üzrə dividendləri ödəyəndən sonra yerdə qalan məbləğin bölgüsündə önəmli hüquqa malikdir. Dividendlərin miqdarı hər bir sadə səhm üzrə səhmdar cəmiyyəti üzvləri tərəfindən təyin edilir və onun məbləği cəmiyyətin maliyyə fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olaraq, artı və ya əksilə bilər.

İmtiyazlı səhm sahibləri—sadə səhm sahiblərindən fərqli olaraq zəmanətli dividend almaq hüququna malikdirlər və səhm sahiblərinə düşən nisbətən qazanılmış gəlirin bölgüsündə bilavasitə iştirak edirlər. Səhm sahiblərinə veriləcək dividendin həcmi imtiyazlı səhmlər üzrə onun ilkin mərhələsində təyin edilir. Səhmdar cəmiyyətinin ümumi yığıncağının qərarı ilə imtiyazlı səhmlərə konversiya edilməklə sadə formalı səhmlərə çevrilə bilər.

Müəssisə tərəfindən döviyyəyə buraxılan səhmlər adlı və təqdim edənə növlərinə bölünürlər. Bir qayda olaraq adlı səhmlər məxsus olduğu hüququ və fiziki şəxs

haqqında yetkin məlumatlar göstərilməklə onu verən müəssisənin reyestlər kitabında saxlanır və onun toxunulmazlığı bütün hüquqi qanunlarla qorunur.

Maliyyə bazarında bu tipdən olan qiymətli kağızların satılma qabiliyyəti çox yüksəkdir, onun əldən-ələ keçməsi ancaq iki nəfər arasında alqı-satqı müqaviləsi üzrə adlı səhmlərin qiyməti razılaşdırılır. Adlı səhm sahibləri dəyişərkən heç bir sərt qoyulmur və sahibkarların dəyişməsilə əlaqədar aparılan əməliyyatlar nisbətən sadələşdirilmiş formada həyata keçirilir.

Müəssisənin maliyyə bazarlarında davamlı iştirakını təmin etmək məqsədi ilə iqtisadi xidmət sahələrində satış bazarlarına çıxarılan səhmlər əvvəlcədən təsnifatlaşdırılır. Bunun üçün müəssisənin maliyyə bazarlarına çıxardığı səhmlər satılma qabiliyyəti nəzərə alınmaqla yüksək və aşağı qiymətli səhmlər dəqiqləşdirilir. Səhm qiymətlərinin düzgün müəyyən edilməsi sərmayə qoyuluşları üzrə ixtisaslaşan fiziki və hüquqi şəxslər üçün çox vacibdir. Həmin faktora əsaslanmaqla səhm sahibləri özlərinin gələcək maliyyə-kredit fəaliyyətini müəyyən etməklə, onu iqtisadi cəhətdən əsaslandırırlar.

Satın alınacaq səhmlərin gəlirliyi iki faktorla təyin edilir; səhmdar cəmiyyətin gəlirinin bölüşdürülməsi prosesində öz hissəsini almaq və fond satış bazarlarında onların ilkin alış qiymətindən yüksək qiymətə satmaq və ya özündən daha dəyərli qiymətli kağızlara dəyişdirilmək ehtimalını müəyyən etmək. Səhm sahiblərinə verilən dividendlər onlara maliyyə bazarlarında iştiraklarına görə verilən gəlirin bir hissəsidir. Başqa sözlə bu səhm sahiblərinə səhmlərin satışı və alışı ilə bağlı olaraq bilavasitə məruz qaldıqları risklərə görə verilən mükafatdır.

10. Müəssisənin kredit müqavilələri və onların sənədləşdirilməsi.

10.1. Kreditin alınması üçün sənədlər və onların təsnifatı.

Kredit verilməsi üçün hər bankın özünün tələb olunan sənədlər siyahısı mövcuddur. Həmin sənədlər hər bir bank təşkilatının nizamnaməsindən asılı olmaqla, aşağıdakı əməliyyatların həyata keçirilməsini tələb edir:

1. Kreditin verilməsi barədə potensial borc alanın rəsmi məktub-ərizəsi. Adətən bu müraciət müəssisənin firma blankında yazılır və bankın rəhbərliyinə ünvanlanır. Məktubun mətnində istənilən məbləğ, kreditin növü, onun təyinatı, kreditdən istifadə müddəti, bəzi hallarda arzulanan faiz dərəcəsi və bank müəssisəsinə təklif olunan girovun xassələri qısa olaraq göstərilir.

2. Texniki-maliyyə cəhətdən əsaslandırma, yəni layihənin biznes planı. Texniki-maliyyə cəhətdən əsaslandırmanı təhlil edərkən, aşağıdakılara fikir vermək lazımdır:

a) əgər kredit mal dövriyyəsi üçün verilirsə;

b) əmtəənin satış bazarlarında reallaşdırma dövrü əsas götürülür.

3. Satış bazarlarında müəssisənin istehsalı olan əmtəələrə verilən son satış qiymətlərinin formal olaraq yüksək göstərilməsi;

4. Kredit layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar istehsal xərclərinin azaldılması. Bu azaltmalar layihə ilə əlaqədar bütün sahələrdə: alınmış mallardan başlayaraq, nəqliyyat xərcləri və işçilərin əmək haqqınadək göstərilə

bilər. Həddindən artıq güzəştli qiymətlər müştəri ilə tərəfdaşın əlbir olmalarından şübhələnməyə əsas verir;

5. Layihəni həyata keçirilməsini təmin edən müqavilələr. Bu halda, müştəri banka ancaq təchiz edilən, aparılması tikinti-quraşdırma, yaxud avadanlığın təchizi ilə əlaqədar əsas layihələri deyil, həm də köməkçi sahələrə aid, yəni nəqliyyat, mühafizə, göndərmə, saxlama, sığorta haqqında müqavilələri təqdim etməlidir.

6. Borc alanın cari ildə maliyyə vəziyyəti barədə məlumatlar. Müştərinin maliyyə hesabatı vergi orqanlarına təqdim etdiyi hesabatlar və xüsusi hesabatlar yəni, pul vəsaitlərinin həcmi və xassələrini əks etdirən bank hesabından çıxarışlar, cari və ötən ilin mühasibat balansları müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində gəlir və ziyana dair məlumatlar nəzərdə tutulur.

7. Kredit layihəsinin təhlilində kredit müqaviləsini təmin edən sənədlərin yoxlanması sonuncu mərhələdir. Sənədləşdirmə prosesində ən mürəkkəb əməliyyatlar daşınmaz əmlakla bağlıdır. Bu hallarda bank təşkilatı tərəfindən aşağıdakıları yoxlamaq lazımdır:

a) təqdim edilən obyektin həqiqətən də borc alana, yaxud onun zamanətçisinə məxsus olduğunu təyin etmək;

b) müəssisəyə, təşkilata məxsus olan əmlakın başqa bankda girov qoyulub-qoyulmaması. Həm də onu nəzərə almaq lazımdır ki, daşınmaz əmlakla bağlı bütün müqavilələr dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra etibarlıdır. Tərəflər arasında bağlanan girov müqavilələri notarial qaydada təsdiq edilməlidir.

Müəssisə ilə bank təşkilatı arasında qarşılıqlı etimad əsasında mövcud əlaqələrin uzunmüddətli olması, onların üzərinə götürdükləri müqavilə şərtlərinə ardıcıl surətdə əməl olunması şəraitində reallaşdırıla bilər. İqtisadi münasibətlər dairəsində fəaliyyət göstərən sənaye müəs-

sisəsi artıq bu gün bazarın istənilən səmtində istehsal kommersiya işlərinin pula olan tələbatı bank krediti hesabına təmin edilir. Borc müqaviləsinin əsas (predmeti) təsərrüfat fəaliyyəti üçün pul-maliyyə vəsaitləri çatışmadıqda bank kreditinin alınmasıdır. Kredit müqaviləsinə görə, bank və ya digər kredit təşkilatları müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş məbləğdə müəyyən şərtlərlə pul vəsaitinin borcluya verilməsini öhdəsinə götürür, borclu isə alınmış pul məbləğini qaytarmasını və ondan istifadəyə görə faiz ödəməsini öhdəsinə götürür.

Kredit müqaviləsi məcburi qaydada yazılı şəkildə bağlanmalı, tərəflərin qarşılıqlı iradəsinə əsasən həm kreditor, həm də borclu tərəfindən imzalanmalıdır. Kredit müqaviləsinin tərəfləri üzərinə düşən vəzifələr qanunda dəqiq müəyyən edilib. Bu, Azərbaycan Respublikası Milli Bankın lisenziyasını almış bank və ya kredit təşkilatı olmaqla, borc verənlə borc alan arasında borclanma və borc qaytarma şərtlərini müqavilə formasında sənədləşdirməsidir. Müəssisə ilə bank təşkilatı arasında bağlanmış müqavilənin obyektı pul vəsaitidir.

Kredit əməliyyatlarında tərtib olunan müqavilənin tərəfləri, kreditor və borclu sayılır. Kredit alınma (verilmə) əməliyyatlarına bağlamazdan əvvəl tərəflər aşağıdakı təşkilatı və hüquqi məsələlərə aydınlıq gətirməlidirdər, bunlara əsasən aşağıdakılar daxildir:

- a) kredit müqaviləsinin predmeti (əşyası);
- b) müqavilənin obyektı;
- v) kreditin müddəti və məbləği;
- q) kreditin verilmə və ödəmə qaydaları;
- d) qarşılıqlı öhdəliklər, müqavilənin şərtlərinin icra olunmamasına görə məsuliyyət;

e) borclu tərəfindən kreditin vaxtında qaytarılması, kredit üzrə faizlərin ödənilməsi üçün öhdəliklərin icrasının təmin edilmə üsulları;

j) verilmiş kreditin təminatının və məqsədli istifadəsinin yoxlama üsulları və formaları;

i) kredit müqaviləsi üzrə iddiaların qaldırılması, onlara baxılma qaydası və icra şərtləri.

Bank təşkilatı ilə müəssisə arasında bağlanmış kredit müqaviləsi həmişə əvəzli olur. Kreditdən istifadəyə görə müəssisə bank təşkilatı ilə razılaşdırılmış səviyyədə faiz ödəməyi öhdəsinə götürür. Müəssisə tərəfindən ödəniş faizlə ölçülür və müqavilə ilə müəyyən edilir. Banklar və bank fəaliyyəti haqqında Qanunun müvafiq maddəsinə əsasən faiz dərəcələri birtərəfli qaydada dəyişdirilə bilməz. Kredit müqaviləsinin ən mühüm xüsusiyyəti onun konkret müddətə bağlanmasıdır. Kredit müqaviləsinin tərtib olunma zərurətindən, onun məbləğindən və qarşılıqlı öhdəliklərdən asılı olaraq maliyyə vəsaitləri qısa müddətə yəni 3 aydan 12 ayadək və bir ildən daha çox müddətə verilən kredit formalarından geniş istifadə olunur.

Kredit maliyyə vəsaitini müqavilə öhdəliklərində göstərilən müddətlərdə kredit sahibinə (bank təşkilatına) vaxtında və tam həcmdə ödəməsinə görə müəssisə əmlak məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Bank təşkilatından kredit almış müəssisə kreditləşmə intizamını pozduğu üçün aşağıdakı hallarda əmlak və digər maddi dəyərlilərdən ibarət əşyalar daxil olmaqla iqtisadi-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilə bilər:

- Müəssisə qəsdən kredit ödənilməsindən yayınarsa və ya onun ödənilməsindən imtina edirsə;

- Borclu öhdəsinə götürdüyü borcu təklif olunmuş vaxtda və müəyyən olunmuş kəmiyyətdə bilərəkdən qaytarmadıqda;

- Kredit müqaviləsi şərtlərini müntəzəm surətdə pozduqda və alınmış maliyyə vəsaitlərini öz təyinatı üzrə istifadə olunmadıqda;

Bank təşkilatından alınmış kreditlər üzrə borclu isə aşağıdakı vəzifələri daşıyır:

- alınmış krediti vaxtında qaytarmaq;
- kreditdən istifadəyə görə banka faizləri ödəmək;
- kreditin məqsədli təyinatına riayət etmək;
- kreditləşmənin bütün müddəti ərzində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi təminatını vermək;
- bank nəzarətindən boyun qaçırmamaq.

Müəssisə həmin öhdəliklərini pozduğu halda, borclunun məsuliyyəti gecikdirilmiş kredit üzrə yüksək faizlərin hesablanması ilə bağlı olan əlavə pulun ödənilməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, alınmış vəsaitlərin təyinatından kənar məqsədlərə istifadə olunması üçün kredit müqaviləsində xüsusi məsuliyyət növləri və dərəcələri nəzərdə tutula bilər.

10.2. Kredit münasibətləri sahəsində daha çox rast gəlinən hüquqi-iqtisadi pozuntular.

Kredit-müvafiq müqavilədə nəzərdə tutulmuş miqdarda və şərtlərlə bank və digər kredit təşkilatı (kreditör) tərəfindən borcluya verilən pul vəsaitidir. Kredit müqaviləsinə görə, borclu alınmış vəsaiti müəyyən olunmuş müddət ərzində faizlə kredit sahibinə qaytarmalıdır. Borc müqaviləsi əmtəə krediti, işlərin görülməsi, xidmət göstərilməsi haqqında razılıq əldə olunduqda bağlanıla bilər. Bu zaman borclu alınmış

əmtəələrin, görülmüş iş və ya göstərilmiş xidmətin dəyərini müəyyən olunmuş müddət ərzində kreditdən istifadə faizlə birlikdə ödəyirlər.

Müəssisəyə bəzən güzəştli şərtlərlə kredit o vaxt verilir ki, kredit verən tərəf müvafiq normativ-hüquqi aktlara əsasən, güzəşt edilməsini şərtləndirən maliyyə durumunda və ya cəmiyyətində qeydiyyatdadır.

Müəssisə tərəfindən alınmış kreditdən təyinatı üzrə istifadə edilməməsi əlaməti müşahidə edildikdə krediti verən bank təşkilatı onun geri qaytarılması haqqında sərəncam vermək hüququna malikdir. Məqsədli dövlət krediti, bir qayda olaraq, konkret məqsədlərlə istifadə edilməsi üçün verilir. Bu kredit dövlət büdcə orqanları tərəfindən verilir və onun istifadəsinə nəzarəti müvafiq maliyyə orqanları həyata keçirirlər. Kreditin təyinatı üzrə istifadə edilməməsi, onların üzərində müəyyənləşdirilmiş şərtlərin ziddinə sərəncam verilməsindən, habelə maddi fayda əldə etmək məqsədilə, onların istifadəsində gecikmələrə, fasilələrə yol verilməsindən ibarət ola bilər. İstənilən halda, bu hərəkətlər mülkiyyət əleyhinə cinayəti və ya vəzifə cinayətini təşkil etməməlidir. Dövlət büdcəsindən verilən subvensiya, subsidiya və dotasiyalar məqsədli xassə daşısa da, məqsədli dövlət krediti hesab olunmur və onun verilməsi şərtləri adidir.

Məhkəmənin müvafiq qərarına əsasən, təşkilat rəhbərinin və ya vətəndaşın kreditör borclarını, yaxud qiymətli kağızları ödəməkdən qəsdən yayınması bu cinayətin obyektiv cəhətini təşkil edir. Cinayət maddi tərkibidir və xeyli miqdarda ziyanın vurulduğu andan başlayır. Göstərilən əməllərin kütləvi miqdarda ziyan vurmaqla törədilməsi cinayətin ağırlaşdırıcı halıdır.

Kredit-maliyyə fəaliyyəti dairəsində müəssisə, təşkilat tərəfindən baş verən əməl həm hərəkətlə, həm də hərəkətsizliklə törədilə bilər. Hərəkətsizlik-normativ hüquqi aktlardan və ya müqavilələrdən irəli gələn kredit borclarının, yaxud qiymətli kağızların ödənilməməsində ifadə olunur. Kreditor borcu-borclunun kreditör qarşısında ödənilməmiş, yaxud müddəti uzadılmış ödəmə öhdəliyidir. Məhkəmə öz qərarı ilə, bu öhdəliyin icra olunmasını tələb edə bilər.

Müəssisə və təşkilatın üzərinə götürdüyü kredit öhdəliyini yerinə yetirməkdən yayınmanın qəsdən olması məhkəmə tərəfindən işin bütün halları və xüsusən, borclunun öz borcunu ödəmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik olma imkanını müəyyən edir. Kredit alanın qanunsuz əməlləri və kreditləri vaxtında üzürlü səbəblərdən ödəyə bilməmək faktları nəzərə almaqla müəyyən olunur. Müxtəlif növ borcların ödənilməsinin məhkəmə tərəfindən müəyyən olunmuş ardıcılığına riayət edilməsi, borclunun kreditora qarşı repressiv tələblər irəli sürməsi, məhkəmə qaydasında müvafiq iddia tələblərinin araya çıxması kreditör borclarının ödənilməsindən yayınma hesab olunmur. Yayınma dedikdə, qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı ilə hüquqi şəxsin üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməməsi başa düşülməlidir. Borclunun yayındığı vəzifələr, xüsusən də qaytarılmamış vəsaitlərin məbləği, ödənişin ödənilmədiyinə görə cərimələr və s. məhkəmə qərarından kənara çıxmaqla və ya onun geniş təfsiri ilə müəyyən oluna bilməz.

Hüquqi və fiziki şəxslərə verilmiş kreditlərin vaxtında qaytarılmaması üçün müddətli qanun pozuntusudur. Onun başlanma anı-qəsdən yayınma hesab olunan

hərəkətsizlik, yaxud belə yayınmaya vasitə olan hərəkətdir. Motiv və məqsədlər kreditlərin vaxtında qaytarılmamasının maliyyə vasitəsilə cəzalandırılması üçün əsas verici tərkibinin zəruri ünsürü hesab edilmir. Çünki bu halda, təqsirkar şəxs krediti əvəzsiz olaraq öz mülkiyyətinə keçirmək məqsədi güdmür. Belə məqsədin mövcudluğu, kreditə götürülmüş vəsaitin gec də olsa, tam həcmdə qaytarılmasına təminat verir.

Sahibkarların qanuna zidd hərəkətləri, əsasən kreditlərin qanunsuz olaraq alınmasından və sonra geri qaytarılmasından ibarət olur. Kreditin qeyri-qanuni alınması, bir qayda olaraq, aşağıdakı üsullarla edilir:

- 1) kredit alıb mənimsəmək niyyəti ilə «etibarlı» şəxslərin adına saxta firmalar təsis edilir;
- 2) kredit müqavilələri bağlanarkən, maliyyə cəhətdən ödəmə qabiliyyətinə malik olma barədə saxta sənədlər, həqiqətə uyğun olmayan biznes-planlar, qarşıdakı sərmayə qoyuluşunu «əsaslandırان» texniki-iqtisadi sənədlər hazırlanır;
- 3) bağlanmış müqavilələrlə əlaqədar, kredit alınmasının zəruriliyini təsdiq edən saxta sənədlər təqdim edilir;
- 4) güzəştli şərtlərlə, yaxud məqsədli dövlət kreditini almaq hüququna malik olma barədə saxta sənəd əldə edilir;

5) keyfiyyətsiz əmlak, özünə məxsus olmayan, yaxud artıq girov qoyulmuş əmlak təkrar girov qoyulur;

6) bank işçiləri bilərəkdən maliyyə normativlərini, kreditlərin qaytarılma tələblərini pozmağa vadar edilir.

Dövlətin, müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin qorunub-saxlanması istiqamətində müvafiq qanun pozuntularına imkan verməmək üçün bütün iqtisadi xidmət bölmələri qarşılıqlı ehtimad və təkrar nəzarət qaydasında fəaliyyət göstərməlidirlər.

11. Müəssisədə pul hesablaşmalarının təşkili formaları və idarə edilməsi prinsipləri.

11.1. Hesablaşmaların növü və formaları.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisənin maliyyə-təsərrüfat dairəsində həm daxili istehsal, iş və xidmət sahələri arasında, həm də müəssisələr arasındakı təsərrüfat əlaqələri üzrə hesablaşmalar həyata keçirilir. Müəssisənin daxili hesablaşmalarına işçilərə əmək haqqının ödənilməsi və səhm sahiblərinə növbəti dividendlərin verilməsi ilə bağlı əməliyyatlar daxildir. Təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərkən, müəssisələr həm müəssisədaxili, həm də ondan kənarda pul hesablaşmaları apararaq zərurəti ilə rastlaşırlar. Daxili hesablaşmalar işçilərə əmək haqqının və səhm sahiblərinə dividendlərin ödənilməsi ilə bağlı yerinə yetirilən əməliyyatlardan ibarətdir.

Xarici hesablaşmalar məhsul göndərilməsi, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlər göstərilməsi, xammal və materialların alınması, vergilərin ödənilməsi, büdcədən-kənar fondlara ödəmələr, kreditin alınması və qaytarılması ilə əlaqədar qarşılıqlı maliyyə münasibətləri ilə bağlıdır. İqtisadi cəhətdən müstəqil fəaliyyət göstərən müəssisənin müxtəlif təşkilatlarla və müəssisələrlə hesablaşmalarını iki qrupa bölmək olar:

1. Mal əməliyyatları üzrə ödəmələr-malların hərəkəti, malgöndərənlərlə podratçılarla, sifarişçilərlə və komissionerlərlə bağlı əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar.

2. Qeyri-material əməliyyatları üzrə hesablaşmalara yalnız malların hərəkəti ilə deyil, pul vəsaitlərinin hərəkəti, büdcə və büdcədən-kənar fondlarla, təsisçilərlə, səhmdarlarla, təbəci şəxslərlə, səlahiyyətli və maddi

məsul şəxslərin bank kredit təşkilatları ilə aparılan əməliyyatlar daxildir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini təmin edən mal əməliyyatları üzrə hesablaşmalar aşağıdakı ödəmə formalarında keçirilir:

- a) Ödəmə (tədiyyə) tapşırıqları;
- b) Planda nəzərdə tutulmuş ödəmələr (tədiyyələr);
- v) Tədiyyə-tələb tapşırıqları;
- q) Akkreditivlər;
- d) Hesablaşma qəbzləri;
- e) Qarşılıqlı tələblərin ödənilməsi;
- j) Veksellər;

Müəssisədə istehsalat təsərrüfat fəaliyyəti üzrə malların qarşılıqlı hərəkəti (mübadilə əməliyyatları) qeyri-mal əməliyyatları üzrə hesablaşmalar yalnız tədiyyə (ödəmə) tapşırıqlarının vasitəsilə yerinə yetirilir.

Hesablaşmaların nəgd və nəgdsiz formaları vasitəsilə müəssisə özünün aidiyyəti maliyyə məsələlərini tənzimləyir. Şirkətdaxili və bəzi xarici hesablaşmalar yalnız müəssisənin xəzinəsi vasitəsilə kiçik həcmdə olmaqla nəgd pulla həyata keçirilə bilər. Müəssisənin hüquqi şəxslərlə nəgd hesablaşmaları müəyyən kəmiyyətə aid olan məbləğlərlə məhdudlaşdırıla bilər.

Xarici hesablaşmalar bir qayda olaraq nəgdsiz formada həyata keçirilir. Belə hesablaşmalarda vasitəçi rolunda kommersiya bankı çıxış edir. Bu məqsədlə müəssisələr kommersiya banklarında tərəflər arasında əməliyyatlar aparmaq üçün aşağıdakı hesablar açırırlar:

1. Haqq-hesab üçün hesablar-müəssisələrin sərəncamı ilə cari ödəmələrin həyata keçirilməsi və müəssisənin ünvanına pul vəsaitlərinin daxil olmasının təsdiqlənməsi nəzərdə tutulur. Müxtəlif kommersiya bankları tərəfindən müəssisələrin adına açılan bu hesabların

məbləği qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmayıb. ^{Ancaq} əgər müəssisənin büdcəyə ödəmələr üzrə borcu varsa ^{varsa} onda o, özü bir hesab seçməli («borclunun hesabı») və digər banklardan bu müəssisənin ünvanına daxil ^{və} bütün məbləğlər həmin hesabda cəmləşməlidir. Bu ^{hesab} açmaq üçün müəssisənin ərizəsi əsasmda vergi müfəttişliyinin razılığı olmalıdır;

2. Cari hesablar hüquqi şəxs olmayan qeyri-kommersiya təşkilatları və idarələri (məsələn, filiallar) üçün açılır. Cari hesablar üzrə əməliyyatların siyahısı məhduddur, bu hesabda yerləşdirilən vəsaitlərdən yalnız təsdiq edilmiş və tərəflər arasında razılaşdırılmış xərc maddələrinə uyğun istifadə etmək olar;

3. Xüsusi hesablar müəssisənin razılığı əsasında yalnız müəyyən məqsədlər üçün tətbiq edilir;

4. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində tez-tez rast gəlinən valyuta hesabları xarici valyutalarla haqq-hesab aparmaq üçündür və həmin hesab üzrə aparılacaq əməliyyatların kəmiyyəti məhduddur.

Belə ki, həmin hesablar müəssisə tərəfindən valyuta əməliyyatlarının aparılmasına lisenziya almış kommersiya banklarında açılır. Hesablar istənilən azad konvertləşdirilən valyuta formasında açıla bilər və bu zaman hər bir valyutaya növünə müvafiq ayrı-ayrı hesab açılmalıdır. Bundan əlavə müəssisələr ekyü, mal (işlər, xidmətlər) idxali üçün müəyyən edilmiş kvotalar həddində qapalı (milli) valyuta və klirinq hesablaşmaları formasında valyuta əməliyyatları apara bilərlər. Valyuta qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəssisələrə valyuta hesabı ilə eyni vaxtda həm də tranzit hesabı da açılır ki, buraya valyuta gəlirləri (mədaxilləri) əvvəlcədən daxil edilir. Bu hesabdan müəssisə Milli Bankın müəyyənləşdirdiyi kursla icbari surətdə daxili bazarda valyuta gəlirinin 50%-ni

satmalıdır. Valyuta gəlirinin (mədaxil) qalığı tranzit hesabdan müəssisənin valyuta hesabına keçirilir. Banklar müştərinin məssisə və təşkilatın hesabında ondan icazəsiz əməliyyatlar aparılmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. Bu məsuliyyətə görə banklar faizlər və ziyanə müvafiq sanksiyalar uyğun cərimələr ödəməlidirlər. Faizlərin miqdarı müəssisənin-müştərinin yerləşdiyi yerdə pul öhdəliyinin yerinə yetirildiyi gün yeni maliyyələşdirmə stavkalara uyğun müəyyən edilir. Əgər bankın tutduğu məbləğlər xarici valyutada ifadə olunarsa, ondan faiz götürülməsi də bankın-borclunun valyuta depozit stavkasını uyğun həyata keçirilir. Bank tərəfindən ödənilən faizlər kreditora veriləcək məbləğin ödəniləcəyi günə qədər olan müddəti əhatə edir.

Valyuta klirinqi-mal göndərilməsi və xidmət göstərilməsi zamanı dəyərlərin bərabərliyinə əsaslanan məbləğlər və öhdəliklərin nəzərə alınması haqqında hökumətlərarası razılaşmadır. Bu formadan əsasən müəssisə istehsal, iş və xidmətlərin göstərilməsi üçün çox ciddi maliyyə çatışmamazlığı hiss etdikdə istifadə edilir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində aparılan bütün hesablaşmaları iki qrupa bölmək olar:

1. Məhsul buraxılışı ilə bağlı əməliyyatlar üzrə ödənişlərin və əmtəələrin hərəkəti və tədarükçülərlə hesablaşmalara görə, alıcılarla və sifarişçilərlə bağlı əməliyyatlar aparmaq üçün hesablaşmalar;

2. Qeyri-əmtəə əməliyyatları üzrə hesablaşmalar-əmtəələrin, pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı olmayan əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Buraya həmçinin müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatlar, büdcə təşkilatları ilə hesablaşmalar və qeyri-büdcə fondlarına müxtəlif ayırmaların köçürülməsi daxildir.

Müəssisədə məhsul buraxılışı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi, eləcə də əmtəələrin reallaşdırılması ilə bağlı əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar, tərəflər arasında əldə edilmiş razılığa müvafiq olaraq aşağıdakı ödəniş formalarında yerinə yetirilir (sonradan tərəflərin ödəniş bildiyi halda müqavilə şərtləri dəyişdirilə bilər).

1. Müəssisə üzrə hesabat dövrü üçün əvvəlcədən planlaşdırma qaydasına büdcə və qeyri-büdcə təşkilatlarına müxtəlif ödəmələr;

2. İstehsal, iş və xidmətlərin göstərilməsinə verilmiş akkreditivlər üzrə ödəmələr;

3. Müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslərlə qarşılıqlı razılaşmalara görə müvafiq miqdarda təyin edilmiş hesablaşma qəbzləri ilə ödəmələr;

4. Təsərrüfat sahələrində maliyyə əməliyyatlarında veksellərdən istifadəyə uyğun ödəmələr;

5. İstehsalçı və sifarişçilər arasında məhsulların və əmtəələrin qarşılıqlı ödənişlərinin fasiləsiz surətdə aparılması (bu hal maliyyə təminatını gücləndirir).

Bazar münasibətlərinə keçmiş müəssisələr çevik təsərrüfat-fəaliyyətinə dair sahələrin genişlənməsi şəraitində daha mütərəqqi ödəniş formalarında istifadə edə bilirlər.

11.2. Nəgd və nəgdsiz hesablaşma formaları, onların idarə edilməsi.

Müəssisə daxili və müəssisədən kənar tərəfdaşlar arasında hesablaşmalar vasitəsilə müəyyən olunmuş vaxt çərçivəsində istənilən formada onlara çatacaq maliyyəni nəgd pul kütləsi kimi ala bilirlər. Müəssisədən kənar bütün hesablaşmalarda isə nəgdsiz yəni qeyri-nəgd hesablaşma formasında aparılır. Belə hesablaşmalarda

kommersiya bankı vəsitəçi kimi çıxış edir və bu zaman müəssisə ilə kommersiya bankı arasında əvvəlcədən razılaşdırılmış hesablaşmalar aparılır.

Hesabat uçotları üzrə cari ödənişlərin aparılması üçün müəssisənin təsdiq olunmuş qərarı təqvim ili üçün banka təqdim olunur. Müəssisənin özünün qəbul etdiyi qərarla tərəfdaşlara çatacaq maliyyə-pul vəsaitlərin ödənilməsi üçün bank müəssisəsində xüsusi hesablaşma hesabı açılır və aparılan əməliyyatlar araya yazılır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində maraqlı tərəflərin sayına mütənasib olaraq onların özlərinin seçdiyi bank müəssisəsində hesablaşma hesabı açılır. Bu sahədə tərəfdaşlar istənilən bank xidmətini seçə bilər. Digər tərəfdən müəssisənin öz tərəfdaşlarından müxtəlif istiqamətlər üzrə istehsal, iş və xidmətlərə görə köçürmələr ayrı-ayrı bank təşkilatlarında deyil, məhz müəssisənin özünün seçdiyi bankda hesabın açılmasını tələb edir. Bu halda müəssisə bank hesabı açılacaq ərazi vergi təşkilatına müvafiq formada ərizə ilə müraciət etməlidir, bununla yanaşı banklarda aşağıdakı hazırlıq tədbirlərinin işlənməsi vacibdir:

1. Müəssisəyə xidmət edən bank təşkilatında cari hesablar qeyri-kommersiya təşkilatlar üçün açılır, onlar müstəqil hüquqi şəxslər qrupuna aid edilmirlər. Cari hesablar üzrə əməliyyatların əhatə dairəsi məhduddur və bu hesabdakı vəsaitlərdən yalnız smetada göstərilən miqdarda vəsaitdən istifadə etmək olar;

2. Bank təşkilatında bilavasitə müəssisənin razılığı əsasında xüsusi hesablar açılır və onlar məqsədli təyinatlı maliyyə vəsaitlərinin saxlanması üçün istifadə edilir;

3. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində xarici fiziki və hüquqi şəxs iştirak etdikdə, onlara xidmət etmək məqsədilə valyuta hesabları açılır və həmin hesab

valyuta hesablaşmaların aparılması üçün istifadə edilir. Bu hesablar kommersiya banklarında açılır və həmin bank müəssisə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş formada valyuta əməliyyatlarını aparır. Azərbaycan Respublikası Milli Bankında sərmayə qoyuluşu ilə bilavasitə məşğul olmaq hüquqi verən xüsusi qeydiyyat aparılır.

Xarici tərəfdaşlarla hesablaşma hesabları hər hansı sərbəst surətdə dəyişdirilən və ya konversiya olunan valyuta üzrə açıla bilər və həm də hər bir valyuta növü üzrə ayrıca hesab nömrəsi verilir. Bundan başqa, müəssisədə ekyu (vahid avropa valyutası) hesabı açıla bilər ki, həmin valyuta üzrə əməliyyatlar istənilən məhsulun ixracı üçün istənilən Avropa ölkəsi ilə qeyri məhdud miqdarda kliring formasında valyuta əməliyyatına qoşula bilər. Valyuta qanunvericiliyinə əsasən müəssisə həm valyuta, həm də tranzit hesablardan istifadə edə bilər, bu məqsədlə həmin hesaba əvvəlcədən valyuta hasilatı köçürülür. Azərbaycan Respublikası Milli Bankın valyuta kursu üzrə bu hesabdən müəssisə mütləq surətdə valyuta hasilatının 50%-ni daxili bazarda satılmalıdır. Valyuta hasilatının qalığı əvvəlcədən razılaşdırılmış şərtlər çərçivəsində tranzit hesabı formasında müəssisənin valyuta hesabına köçürülür.

Müəssisənin planlaşdırılan təsərrüfat ilində fiziki və hüquqi şəxslərlə apardığı nəğdsiz hesablaşmalar aşağıdakı qaydalara uyğun yerinə yetirilir:

a) bank müştərinin pul vəsaitlərini saxlamaq, onun hesabına gələn məbləği qəbul etmək, müştərinin vəsaitlərini başqa müştəriyə nəgd şəkildə vermək haqqında sərəncamları yerinə yetirmək barədə öz üzərinə öhdəliklər götürür, onları bütün müqavilə müddətində dəyişmir;

b) hesab sahibinin sənədləşdirilmiş sərəncamına və müştərisinə əsasən müəssisənin hesablaşma hesabından maliyyə-pul vəsaitlər silinə bilər;

v) müştərinin sərəncamı olmadan, pul vəsaitləri yalnız məhkəmənin qərarı və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda silinir;

q) müştərinin hesabında digər tələblərin yerinə yetirilməsi üçün kifayət qədər pul məbləği olduqda, bu vəsaitlər müştərinin tələbinə əsasən borcların müəyyən hissəsinin silinməsi haqqında tapşırığa müvafiq əməliyyatlar aparılır;

d) müştərinin hesabında kifayət qədər pul vəsaiti yoxdursa, müəssisənin öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün pul vəsaitləri qanunda nəzərdə tutulmuş növbəliklə silinir. Belə bir şəraitdə müəssisənin hesablaşma hesabından ilk növbədə məhkəmələrin təyin etdiyi və icra vəzərləri ilə sənədləşdirilmiş yəni insanların həyatına və sağlamlığına dəymiş ziyanın ödənilməsi və ya aliment alınması üçün pul vəsaitlərinin verilməsini nəzərdə tutulan məbləğlər silinir;

İkinci mərhələdə müxtəlif səbəblərdən işçilərin ixtisarı ilə əlaqədar işdən çıxarma ilə əlaqədar verilən müavinat pulunun, əmək müqaviləsi, o cümlədən kontrakt üzrə işləyənlər əmək haqqının, müxtəlif müqavilələri üzrə mükafatların ödənilməsini nəzərdə tutan məcburi icra sənədləri üzrə silinmələr yerinə yetirilir;

Üçüncü mərhələdə əmək müqaviləsi üzrə işləyənlərin əmək haqqının ödənilməsi, Pensiya fonduna, Sosial Sığorta Fonduna, Məğulluq fonduna, İcbari tibbi sığorta fonduna ödəmələr üçün pul keçirilməsi və ya verilməsini nəzərdə tutan tədiyyə sənədləri üzrə hesablaşma-hesabında olan vəsaitdən silinmələr yerinə yetirilir;

Dördüncü mərhələdə üçüncü mərhələdə nəzərdə tutulmayan, büdcə və büdcədən kənar fondlara ödəmələri nəzərdə tutan tədiyyə sənədləri üzrə cavabdeh müəssisənin hesabından silinir;

Beşinci mərhələdə digər pul tələblərini yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan qanunvericilik təşkilatlarının icra sənədləri üzrə silinmələr həyata keçirilir;

Sonuncu mərhələdə–təqvim üzrə daxil olan tədiyyə sənədlərinə görə silinmələr yerinə yetirilir.

Hər bir mərhələyə aid tələblərə görə hesablardan vəsaitlərin silinməsi sənədlərin bank müəssisəsinə daxil olması əsasında yerinə yetirilir. Maliyyə bazarının iştirakçıları arasında hesablaşma forması əvvəlcədən müqavilə şərtlərinə əsasən müəyyənləşdirilir.

Tədiyyə (ödəmə) tapşırıqları ilə hesablaşmalar mal və qeyri-mal əməliyyatları üzrə hesablaşmaların ən geniş yayılmış formasıdır. Bir qayda olaraq, malların və xidmətlərin əvvəlcədən ödənilməsi bu formada həyata keçirilir. Belə halda ilkin haqqın məbləğinə uyğun tədiyyə tapşırığı tərtib edilir, müqavilə şərtləri yerinə yetirildikdən sonra isə məbləğin qalan hissəsi ödənilir. İlkin ödəmənin son həddi müqavilədə göstərilmiş məbləğin 50%-dən artıq olamamalıdır, yalnız bu halda tərəflərin bərabərliyi saxlanılır. Malgöndərənin avans şəklində ona çatacaq məbləğin 100% vermək tələbi, mal alanın öz dövriyyəsiindən pul vəsaitlərini demək olar ki, malgöndərənə kredit şəklində verməklə özünün maliyyə vəziyyətini pisləşdirir. Hesablaşmanın bu forması alıcıya müəyyən güzəştlər verilərkən məqsəduyğundur. Planda nəzərdə tutulmuş ödəmələr üzrə hesablaşmalar alıcı və satıcı arasında uzun müddətli təsərrüfat əlaqələri olduqda mal-əmtəə dəyərlilərin bərabər səviyyədə göndərilməsi səciyyəvidir. Bu forma konkret mal göndərilməsini yox,

malgöndərmə planına uyğun olaraq əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş məbləğləri tədiyyə tapşırıqlarına əsasən müntəzəm pul keçirilməsini nəzərdə tutur. Qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə daim nəzarət edilir və çatışmayan vəsaiti günahkar tərəf əlavə cərimə ilə birlikdə sifarişçinin hesabına köçürməyə borcludur.

Ödəmə (tədiyyə) tələb-tapşırıqlı malgöndərənin malından təqdim edilmiş sənədlər (hesabat-fakturalar, qaimələr, mal-nəqiyyat qaimələri və s.) əsasında xidmət və malların dəyərinin ödənilməsinə tələb etməsidir. Ödəmənin bu formasının əsas şərti ödəyicinin öz hesabından pul vəsaitlərini siləcəyinə razılıq verməsidir. Belə razılıq aksept adlanır. Aksept rəhbərin və mühasibin (baş) imzası və möhürlə təsdiq edilməlidir. Akseptdən imtina üç iş günü ərzində bildirilməli (onun ödəyicinin bankına daxil olduğu gün nəzərə alınmadan), imtina əsaslandırılmalı və müqavilənin şərtlərindən istifadə edilməklə təsdiqlənməlidir. Akseptsiz ödəniş qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada icazə verilmiş məbləğlər hesablaşma hesabından silinə bilər.

Akkreditiv—bu alıcının bankının, malgöndərənin bankına malgöndərən tərəfindən müvafiq sənədləri təsdiq etmək şərtlə akkreditiv ərizədə nəzərdə tutulmuş məbləğin ödənilməsinin tapşırılmasıdır. Akkreditivlər ödənməmiş (depozitə qoyulmuş) və ödənməmiş (təminat verilmiş) olur. Ödənməmiş akkreditivlər ödəyicinin vəsaitlərinin bankın xüsusi hesabında ilkin depozitə qoyulmasını nəzərdə tutur. Akkreditiv müddəti qurtardıqdan sonra istifadə edilməmiş qalıq geriye, müştərinin hesabına daxil edilir. Ödənməmiş akkreditivlərini bank təminatla ödəniş qabiliyyətli müştəriyə verirlər. Akkreditivlərin geniş yayılmış iki formasından istifadə olunur: 1) geri çağırılan akkreditivlər, 2) geri çağırılmayan akkreditivlər.

Geri çağırılan akkreditiv alıcının bankı tərəfindən onun (alıcının) tapşırığı və mal göndərinin razılığı alınmadan da dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilər. Alıcıya xidmət edən bankda alıcının razılığı ilə açılmış hesabda nəzərdə tutulan geri çağırılmayan akkreditiv mal göndərən razılığı olmadan dəyişilə bilməz. Akkreditiv forması alıcı və malgöndərən arasında hesablaşmanı sürətləndirməklə bərabər, ilkin ödəmə ilə müqayisədə müəyyən üstünlüklərə malikdir. Burada pul vəsaitlərinin malsız hərəkəti istisna edilir. Nəgd ödənilmiş akkreditivlərin istifadəsi zamanı belə ödəyicinin pul vəsaitləri alıcı üçün ödənişsiz kredit kimi tərtib olmaqla, bankda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün depozit edilir. Malgöndərən malı göndərdikdən və göndərmə haqqında öz bankına sənəd təqdim etdikdən dərhal sonra malalanın hesabında pul vəsaiti olduqda onu tam həcmdə ala bilər.

Bank müəssisəsində hesablaşma qəbzi təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunur. Bu qəbz alıcı tərəfindən yazılır və sonradan malgöndərən tərəfindən öz bankına pul almaq üçün təqdim edilir. Akkreditiv kimi qəbzlərdə müştərinin bankdakı vəsaitləri hesabına ödənilmiş və bank tərəfindən təminat verilmiş tam ödəniş olur. Müştərinin ərizəsi əsasında bank ona qəbzlərlə hesablaşma tələb edən ümumi məbləğ göstərilmiş qəbz kitabçası verir. Hər qəbzın arxa hissəsində limit məbləğinin yeri qoyulur. Onlar yazıldığı gündən başqa on gün müddətində etibarlıdır. Qəbzlər vasitəsilə hesablaşmalar pul vəsaitlərinin dövriyyəsini sürətləndirməklə bərabər az həcmli mallara görə hesablaşmada, mağazalarda pərakəndə şəkildə mal alanlar üçün çox sərfəlidir.

11.3. Nəgdsiz hesablaşmaların aparılması amilləri.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində nəgdsiz hesablaşmalar aşağıdakı qaydalara əsasən aparılır:

a) bank müştərinin pul vəsaitlərinin saxlanması öz məsuliyyətinə götürür və daxil olan bütün maddi-maliyyə vəsaitlərinə görə əlavə haqq almadan hesab sahibinin xeyrinə köçürür;

b) hesabdan tələb olunan pul vəsaitləri pozulur, müştərinin yazılı müraciəti əsasında istənilən kəmiyyətdə pul-maliyyə vəsaitləri silinərək digər şəxsin hesablaşma hesabına köçürülür;

v) məhkəmə qərarlarına əsasən və qanunverciliklə təyin edilmiş hallarda müəssisənin razılığı olmadan onun hesabından məhkəmə qərarına müvafiq olaraq tələb olunan məbləğ silinərək borc ödəmələrinə istiqamətlənir.

İqtisadi münasibətlər dairəsində bazar mühitində fəaliyyət göstərən müəssisələr müstəqil balansla malik olmaqla yanaşı qarşılıqlı razılaşmaya müvafiq olaraq hesablaşmalar formasını maliyyə vəsaitlərinin ödəyiciləri və alıcıları arasında əvvəlcədən imzalanmış müqavilə əsasında təyin edilir.

Ödəmə tapşırığı üzrə həyata keçirilən hesablaşmalar əmtəə və qeyri-əmtəə əməliyyatları içərsində ən geniş yayılmış hesablaşma formalarından biridir. Həmin hesab forması məhsul və xidmətlərin dəyərinin qabaqcadan ödənilməsini öhdəlik kimi sənədləşdirilir. Bu halda ödəmə tapşırığı tərtib edilir və həmin sənəddə ödəyici müəssisə tərəfindən ödəniləcək məbləğ qabagcadan müəyyən edilir. Qabagcadan ödənilən məbləğ müqavilənin ümumi yekunu üzrə göstərilən məbləğin 50%-dən artıq olmalıdır. Əgər tədarükçü göndərəcəyi materialların dəyərinin 100% ödəməsini tələb edirsə, onda alıcı müəs-

sisənin hüquqları pozulmuş sayılır, beləki, mal alan müəssisə özünün maliyyə vəsaitlərini könüllü surətdə mal göndərənlərə verir.

Əlbəttə belə olduqda bütün mal və materialların dəyəri həcmində müəssisə maliyyə vəsaitlərindən şüurlu surətdə məhrum olur. Nəzərdə tutulmuş plan ödənişləri üzrə hesablaşmalar tədarükçülər və alıcılar arasında uzunmüddətli təsərrüfat ələgələrin olması zamanı daha məqsədə uyğundur. Həmin ödəniş forması istehsal olunmuş məhsulun, iş və xidmətlərin mütləq həcmi təmin etmək üçün nəzərdə tutulur. Belə ki, göstərilən ödəniş forması konkret fədarükü nəzərə almır və müqavilədə qeyd olunan şərtlər daxilində tədarükçü-satıcı ona çatacaq məbləği istədiyi vaxtda alır. Ödəmə tələbnamələri tədarükçünün tələbini nəzərə alan sənədlər əsasında məhsul və xidmətin dəyərinin ödənilməsi haqqında tərtib edilən hüquqi sənəddir. Belə ödəmə formasının əsas şərti ödəyicinin hesabından aksent razılaşması üzrə pul vəsaitlərinin pozulmasıdır. Aksent razılaşması müəssisə rəhbərliyinin və baş mühasibin imzası ilə və möhürlə sənədləşdirilir. Ödəmə tələbnamələrin aksent formasında aparılmasına görə müəssisə üç iş günü ərzində bank təşkilatına yazılı formada məlumat göndərir. Bu müddətə ödəyici tərəfindən borc alanın ünvanına göndərdiyi sənədlərin banka daxil olma günü nəzərə alınmır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində akkreditiv formasından şəhərlər arası hesablaşmalarda istifadə edilir. Akkreditiv-alıcının banka tapşırıqla tədarükçünün hesabına ona çatacaq məbləği ödəmək haqqında müəssisə tərəfindən verilən göstərişdir. Müəssisə üçün zəruri olan materialları almaq, tədarükçüyə lazım olan sənədlərin hazırlanması və verilməsi şərtləri akkreditivin

ərizə formasında göstərilir. Akkreditivlər iki formada: a) depozitləşdirilən, b) zəmanətli olurlar. Belə ki, onların sahiblərinin bir başa razılığı ilə vəsaitin hamısına depozit hesablanır. Akkreditivin icra müddəti qutarandan sonra istifadə olunmayan qalıq məbləği müştərinin hesabına geri qaytarılır. Ödəmə təminatlı akkreditivlərin verilməsi bank müəssisə tərəfindən həyata keçirilir. Akkreditivlər pul ödəmə qabiliyyətin görə zamanəti olurlar. Müəssisə tərəfindən müştərilərə hər bir akkreditiv üzrə onun növü göstərilir—geri qaytarılan və geri qaytarılmayan akkreditivlər üçün xüsusi yazılış aparılır.

Müəssisə tərəfindən verilən akkreditivlərdə onun qaytarılması haqqında xüsusi qeydiyyat edilməyibsə o, mütləq geri qaytarılmalıdır. Geri qaytarılan akkreditivlər onun alıcısının əmri ilə bank tərəfindən tədarükçü ilə əvvəlcədən razılaşdırılmadan digər qiymətli kağıza dəyişdirilə bilər. Geri çağırılmayan akkreditiv tədarükçünün icazəsi olmadan kiminsə xeyrinə dəyişilə bilməz. Alıcılar və tədarükçülər arasında hesablaşmaları tezləşdirmək məqsədi ilə daha səmərəli akkreditiv formalarına üstünlük verilir.

Tərəflərarası hesablaşma qəbzləri adətən icraədən tərəfindən təsərrüfat əməliyyatının haqqının ödənilməsi və ya hesablaşma vaxtı istifadə edilir. Hesablaşma qəbzi sifarişçi müəssisə tərəfindən yazılır və icraci müəssisə həmin qəbzi pul almaq üçün öz bankına təqdim edir. Sifarişçi tərəfindən icraciya verilmiş ödəmə qəbzləri, akkreditivin bir forması olmaqla xüsusi bank zəmanətinə malikdirlər. Müştərinin ərizəsi əsasında bank ona qəbz kitabçası verir və onun sahibi bankda olan pul vəsaitini ödəmə tələbnaməsi üzrə istədiyi vaxtda bank təşkilatından ala bilər. Belə qəbzlərin hər birinin arxa tərəfində limitə uyğun məbləğ yazılır. Yazılan qəbzlər 10 gün

müddətində ehtibarlıdır və onun verilmə gününü həmin müddətdə nəzərə alınmır. Qəbzlərlə hesablaşma üsulu pul vəsaitlərin dövriyyəsini tezləşdirir və bu forma xüsusi olaraq, müəssisə tərəfindən cari tələbatlarını ödəmək üçün kiçik həcmdə mal-material alanda daha çox əlverişlidir, bu səbəbdən onlar geniş yayılmışdır.

11.4. Müəssisələrarası qarşılıqlı yoxlamaların və qeyri-qarşılıqlı hesablaşmaların təşkili.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas yeri müəssisələr arası mal mübadiləsi əməliyyatları tutur. Mal mübadiləsinin birinci yerə çıxması müəssisələrdə həmişə tələb olunan malların və vəsaitlərin olmamasından irəli gəlir. Müəssisələr arası həyata keçirilən barter müqaviləsi (razılaşması)–nəğd və qeyri–nəğd ödəmələr formasında ümumi qiymətləndirmə əsasında balanslaşdırılmış mal və materialların mübadiləsidir. Mal və materialların barter qaydasında tarazlığının təmin edilməsi üçün tətbiq olunur. Bu eyni zamanda müəssisələr arası ixrac–idxal əməliyyatlarının dəyərini və kəmiyyətini müəyyən etmək üçün aparılır. Təşkilatlararası mal mübadiləsi əməliyyatlarının əsasını qarşılıqlı razılaşma və müqavilə şərtləri təşkil edir. Mübadilədə iştirak edən hər iki tərəf eyni vaxtda həm satıcı, həm alıcı kimi çıxış edir. Barter mübadiləsi haqqında qanunverciliyə əsasən mübadilə olunan hər bir məhsul qarşılıq razılaşmaya uyğun olmaqla qiymətlər göstərilmədikdə əmtəəlik qiymətlərə istinad olunur. Barter mübadilələrində tərəflərin bir–birinə mal–material göndərmələri prosesində istifadə olunan xərcləri əməliyyat iştirakçılarının öz üzərinə götürdükləri razılaşmalar əsasında aparılır.

Müasir müəssisənin maliyyə–təsərrüfat fəaliyyəti təcrübəsində çox geniş yayılmış nəzarət forması qarşılıqlı yoxlama və qeyri–qarşılıqlı hesablaşmanın audit formasından istifadə edilir. Qarşılıqlı yoxlama müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsini sürətləndirmək və müəssisənin üzərinə götürdüyü borc ödəmələrini və bəzə təşkilatlarına köçürmələrin vaxtlı–vaxtında aparılması məqsədlərinə xidmət edir. Qarşılıqlı yoxlamalar digər tərəfdən müəssisənin özünün cəlb edilmiş maliyyə vəsaitlərindən necə istifadə etmə dərəcəsini müəyyən etməyə imkan yaradır. Müəssisə bütün hüquqi və fiziki şəxslərlə yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə görə, eləcə də qarşılıqlı əmtəə–mal satışı üzrə hesablaşmalarda sərəncamında olan veksellərdən, səhmlərdən və digər qiymətli kağızlarda hesablaşmaların aparılması üçün istifadə edə bilər. Müəssisə öz istehsal–təsərrüfat fəaliyyəti prosesində tədarükçü tərəfindən verilmiş şərtlə kommersiya kreditdən istifadə edə bilərlər. Bu kredit növünün üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, onun ödəmə müddətinin uzadılmasıdır və ya məhsul tam satıldıqdan sonra ödənilir. Müəssisədə maliyyə çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün istifadə etdiyi kommersiya kreditinin iki forması geniş tətbiq olunur: a) açıq hesab; b) veksəl formaları. Hər iki kredit forması müəssisənin müvəqqəti maliyyə satışmazlığını həll edir.

Açıq hesab üzrə hesablaşmalar tədarükçü ilə alıcı arasında hesablaşmaların aparılması sənədlərinin və debitor hesabının açılması və borc iltizamı haqqında sənədləşdirilmə deməkdir. Müəssisə fəaliyyətinin hesab dövründə yaranmış debitor borcu, onun hesabına daxil olan pul vəsaitləri tədarükçünün hesabına köçürülür. Bir sıra hallarda müəssisə ilə tədarükçü arasında əvvəlcədən razılaşdırılmış formada göndərilmiş xammal–materialların

dəyəri bir neçə dəfəyə ödənilməsi mümkündür. Müəssisənin hesablaşma hesabına nəğd pul kütləsinin qəvvə və məhdud miqdarda daxil olması ilə əlaqədardır ki, bu zaman müəssisə öz üzərinə götürdüyü öhdəliklər vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirə bilmir.

Veksel forması müəssisənin yazılı borc iltizamıdır və müəssisə müəyyən edilmiş müddətdə orada yazılmış məbləği ödəməlidir. Veksel həm kommersiya krediti kimi istifadə oluna bilər, həm də birbaşa ödəmə vəsaiti kimi çıxış edir. Bununla yanaşı həmin qiymətli kağızların sahibinin tam əsası vardır ki, müəssisədən təyin olunmuş vaxtı gözləmədən öz borcunu geri tələb etsin. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətində istehsal proseslərini yerinə yetirmək üçün iki veksel formasına üstünlük verilir:

a) sadə veksel (solo)—veksel qəbul edən şəxs orada göstərilən məbləği müəyyən olunmuş vaxtda ödəməlidir;

b) keçici veksel formasında, yəni veksel sahibinin göstərişlə vekseldə göstərilmiş məbləği üçüncü şəxsə ödənilsin. Keçici vekselin əsas şərti aksept ödəyicidir (trassatma), əks halda trassat veksel olana münasibətdə borclu qalmır. Borc alan ödəmə müddətinə kimi ödəyiciyə malik olduğu vekseli akseptləşdirməsini təklif etməlidir. Əgər ödəyici vekseli akseptləşdirməyibsə, onda borclu veksel verən (trassant) sayılmalıdır. Vekselin ödənməsi üzrə tərəflər arasında qarşılıqlı mübahisədə müəyyən münaqişələr yarandıqda tərəflər arasında iddialar məhkəmə qaydasında həll edilir. Müəssisənin istifadə etdiyi vekselin digər qiymətli kağızlardan fərqi onun sahibilərinin dəyişməsidir, bu halda veksel ödəmə və ya hesablaşma vəsaiti kimi çıxış edir. Veksel verilməsi indosament adlanır və vekselin arxa tərəfində onun sahibinin imzası və soyadı göstərilir ki, yalnız bu zaman maliyyə sənədi olması hüququna malik olur.

İqtisadiyyatda mal mübadiləsi proseslərində barter əvəzlənən əməliyyətlər əhəmiyyətli yer tutur. Onlar müəssisə üçün digər sərfəli ödəniş vəsaitlərinin olmaması ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Barter sövdələşməsi valyuta, lakin dəqiq qiymətləndirilmiş və tarazlaşdırılmış, vahid müqavilə ilə təsdiq edilmiş mal mübadiləsidir. Malların qiymətləndirilməsi aparılan mübadilənin ekvivalentliyi təmin etmək, həmçinin idxal-ixrac əməliyyatları zamanı gömrük rusumunu müəyyənləşdirmək məqsədilə onlarda istənilən güzəştlər aparmaq olar.

Barter ekvivalentliliyinin şərti onların müqavilə qiymətidir, beynəlxalq hesablaşmalarda isə dünya qiymətidir. Mübadilə müqaviləsində tərəflərin hər biri eyni zamanda həm alıcı, həm də satıcıdır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq mübadilə edilən malların dəyəri, əcər müqavilədə onların dəyərinin müxtəlif olduğu qeyd edilməyibsə, bərabər sayılır. Əks halda dəyəri aşağı olan malın sahibi əlavə pul ödəməli və ya istehlakçıya daha çox mal verməlidir. Malın verilməsi və qəbuluna çəkilən xərcləri müqaviləyə görə bu xərcləri öz üzərinə götürən tərəf ödəməlidir. Müqaviləyə görə mal verilməsi vaxta görə uyğun gəlməzsə, hər iki tərəfin malları aldığı şərtlə müqavilə yerinə yetirilmiş, mal isə satılmış hesab edilir, başqa sözlə, öhdəliklərin qarşılıqlı yerinə yetirilməsi qaydaları tətbiq edilir.

Müəssisələrarası aparılan hesablaşma təcrübəsində qarşılıqlı hesablaşmalar geniş tətəbiq edilir. Qarşılıqlı hesablar vəsaitinlərin dövriyyəsini sürətləndirmək, büdcənin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə istifadə edilir. Qarşılıqlı hesablaşmalar vasitəsilə nəzərdə tutulmuş qaydada sənədləşdirilməlidir və bu zaman aşağıdakı öhdəliklər qəbul edilir:

a) pul öhdəlikləri—iştirakçılar arasında pul ilə hesablaşma hesabı müvafiq surətdə aparılır.

b) mal öhdəlikləri—qarşılıqlı borcların məqsədilə məhsul göndərmək, iş və xidmət göstərilməsi üçün ödənilməsinə nəzərdə tutur.

v) əmlak öhdəlikləri—əmlakın və ya əmlak hüququnun verilməsini, iştirakçılar arasında qanunauyğun və lazımi qaydada sənədləşdirilmiş şəkildə razılaşdırılmasına yerinə yetirilməsi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar münasibətlərində keçmiş müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində edilmiş nəticələrə müvafiq olaraq istehsalçılarla iştirakçılar arasında qarşılıqlı hesablaşmalarda istənilən səviyyə dəyişiklikləri aparmaq mümkündür. Hesablaşmalar sistemində veksellərdən, dövlət öhdəliklərindən və digər qiymətli kağızlardan istifadə edilməsi bazar münasibətlərinə keçmiş müəssisələr üçün səciyyəvidir.

Müəssisələr istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərkən mal göndərənə ona verdiyi kommersiya kreditlərindən istifadə edə bilərlər. Kommersiya krediti—satılmış məhsula, görülmüş işə və yerinə yetirilmiş xidmətlərə görə ödənişin təxirə salınmasıdır. Ödənişin təxirə salınması və ya başqa vaxta keçirilməsi qısa müddətli kreditə bərabərdir və buna görə də alıcı mal verənə faiz ödəməlidir. Müəssisəyə lazım olan kommersiya krediti açıq hesab və ya veksəl formasında verilir.

Açıq hesab üzrə hesablaşma mal göndərənə alıcıya hesablaşma sənədlərinin verilməsi və borc öhdəliyini rəsmiləşdirmədən debitor hesabının açılmasıdır.

Veksəl—həmin pul sənədində göstərilmiş məbləğin vaxtında ödənilməsi haqqında yazılı borc öhdəliyidir. Veksəl kommersiya kredit forması və ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunur. Veksəl sahibinə (veksəl saxlayana) borcludan öhdəlikdə nəzərdə tutulmuş məbləği tələb etmək

hüququ verən qiymətli kağızdır. Müəssisə özünün maliyyə fəaliyyətində vekselin iki növündən geniş istifadə edə bilər.

1. Sadə veksəl (solo)—veksəl verənin müəyyən müddətdən sonra veksəl saxlayana göstərilmiş məbləği ödəmək haqqında sərəncam olmaqla onun icrası üçün qarşı tərəf heç bir şərt qoymadan icra etməlidir.

2. Köçürmə vekseli (tratta)—veksəl verənin ödəyiciyə vekselə göstərilən məbləğin üçüncü şəxsə ödəməsi haqqında verilən göstərişdən ibarətdir. Bu vekselin əsas şərti onun ödəyən tərəfindən verdiyi akseptidir. Əks halda ödəyən (trassat) vekselə görə alıcıya münasibətdə borclu sayılır. Alıcı ödəniş vaxtı çatana qədər ödəyiciyə vekseli aspeqləşdirməyi təklif etməlidir. Əgər bu baş versə, vekselə görə veksəl verən (trassant) borclu sayılır. Vekselə görə ödənişdən imtina notariusda və ya məhkəmədə təsdiq edilməlidir. Veksəl saxlayanlar şikayət verilmiş veksellərə dair məhkəmə qərarları vasitəsilə təsdiq edilməlidir. Veksəl saxlayanlar şikayət verilmiş veksellərə görə məhkəmədə iddia qaldıra bilərlər. İddia qaydasında vekselə göstərilən məbləğdən böyük məbləğ göstərilə bilər, çünki, borcun vaxtında ödənilməməsi ucbatından veksəl sahibləri də özləri də istəmədiyi halda əlavə xərclərə və ziyanə düşə bilərlər.

Veksellər, qiymətli kağızların xüsusi növü olmaqla onlar üçün müəyyən edilmiş bütün rekvizitlərə malik olmalıdır. Vekselə aid olan müəyyən rekvizitin olmaması təqdirdə o, veksəl qüvvəsini itirir və adi borc öhdəliyinə çevrilir. Veksellərə aval vasitəsi ilə əlavə təminat verilə bilər. Aval—üçüncü şəxsin (bir qayda olaraq bankın) vekselə görə üzərinə götürdüyü öhdəliyidir. Aval vekselin üzərində göstərilən ödənilmə təminatı haqqında yazıdır. Veksellər müddətli (üzərində müddət göstərilən) yaxud təqdim edən zaman dərhal ödənilən veksellərə bölünür.

Vekseli digər qiymətli kağızlardan fərqləndirən hət onun sahiblərinin istənilən vaxt dəyişməsidir. Bu halda veksəl ödəniş (tədiyyə) vasitəsinə çevrilir. Vekselin verilməsi inrossament adlanır və vekselin arxa tərəfində, yaxud əlavə vərəqlə (allonca) başqa adama verilməsi haqqında müvafiq qeyd edilməklə həyata keçirilir. Veksellərin köməyi ilə hesablaşmalar son illər geniş yayılmışdır, lakin, onların tətbiqi praktikası xarici ölkələrindekindən fərqlənir. Bu fərq, bir tərəfdən veksəl verənlərin öz öhdəliklərinə görə ehtibarlı ödəyici kimi xüsusi təminatı yoxdur, digər tərəfdən iqtisadi subyektlər arasında hesablaşmalar zamanı tədiyyə vasitələrinin çatışmamaması şəraitində yeni emitentlərə malik olan bankların peyda olmasına səbəb olur. Yaranmış maliyyə çatışmazlığı şəraitində banklar kredit ehtiyatları hesabına öz veksellərini dövriyyəyə buraxırlar.

Buna baxmayaraq, maliyyə bazarının aləti kimi veksellərin əhəmiyyəti böyükdür. Borc öhdəliyi kimi veksellərin qeyri-şərtliyi, ondan kommersiya krediti və gəlir mənbəyi vasitəsi kimi istifadə etmək imkanları onun geniş tətbiqinə şərait yaradır. Bank vekselindən veksəl saxlayan digər müəssisələrlə hesablaşmalarda tədiyyə vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Həmçinin veksellərin qiymətli kağızların təkrar bazarında istənilən şərtlərlə digər sərmayəçiyə satıla bilər.

Müəssisə maliyyə-təsərrüfat işlərində vekseldən əlavə, hesablaşma sənədi kimi digər qiymətli kağızlardan da istifadə oluna bilər. Bu kağızlara Dövlət qısamüddətli istiqrazlar, dövlət istiqraz kağızları və s. aiddir. Dövlətin qiymətli kağızlarının üstünlüyü ondadır ki, onlar yüksək etibarlılıq dərəcəsinə, yüksək gəlirlər səviyyəsinə və satıla bilmə qabiliyyətinə malikdir. Həmin qiymətli kağızlar tədiyyə vasitəsi rolunu oynamaqla, pul vəsaitlərinin dövretmə sürətinin artmasına, ödəmələr üzrə borcların azalmasına kömək edir.

11.5. Hesablaşmaların vaxtında və tam aparılmasına nəzarət.

Maliyyə təşkilatlarının birbaşa hərəkəti sahələrində tətbiq olunan belə nəzarət forması ilk növbədə müəssisənin üzərinə düşür. Bu məqsədlə müəssisənin idarəetmə heyətinin quruluşunda xüsusi maliyyə xidməti bölmələrinin olması nəzərdə tutulur. Bazar şəraitində dövlətin özü də nəzarətetmə prosesinə qoşulmuşdur. Ölkə daxilində müəssisələr arasında hesablaşma qaydasını tənzimləyən əsas akt, respublika ərazisində mal göndəndirilməsinə dair ödəmələrin yerinə yetirilməsi haqqında 1994-cü il 20 dekabrda qəbul edilmiş qərarla tənzimlənir. Həmin qərarların icrasını təşkil etmək məqsədilə müəyyən edilmişdir ki, mal göndərməsini (xidmət və ya iş göstərilməsi) nəzərdə tutan müqavilələrin əsas şərti müqavilədə nəzərdə tutulmuş işlərə görə hesablaşmalara dair öhdəliyinə dəqiq əməl olunmasıdır. Müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməsinin son həddi malı faktiki alınan gündən ən çoxu üç ay ərzində haqqı tamamilə ödənilməsidir. Kreditorlar tərəfindən tələb olunmamış məbləğlər borclu müəssisə tərəfindən malı faktiki aldığı gündən 4 ay keçdikdə etibarsız debitor borclu kimi kreditor müəssisələrin zərərinin ödənilməsi üçün silinir. Debitor borcuna görə müəssisənin hesabından müəyyən məbləğin silinməsi nəticəsində kreditora dəymiş ziyan vergiyə cəlb olunan gəliri azaltmır.

Müəssisənin maliyyə xidmətləri planlaşdırılmamış itkilərin və büdcəyə nəzərdə tutulduğundan artıq ödəmələrin olmaması üçün debitor və kreditor borcların dəqiq uçotunu aparmalıdırlar. Bunun üçün şübhəli debitor borcu yarandıqda məhkəmə vasitəsi ilə borcun alınması üçün sənədlər hazırlanmalıdır. Əgər məhkəmə üzürlü

səbəblərə görə və ya borclunun müflisləşməsi baş verdiyi faktına görə iddianı qəbul etməzsə, etibarsız debitor borclarından silinməsinə görə dəymiş ziyan müvafiq kəmiyyətdə planlaşdırılan gəlir vergisi aşağı salına bilər. Sabit maliyyə vəziyyətini təmin etmək məqsədilə müəssisələr gəlirdən ayırmalar hesabına şübhəli borcların ödənilməsi üçün ehtiyat fondları yarada bilərlər. Ehtiyat fondlarına toplanmış maliyyə vəsaitləri hesabına müəssisə vaxtı keçmiş debitor borclarının silinməsindən dəyən ziyanın ödənilməsi üçün istifadə edilir.

Müəssisə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində pul-kredit əməliyyatlarının vaxtli-vaxtında aparılması üçün xüsusi təyinatlı icraçı şöbələr yaradır və həmin bölmənin əməkdaşları pul-kredit və maliyyə əməliyyatlarının çeşidinə nəzarət edirlər. Müəssisənin maliyyə-kredit fəaliyyətində həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarına onun daxili quruluş bölmələri ilə yanaşı, həmçinin dövlət maliyyə qurumlarında nəzarət edirlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 dekabr 1994 il 2204№-li qərarı ilə Milli Bank və onun yerli quruluş bölmələri valyuta əməliyyatlarında mühüm tənzimləyici kimi baş təşkilat səlahiyyətinə malikdir. Ərazi bankları tərəfindən müəssisə və onun tərəfdaşları arasında bağlanmış müqavilə şərtlərinə görə mal alanlarla mal göndərənlər arasında haqq-hesablaşmalar istənilən formada aparıla bilər. İstehlakçı müəssisə öz tələbatlarına lazım olan malları, xam və materialları müqavilə əsasında hesablaşma sənədlərini aldığı ilk üç ərzində ödəməlidir.

Müəssisənin maliyyə xidməti bölmələri debitor və kreditor borclarının hərəkətinin uçotun aparır, plandan kənar ödənişlərin aparılmasının qarşısını alır və müxtəlif səbəblərdən digər cari hesablarda yerləşdirilən pul

vəsaitlərinin müəssisəyə tez və tam həcmdə qaytarılması təşkil edir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin stabilliyini təmin etmək məqsədi ilə zəruri ehtiyatlar yaradılır. Sonradan əmin maliyyə vəsaitləri müəssisə fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, onun tərəfdaşlarında, eləcə də xarici sərmayədarlar içərisində etibarlılığının artmasına əsas dayaqlardan birinə çevrilir. Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının artırılması istiqamətində aşkarlanmış maliyyə-kredit mənbələri özlüyündə təkcə onun istehlakçıları üçün deyil, həm də sərmayə sahiblərin ictimai mənafeələrinə tam uyğunluq təşkil edir. Məhz ümumi mənafeələr baxımından əlavə maliyyə mənbələrinin aşkara çıxarılması müəssisənin gündəlik fəaliyyətində istehsal, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsində sabit maliyyə vəsaitlərini əldə edirlər.

12. Dövlət müəssisələrində qiymətləndirmə qurumu.

İqtisadi məzmununa görə istehsala çəkilən xərclər bir sıra mühüm amillərlə bağlılıq şəraitində qiymətləndirmə prosesi baş verir. Əmtəə-pul münasibətlərinin mövcud olduğu hər bir cəmiyyətdə sosial iqtisadi inkişafın və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin səviyyəsini xarakterizə edən ön vacib atribut qiymət mexanizmidir. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatı əsasında formalaşan ölkə iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olan müəssisə və onun maliyyəsi qiymət mexanizminin çevik iştirakı ilə kəmiyyət və keyfiyyətə həmişə dinamik xarakterizə olunmalıdır.

Bazar münasibətlərinin genişlənməsi və sənaye sahələrinin nəzərdə tutulmuş istiqamətlər üzrə inkişafının müəyyənləşdirilməsi, müəssisə məhsullarına aid qiymətin

əmələgəlməsi amillərini önəmli edir. Bu prinsiplərin öyrənilməsi bütövlükdə qiymət qurumu, bazar qiymətlərinin formalaşması qanunauyğunluqlarının tədqiqi və araşdırılması indiki bazar münasibətləri şəraitində xüsusilə vacib işlərdəndir. 1992-ci ildən başlayaraq respublikamızda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar əhalinin güzaranına ciddi təsir göstərən məhdud miqdarda məhsullar və xidmətlər istisna olmaqla, qalan bütün istehsal-texniki təyinatlı məhsulları satarkən iş və xidmətlər göstərərək sərbəst bazar qiymətləri tətbiq edə bilirlər. Bununla da respublikada bir tərəfdən qiymətlər sərbəstləşdirildi, digər tərəfdən isə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin tədricən yeni mexanizmi formalaşmağa başladı.

Belə bir şəraitdə, istənilən müəssisənin uğurlu maliyyə nəticələri xeyli dərəcədə əmtəə satışı üzrə qiymət əmələgəlmənin düzgün seçilmiş əsas strategiyası və taktikası başlıca rol oynayır. Müasir iqtisadi mühitdə qiymətəmələgəlmənin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, qiymət müəssisə fəaliyyətində hansı maliyyə nəticələrinə gətirib çıxacağını göstərən əsas barometrdir. Bununla yanaşı, hazırda ölkədə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-dövlət təyinatlı müəssisələrdə əmtəə və xidmətlərə qiymətəmələgəlmənin mürəkkəb mexanizmin zəruri nəzəri və təcrübəvi təsiri bir o qədər də çox deyildir. Nəticədə müəssisə məhsullarına və xidmətlərinə qoyulan qiymətləndirmənin gedişində ciddi səhvlərə yol verilir. Bu da ilk növbədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərir və bir sıra hallarda müəssisənin müflisləşməsinə səbəb olur. Məhz buna görə müəssisə tərəfindən düzgün seçilmiş qiymətləndirmə siyasəti, qiymətlərin formalaşmasının dəqiqliyi taktikasına üstünlük verilməlidir.

Müəssisə məhsuluna qiymətqoymanın iqtisadi cəhətdən səmərəli üsullarının tətbiqi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, uğurlu maliyyə nəticələrinə nail olmasına aparən ən başlıca istiqamətdir.

Getdikcə bazar münasibətlərinə daha çox zövq edilən müəssisədə istehsal əlaqələrinin mahiyyəti dəyişir və o, yeni məzmun kəsb etməyə başlayır. Bazar iqtisadiyyatına keçid dünya iqtisadiyyatına uyğunlaşmaq, müəssisə istehsalını onlara istiqamətləndirmək strateji məqsədin əsası olmalıdır. Səmərəli qiymətqoyma mexanizmindən istifadə etməklə müəssisə xərclərinin bərpa-sına və beləliklə onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yarada bilər.

Müəssisə məhsullarının düzgün qiymətləndirilməsində optimal dəyər göstəricilərinin seçilməsi təşkilati cəhətdən olduqca mürəkkəb bir mərhələdir. Müəssisə məhsullarına qoyulan qiymətlərdə onun işçilərinin ictimai-zəruri əməyin kəmiyyət və keyfiyyəti mütləq aparıcı mövqeyə malik olmalıdır. Müəssisənin istifadə etdiyi qiymət strategiyası stimullaşdırıcı xassəyə malik olmalı və iqtisadi münasibətlərin tarazlığını hər vasitə ilə təmin etməlidir. Müəssisə üçün elə qiymət qurumu seçilməlidir ki, o istehlakçıların mənafeyinə toxunmudan, istehsalçıda güclü stimula yaratsın, onu istehsalın genişləndirilməsinə və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə zövq etsin.

Xüsusi ilə indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəə və məhsulların optimal səviyyədə qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yüksəkdə saxlanılmasında qiymətləndirmə proseslərindən yararlanılıqla istifadə etmək lazımdır. İqtisadi inkişaf mühiti ilə bağlı müəssisə fəaliyyətində tərəfdaşlarla müqavilə

proseslərində tez-tez istifadə edilən şərtlərini aşağıdakı amillərin təsiri ilə müəyyənləşdirilir:

1. İş birliyində iştirak edən tərəflərin hər birinin razılığı ilə müəyyən edilən müqavilə qiymətləri və onların davamətmə müddəti;

2. Müəssisələrarası hesablaşmalarla müəyyən edilən müqavilə qiymətləri, onun qüvvədə olduğu dövr;

3. məhsul-əmtəə satışı dövründə qüvvədə olan bazar qiymətlərinin ilk və son həddi.

Adları çəkilən qiymətləndirmə şərtləri və formaları məhz keçid dövrü üçün olduqca səciyyəvi sayılmaqla geniş miqyaslı əmtəə mübadiləsi aparmaq üçün optimal variantdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yuxarıda göstərilən qiymət formaları üçün əlverişli şərait yaranmış və onlar istər tənzimədi, istərsə də stimullaşdırıcı xassəyə malikdir. Müəssisənin istifadə etdiyi sərbəst qiymətlərin fəaliyyət göstərdiyi bazar iqtisadiyyatına keçid istehsalçıların əsas hissəsi gündəlik fəaliyyətində sərbəstliyə malik olmaqla, sərəncamlarında olan istər istehsal vasitələrindən, istərsə də istehlak əmtəələrindən istifadə də tam müstəqil hərəkət etməyə ixtiyar verilir. Müəssisə yaxşı düşünülmüş qiymət mexanizmindən istifadə etməklə müstəqil surətdə təsərrüfat istehsal planlarını və satılmaq üçün əmtəəlik məhsulun həcmi müəyyənləşdirir. Müəssisənin çevik fəaliyyət istiqamətlərini iqtisadi-sosial, kollektiv və şəxsi-işçi mənafeləri baxımından qurmaqla, tələb və təklif əsasında qiymətlərin səviyyəsini sərbəst müəyyən etmək səlahiyyətinə malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qiymətləndirmə mexanizminə dünya təcrübəsinə istinadən tətbiq olunan formalar müəssisənin maliyyə vəziyyətinin inkişaf səviyyəsini sürətləndirməlidir. Müəssisənin istehsal proseslərində baş verən dəyişiklikdə

venə texnika, texnoloqiya öz əksini apmalı və istehsalın intensivləşmə səviyyəsi artdığı bir şəraitdə qiymətlərdə də növbəsində aşağı düşməlidir. Bəzən bunun əksi baş verirdi üçün, müəssisə məhsulları xatında satılmır və nəticədə müəssisənin maliyyə nəticələri aşağı həddə çatır, işçi kollektivinin iqtisadi və texniki inkişafa marağı pəşman olur və əmək məhsuldarlığı əsaslı surətdə aşağı düşür. Belə bir vəziyyət xüsusilə sənaye məhsulları istehsalı və reallaşdırılması sahəsində özünü daha qabarıq göstərir.

Çoxukladlı iqtisadiyyata keçid və xalq təsərrüfatının bütün sahələrində bazar münasibətlərinin formalaşması eyni zamanda dövlət satınalma qiymətlərinin də elmi əsaslar üzrə müəyyənləşdirilməsini tələb edir. İqtisadi qanunauyğunluğa və qiymət qoyma prinsiplərinə görə dövlət satınalma qiymətlərini planlaşdırarkən normal işləyən hər bir müəssisə istehsal məhsullarını ödəmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bununla bərabər iş sahələrində geniş təkrar istehsal həyata keçirmək məqsədilə müəssisənin ehtiyat maliyyə-pul yığımına malik olması, vergilər və büdcə ayırmaları, eləcə də tədiyyələri ödəmək, iqtisadi-sosial fondlar yaratmaq üçün lazımı həcmdə gəlirlər əldə etməsi olduqca vacibdir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində yaxşı maliyyə nəticələrinə nail olmaq üçün, tətbiq olunan qiymət mexanizmi forma və növlərindən asılı olmayaraq geniş stimullaşdırıcı xassəyə malik olmalı və kollektivin inkişafı üçün möhkəm zəmin yaranmalıdır. Bu prinsip həm də ölkə daxili siyasətdə əsas götürməli və dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması üçün ən vacib şərtə çevrilməlidir. Dövlətlərarası idxal-ixrac balansının formalaşmasında qiymət siyasətinin düzgün qurulması mütləq surətdə iqtisadi irəliləyişə səbəb

olmalıdır. Müəssisənin özünün qiymətqoyma onun daxil olduğu sahənin qiymətqoyma sistemi ilə və ölkənin qiymətqoyma qurumu ilə tam uyğunluq şəraitində formalaşmalı və fəaliyyət göstərməlidir. Müəssisə məhsulunu qiymətləndirərkən onun istehsal sahələrindən istehsalçıya qədər bütün mərhələlərdə gözlənilən məsrəflər mütləq nəzərə alınmalıdır. Göstərmək lazımdır ki, əmtəə istehlakçılara təklif olunacaq topdan və parakəndə satış qiymətləri bu prosesin təşkili və aparılmasından çox asılıdır.

Müəssisənin əmtəə satışından əldə etdiyi mənfəət aşağıdakı sahələr üzrə müəyyən olunur:

1. İstehsal sahəsində ümumi əmtəə satışından əldə olunan vəsaitlərdən aksiz vergisini və əlavə dəyər vergisini çıxıldıqdan sonra yerdə qalan mənfəətin maya dəyərinə nisbəti;

2. Tədavül sahəsində aksiz yığımları nəzərə alınmadan satılmış məhsullardan əldə edilən mənfəət kütləsindən ticarət təşkilatlarının xərclərinin ümumi məbləğdən çıxmaqla yerdə qalan məbləğ.

Əmtəə istehsalçılarının xərclərinin tərkibində əsas yeri onun hazırlanmasına sərf edilmiş məsrəflər, topdan və parakəndə satış təşkilatları üçün isə tədavül xərclərinin kəmiyyəti həmişə çox olur. Müəssisə tərəfindən tətbiq olunan qiymət səviyyəsi, maya dəyəri və mənfəət arasında ayrılmaz əlaqə vardır. Müəssisənin əmtəəlik məhsulunun satışından əldə olunan mənfəət aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M_{sm} = SM - TM_{sm}$$

burada, M_{sm} - əmtəəlik məhsulun satışından əldə edilən mənfəət;

TMsm - əmtəlik məhsulun tam maya dəyəri,

SM - aksiz vergisi və əlavə dəyər vergisi çıxmaqla

əmtələrin satışından əldə olunan pul vəsaitləri.

Müəssisə fəaliyyətə başlamazdan xeyli əvvəl hansı qiymətlərdən istifadə edəcəyini dəqiq bilməlidir. Eyni zamanda alıcı tələbatına uyğun, məhsulun hansı qiymətə satılacağını müəyyən etməklə, sonda əldə olunan gəlirləri yol verilmiş xərclərə müqayisə etməlidir. Müəssisə üçün istehsalın dörd klassik amil mövcuddur, bunlara aiddir:

1. İşçilərin istifadə etdiyi əmək amili;
2. İstehsal mühiti üçün ərazi-təbii sərvətlər amili;
3. Nəzərdə tutulan kapital nəğd-pul amili;
4. Müasir şəraitdə-iqtisadi münasibətləri aydın təsvir edən sahibkarlıq bacarığı amili.

Müəssisə fəaliyyətində yol verilmiş xərclərin cəmi əmtəlik məhsulun maya dəyəri, maya dəyəri ilə bazar qiyməti arasında olan fərq isə müəssisə gəliri kimi meydana çıxır. Müəssisə tərəfindən istehsalın inkişafı üçün qəbul olunmuş qərarları əsaslandırmaq məqsədilə gələcək xərclərə nəinki mövcud, həmçinin əlavə oluna biləcək xərcləri də nəzərdə tutmaq lazımdır.

Müəssisədə təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı müvəqqəti olaraq cəlb edilmiş maliyyə-kredit vəsaitlərindən, məşin və mexanizmlərdən istifadə görə müvafiq ödənişlər aparılır. Məsələn: kirayə haqqını nə qədər malın istehsal olunmasından asılı olmayaraq ödəmək tələb olunur, bunu həmçinin bank kreditlərinin qaytarılması, sığorta məbləğlərinin ödənilməsi, kommunal xidmətlərin, amortizasiya ayırmalarının ödənilməsi haqqında da demək olar. İstehsalla bağlı olmayan, yəni işçilərin sayından asılı olmayan xərclər bir qayda olaraq təsərrüfat xərclərinə aid edilir. Müəssisədə işçilərin əmək haqqlarının ödənilməsinə aid olan ödəniş xərcləri, xammal və materialların, yanacağın

və s. xərclər müəssisənin dəyişən xərclərinə aid edilir. İstehsalın genişləndirilməsinə xammala, materiallara, işçi qüvvəsinə ehtiyacı artdıqca maliyyə xərcləridə yüksəlməyə meyili olur. Daimi və dəyişən xərclərin cəmi müəssisənin ümumi istehsal-təsərrüfat xərclərini təşkil edir. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə qarşısında duran əsas məsələ onun məhsulunun qiyməti optimal variantda özü tərəfindən müəyyən edilməli və mənfəət kütləsinin həcmi gələcək inkişaf üçün iqtisadi həddə yaxın olmalıdır.

13. Valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin dayanaqlığını təmin etmək üçün həyata keçirdiyi valyuta əməliyyatları özünün tətbiqi vaxtına görə və dəyişdiriləcəyi xarici ölkə valyuta məzənəsinə müvafiq olmaqla aparılır. Bu zaman ölkə daxili və xarici maliyyə-kredit və valyuta münasibətləri əsas qanun kimi nəzərə alınır. Müəssisənin apardığı valyuta əməliyyatları cari və perspektiv kapital qoyuluşları şəklində olur. Cari valyuta əməliyyatları müəssisənin maliyyə təminatını ödəmək məqsədilə xarici sərmayədarlardan daxil olan valyutalardan ibarət hərəkəti və onların geriye qaytarılmasını əhatə edir. Valyuta əməliyyatları xarici iqtisadi əlaqələrinin aparılması prinsiplərinə və tərəflərarası razılaşdırmalar əsas yer tutur. Müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi üçün müəssisənin özünə məxsus və təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilmiş kapitalın hərəkəti portfel sərmayəsi formasında istehsal sahələrinə birbaşa sərmayə qoyuluşunu təşkil edir.

Maliyyə ilə əlaqədar cari əməliyyatları aparan müəssisələr və təşkilatlar malik olduğu xarici dövlətlərin valyutasının ən azı əlli faizini yerli bazar qiyməti ilə yerli bank təşkilatları vasitəsilə respublikada reallaşdırılmalıdır. Həmin əməliyyatları yerinə yetirən bank təşkilatı bir bank günündən heç olmayaraq valyuta vəsaitlərinin əsas sahibinə (müəssisəyə) valyuta-tranzit köçürməsi haqqında məlumat verir. Xarici valyutaların reallaşdırılması banklar arası bircalar vasitəsilə həyata keçirməli və satışdan əldə edilən məbləğ dərhal manat məzənnəsilə müəssisəni hesabına köçürülməlidir.

Banklararası valyutaların satış bircasında aşağıdakı vəsaitlərin satışı yol verilməzdir:

1. Nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirakına görə qeyri-rezidentlərə veriləcək dividendlər;
2. Müəssisəyə məxsus olmayan səhmlərin və istiqraz vərəgələri və digər qiymətli kağızlar;
3. Müəssisə tərəfindən əsas fəaliyyət sahələri üçün alınan kreditlər və müxtəlif pul yardımları;
4. Ölkə daxili valyuta bazarlarından alınan qiymətli kağızlar müxtəlif təyinatlı səhmlər.

Ölkə daxili maliyyə-kredit bazarlarında xarici valyuta satışı ilə bağlı əməliyyatların kurs fərqi hesablanması hər ayın axırında dəqiqləşdirilir. Xarici valyutanın satışının manatla qiymətləndirilməsi mövcud fərqi əks etdirməklə Milli Bank tərəfindən vaxtaşırı dəqiqləşdirilir. Milli Bankın apardığı belə tənzimləmələr bütün əməliyyatlar üzrə mühasibatlıq tərəfindən hesabat dövrünün sonuna tərtib olunur.

Milli Bankın valyuta satışında tətbiq etdiyi kurs fərqi müəssisənin gəlirinin və ya itqisinin həcminə birbaşa təsir göstərir ki, buda vergi ödəmələrinin həcmi hesablayarkən mütləq nəzərə alınır. Hesablanma prosesində

kurs fərqi müsbət olarsa müəssisə yüksək gəlir əldə etdi. yini, kurs fərqi mənfi olarsa konkret müəssisənin maliyyə-kredit vəziyyətinin gərginləşdiyini göstərir və bunun baş vermə səbəbləri ləğv edilməlidir.

Dəyəri xarici valyutada ifadə olunan əməliyyatların yerinə yetirilərkən müəssisələr respublikada valyuta tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinin müəyyən edildiyi qanunvericilik aktlarını və müəssisə haqqında qanunları əldə rəhbər tuturlar. Valyuta əməliyyatları cari əməliyyatlar və kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlara bölünür. Cari əməliyyatlara xarici ticarət üzrə hesablaşmalar aparmaq üçün xarici valyutaların respublika ərazisində və əks istiqamətdə köçürülməsi, 180 gündən çox olmayan müddətə kreditlərin verilməsi və alınması, qeyri-ticarət hesablaşmalarına aiddir.

Kapitalın hərəkəti prosesində birbaşa çantası sərmayələrin ötürülməsi yüz səksən gündən artıq müddətə kredit verilməsi və alınması nəzərdə tutan əməliyyatların aparılmasından ibarətdir.

Cari əməliyyatları yerinə yetirərkən, müəssisə və təşkilatlar mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq mal (iş, xidmətlər) ixracından əldə etdiyi valyuta gəlirini səlahiyyətli banklar vasitəsilə bazar kursuna uyğun olaraq, mütləq surətdə daxili bazarında satmalıdırlar. Valyuta gəlirini tranzit valyuta hesabına daxil edərkən səlahiyyətli bank bir növbəti iş günündən gec olmayaraq, bu haqda banka valyutanın məcburi surətdə satılması və gəlirin qalan hissəsinin öz valyuta hesabına köçürülməsi haqqında tapşırıq verən müəssisəyə məlumat verməlidir.

Səlahiyyətli bank müəssisədən aldığı valyuta gəlirini banklararası valyuta bircasında satmalı və onun manata uyğun gələn ekvivalentini müəssisənin hesabına köçürməlidir. Müəssisə ilə xidməti bank arasında qarşı-

lı razılaşmaya əsasən aşağıdakı vəsaitlər məcburi şəkildə satışa təqdim edilə bilməzlər:

1. Qeyri-rezidentlərdən nizamnamə kapitalına alınan paylar, həmçinin kapital qoyuluşunda iştirakdan əldə edilən gəlirlər (dividentlər);
2. Fond dəyərləri (aksiyalar, səhmlər) satışından, əldə edilən gəlirlərdən daxil olan gəlirlər;
3. Cəlb edilmiş kreditlərdən (depozitlər, əmanətlər) əldə edilən gəlirlər, verilmiş kreditlərin (depozitlərin əmanətlərin) qaytarılması üçün daxil olan məbləğlər, o cümlədən hesablanmış faizlər;
4. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin müasir tələblər səviyyəsində təşkili və idarə edilməsi məqsədilə ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən xeyriyyə məqsədləri üçün verilmiş ianələr;
5. Respublikanın daxili valyuta bazarından alınmış xarici valyutalar.

Xarici valyutada məzənnəsi üzrə əməliyyatların aparılmasının xüsusiyyəti ondadır ki, bu zaman kursdakı fərqlər əməliyyat aparılan gün və hər ayın sonuna hesablanır. Mühasibat hesabatı tərtib edilən tarixdə Milli Bankın kursu ilə xarici valyutada qiymətləndirilmiş əmlakın və öhdəliyin manat məzənnəsi ilə mühasibat uçotuna qəbul edilmiş və ya hesabatın əvvəlki tərtib edilməsi tarixinə görə manat qiyməti arasında fərq nəzərə alınmalıdır.

Valyuta əməliyyatlarında kurs fərqləri müəssisənin mədaxil və ya məxaric olunan məbləğdə vergi qoyma zamanı nəzərə alınır. Müsbət kurs fərqləri vergiyə cəlb olunan gəliri artırır, mənfi kurs fərqi isə azaldır. Xarici valyutaların alınması və satılması əməliyyatından əldə edilən gəlir və ya ziyan kurs fərqi kimi realizədən kənar əməliyyatlara aiddir. Müəssisəyə təşkilata dəymiş ziyan vergiyə cəlb olunan gəliri azaltmır, çünki xərclərin bu

növü «Məhsulun (işin, xidmətlərin) istehsalı satış bazarlarında onları tezliklə realizə edilməsinə çəkilən və onların maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi və gəlirin vergiyə cəlb edilməsi zamanı nəzərə alınan maliyyə nəticələrinin formalaşdırılması qaydaları haqqında Əsasnamədə» nəzərdə tutulmamışdır. Məhz bu səbəbdən müəssisə özünün istehsal-təsərrüfat işlərində hər hansı bir halda mümkün ola biləcək ziyanın kəmiyyətini minimuma endirməkdə maraqlı olmalıdır. Beləliklə, iqtisadi münasibətlər sistemində müəssisə daha məhsuldar işləməklə yüksək istehsal-əmək nəticələri vasitəsilə maliyyə itkilərinin qarşısı alınır.

14. Müəssisə məhsullarının reallaşdırılmasında bazarların seçilməsi aspektləri.

Müəssisənin biznes-planını tərtib edərkən mütəxəssislər hazır məhsulların hansı bazarlara çıxarılacağını və orada möhkəmlənəcəyini dəqiq bilməlidir. Çünki hər bir müəssisə bilir ki, onun əmtəələri bütün istehlakçıları xoşuna gələ bilməz. Müəssisə məhsullarının alıcıları çox müxtəlif olmaqla bərabər, onlar bir-birindən öz ehtiyaclarına və tələbatlarına görə fərqlənirlər. Buna görə də müəssisənin bazara çıxışında ilk əvvəl bazarın müəyyən hissələrinə və ya konkret seçilmiş seqmentlərinə xidmət göstərməsi daha yaxşıdır. Hər bir müəssisə məhz öz məhsulları üçün daha cəlbədicə olan və yüksək dərəcədə xidmət göstərə biləcəyi bazar seqmentlərini aşkar etməlidir, iqtisadi mənafe baxımından bu vacibdir.

Müəssisə birinci növbədə öz əmtəələrini hansı bazarda-fərdi istehlakçıların iştirak etdiyi bazarlarda və ya yalnız müəssisələrin daxili bazarında reallaşdıracağını müəyyən etməlidir. Növbəti mərhələdə müəssisə üçün

hissələrini seqmentlərini tədqiq etməli, satış proseslərinə mədaxilə edə biləcək rəqiblərin vəziyyətini öyrənməli və bununlada hansı satış bazarlarında və seqmentində möhkəmlənə biləcəyini dəqiq təyin etməlidir. Bütün bunlara nail olmaq üçün müəssisə rəhbərliyi və xidmət edici heyət üzvləri bazarların tədqiq edilməsi, müəssisə məhsullarının seqmentlər üzrə ayrılması prinsiplərini bilməlidir.

Müasir istehlakçı bazarı əmtəələri və xidmətləri şəxsi istehlak üçün alan və ya başqa üsulla əldə edən ayrı-ayrı şəxslər və ev təsərrüfatlarıdır. Bu bazarın təşkil edən istehlakçılar bir-birindən yaşlarına, təhsil səviyyələrinə görə kəskin surətdə fərqlənirlər. İstehlakçıları müxtəlif qruplara ayırmaq və bu qrupların ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş xüsusi əmtəələr istehsal etmək daha düzgündür. Əgər bazar seqmenti kifayət dərəcədə böyük olarsa, onda müəssisə bu seqmentə xidmət üçün xüsusi marketinq planı hazırlanmalıdır ki, bu da biznes-planda öz əksini tapmalıdır. İstehlakçıların əmtəələrin müxtəlif xassələrinə, qiymətlərinə, reklamına necə əhəmiyyət verəcəyini dəqiq aydınlaşdırmış müəssisə, rəqibləri qarşısında yüksək üstünlüyə malik olacaqdır. Müəssisə alıcıların bazarda davranışını tədqiq etməli, onun bu cür davranmasına səbəb olan amilləri dəqiq öyrənməlidir. Satıcıların davranışına əsasən mədəni, sosial, şəxsi və psixoloji amillər böyük təsir göstərir ki, bu da əlavə istehlakçının cəlb olunmasına kömək edir.

Mədəni amillərdən olan ictimai mövqe istehlakçının davranışına təsir göstərən əsas amildir. İctimai mövqe istehlakçının mənsub olduğu ictimai quruluşda tutduğu mövqedir. Məlumdur ki, hər bir cəmiyyətdə müxtəlif ictimai cəmiyyətlər mövcuddur. İctimai quruluşlar—

cəmiyyət çərçivəsində ierarxiya qaydasında yerləşdirilməlidir. Cəmiyyət üzvlərinin oxşar dəyər təsəvvürləri, marağı və rəftarı ilə xarakterizə olunan fərdi keyfiyyətləri, nisbi xassə daşdığı üçün onlardan qrup maraqları çərçivəsində istifadə olunur.

Sosial amillərdən alıcının cəmiyyətdəki olduğu sosial qrupdakı rolu və statusu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alıcı çox vaxt öz seçimini cəmiyyətdəki statusu haqqında məlumat verən əmtələr üzərində dayandırır. Buna görə də, müəssisə cəlb edə biləcəyi alıcı kütləsinin bu xüsusiyyətini nəzərdən qaçırmamalı və öz məhsulunun bu tələbi ödəməsini təmin etməlidir. Alıcının əmtəə seçməsinə dörd mühüm amil: əsaslandırma, qavrayış, mənimsəmə, etiqad göstərmək münasibətləri də təsir göstərir. Ehtiyacların əksəriyyəti insanı istənilən vaxtda hərəkət etməyə əsaslandırmaq üçün kifayət dərəcədə gərgin olmur. Kifayət dərəcədə gərginlik səviyyəsinə çatdıqda isə ehtiyac fəaliyyət-hərəkət üçün əsasla çevrilir. Alıcının nəyi seçməsi sadalanan amillərin müəkkəb qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Lakin bu amillər bazar mühitinin göstərdiyi təsirə qarşı düzümlüdür. Amma onlar əmtəəyə yüksək dərəcədə maraq göstərən alıcıların aşkar edilməsi zamanı daha çox faydalı və səmərəlidir.

Alıcı əmtəəni almaq haqqında qərarı birdən-birə qəbul etmir. O, bazarda alqı-satqı haqqında qərar qəbul edən andan və onu yerinə yetirənədək müəyyən mərhələləri keçir. İstehlakçının keçdiyi bu mərhələlər əsasən aşağıdakılardır:

1. Gözlənilən əmtəənin alınması ilə bağlı problemin dərk olunması və həmin ehtiyacı həll etmək arzusu və bu zaman maksimum qənaət etmək;

2. Arzu olunan əmtəələr haqqında məlumatlara malik olmaq və onların doğruluğuna inanmaq;
3. Satış bazarlarında əmtəələrin malik olduğu real dəyər göstəricilərinə müvafiq qiymətləndirilməsi;
4. Bazarlar haqqında yekun məlumatların mövcudluğu və onlardan istifadə etmək imkanları;
5. İstehlakçılar tərəfindən alınmış əmtəələrlə fərdi tələbatın ödənilmə səviyyəsi.

Bir çox ölkələrin təcrübəsinə istinad olunan forma bazar xadimini təkçə qərar qəbul etmə mərhələsinə deyil, bütün prosesə qarşı diqqət yetirməyə yönəldir. Modelə görə istehlakçı istənilən bazarlıq zamanı beş mərhələnin hamısından keçməlidir. Ancaq gündəlik bazarlıq edərkən o, bəzi mərhələləri ötürür və ya onların ardıcılığı dəyişir. Lakin buna baxmayaraq bu model üzrə tədqiqat aparmaq məqsədə uyğundur. Bazarlıq prosesi alıcının problemi və ya ehtiyacı dərk etməsindən başlayır. Bu mərhələdə tədqiqatçı bazar xadiminin insanı problemin dərk olunmasına sövq edən cəhətləri müəyyənləşdirilməsi vacibdir. O aşağıdakıları müəyyənləşdirilməlidir ki, a) hansı ehtiyac və ya problem baş qaldırmışdır; b) onların baş qaldırması nə ilə əlaqədardır; v) onlar adamı konkret əmtəənin alınmasına nə cür gətirib çıxarmışlar. Bu məlumatları topladıqdan sonra tədqiqatçı alıcının diqqətini əmtəəyə başqasından daha tez cəlb edən üsul və vasitələri aşkar etmək imkanı qazanır. Bundan sonra tədqiqatçı aşkar edilmiş üsulları nəzərə almaqla marketing planlarını işləyib hazırlamalıdır. Seçilmiş bazarlar və onların seçilmə səbəbləri biznes-planda əks olunan marketing planda göstərilməlidir. Prolemi dərk etmiş alıcı, bunu həll etmək üçün həmin əmtəə bərasində müəyyən məlumat axtarmalı olur. Buna görə də bazarları seçərkən onları əmtəə bərasində dəqiq məlumatlarla

təmin edilmə vasitələri də müəyyənləşdirilməlidir. Bu vasitələr dəqiq aydınlaşdırılmalı və sonra onların nisbi dəyərliyi qiymətləndirilməlidir.

Əmtəə haqqında məlumatlar istehlakçı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir istehlakçı əmtəəni müəyyən xassəli dəsti kimi nəzərdən keçirir. Buna görə də əmtəənin istehlakçının ehtiyacı ilə əlaqəsi olan xassələrində daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, istehlakçı əmtəənin yararlıq xassələrini nəzərdən keçirərək variantları qiymətləndirir. Variantları qiymətləndirdikdən sonra istehlakçıda bazarlıq etməkdə ən çox üstünlük verdiyi əmtəə markasını almaq niyyəti formalaşır. Alıcı tərəfindən əmtəəyə qarşı müsbət rəyin olması üçün firma çalışmalıdır ki, əmtəə barədə istehlakçıya çatan məlumatlar tam dolğun və düzgün olsun. Firma əmtəə xeyrinə elə dəlillərlə çıxış etməlidir ki, onlar mümkün istismar xassələrini dəqiqliklə əks etdirə bilsinlər.

Bazarlıq prosesini müxtəlif iştirakçıları aydınlaşdırıb onların alıcı davranışına nəyin daha çox təsir göstərdiyini dərk etdikdə, müəssisə özünün məqsədli bazara yönəlmiş cazibədar təkliflərini gücləndirən səmərəli marketinq planı hazırlanmalıdır. Əgər konkret idarə, təşkilat, müəssisə-satış bazarmda fəaliyyət göstərəcəksə, o, bu zaman müəssisələr bazarına xas olan problemləri aşkar etməli və onların həlli üsullarını müəyyənləşdirilməlidir. Əmtəələr bazarı xammalın, müxtəlif məlumatların, qurğuların, köməkçi avadanlığın və işgüzar təkliflərin mövcud olduğu məkandır.

Müəssisələr tərəfindən əmtəələr bazarını tədqiq edərkən istehlakçı tərəfindən tez-tez marketinqdə rast gəlinən bir sıra mülahizələri nəzərdə saxlamaq lazımdır.

1. Təşkilatlar, əmtəələri və xidmətləri mənfəət qazanmaq, xərcləri azaltmaq, öz daxili müştərilərin razı salmaq və digər vəzifələri yerinə yetirmək məqsədi ilə özlərinin təsərrüfat fəaliyyətini reallaşdırırlar.

2. Təşkilatın ehtiyacları üçün tədarük haqqında qərar qəbulu prosesində istehlakçının alqı-satqı prosesində rəsmi surətdə daha çox şəxs iştirak edir. Bir qayda olaraq qərar qəbulunun iştirakçıları təşkilat qarşısında müxtəlif vəzifələri yerinə yetirirlər və tədarük haqqında qərara müxtəlif meyarlarla yanaşırlar.

3. Tədarük üzrə agentlər öz təşkilatlarının rəsmi göstərişlərinə, limitlərə və digər tələblərinə əməl etməlidirlər, bunlar müqavilədə qeyd olunmalıdır.

4. İstehlakçı bazarlıq prosesində adətən qarşıya çıxan xüsusiyyətlərdən biri də təkliflərin qəbul olunması, alqı-satqı müqavilələrinin tərtibi məsələlərinin vaxtında və düzgün tərtib olunmasıdır.

Müəssisələrin iştirak etdiyi bazar əsasən üç hissəyə ayrılır: sənaye təyinatlı əmtəələrin bazarı, aralıq satıcılar bazarı, dövlət müəssisələri bazarı. Bu bazarların hər birini öyrənən zaman əsasən aşağıdakı məsələləri dəqiqləşdirmək lazımdır:

1. Bu bazarda kimlər iştirak edir və onların mənafeələrinin əhatə dairəsinin sərhədləri hansılardır?

2. Alıcılar tədarük haqqında hansı qərarları qəbul edirlər və onlara nə dərəcədə əməl edirlər?

3. Tədarük haqqında qərar qəbul edilməsində kimlər iştirak edir və bu zaman nəyə əsaslanırlar?

4. Alıcılara əsas təsir göstərən nədir və istehlakçılar onu necə qəbul edirlər?

5. Alıcılar tələbatlarını ödəmək üçün hansı amillərdən daha çox istifadə edirlər?

Dövlət müəssisələri bazarı. Bu bazar mərkəzi hökumətin, yerli orqanların hakimiyyət funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün zəruri olan malları alan və ya icarəyə götürən təşkilatlardan ibarətdir. Dövlət tədarükçüləri adətən ən aşağı qiymətlə əmtəələr təklif edən satıcılara üstünlük verirlər və onlarla qarşılıqlı mənafeyə əsaslanan əməliyyatlar aparırlar.

Müəssisə fəaliyyət göstərəcəyi bazarları müəyyənləşdirdikdən sonra özü üçün daha cəlbedici olan və yüksək xidmət göstərə biləcəyi bazar segmentlərini aşkar etməlidir. Lakin firmalar heç də həmişə bu təcrübəyə riayət etmirlər, bu səbəbdən onlar öz gündəlik fəaliyyət sahəsində üç mərhələyə daha çox üstünlük verirlər:

1. Kütləvi marketinq. Kütləvi marketinqdə müəssisə eyni bir məhsulun bütün alıcılar üçün kütləvi istehsal, kütləvi bölgüsü və kütləvi satışının stimullaşdırılması ilə məşğul olur. Bu cür yanaşma zamanı istehsal xərcləri və qiymətlər əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməli, ən iri həcmli potensial bazar yaranmalıdır.

2. Əmtəə-fərqləndirilmiş marketinq. Bu halda müəssisə müxtəlif xassələri olan, müxtəlif tərtibatlı, müxtəlif keyfiyyətliyi, müxtəlif qablaşdırılmış iki və ya bir neçə əmtəə istehsal edir. Bu əmtəələr bazarı müxtəlif segmentlərin xoşuna gəlməkdən daha çox alıcılar üçün rəngarənglik yaratmaq məqsədi daşıyır.

3. Məqsədli marketinq. Bu halda müəssisə bazanın segmentlərini sərhədləndirir, onlardan birini, ya bir neçəsini seçir, seçilmiş segmentlərin hər biri üçün əmtəə və marketinq kompleksləri işləyib hazırlayırlar.

Bu gün müəssisələr rəqabətə davam gətirmək və irəli çıxmaq üçün mövcud marketinq imkanlarını daha çox aşkar etməyə imkan verən məqsədli marketinq taktikasına keçirlər. Müəssisə bütün məqsədli bazarlar üçün əmtəə

şələyib hazırlaya bilər. Hər bir belə bazarın əhatə etməsi üçün o, qiymətləri, bölgü kanallarını, reklam sayələrini dəyişdirə bilər. Müəssisə marketing sayələrini bu şəkildə sərəpələməkdənsə, əmtəələri əldə etməkdə daha çox marağı olan alıcıları müəyyən etməyə üstünlük verməlidir. Bunun üçün hazırlıq mərhələsi kimi üç əsas mərhələni həyata keçirmək lazımdır:

1. Bazarın seqmentləşdirilməsi – bazarın hər biri üçün ayrı-ayrı mallar yaxud marketing kompleksi tələb oluna biləcək alıcı qruplarına bölüşdürülməsidir. Müəssisə bazarı seqmentləşdirilməsinin müxtəlif üsullarını müəyyənləşdirməli və alınmış seqmentlərin təmayülünü nəzərdən keçirməli və onlardan hər birinin cəlbədicilik dərəcəsini qiymətləndirməlidir;

2. Bazarın məqsədli seqmentlərinin seçilməsi–satış bazarına müəssisə öz məhsulu ilə çıxmaq üçün bazarın bir və ya bir neçə seqmentinin qiymətləndirməli və həmin sahəyə üstünlük verməlidir;

3. Bazarda əmtəə mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi – əmtəənin bazarda rəqabətə davam gətirən mövqeyini təmin etməli və bu məqsədlə dəqiq marketing kompleksini işləyib hazırlamalıdır.

Bu sadaladıqlarımız bazarın seqmentləşdirilməsi zamanı həyata keçirilən tədbirlərdir. Lakin bazarın seqmentləşdirilməsinin konkret vahid bir üsulu yoxdur. Müəssisə bazar quruluşunu axtarib tapmaq cəhdi göstərərəkən, bir və ya bir neçə cəhətlər əsasında seqmentləşdirmə variantlarını smamalıdır. Bu zaman müəssisə əsasən coğrafi, demoqrafik, psixoqrafik və davranış dəyişkənliklərini nəzərdən keçirilməli və bu prinsiplər üzrə də seqmentləşdirməni həyata keçirilməlidir.

Coğrafi prinsip üzrə seqmentləşdirmə. Bu prinsip üzrə seqmentləşdirmə bazarın müxtəlif coğrafi vahidlərə:

dövlətlərə, regionlara, rayonlara, şəhərlərə bölünməsinə nəzərdə tutur.

Demoqrafik prinsip üzrə seqmentləşdirmə. Bu prinsip üzrə seqmentləşdirmə bazanın cins, yaş, ailənin böyüklüyü, ailənin həyat dövrü mərhələsi, gəlir səviyyəsi, məşğuliyyət növü, təhsil, milliyət kimi demoqrafik dəyişikliklər əsasında müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyət qruplarına bölünməsinə diqqətlə öyrənməlidir.

Psixografik prinsipə görə seqmentləşdirmə. Bu seqmentləşdirmə zamanı alıcılar hansı ictimai sinfə mənsubluğu, həyat tərzini və şəxsiyyətin xüsusiyyətləri və fərdi inkişaf əlamətlərinə görə qruplara bölüşdürülür.

Davranış prinsipi üzrə seqmentləşdirmə. Bu xüsusiyyətlər əsasında seqmentləşdirdikdə alıcıların bilikləri, münasibətləri, əmtədən istifadə xarakteri və bu əmtəyə qarşı reaksiya əsasında qruplara bölünməlidir. Davranış prinsipinə aşağıdakı davranış dəyişikliklərini aid etmək olar: a) alıcının əmtədə axtardığı fayda; b) alıcının əmtəni almağa hazırlıq dərəcəsi; v) alıcının əmtəyə münasibəti və onu mütləq əldə etmək istəyi.

Müəssisə bazarı və seqmentləri müəyyənləşdirdikdən sonra həmin bazarı və seqmentləri əhatə etmək strategiyadan istifadə edə bilər və buraya üç əsas marketing forması daxildir: 1) fərqləndirilmiş marketing; 2) fərqləndirilməmiş marketing; 3) təmərküzləşdirilmiş marketing.

Fərqləndirilməmiş marketing. Bu zaman müəssisə seqmentlər arasındakı fərqlərə bir o qədər məhəl qoymayaraq, bütün bazara eyni bir təkliflə müraciət edir. O, kütləvi bölgü və kütləvi reklam vasitələrinə ümid edir. Fərqləndirilməmiş marketingin üstün cəhəti ondadır ki, bu zaman əmtənin istehsalı, ehtiyatların saxlanması və

daşınması üzrə xərclər, reklam xərcləri aşağı səviyyədədir və əlavə xərclərə ehtiyac yoxdur.

Fərqləndirilmiş marketing. Bu halda müəssisə bazanın bir neçə seqmentində çıxış etmək qərarına gələrək onların hər biri üçün ayrıca təklif hazırlanmalıdır.

Təmərküzləşdirilmiş marketing. Bu zaman müəssisələr vəsaiti məhdud olan təşkilatları xüsusilə cəlb edən üçüncü marketing imkanını görürlər. Söylərini böyük bazanın kiçik hissəsində cəmləşdirməkdənsə, müəssisə onu bir və ya bir neçə subbazanın böyük bir hissəsində cəmləşdirməlidir. Bu zaman müəssisə istehsalın, bölgünün ixtisaslaşdırılması və satışın stimullaşdırılması tədbirləri nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə özü üçün qənaət əldə edə bilər. Bununla yanaşı bu marketing böyük risklə əlaqədardır. Ola bilər ki, seçilmiş seqmentə rəqib nüfuz etmək istəsin. Bunları nəzərə alaraq müəssisə bazanın bir neçə seqmentini öz fəaliyyəti üçün ehtiyatda saxlamalıdır ki, lazım gəldikdə onlardan istifadə olunsun.

Müəssisə öz məhsulları ilə satış bazasını əhatə etmək strategiyasını seçərkən, aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır (onların sınaqdan keçmiş olması vacibdir):

1. Müəssisənin ehtiyat mənbələri. Ehtiyat mənbələri məhdud olduqda mərkəzləşdirilmiş marketing fəaliyyətinə üstünlük verilməlidir;

2. Əmtənin yekcinslik dərəcəsi. Bu zaman oxşar əmtəələr üçün eyni formalı marketing, bir-birindən konstruksiyaları ilə fərqlənən əmtəələr üçün fərqləndirilmiş yaxud təmərküzləşdirilmiş marketing üsullarına keçmək əlverişlidir (bu əmtəə dövriliyəsini sürətləndirə bilər);

3. Əmtənin həyat dövrü mərhələsi. Müəssisə bazara yeni əmtə ilə çıxdıqda, yeniliyin cəmi bir variantını təklif etmək məqsəduyğundur. Bu zaman fərqləndiril-

məmiş yaxud təmərküzləşdirilmiş marketinq strategiyasından istifadə etmək daha düzgündür;

4. Rəqiblərin marketinq strategiyası. Əgər rəqiblər bazarm segmentləşdirilməsi ilə məşğul olurlarsa, bu zaman fərqləndirilməmiş marketinq tətbiq edilərsə, müəssisə fərqləndirilmiş və ya təmərküzləşdirilmiş marketinqin tətbiqindən faydalana bilər. Müəssisə obyektiv olan segmentləri aşkar edəndən sonra onlardan hansının öz güclü işgüzar cəhətlərinə uyğun gəldiyini müəyyən etməlidir. Buna görə də müəssisə təkcə özlüyündə cəlbədiciləşən segmenti deyil, həm də gələcəkdə onun fəaliyyətinin digər sahələri üçün müvəffəqiyyətli olacağını seçməlidir.

Müəssisə hansı segmentdə çıxış etməyi qərara aldıqdan sonra, müəssisə bu segmentə necə girmək məsələsini həll etməlidir. Əgər segment sabitləşmişdirsə, deməli, orada rəqabət var, rəqiblər burada artıq öz mövqelərini tutmuşlar. Buna görə də öz yerini müəyyənləşdirməzdən əvvəl müəssisə, mövcud olan bütün rəqiblərinin mövqeyini müəyyənləşdirməlidir. Rəqibin tutduğu mövqeni nəzərə alaraq firma hansı yerə iddia edə bilməsini iki istiqamətdə reallaşdırma bilər. Birincisi, mövqeyini rəqiblərdən birinin seçdiyi bazar payına uyğun müəyyənləşdirmək və bazar payı uğurunda mübarizə aparmaq. Müəssisə bu mövqeyi yalnız aşağıdakılar mümkün olduqda seçməlidir: 1) müəssisə rəqib məhsuldan üstün məhsul istehsal etməyə qadirdir; 2) bazar iki rəqibin yerləşməsi üçün kifayət qədər genişdir; 3) müəssisə rəqibinə nisbətən daha çox ehtiyat mənbələrinə malikdir; 4) seçilmiş mövqe müəssisənin ən güclü işgüzar cəhətlərinə tamamilə uyğundur.

Müəssisə üçün ikinci yol – hələ bazarda olmayan əmətə nümunəsini işləyib hazırlamaqdır. Ancaq belə qərar

qəbul edərkən müəssisə aşağıdakıları: a) əmtəə istehsalı üçün texniki imkanların mövcudluğu; b) planlaşdırılan xidmət çərçivəsində yüksək səviyyəli əmtəəni yaradılması üçün iqtisadi imkanların olmasını; c) əmtəyə üstünlük verən alıcıların kifayət qədər olmasını yoxlamalıdır. Əgər bütün cavablar müsbət olarsa, deməli, firma bazarda «boş yer» tapmışdır və onun doldurulması üçün sürətli və təsirli tədbirlər görməlidir.

Satış bazarında mövqeyi müəyyənləşdirmək strategiyası haqqında qərar müəssisəyə sonrakı addımı atmağa, yeni marketing kompleksini dəqiq planlaşdırmağa imkan verir. İqtisadi münasibətlər qurumunda bazar iqtisadiyyatına üstünlük verən müəssisə üçün bu nəinki önəmlidir, hətta kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində olduqca zəruridir. Müəssisənin strateji inkişafının təmin olunması müasir bazar paylarının çoxuna malik olmaqla digər istehsalçılar arasında aparıcı mövqe üstünlüklərini əldə etmək tələb olunur.

15. Müəssisənin biznes planı hazırlanması xüsusiyyətləri.

Müşahidələr göstərmişdir ki, nəinki müəssisənin iqtisadi xidmət işçiləri, hətta yüksək səviyyəli iqtisadçıların bir qisminin biznes-plan haqqında təsəvvürləri lazımı səviyyədə deyildir. Əksər müəssisələrin iqtisadi xidmət işçiləri banklardan kredit götürməklə istəyərkən müvafiq bank şöbələri müəssisənin yaxın dövr üçün biznes-plan tələb edildikdə bu barədə düşünmək məcburiyyətində qalırlar. Əslində müəssisənin biznes-planı həmişə olmalıdır və mütəmadi olaraq dəyişilməlidir, operativ şəraitdən və iqtisadi mühitdən asılı olaraq onun ayrı-ayrı bölmələri yeniləşdirilməlidir.

Mütəxəssislərin də biznes–plana baxışları birnəqli deyildir, onlar biznes–planın məqsədinə, funksiyasına, vəzifələrinə uyğun ona müxtəlif təriflər vermişlər. Bunu biznes–plan–məhsul istehsal edən, xidmət göstərən yeni müəssisənin yaxud da fəaliyyətdə olan köhnəsinin modernləşdirilməsinə yönəldilmiş əsaslı vəsait qoyuluşunun həyata keçirilməsini, texnologiyaların mənimsənilməsini, avadanlıqların alınmasını, kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılması tədbirlərini özündə birləşdirən kompleks plandır.

Biznes–plan – müəssisənin keçmişinin, indiki və gələcək fəaliyyətinin qısa yazılmış şərhidir. Biznes–plan müəssisənin maliyyə və istehsal sahələri üzrə bütün fəaliyyətinin planlaşdırılması və əsaslandırılmasını təmin edən sənəddir. Biznes–plan konkret məhsul istehsalı, yaxud xidmət göstərilməsilə bağlı imkanların və tələbatların dərin, obyektiv təhlilini özündə əks etdirən mühüm maliyyə sənəddir.

Biznes–plan müəssisədə nəyin, necə və nə vaxt istehsal ediləcəyi barədə qərarların qəbulu prosesini təsvir edir. Məlum olduğu kimi biznes planı verilən təriflərdə işlədilən «plan» anlayışı inzibati amirlik şəraitində işlətdiyimiz «direktiv plan» anlayışından tamamilə fərqlənir. Bazar münasibətləri şəraitində işlətdiyimiz biznes–plan konkret mühtdən, müxtəlif amillərdən və məqsədin dəyişməsindən asılı olaraq çevik şəkildə dəyişdirilə bilər. Biznes–planın hazırlanmasının əsas məqsədi müəssisənin maliyyə və istehsal fəaliyyəti ilə əlaqədar olan planların və onun əsaslandırılmasının qısa müddətə, məsələn 3–ilə etibarlılığını təmin etməkdir.

Müəssisənin biznes–planının hazırlanması onun bir sıra müəssisə daxili və müəssisənin xarici funksiyalarının

həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Biznes-planın müəssisədaxili funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar: müəssisənin inkişaf strategiyasının və onun fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması; yeni məhsulların (xidmətlərin) yaradılması layihələrinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi; müəssisədaxili elmi-texniki, istehsal və kommersiya potensiallarının qiymətləndirilməsi, eləcə də firmadaxili ehtiyatların aşkar edilməsi; yeni avadanlıqların və yeni texnologiyaların alınması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi; yeni kadrların müəssisəyə cəlb edilməsi üçün seçilməsi və müəssisə işçilərinin ixtisaslarının artırılması; müəssisənin maliyyə vəziyyətinin gedişinə nəzarət; müəssisədə risk səviyyəsinin aşağı salınması üçün tədbirlərin işlənilməsi; müəssisənin əlverişli imicinin formalaşdırılması; müəssisənin böhran vəziyyətinin və müflisləşməsinin xəbərdarlığı və s.

Biznes-planın xarici funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar: biznes-layihənin həyata keçirilməsinə kənar-dan sərmayələrin cəlb edilməsi; özəl bölmə tərəfindən hazırlanan layihələrinin dövlət proqramlarına salınmasının təmin edilməsi; banklardan kredit alınması; fond bazarında müəssisənin səhmlərinin müvəffəqiyyətlə reallaşmasının təmin edilməsi; birgə istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək üçün tərəf müqabillərin müəyyən edilməsi; xarici fiziki şəxslərin subyektlərin kapitalının müəssisəyə cəlb edilməsi və s.

Biznes-plan işgüzarlığın bütün sahələrində istifadə edilən işçi vasitədir. O, müəssisənin fəaliyyəti prosesini təsvir edir, onun rəhbərinin hansı yollarla firmanın vəzifələrinə və məqsədlərinə nail olacağını, ilk növbədə müəssisənin mənfəətinin artırılmasını təmin edəcəyini açıqlayır. Yaxşı hazırlanmış biznes-plan müəssisənin

inkışafına köməklik göstərir, bazarda onun mövqeyini möhkəmləndirir, müəssisə imkanlarının perspektiv planının əsasını təşkil edir, yeni məhsul istehsalının və xidmətlərin göstərilməsinin əsas müddəalarını müəyyən edir, habelə onun həyata keçirilməsi yollarını seçir.

Biznes-plan ixtisaslaşdırılmış elmi təşkilatlar tərəfindən aparılan makroiqtisadi təhlillə müəssisədaxili təhlili ələgələndirir. Bəzi müəssisə rəhbərləri müəssisənin biznes planının olmasını vacib hesab etmirlər. Lakin bazar münasibətləri hər bir müəssisə üzrə biznes-planın olması zəruridir. Bu ondan irəli gəlir ki, biznes-plan müəssisə fəaliyyətinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirdiyindən müəssisənin biznes-planı olmasa, onda bir sıra naməlumluqlarla əlaqədar olaraq onun idarəedilməsi çətinləşə bilər. Müəssisənin biznes-planı istehsal, iş və xidmət sahələri üzrə konkret fəaliyyətinin geniş təhlili əsasında işlənilib hazırlanması üçün aşağıdakıları tədbirləri işləyib hazırlamaq və reallaşdırmaq lazımdır:

- 1) məlum əmtəə istehsalının konkret layihəsinin hazırlanması və onun sınaqdan keçirilməsi;
- 2) yeni növ məhsul istehsalının mənimsənilməsi, yaxud xidmətin göstərilməsi;
- 3) iqtisadi məsələlərin həll edilməsi üçün konkret maliyyə, texniki, iqtisadi və təşkilatı mexanizmlərin yaradılması və işə salınması.

Biznes-plan müəssisə fəaliyyətinin strateqiyasını müəyyən edən sənəddir. Bununla yanaşı, o, müəssisənin inkışafının ümumi konsepsiyasına söykənir. Müəssisənin daha geniş iqtisadi və maliyyə strateqiyasının işlənilib hazırlanmasını, konkret tədbirlərin texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasını özündə əks etdirir. Adətən, biznes-plan sərmayə qoyuluşu proqramının həyata keçirilməsi müddətinin iki-üç ilə olan bir hissəsini əhatə edir.

Müəssisənin biznes-planının hazırlanması dərin tədqiqat tələb edən mürəkkəb bir proses olduğundan onun müxtəlif mərhələlərlə yerinə yetirilməsi daha məqsədə uyğundur. Bu mərhələlər tərkib etibarı ilə aşağıdakıları əhatə edir:

- a) müəssisənin inkışaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanması və onun iqtisadi cəhətdən əsaslanması;
- b) sərmayə qoyuluşu proqramının işlənilib hazırlanması və onun cəlb olunma istiqamətləri;
- v) biznes-planın həyata keçirilməsi tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və s.

Strateji sənəd olan biznes-planın əsas xüsusiyyəti orada məsələlərin qoyuluşu real maliyyə imkanları ilə uzlaşması və fasiləsizliyidir.

Biznes-planın həyata keçirilməsi üçün ən zəruri şərt müəssisənin tələb olunan maliyyə resursları ilə təmin edilməsidir. Bu, layihənin nəzərə alınacaq ən əsas müddəasıdır və layihə hazırlanarkən əsas diqqət məhz bu məsələyə yönəldilməlidir. Biznes-plan layihələri innovasiya xüsusiyyətlərini daşımaqla yanaşı, kifayət qədər tam işlənilib hazırlanmalıdır. Məlum olmalıdır ki, bu layihənin həyata keçirilməsi üçün nə qədər sərmayə lazımdır, bu hansı mənbələrdən maliyyələşdiriləcəkdir və nəticədə nə kimi iqtisadi səmərəyə nail olunacaqdır. Baxmayaraq ki, biznes planın tələbləri, məqsədləri, funksiyası və vəzifələri məlumdur, lakin biznes-planın özünün hazırlanması üçün vahid qəbul edilmiş reqlamentləşdirilmiş qaydalar və normativ sənədlər yoxdur. Odur ki, ayrı-ayrı ölkələrin, müəssisənin və kredit təşkilatlarının biznes planın tərkibi və quruluşuna qoyduqları tələblər bir-birindən öz spesifik xüsusiyyətlərilə kifayət qədər fərqlənirlər. Müxtəlif mənbələrə istinad edilərək, biznes-planın tərkibinə daxil olan bölmələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müəssisə haqqında məlumat, onun qarşısında duran vəzifələr və inkişaf imkanları;
2. Müəssisə tərəfindən təqdim olunan əmtəə və xidmətlərin növləri;
3. Əmtəə və xidmətlərin satış bazarlarına çıxma imkanları, satış həcmnin artırılması;
4. Satış bazarında rəqabət formaları və səviyyəsi;
5. Marketing planı, onun tərtibi və davamətnə müddəti və fəaliyyət dairəsi;
6. Müəssisənin istehsal, iş və xidmətlər planı;
7. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin perspektiv inkişaf və xarici iqtisadi əlaqələr planı;
8. Müəssisə fəaliyyətinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və rəqabət qabiliyyətliyi;
9. Bazar mühitində risk və sığortalanma;
10. Müəssisənin perspektiv və cari maliyyə planı;
11. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat dinamikası və maliyyə strateqiyasının əsaslandırılması;
12. İqtisadi tərəfdaşların seçilməsi.

Birinci bölmədə müəssisə haqqında bütün məlumatlar yəni, onun yerləşdiyi yer, fəaliyyət növü, biznesdəki məqsədi, imkanları, onların reallaşdırılması istiqamətləri, müəssisənin kreditorları və sərmayədarları haqqında bildiriş verilir. Eyni zamanda bu bölmədə biznes-planın həyata keçirilməsindən gözlənilən nəticələri, pul vəsaitlərinin itirilməsi üzrə risk, gözlənilən xalis mənfəətin təxmini məbləği, satışın artma sürəti hesabi məlumat formasında göstərilir. Burada təsərrüfat-istehsal sahələrində həyata keçiriləcək təşkilatı-texniki və satış tədbirləri, onların həyata keçirilməsi müddəti, əmtəə istehsalına çəkilən xərclər və onların planlaşdırılma məsələləri öz əksini tapır. Biznes planlarda müəssisə tərəfindən icarəyə götürülmüş əmək və istehsal vasitələrinin geri qaytarıl-

ması müddəti, istehsal sahələrində iş şəraitinin xüsusiyyətləri, müəssisənin qeydiyyatdan keçməsi haqqında məlumat-əlaqə telefonları və s. göstərilir. Müəssisənin imkanlarına baxılarkən əsas diqqət strateji planlaşdırmaya yönəldilməlidir. Bu bölmədə müəssisənin mövcud iş şəraiti və ona təsir edən amillər də nəzərə alınmalıdır.

Biznes planda əmtəənin (xidmətlərin) növləri adlanan ikinci bölmədə müəssisənin bazara çıxaracağı bütün əmtəə və xidmət növləri şərh edilir. Bu bölmədə eyni zamanda aşağıdakı amillər üzrə məlumatlar əhatə olunur:

- 1) müəssisə tərəfindən təklif edilən əmtəələrin (xidmətlərin, işlərin) təsnifatı;
- 2) məhsulun adı, quruluşu və yaxud fotosəkli;
- 3) tələbatın səviyyəsi, onun artma-azalma ehtimalı;
- 4) əmtəə istehsalının müntəzəm olaraq yüksəldilməsi istiqamətləri və imkanları;
- 5) məhsulların, xidmətlərin qiymətləri, ona olan tələbatın xüsusiyyətləri;
- 6) məhsulların rəqabətlik qabiliyyəti və satış bazarlarının xassələndirilməsi;
- 7) istehsal xüsusiyyətləri, onun dəyişdirilmə imkanı;
- 8) patent sənədləri və müəlliflik şəhadətnaməsilə məhsulun buraxılmasına vəsadət;
- 9) məhsula çəkilən xərclər və onların azaldılması;
- 10) reallaşdırılacaq məhsulun həcmi və artırılma imkanı və vasitələri;
- 11) məhsulun texniki-iqtisadi göstəriciləri;
- 12) Müəssisə-məhsulun erqonomik xüsusiyyətləri və s.

Biznes planının «Əmtəə və xidmətlərin satış bazarı» bölməsində bazarın öyrənilməsi və məhsulun satılması haqqında məlumat verilir. Burada bazarın potensial həc-

mini qiymətləndirmək, satılacaq məhsulun ümumi həcmi müəyyən edilməsi öz əksini tapır.

Biznes-planların tərtibində əsas diqqət müəssisənin təmsil olunduğu bazarlara; hər bir məhsul üzrə seçilən bazarların segmentləşdirilməsinə; hər bir segment üzrə müəssisənin məhsullarına olan tələbat; onun gələcək dəyişdirilməsinə; bazarın yeni məhsullara reaksiyası qiymətləndirilməsinə verilir. «Satış bazarında rəqabət adlanan dördüncü bölmədə bazarın təhlili, rəqiblərin xüsusiyyətləri, onların işləmə taktikası və gələcək planlarından bəhs edilir. Bu bölmədə aşağıdakı məsələlər müəssisənin fəaliyyət dairəsinin dəyişdirilməsi; rəqabət aparılan müəssisələr haqqında məlumat, rəqabət yaradıcı amillər daha geniş səpgidə verilməlidir. Biznes-planın tərəfdaşlar üçün əsas amil olan əmtəənin keyfiyyət göstəriciləri; qiymətləri, satış kanalları və formaları bazarı onların vəziyyəti, istehlakçıların həvəsləndirilməsi; forma və üsulları ətraflı izah olunmalıdır. Müəssisənin rəqabət mübarizəsində potensial rəqiblərinin güclü və zəif tərəflərinin qiymətləndirilməsi; məhsulların texniki-iqtisadi göstəricilərinin müəyyən edilməsi və məlumatlanma mənbələrinin genişləndirilməsi istiqamətləri ətraflı surətdə göstərilir.

Biznes-planın marketinq-ticarət bölməsində aşağıdakı məsələlərin həll olunması nəzərdə tutulur: marketinqin məqsədi və strategiyası; qiymətin əmələ gəlməsi durumu; məhsulların bölüşdürülməsi sxemi; satış fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi üsulları, alıcılara satışdan sonrakı xidmətin təşkili, reklam işinin təşkili və aparılması.

Müəssisə tərəfindən hazırlanan biznes-planın əsas aparıcı bölməsi istehsal dairəsini əhatə edir. Bu bölmədə əsas diqqət məhsulun mövcud və ya yeni yaradılacaq istehsal sahələrində buraxılmasının zəruriliyi; müəssi-

xammal-material, yanacaq-energi, nəqliyyat və işçisinə olan cari və perspektiv tələbat səviyyəsi yənləşdirilir. Bununla yanaşı istehsal planı bölmə-ihtəsəl gücləri və onun artırılması imkanları, avadanlıqlarının yerləşdirilməsi, istehsal xərc-əşəğı salınması üzrə kompleks tədbirlərin həyata tilməsi mərhələləri dəqiq hesabi məlumatlara əsasən olunur.

Biznes-planın «Təşkilatı və xarici iqtisadi əlaqələr» adlanan bölmədə müəssisənin təşkilatı quruluşunu; ərin sosial-demokratik tərkibini; xarici iqtisadi ələrini gələcək perspektivlərini əks etdirən məlumat-erilir və müvafiq bölmələrlə əlaqələndirilir.

Sonrakı bölmə müəssisə fəaliyyətinin hüquqi cəhəttənzimlənməsi qaydasında müəssisənin yaranmasını istehsal fəaliyyətini iqtisadi cəhətdən təmin edən məlumatlar verilir. Həmin məlumatlarda müəssisənin yaranması və dövlət qeydiyyatından keçməsi; müəssisənin təsis sənədləri; mülkiyyət forması; nizamnamə; səhmdarların dövrində olan səhmlərin sayı; bir əmin nominal dəyəri göstərilir. Bu bölmədə istehsal sahələrində həyata keçirilən əsas fəaliyyət növləri üzrə ənzuya təminatı; məhsulun satışı ilə əlaqədar olan əqavilə şərtləri mövcud normativ aktlardan istifadə me qaydaları izah olunur.

Müəssisə fəaliyyətində baş verə biləcək risklərin yəhisinin tərtib olunması və artıq yenidən yaranmış risklərin zərərsizləşdirilməsi və ya yaranmasına təsir edən biləcək təşkilatı tədbirlərin hazırlanması; risklərin sığorta təminatı proqramının işlənməsi və tədqiq edilməsi təşkilatı biznes planlarda dəqiq şəkildə qeyd olun- maqla kənar tərəfdaşda daha böyük inam yaradır.

Biznes-planın aparıcı hissəsi sayılan «maliyyə planı» bölməsində müəssisə fəaliyyətinin maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsinə dair qarşılıqlı əlaqədə olan plan-tapşırıq sənədləri işlənir. Tərtib olunan sənədlərdə təsərrüfat ilində müəssisənin gəlir və xərcləri üzrə hesabatlar, pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair balans hesabatları öz əksini tapır.

Müəssisənin gələcək inkişafını təmin edən digər bölmələrində bütün istehsal, iş və xidmət sahələrinin maliyyələşdirilməsinin strateji məsələlərinə baxılır. Burada əsasən aşağıdakı strateji istiqamətlərə daha çox nəzər salınır: nəzərdə tutulan layihənin həyata keçirilməsi üçün nə qədər vəsait lazımdır? Onu hansı mənbələrdən əldə etmək daha məqsədəuyğundur? Borc alınması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitini nə vaxt geri qaytarmaq mümkündür? Mənfəətin artırılması üçün hansı fəaliyyət istiqamətlərinə üstünlük vermək lazımdır? və s.

Müəssisə və təşkilatların getdikcə bazar münasibətlərinə daha geniş inteqrasiya edilməsinə nəzərə alaraq, onlar öz təsərrüfatlarında möhkəm əminlik yaratmaq məqsədilə biznes-planların hazırlanmasında aşağıdakı məlumatlara xüsusi həssaslıq göstərməlidir:

1. Müəssisə haqqında dolğun xülasə;
2. Əmtəələrin satış bazarı;
3. Marketing strategiyası;
4. İstehsal proqramı;
5. İşin-istehsalın təşkili;
6. Müəssisənin təşkilatı-hüquqi forması;
7. Maliyyə planı;
- 8) Yerində yetiriləcək istehsal, iş və xidmətlərin növü və onların çeşidinin dəyişdirilməsi imkanı;
- 9) Təklif olunan layihənin səmərəlilik səviyyəsi.

Müxtəlif ictimai-siyasi quruma malik olan ölkələrdə biznes-plan hazırlanarkən əsasən bu bölmələrə üstünlük verilir: müəssisə haqqında məlumat, biznes mühiti; siyasi və normativ müddəalar, rəqabət, marketing və satış planı; satış həcmi; qiymətləndirmə; ticarətin təşkili; mal və xidmətlərin satılmasına yardım proqramları; reklam proqramları, müştərilərin seçilməsi və yeni satış bazarlarına çıxmaq və s.

Avropa ölkələrində müəssisənin bank təşkilatından kredit almasını sadələşdirmək üçün biznes-planların hazırlanmasında əsasən aşağıdakı məlumatlara üstünlük verməyə çalışırlar:

- a) giriş və ümumi məlumatlar;
- b) müəssisənin sahədə rolunun qiymətləndirilməsi;
- v) yeni məhsulun təsviri və satış bazarı;
- q) aparılan tədqiqatlar və işlənilmələr;
- d) işçi vəziyyəti və əmək münasibətlərinin təşkili və idarəedilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- e) maliyyə təminatı və likvidlik xüsusiyyəti;
- i) müqavilələr, mühasibat uçotunun hesabat materiallarının tərkibi və tərtib olunma müddəti.

Bütövlükdə biznes-planın aşağıdakı beş bölmədən ibarət olmasına daha çox üstünlük verilir; a) şəxsi vəsait; b) biznesin təsviri; v) idarəetmə; q) müəssisənin maliyyə proqnozu və d) satışın həcmi. Növbəti mərhələdə biznes planın reallaşdırılması üçün aşağıdakılara əməl edilir:

1. Kredit götürmək haqqında sifarişin əsaslandırılması və əsas məqsədin izah olunması;
2. Şəxsi maliyyələşdirmə haqqında razılaşdırma;
3. Müəssisə haqqında ətraflı məlumatları nəşif şəkildə işlənməsi;
4. Əmtəələrin-məhsulların satış bazarlarına çıxarılması təhlilinin aparılması və tərtib olunması;

5. Rəqabət, onun təsir etmə səviyyəsi;
6. Müəssisənin yerləşdiyi ərazinin ətraflı təsvir olunması strateji cəhətdən əlaqələndirilməsi;
7. Yeni yaradılan, genişləndirilən müəssisənin işçi heyəti və ixtisaslı kadr təminatı;
8. İstehsalın və işçilərin idarə olunma formaları;
9. Genişləndirilən və ya yeni yaradılan müəssisənin maliyyə mənbələri və onun imkanları;
10. Müəssisənin hesabat dövründə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qısa xülasəsi vaxtında və **yüksək** etibarlılığı səviyyəsi göstərilməlidir.

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıqda biznes-planların işlənilib hazırlanmasına dair metodik tövsiyələr Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən hazırlanmışdır. Bu tövsiyələrdə biznes-planın aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması təklif edilir: xülasə; sahibkarlıq subyekti haqqında məlumat; təşkilatı plan; istehsal planı; marketing planı; maliyyə planı; risklər; kreditin qaytarılması mərhələləri; kreditin girov təminatı. İndiki iqtisadi münasibətlər dairəsində həmin bölmələrin biznes plana daxil edilməsi məqsədyönlüdür. Lakin müəssisə fəaliyyətində həmişə istehsal planı işlənilib hazırlandıqdan sonra marketing planı tərtib olunur. Bu prinsip iqtisadi islahatlar dövründə belə dəyişməz qalmalıdır. Biznes-planların həyata keçirilmə müddəti iki-üç il olduğunu nəzərə alaraq onların reallaşdırılması üçün proqnozlar illər üzrə deyil, hər ay aparılması daha səciyyəvidir.

Biznes-planın hazırlanmasında qarşıya qoyulan əsas vəzifə aşağıdakı suallara cavab verməkdir: Müəssisə nəyə qadirdir və hansı ideyanı həyata keçirmək niyyətindədir? İdeyanın həyata keçirilməsi üçün əlavə hansı işlər görülməlidir? Nə qədər sərmayə tələb olunur?

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti üçün daha səmərəli və iqtisadi cəhətdən əlverişli olan sərmayənin hansı mənbələrdən alınması nəzərdə tutulub, biznesin xüsusiyyətləri, müəssisənin işçi və idarəetmə komandasının səriştəliliyi, müəssisənin likvidlik xüsusiyyəti kredit verənləri daha çox maraqlandıracaqdır. Oudur ki, biznes-plan hazırlanarkən məhz kənar istifadəçilərinin marağı ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır.

Bəs müasir şəraitdə respublikamızın müəssisələrinin biznes-planı necə olmalıdır? Əlbətdə, biznes-planların hazırlanmasının ümumi tələbləri respublikamızın müəssisələri üçün də saxlanılmalıdır. Lakin bəzi bölmələrdə əsas diqqət yetiriləcək problemlər yaranmışdır. Bazar münasibətlərini formalaşmasının ləng getməsi, keçid dövrünün özünün çətinlikləri, müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin istiqamətlərinin yeni şəraitə yaramadığı və başqa bu kimi səbəblər biznes-planın işlənilib hazırlanması tələblərini daha da ciddiləşdirmişdir. Xüsusilə, orta və iri müəssisələrinin özəlləşdirdiyi bir ərəfədə, onlar üçün hazırlanan biznes-planda ən vacib məsələ müəssisələrinin inkişaf konsepsiyasının düzgün müəyyən edilməsidir.

Təbii ki, istehsal sahələrində istehsalı yeni mənimşənən məhsulların və xidmətlərin növlərinin seçilməsi biznes-planın əsas özəyini təşkil etməlidir. Müəssisənin gələcək fəaliyyətinin strateji planda təmini bu məsələdən asılı olacaqdır. Məlumdur ki, istehsal və satış planlarının hazırlanmasından əvvəl, ilk növbədə marketing tədqiqatlarına ehtiyac vardır. Təəssüf ki, respublikamızda dərin marketing tədqiqatları aparmaq üçün lazımı səviyyədə məlumatlar mənbəyi yoxdur, məlumat çatışmazlığı şəraitində verilən proqnozların etibarlılığı aşağı düşür. Oudur ki, biznes-planın hazırlanmasında ən əsas diqqət

yetiriləcək məsələlərdən biri-ətraflı və dərin marketing tədqiqatlarının aparılmasıdır.

Müəssisənin istehsal və satış planı müəyyələşdirildikdən sonra biznes-planın həyata keçirilməsi üçün lazım olan sərmayələrin məbləği müəyyən edilməlidir. Sonrakı mərhələdə isə biznes-plan formasında təqdim olunan layihənin səmərəliliyi göstərilməlidir. Bütün bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq, respublikamızda biznes-planın aşağıdakı quruluşunu məqbul hesab etmək olar. 1) müəssisə haqqında yetkin məlumat; 2) müəssisənin inkişafı konsepsiyasının işlənməsi; 3) geniş marketing tədqiqatı; 4) məhsulların, iş və xidmətlərin növləri; 5) istehsal və satış planı; 6) biznes planın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan sərmayə mənbələrinin müəyyən edilməsi; 7) layihənin səmərəliliyi.

Bazar münasibətləri şəraitində qeyd edilən bölmələri bütün biznes planlar üçün eyni formada götürmək də vacib deyildir. Biznes planı hazırlayan şəxslər ona lazım olan əsas bölmələri seçə bilər. Məsələn, ola bilər ki, biznes planı marketing tədqiqatları tam daxil edilməsin, lakin tədqiqatın nəticələrindən, məhsul və xidmətlərin növlərinin seçilməsində və eləcə də istehsal və satış planlarının hazırlanmasında istifadə edilsin.

16. Müəssisənin biznes-planın tərtibində məsləhətçilərin rolu.

Bazar iqtisadiyyatının fərqləndirici xüsusiyyətlərindən birində ixtisaslaşmış, peşəkarlar tərəfindən müəssisələr üçün müxtəlif hüquqi-iqtisadi xidmətlər göstərməkdir. Həmin təşkilatlar əsasən audit, hüquq, marketing, məsləhət (konsaltinq) və digər sahələr üzrə ixtisaslaşmış kadrlar vasitəsilə xidmət edirlər. Hal-hazırda inkişaf

əmiş ölkələrdə biznes-planının tərtibi üçün adətən menecment üzrə ixtisaslaşmış peşəkar məsləhətçi müəssisələri dəvət edirlər. Konsaltinq sözü ingilis dilindən consulting sözündən götürülüb və məsləhətçi xidməti deməkdir. Konsaltinq xidmətlərini aşağıdakı istiqamətlər üzrə fərqləndirirlər:

1. İnkişafın strateji perspektivləri, inkişafın ümumi strategiyasının işlənməsi və planlaşdırılması, proqnozlandırma, filialların təşkili, ayrıca və yeni firmaların yaradılması, mülkiyyət formasının və ya mülkiyyətçilərin dəyişməsi, əmlakın, səhm və payların əldə olunması, təşkilatı quruluşunun təkmilləşdirilməsi;

2. Maliyyə məsələləri: maliyyə planlaşdırılması və audit nəzarəti, vergi, mühasibat uçotu, müəssisə səhmlərinin və payların bazarda bölüşdürülməsi, kredit, sığorta, və müəssisə əmlakının dəyərinin qiymətləndirilməsi;

3. Kadrların idarə olunması; əməkdaşların seçilməsi, kadr heyətinin fəaliyyətinə nəzarət, əməyin ödənilməsi qurumu, kadrların təhsilinin və ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi, əməyin mühafizəsi və tibbi xidmətin təşkili, kollektivdə psixoloji iqlimin səviyyəsinin yüksəldilməsi;

4. İstehsalın cari idarə edilməsi və ona xidmət göstərilməsi: istehsalın təşkili və planlaşdırılması, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət, maddi-texniki təminat, təmir təsərrüfatının təşkili, kapital qoyuluşlarının məqsədə uyğunluğunun müəyyən olunması, ETTKİ-nin təşkili və iş yerlərində mənimsənilməsi;

5. Marketing və satış məsələləri üzrə quruluş bölmələrinin formalaşması, etibarlı tərəfmüqabillərinin, topdan satış ticarət müəssisələrinin seçilməsi, yeni satış bazarlarının və sifarişçilərin axtarışı, satışın stimullaş-

dırılması və perspektiv satış bazarlarının genişləndirilməsi;

6. Məlumatlar texnologiyaları və qurumlar: idarəetmədə kompyuterlərin və məlumatlar bazasının seçilməsi və qısa vaxt içərisində onların tətbiqi;

7. Müəssisə üzrə yeni layihənin idarə edilməsi: hər hansı yeni obyektin, bölmənin, buraxılan yeni məhsulların, yeni iş sahəsinin yaradılması prosesində qarşıya çıxacaq idarəetmə məsələlərin kompleks surətdə həll edilməsi;

8. Ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin mövcud vəziyyətin tədqiqi, ətraf mühitin mühafizəsilə əlaqədar xidmətlərin təşkili və s.

Biznes-planın hazırlanması geniş tədqiqat işlərin görülməsini və onun tərtibçilərinin yüksək ixtisaslı olmasını tələb edir. Biznes-planı tərtib edən şəxslərin yalnız iqtisadi bilikləri deyil, eyni zamanda qüvvədə olan iqtisadi-hüquqi qanunları, işçi davranışını və psixologiyasını bilməsi də zəruridir. Bu biliklərə malik olmaq, təqdim olunan layihə ilə əlaqədar mövcud dünya təcrübəsindən və müvafiq standartlardan səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Müəssisənin biznes-planlarının tərtibində kənarda dəvət olunmuş mütəxəssislərin bilik və təcrübəsindən istifadə edərkən, həmin şəxslərin hazırlayacaqları perspektiv planlar müəssisənin ixtisaslı işçilərindən ibarət ekspert qrupları tərəfindən mütləq təhlil olunmalıdır. Biznes-planın tərtibində məsləhətçilərin iştirakını aşağıdakı sxem şəkilində göstərmək daha məqsəduyğundur.

	Məsləhətçilərin fəaliyyətinin təsnifatı	
	Gözlənilən sərmayəçilərlə münasibətlərin yaradılması formaları	Göstəricilər
1. Nəticə	Biznes-plana maraq göstərən sərmayəçiləri cəlb etmək məqsədi baxımından əsas məzmunu qısa və aydın şəkildə ifadə etmək.	Müəssisənin vəziyyətinin xassələri, satış bazarları, kommersiya və maliyyə proqnozları, kapital qoyuluşunun gözlənilən səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.
2. Müəssisəni ətraflı surətdə şərh etmək	Müəssisə fəaliyyətini əhatəli şəkildə izah etmək.	Müəssisənin əvvəlki və mövcud statusu. Rəhbər işçilərin tərkibi və vəzifələri. İdarəetmə fəaliyyəti sahəsində yaxın və uzaq perspektiv üçün nəzərdə tutulmuş vəzifələr.
3. Bazarlar və rəqabət dairəsini işıqlandırmaq	Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini sübut etmək, həmçinin müəssisənin bazar haqqında kifayət qədər biliyə malik olduğunu nümunəvi formada izah etmək.	Müasir şəraitdə müəssisə məhsulları üçün bazarın mövcudluğu və istehlakçıların əldə etdiyi üstünlüklər. Yaxın gələcəkdə və perspektivdə satış bazarlarının və əmtəələrin mənimsənilməsi səqmentinin genişləndirilməsi. Arzı olunan satış həcmi və müəssisə məhsulunun tutduğu bazar payı. Bazarda xüsusi məqsədlər. Satış məqsədinə nail olunmasına istiqamətlənmiş strateqiya. Bazarda risk və yeni bazarlara çıxmaq istiqamətləri.

Cədvəl №19 (ardı)

4. Məhsul və əmtəələrin hərəkətinin tənzimlənməsi	Müəssisə gündəlik fəaliyyətində istehsal, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi və onların reallaşdırılması üçün müəqqi normativlər işləyib hazırlamaq. Müəssisə fəaliyyətinə yeni sərmayə qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliyinə nail olmaq variantlarını tədqiq etmək.	Məhsulun standartlara uyğunluğu. Rəqib məhsullarla müqayisədə məhsulun üstünlükləri. Məhsulun müasir şəraitdə müəssisədə istehsal proseslərinin təşkili vəziyyəti. İstehsal həcmının artırılmasının məhsulun artı dəyərinə təsiri amillərinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin təyini. Müəssisənin iqtisadi imkanlarının pəncə hüququnun artırılması və genişləndirilməsi.
5. Satış və reallaşdırma axımlarının tədqiqi.	Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində yaradılan yeni məhsul növlərinin bazarlarda daimi satış rəflərinə malik olması istiqamətində təşkilatı texniki tədbirləri işləyib hazırlamaq.	Məhsulun qiymət strategiyası, reallaşdırma üsulları və istiqamətləri. İstehlakçılarla əlaqələrin genişləndirilməsi üzrə ixtisaslaşmış bölmələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Əmtəəlik məhsulların istehsalçıları ilə istehlakçıları arasında daimi satış müqavilələrinin bağlanması və həyata keçirilməsi tədbirləri. Fərdi sifarişlər üzrə hazırlanmış məhsulların satış dəyəri. Məhsulların yararlığına dair zamanətlərin uzun ömürlü və onların qiymətləndirilmə strategiyasının işləyib hazırlanması.

Cədvəl №19 (ardı)

6. İstehsal və ümumi istehsalat işləri	İstehsalat prosesinin yüksək xərc tələb etmədiyini və səmərəli olduğunu göstərmək.	Zəruri avadanlıq və yeni istehsal sahələrin seçilməsi. Müasir tələbatlara uyğun məhsul buraxılışı onun maya dəyərinin azaldılması və keyfiyyətin yüksəldilməsi məqsədilə istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi. Xammal mənbələrinin daimiliyi zamanəti. İstehsalın bütün mərhələlərində məhsul keyfiyyətinə nəzarət üsullarının təkmilləşdirilməsi. İstehsalın genişləndirilməsi üçün zəruri işçi heyəti.
7. Sərmayə qoyuluşu siyasətinin işlənməsi	Sərmayə sahibinin müəssisə fəaliyyətinə sərf etdiyi kapital qoyuluşlarını geri qaytarma reallığını əsaslandırmaq	Müəssisənin əldə etmək istədiyi sərmayənin həcmi və onun təqdim olunma formaları. Əldə edilmiş fondlardan necə istifadə ediləcək. Sərmayəçi müəssisənin hansı payını əldə edir. Sərf edilmiş xərclərin ödəmə müddəti.
8. Maliyyə vəsaitləri və onların dinamika	Müəssisənin maliyyə perspektivinin və vəziyyətinin dayanıqlı və etibarlı olduğunu göstərmək.	Müəssisənin təşkili anından başlayaraq onun maliyyə vəziyyətinin qısa icmal müəssisənin genişləndirilməsi üzrə büdcədən maliyyələşdirmə vəsaitlərinin artırılması. Gələcək illər üçün maliyyə proqnozu. Qarşılıqlı maliyyələşmə əməliyyatlarının qısa şərh olunması. Səhmlərin kəmiyyəti göstəricilərindən keyfiyyət amillərinə keçidini sürətləndirmək.

9.Əlavə məlumat	Müəssisənin gələcəkdə potensial sərmayə-cini etibarlı tərəfdaş kimi göstərmək.	İşgüzar işçi vəziyyətində da-nışığın gedişi. Dialoqlarda iştirak edənlər haqqında fərdi şəxsi məlumatlar və s.
-----------------	--	--

Ümumiyyətlə müəssisə üzrə biznes-planın işlənməsində ixtisaslaşmış məsləhətçi təşkilatların iştirakı həmin biznes-planı qısa və daha ətraflı işlənməsinə zəmin yaradır. Bu təşkilatların təcrübəsinə əsasən biznes-planda aşağıdakıları ilkin məlumat kimi göstərmək məqsədə uyğundur.

Müəssisənin adı-«Ayşad-Billur» İstehsalat Kommersiya Müəssisəsi.

Müəssisənin təşkilatı-hüquqi forması-Müstəqil təsərrüfat vahidi.

Qeydiyyat tarixi-Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 22.06.2002-cü il tarixində qeydiyyatda alınmışdır.

Dövlət qeydiyyat nömrəsi-132790

Ünvan-Bakı şəhəri 124260, M.Müşviq küç.21

Fəaliyyət növü-istehsal və kommersiya işləri.

Mülkiyyət forması-xüsusi, fərdi-şəxsi.

Bank göstəriciləri-BANK-Melli-İran-valyuta hesabı 450071142; manat hesabı 450468142.

Firmanın malik olduğu istehsal binaları və ofis binalarının sahəsi-2,16. hk.

Baş direktor-Əhmədov Eldar Şamil oğlu. Uzun müddət idarəetmə sahəsində çalışmışdır.

Məhsulun reklamı, marketing və satışla bağlı məsələlərlə məşğul olan şəxs-direktor müavini-Hacıyev Məmməd Hüseyn oğlu-təsərrüfat, ticarət sahələrində müasir təcrübəyə malikdir. Bütün bunlardan başqa biznes-planın aidiyyəti sahələrə oxşarlığı nisbi olduqda, əlavə məlumatlarla müvafiq bölmə göstəricilərini daha inandırıcı etmək mümkündür.

II HISSƏ.

SAHƏ MÜƏSSISƏSİNDƏ MALİYYƏ –KREDIT FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ, İDARƏ OLUNMASI, NƏZARƏT, TƏHLİL VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ.

1. Sənaye müəssisəsində maliyyə işlərinin təşkili və aparılması xüsusiyyətləri.

1.1. Müəssisədə maliyyə xidmətlərinin təşkili.

Xalq təsərrüfatı sahələrinin bazar münasibətlərinə keçidi maliyyə münasibətlərində mühüm quruluş dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Post sovet məkanında fəaliyyət göstərən təsərrüfat formaları müasir tələblərə uyğunlaşdırılmaqla onlar yeni əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. İqtisadi münasibətlər qurumunda baş verən dəyişikliklər mahiyyət ehtibarı ilə müxtəlif müəssisə tiplərinə üstünlük verməklə, onların yaradılması və istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili və aparılması yeni düşüncə tərzinə malik idarəetmə formaları tələb edir. Müasir ictimai-iqtisadi şəraitindən irəli gələn tələblərə cavab verən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən, idarəetmə sahəsində geniş təcrübəyə və biləklərə malik sahibkarlar, menecerlər və işqüzar adamlar tərəfindən həyata keçirməlidir. Müəssisə tipindən asılı olmaqla onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin düzgün təşkili və idarədilməsinin strateji inkişafı-istehsal, satış və xidmətlər göstərilməsi müqabilində mütləq gəlir əldə etmək başlıca məqsədlərdəndir. Müəssisə qarşısında duran vəzifələrin bütünlüklə həyata olunması isə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin daimi

tənzimlənməsindən çox asılıdır. Menecer, sahibkar və işgüzar fiziki şəxs tərəfindən müəssisə maliyyəsinin təşkilində əsasən aşağıdakı hazırlıq mərhələlərin yerinə yetirilməsi vacibdir:

1. Bütün iş sahələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin sabit maliyyələşdirmə mənbələri ilə təmin etmək;

2. Müəssisə daxili maliyyə-kredit qurumu ilə digər maliyyə-kredit təşkilatları arasında ehtibarlı və daimi iqtisadi əlaqələrin təşkili, aparılması və inkişaf etdirilməsi, yeni strateji istiqamətlərin müəyyən edilməsi;

3. Müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması ilə yanaşı onun ümumi həcmi artırmaq, ümumi dövriyyəsinə sürətləndirmək;

4. Müəssisənin öz üzərinə götürdüyü borc öhdəliklərini və büdcə təşkilatları ilə müxtəlif maliyyə-kredit razılaşmalarını vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirmək.

Çevik maliyyə-təsərrüfatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisədə maliyyələşdirmə məsələləri istiqamətində aşağıdakı işlərin həll edilməsi önəmlidir:

1. Planlaşdırılan təsərrüfat ilində ümumi müəssisə miqyasında maliyyə vəsaitlərini daha səmərəli yerləşdirmək və onların dönerliyini tezləşdirmək;

2. Maliyyə təminatında fasiləsizliyin yaranmaması məqsədilə çevik maliyyə siyasətinin təyini və aparılması;

3. Müəssisənin daimi maliyyə mənbələrinə və vəsaitlərinə malik olmaları üçün maliyyə əməliyyatlarına nəzarət və planlaşdırılmış təhlillərinin təşkili və aparılması, onların nəticələrinin aşkarlanması.

Maliyyə əməliyyatların planlaşdırılması istehsal və xidmət sahələrinin maliyyə fəaliyyətinin təşkilində çox vacib yer tutur. Maliyyə əməliyyatların planlaşdırılması vaxtı hər bir müəssisə öz maliyyə-kredit vəziyyətinin mövcud durumunu düzgün qiymətləndirir və maliyyə

vəsaitlərindən səmərəli istifadəsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması ilk əvvəl müəssisənin hesabat dövründə maliyyə-kredit qurumu haqqında iqtisadi nəticələrini təhlil-hesabat məlumatlarına əsaslanmaqla həyata keçirilir. Növbəti maliyyə-təsərrüfat ilində maliyyə vəsaitlərinin əsas məqsədlərdən yayındırılmaması üçün hesabat dövrünə təsərrüfat ilinə aid statistik məlumatlardan və digər əlaqələndirici materiallardan geniş istifadə olunmalıdır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin sabit maliyyə vəsaitləri ilə fasiləsiz təmin olunması məqsədilə, hər bir iş sahəsinə xidmət edən maliyyə şöbələri aşağıdakı hazırlıq işlərin yerinə yetirilməsinə çalışmalıdır:

1. Bütün tələb olunan hesabatlar əsas götürməklə maliyyə-kredit planların layihələrinin tərtibi;

2. Plan ilində müəssisənin daxili dövriyyə kapitalının həcmi müəyyənləşdirmək;

3. Təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üçün sabit maliyyələşdirmə mənbəyinin aşkar edilməsinə nail olmaq və onlardan maksimum faydalanmaq;

4. Əsaslandırılmış hesabatalara müvafiq surətdə müəssisədə planlaşdırılan dövr üçün xarici kapital qoyuluş mənbələrini təyin etmək;

5. Müəssisənin tərkibinə daxil olan bütün quruluş bölmələrinin iştirakilə biznes planı tərtib etmək;

6. İstehsal, iş və xidmət sahələri üzrə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə dair aylıq, rüblük və illik xəzinə planlarını tərtib etməklə onların icrasını reallaşdırmaq.

Müəssisənin əsas istehsal və iş sahəsində maliyyə-kredit fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, müxtəlif məsələləri yerinə yetirir və onlara aşağıdakılar daxildir:

1. Büdcə və qeyri-büdcə təşkilatlarına müəssisə tərəfindən vaxtlı-vaxtında öz borclarının ödənilməsi;

2. Planın ilində istehsal, iş və xidmət sahələrində nəzərdə tutulmuş maliyyə xərclərini tam həcmdə maliyyələşdirmək;

3. Gündəlik-çevik uçotun aparılmasını, məhsulun satış həcmi və əldə edilən gəlirin səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

4. Bank təşkilatları ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən alınmış kreditlər üzrə borcların ödənilməsi.

Müəssisədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili çox böyük əhəmiyyət kəsb edir, istehsal və iş sahələrinin səmərəliyi maliyyə fəaliyyətinin nəticəsinə müsbət təsir edir. Müəssisədə iqtisadi xidmətlər sahəsində çalışan şöbələr əsasən maliyyə, xəzinə və kredit planların yerinə yetirilməsi proseslərinə nəzarət edir. İqtisadi xidmət bölmələri tərəfindən həmçinin iş sahələrində rentabellik səviyyəsini hesablayır və hesabat nəticələrini təhlil etməklə, gələcək dövr üçün strateji inkişaf istiqamətlərini təyin edir. Strateji inkişaf baxımından müəssisə fəaliyyətinin təhlili materialları müsbət qiymətləndirilərsə xarici sərmayəcilərinin müəssisənin maliyyə təminatında iştirakını daha real edir. Maliyyə xidməti müəssisənin təsərrüfat mexanizminin bir hissəsidir və ona görə də müəssisənin digər xidmətləri ilə sıx əlaqədədir. Həmin əlaqələr bir qayda olaraq ilkin uçot formasında şöbələr arasındakı iqtisadi münasibətlərlə tənzimlənir.

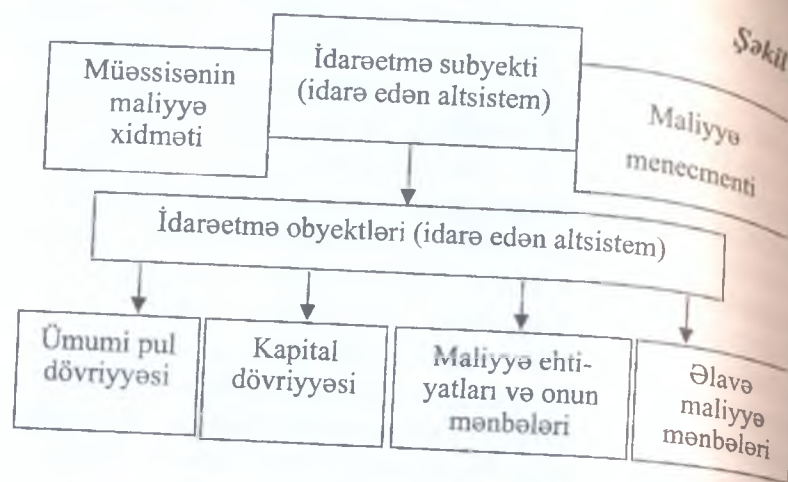
Beləliklə, münasibətlərlə sıx əlaqə nəticəsində, maliyyə xidmətinə istehsal planı, kreditorların və debitorların siyahısı, işçilərin əmək haqqının ödənilməsi sənədləri təqdim edir. Müəssisənin müvafiq icracı şöbələri yuxarı idarə etmə rəhbərliyi tərəfindən təsdiq olunmuş planlarla tanış oldugdan sonra onun icrasına başlayırlar. Marketing fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkil olunması sayəsində məhsulun müqavilə qiymətinin tənzimlənməsi və

istehsal daxili ehtiyatları aşkar edir və yekunda marketinglə bağlı olan xərcləri hərtərəfli təhlil etməklə dəqiqləşdirilmiş məlumatlar toplayır. Marketing xidmətinin geniş təhlili müəssisənin növbəti maliyyə-təsərrüfat ilində daha əlverişli istehsal, iş və xidmət üzrə istehsalatçıların əvvəlcədən razılaşdırılmış şərtlərlə əlverişli müqavilələr bağlamağa şərait yaradır. Müəssisənin iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətində istər müsbət nəticələr, istərsə də qeyri-müsbət vəziyyət bazar şəraitinə uyğun fəaliyyət aparmasını qanunlaşdırır. Bazar münasibətlərin inkişafı ilə maliyyə bölmələri qarşısında yeni məqsədlər qoyulur-maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini yeni idarəetmə üsulları ilə aparmaq qeyd olunan vəzifələri bazar münasibətlərini daha çevik şəkildə həyata keçirmək xüsusiyyətlərinə malik olan maliyyə menecmentinin tətbiqi ilə mümkündür.

Müəssisədə məqsədyönlü təşkil olunmuş maliyyə menecmenti fəaliyyəti vasitəsilə pul axınlarının hərəkətini mütərəqqi idarəetmə sistemini tərtib edir və müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində gəlirlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yeni üsullar tətbiqinə geniş yer verir. Marketing fəaliyyətinin düzgün istiqamətlənməsi bütün mərhələlər üzrə dəqiq hesablamalara əsaslanan idarəetmə üsulları seçilmiş bazarlarda daha fəal iş görməyə səbəb olur.

Bazar münasibətlərinə keçmiş müəssisə mülkiyyət formasına uyğun marketing sahəsini müəyyənləşdirir.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakı təsnifata malikdir;

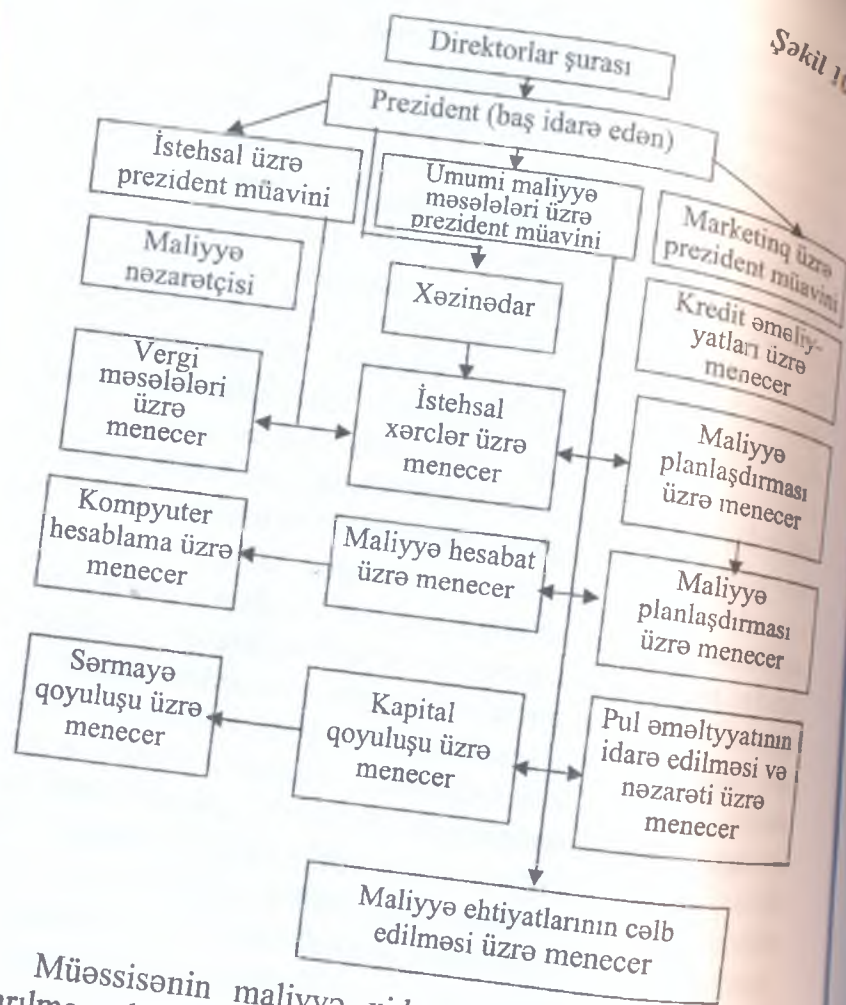

Maliyyə menecmentin əsas vəzifəsi bütün idarəetmə obyektləri üzrə təsərrüfat subyektlərində fasiləsiz pul dövriyyəsini tənzimləmək və özündə bütün pul axını və ödəmələri həyata keçirir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar əməliyyatlarının aparılması prosesində pul fondlarının xərclənməsi təyin edilmiş smetalarda göstərilən həddlər daxilində yerinə yetirilir. Müəssisənin daxili maliyyə mənbələri hökumət və qeyri-dövlət təşkilatlarından müxtəlif köçürmələr, yardımlar və müəssisənin özünün istehsalat-təsərrüfat nəticələrinə görə əldə edilmiş sərbəst pur vəsaitləri və passivlərdən ibarət ola bilər. İstehsal, iş və xidmətləri yerinə yetirmək üçün müəssisə daxili və xarici sərmayələrdən maliyyə mənbəyi kimi istifadə edir. Keçid dövründə işləyən müəssisədə pul vəsaitlərinin dövriyyəsini tam dəqiqliklə müəyyən etmək maliyyə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Müəssisənin normal təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması üçün pul vəsaitlərin həcmi vaxt üzrə

dəyişir, çünki onlar istehsal prosesinin gedisindən və satış həcmindən asılıdır. Müəssisə tərəfindən çari borcların ödənilməsi səviyyəsi ilə müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində əsas aqırlıq qüvvəsi maliyyə-kredit fəaliyyətilə məşğul olan menecerlərin üzərinə düşür. Həmin menecerlər yüksək ixtisaslı iqtisadçılardan ibarət olub, mühasibat uçotu, maliyyə-kredit və pul dövriyyəsi ilə bağlı əməliyyatlardan həlali olan və vergi qanunverciliyi sahələrində nəzəri biliklərə və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Maliyyə menecerin qarşısında çox saylı və müxtəlif planlı məqsədlər durduğundan o, bütün fəaliyyəti dairəsində müəssisənin maliyyə və kapital qoyuluşlarının tərkibi, quruluşu və istifadə istiqamətləri üzrə idarə etmə qərarlarının qəbulu və reallaşdırılmasına birbaşa məsuliyyət daşıyır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti çərçivəsində maliyyə məsələlərinin çevik surətdə həll olunmasında menecerlər vergi və maliyyə-kredit sahəsində qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına əsaslanırlar. Ölkənin sosial iqtisadi şəraitini düzgün qiymətləndirilməklə yanaşı maliyyə bazarlarında müəssisə fəaliyyətinin inteqrasiyasını sürətləndirir. Aparılan iqtisadi islahatlar müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsinə və strateji istiqamətlər üzrə daha geniş fəaliyyət aparmasına şərait yaradır. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat formalarına müvafiq olan idarəetmə üsullarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir müəssisə tipinə xas olan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarəetmə quruluşu aşağıdakı kimi önəmlidir.

Müəssisənin maliyyə xidmətlərinin təşkilində və aparılmasında xalq təsərrüfatının digər sahələrində baş verən dəyişiklikləri mütləq nəzərə almalıdır. Bu sənaye müəssisəsinin aparılan iqtisadi münasibətlər daxilində məqsədyönlü strateji maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti aparmaq üçün mühüm baza yaratmış olur.

Şəkil 10.

1.2. Müəssisədə maliyyə işlərinin planlaşdırılması.

Müəssisədə maliyyə işlərinin planlaşdırılmasının ötən hesabat ilinin faktiki statistik göstəriciləri və idarəetmə qurumları və təşkilatları tərəfindən müəyyən edilən strateji məqsədlər təşkil edir.

Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin aidiyyəti üzrə xərclənməsinin təmin edilməsi məqsədini daşıyan idarəetmə fəaliyyəti istehsal, iş və xidmət sahələrində təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz maliyyələşdirilməsinə nail olmaq ən önəmli məsələlərdəndir. Cari təsərrüfat ilində müəssisənin istehsal, iş və xidmət sahələrində nəzərdə tutulan istiqamətlərin həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Strateji məqsədləri reallaşdırmaq üçün konkret maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirilməli;
2. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı istiqamətlərini daimi maliyyə mənbələri ilə təchiz olunması üçün ehtiyatları üzə çıxarmaq;
3. Müəssisənin geniş təkrar istehsalda iştirakını genişləndirmək məqsədilə xarici sərmayədarların kapitalından istifadə etmək imkanlarının artırılması və s.

Müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılması bir tərəfdən maliyyə ehtiyatlarının vaxtında aşkara çıxarılması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən istifadə edilməyən maliyyə vəsaitlərini müəssisə fəaliyyətinin daha mühüm sahələrində çatışmayan maliyyə ehtiyatlarının yerinin doldurulmasıyla əlaqədardır. Müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasının əsas məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. İstehsal, iş və xidmət sahələrini lazım olan maliyyə ehtiyatları ilə təmin etmək və müştəkkil surətdə istifadə olunmayan sərmayə mənbələrini aşkarlamaq;

2. Müəssisə fəaliyyətinə cəlb edilən maliyyə-kapital qoyuluşlarının düzgün istiqamətlənməsini təmin etmək və onların səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinə üstünlük vermək;

3. Daxili maliyyə-kredit ehtiyatlarının aşkar edilməsi, istehsal və satış üzrə gəlirliyin artırılmasına və nəğd pul vəsaitlərindən qənaətlə istifadə edilməsinə dair təşkilati tədbirlər planını işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək və daha sonra onları təkmilləşdirmək;

4. Büdcə təşkilatları banklarla və kontraqentlərlə müəssisə üçün səmərəli sayılan maliyyə-kredit münasibətlərin qurulması və onların uzunömürlüliyini təmin etmək və yeni iqtisadi münasibətləri tətbiq etmək;

5. Maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarətin müntəzəm formalarının aparılması və kredit ödəmə qabiliyyətini yüksəldilməsi və s.

Müəssisənin maliyyə planı, təsərrüfat subyekti üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini çevik maliyyə ehtiyatları ilə təmin etməklə strateji cəhətdən müəssisə iqtisadiyyatına çox böyük təsir etməklə sahə üzrə müəssisənin özünün perspektiv inkişafına geniş yol açır.

İqtisadi şəraitdən asılı olaraq müəssisə fəaliyyətində maliyyə planlaşdırması təcrübəsində aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: a) iqtisadi təhlil; b) normativ və balans hesablamaları; v) pul axınları; q) çox variantlı üsullar, d) iqtisadi-riyazi modeləşdirmək. Maliyyə vəsaitlərinin təyin olunma istiqamətləri üzrə xərclənməsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə xüsusi təhlillərin də aparılması vacibdir, belə araşdırmalar maliyyə vəsaitlərini səfərbər etməyə əsas verir.

İqtisadi təhlil üslu vasitəsilə müəssisənin daxili maliyyə ehtiyatlarını, natural və qiymət göstəricilərini əhatə edən tendensiyanı təyin etmək imkanını yaratmaqla, istifadəsiz qalmış maliyyə vəsaitlərini səfərbərliyə alaraq, onları geniş təkrar istehsala yönəltməyə şərait yaradır, maliyyə vəsaitlərinin hərəkətini tezləşdirir.

Maliyyə vəziyyətinin təhlilində istifadə olunan normativ üslubun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisə üçün əvvəldən təyin edilmiş texniki-iqtisadi normativlərə əsasən təsərrüfat subyektinin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbat hesablanır. Belə normativlərə vergilər və yığımlarının maliyyə səviyyəsi, amortizasiya ayırmalarının norması daxildir. Balans hesabat üslubundan istifadə etməklə müəssisənin fəaliyyəti dairəsində gələcək tələbatın və fəaliyyət sahələrində maliyyə ehtiyatlarının son durumunu qiymətləndirməyə kömək edir. Bu iş növbəti maliyyə-təsərrüfat ilində müəssisə fəaliyyəti üçün büdcədən alınmış vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsinə və vaxtı çatmış borcların ödənilməsi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Müəssisənin maliyyə mənbələri vəsaitlərinin istehsal tələbatlarına sərf olunmasının təhlilində pul axını üslubu maliyyə planının icrasının yoxlanmasında universal xarakter daşıyır. İstehsal, iş və xidmət sahələrində hasilata xərclənən pul vəsaitlərinin proqnozu nəzarət qaydasında təhlil edilərək, onlardan düzgün istifadə olunması vəziyyətini dəqiqləşdirir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilmiş pul-kredit vəsaitlərinin balans-smeta üslubu qaydasında təhlili iqtisadi münasibətlər qurumunda daha seçiciyəvidir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində çox variantlı hesabat üslubu plan üzrə hesabatın alternativ variantının tərtibindən başlamaqla, təhlilin gedi-

şində ən optimal seçim kimi iqtisadi-riyazi modeləşdirmə tətbiq olunur. Göstərilən metodika imkan verir ki, maliyyə göstəriciləri ilə xərclərin baş vermə faktorları arasında sıx əlaqəni müəyyənləşdirməklə maliyyə vəsaitlərinin məqsədli sərf olunmasını əsaslandırır.

Dövlət büdcəli müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin araşdırılması prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

Birincisi-maliyyə göstəriciləri hesabat ili üzrə təhlil olunur. Bunun üçün müəssisənin əsas maliyyə hesabatlarından istifadə olunur, buraya mühasibat balansı, gəlir və itkilər hesabatı, pul vəsaitlərin hərəkəti ilə bağlı hesabatlar daxildir. Göstərilən hesabatların maliyyə planlaşdırılması üçün çox böyük əhəmiyyəti var, onlar iqtisadi təhlilin aparılması üçün əsas təsdiqləyici sənədlər toplusu olmaqla müəssisə fəaliyyətinə dair plan və faktiki məlumatları əks etdirir. Həmin məlumatlara əsaslanmaqla hesabat ilində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti əhatəli şəkildə təhlil olunur, istehsal, iş və xidmət sahələri üzrə plan ilinə maliyyə mənbələri müəyyənləşdirilir. Digər tərəfdən iqtisadi təhlillər nəticəsində əldə olunmuş yekun göstəricilərinə əsaslanmaqla müəssisə perspektiv inkişafı ilə bağlı fəaliyyət dövründə tələb olunacaq maliyyə xərclərini və gəlirlərini proqnozlaşdırır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisənin balansı maliyyə planlaşdırmanın prosesinin tərkibi hissəsi olmaqla hesabat dövrünə aid yekun məlumatların tamamlanmasını təşkil edir. Bu səbəbdən müstəqil təsərrüfat hesabına malik olan və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq bütün müəssisələr, maliyyə-təsərrüfat nəticələri haqqında balans tərtib etməyə və yuxarı idarəetmə təşkilatlarına təqdim etməyə borcludur.

İkinci mərhələdə əsas proqnozlaşdırma sənədlərin tərtibi aparılır və burada strateji inkişaf nöqtəyi-nəzərdən

maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasının sonrakı mərhələsində gəlir və itkilərin hesabatı, nəqd pul vəsaitlərinin hərəkəti, perspektiv maliyyə planının tərkib hissəsi kimi bütün mərhələ göstəriciləri üzrə əsaslanmış biznes planlar işlənib hazırlanır.

Müəssisədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasının üçüncü mərhələsində cari maliyyə plan materialları əsasında maliyyə fəaliyyəti haqqında proqnoz sənədləri dəqiqləşdirilir.

Maliyyə işlərinin planlaşdırılmasının dördüncü mərhələsində çevik maliyyə planlaşdırması müəyyənləşdirilir və perspektiv təsərrüfat ili üçün maliyyə planlarının hazırlanması ardıcılığı müəyyən edilir. Bu ardıcılığın yerinə yetirilməsinin gedişinə nəzarətin təşkili üzrə ədbirlərin işlənib hazırlanmasını, daha sonra isə qısa müddət içərisində onların reallaşdırılmasının təmin olunur, bu təkcə müəssisə üçün deyil, həm də onun daxil olduğu sahə üçün də önəmlidir.

Müəssisənin önəmli maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əhatə edən planların davamlı şəkildə yerinə yetirilməsinin əsas istiqamətləri perspektiv maliyyə planlaşdırması optimal xassəyə malikdir. Maliyyə planlaşdırılması qaydasında qəbul olunmuş nəticə göstəriciləri istehsalın aparıcı proporsiyalarını və təkrar istehsalın genişlənmə tempini təyin edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə dair perspektiv maliyyə planlaşdırılması müasir şəraitdə bir ildən üç ilədək olan istehsalat-təsərrüfat dövrünü əhatə edir. Lakin göstərilən vaxt müddəti şərti xassə daşımaqla müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində iqtisadi sabitlikdən və maliyyə ehtiyatların həcmindən proqnozlaşdırma istiqamətlərindən və mövcud maliyyə imkanlarından istifadə formalarından asılıdır.

Digər tərəfdən perspektiv maliyyə planlaşdırmanın müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti strategiyasının tərtibi və maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması daxildir. Maliyyə ilə bağlı strategiyanın tərtibi özündə plan ilində maliyyə planlaşdırmanın səviyyəsini əks etdirilməklə, müəssisənin iqtisadi inkişaf istiqamətlərini sabit maliyyə mənbələri ilə təciz edir. İdarə və təşkilatın maliyyə strategiyasının düzgün müəyyənləşdirilməsi ümumi müəssisə strategiyasının təmin olunma vasitəsidir. İqtisadi münasibətlər şəraitində maliyyə bazarında vəziyyətin dəyişməsi maliyyənin tənzimlənməsini tələb edir və yalnız bundan sonra müəssisənin ümumi inkişaf strategiyası haqqında yekun nəticə haqqında rəy söyləmək mümkündür. Strateji planlaşdırma çərçivəsində müəssisənin əsas məqsədləri uzun müddətli inkişaf istiqamətlərini təmin edən maliyyə mənbələrinə malik olmaq və mövcud maliyyə ehtiyatlarını daha zəruri sahələrə yönəltmək və onun düzgün bölünməsinə təyin etməkdir. Strateji planlaşdırma zamanı alternativ variantın aktiv axtarışı gedir, onlardan daha səmərəlisinin seçilməsi və onun əsasında müəssisənin inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirmək mümkündür.

Müəssisənin sahə xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq maliyyə-təsərrüfat strategiyası maliyyə fəaliyyətinin uzunmüddətli perspektiv məqsədlərini təyin edir və ümumi inkişaf strategiyası isə bazar qiymətlərini daima diqqət mərkəzində saxlanmağı tələb edir.

Maliyyə strategiyasının tərtib edilməsinin başlıca xüsusiyyəti onun əhatə edəcəyi dövr üzrə səmərəlilik vaxtıdır. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı amilləri nəzərə almaq tələb olunur:

1. Makroiqtisadi səviyyədə yekun göstəriciləri;
 2. Makroiqtisadi proseslərin dinamikası;
 3. Daxili maliyyə bazarın inkişafı istiqamətləri.
- Bununla yanaşı müəssisənin əsas maliyyə strategiyasının tərtibi prosesində sahədə baş verə biləcək müxtəlif risk faktorunu nəzərdən qaçırılmamalıdır. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində perspektiv planlaşdırmanın əsasını proqnozlaşdırma təşkil edir və onun yekun göstəricilərinə əsasən konkret bazarda müəssisənin gələcək strategiyası müəyyən edilir. Proqnozlaşdırma prosesində alternativ maliyyə göstəriciləri və parametrləri nəzərə almaqla maliyyə-kredit məsələlərini tənzimlənilir.

Müəssisənin iqtisadi xidmət bölmələri tərəfindən iş və istehsal sahələri üzrə perspektiv maliyyə planlaşdırmasının aparılması məqsədilə aşağıdakı mərhələlər üzrə ilkin tədqiqat məlumatlarından istifadə oluna bilər:

1. Baş verə biləcək gəlir və itkilərin proqnozu;
2. Maliyyə-təsərrüfat ilində müəssisə fəaliyyətində pul vəsaitlərin hərəkətinin proqnozu;
3. Hesabat dövrünün sonuna mühasibat-balans proqnozunun müvafiq bölmələr üzrə tərtibi.

Qeyd etmək lazımdır ki, perspektiv maliyyə planlaşdırılması üçün proqnozlaşdırılma ilə bağlı tələb olunan sənədlərin lazımı qaydada düzülməsinin əsas məqsədi mövğuddur. Bu müəssisənin maliyyə vəziyyətinə aid olan məlumatlarından istifadə etməklə müəssisənin hazırkı maliyyə durumu haqqında dürüst qiymətləndirilmiş nəticələri üzə çıxarmaq və onları qiymətləndirməkdir.

Müəssisənin perspektiv maliyyə proqnozlaşdırması üçün tələb olunan sənədlərin düzgün tərtibi çox vacibdir. Çünki gələcəkdə əmətəlik məhsulların reallaşdırılması üçün satış bazarlarının seçilməsi mütəkkəb proseslərdən keçməklə mühüm məsələləri həll edir. İstehsal prosesi

müəssisə üçün maliyyə vəsaitlərinin düzgün və səmərəli bölüşdürülməsi material ehtiyatlarının istifadəsinə nəzarət üçün lazımdır. Satış həcmi proqnozlaşdırılması müəssisəyə imkan verir ki, əmtəəlik məhsullarının bazarlarda daimi satış rəftələrinə malik olmaqla onların çeşidinin getdikcə artırılmasını təmin etsin. Müəssisə məhsullarının satış bazarlarında iştirakı səviyyəsinin proqnozlaşdırması yaxın üç il üçün tərtib edilir və satış həcmi gözlənilən reallaşdırma payı rüblərə və aylara bölünür. Satış bazarlarında mövcud vəziyyət haqqında məlumatlar nə qədər düzgün olarsa, gələcəkdə maliyyə vəziyyətilə bağlı proqnozlaşdırma da bir o qədər etibarlı olmaqla, maliyyə-kredit vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi xeyli artırmış olacaqdır. Bunun üçün proqnoz məlumatları konkret olmalıdır və orada əks olunan göstəricilər heç kimdə şübhə oyatmamalıdır. Müəssisə məhsul çeşidinin istehsalında çox vaxt ilk məhsulun alıcıları ola bilsin ki, əvvəlcədən razılaşdırılır. Lakin sonrakı, ikinci və üçüncü ilin alıcıların miqdarını və sifarişlərin çeşidini müəyyən etmək proqnozlaşdırma xarakteri daşıyır və həmin məlumatlar marketinq tədqiqatı əsasında tərtib edilir.

Müəssisənin iş sahələrində istehsal olunan əmtəələrin satış proqnozları həm pul, həm fiziki şəkildə aparılır, çünki müxtəlif səbəblərdən əmtəələrin dəyərinin dəyişməsilə qiymətin dinamikası baş verir. Toplanmış məlumatlar vasitəsilə istehsalın həcmi və onların qiymətləndirmə səviyyəsini təyin etmək mümkündür. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat ilində əmtəəlik məhsulun satış həcmi proqnozlaşdırılması hər bir konkret məhsul növü üzrə toplanmış məlumatlar aşağıdakı cədvəl formasında öz əksini tapa bilər (cədvəl № 20).

Cədvəl № 20

İqtisadi göstəricilər	Faktiki olaraq 2002-ci ildə	2004-cü il (aylar üzrə)				2004-cü il (rüblər üzrə)				2005-ci il üzrə
		I	II	III	IV	I	II	III	IV	
1. Natural şəkildə satış həcmi (ədədlə)	124680	86 40 56	92 48 66	93 62 74	96 40 80	6 8 7	66 81 90	67 48 66	78 84 20	326 424 68
2. Bir məhsul vahidinin satış qiyməti	48236	46 34 68	48 61 82	66 62 54	82 64 78	4 6 8	44 66 90	45 36 48	64 74 38	486 568 82
3. Qiymətləndirmə indeksi	0,80	0 72 68	0 88 84	0 02 76	0 78 82	6 7 4	0 88 76	0 76 64	0 7 8	84 62 68
4. Satış həcmi-nin pul şəklində ifadəsi (man)	8626640	24 62 40	86 46 89	74 62 48	68 69 56	7 6 4	68 42 94	68 64 86	92 84 20	892 680 564

Müəssisənin qarşıdakı maliyyə-təsərrüfat ilində gəlirini və itkilərin proqnoz məlumatlarının köməyi ilə hesabat dövründə gözlənilən gəlirlik səviyyəsini müəyyən etmək olar. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində gələcəkdə qazanılacaq gəlirin proqnozlaşdırma mərhələlərinin təhlilini aparanda təcrübədə «xərclər-iş, istehsal-həcmi-gəlir» üslubundan istifadə edilir. Qeyd olunan üsullardan istifadə zamanı aşağıdakı amillərə aydınlıq gətirilir:

1. İstehsalın təşkilində və məhsul satışında baş verə biləcək itqiləri müəyyən etmək və qarşısını almaq;

2. Strateji tədbirlərin işlənilib hazırlanması istiqamətində növbəti mərhələ üçün konkret və ya ayrılıqla götürülmüş sahə üzrə gəlirlilik səviyyəsini müəyyənləşdirmək.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə planlaşdırılmasında hər iki amillərdən kompleks şəkildə və ya qarşılıqlı formada istifadə etdikdə aparılan təhlillərin nəticələri daha etibarlıdır. Buna müvafiq olaraq gələcəklə bağlı tədbirlərin reallaşdırma səviyyəsi də yüksəkdir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin balans proqnozlaşdırılması perspektiv maliyyə planlaşdırılması sənədlərinin əsas hissələrindəndir.

Müəssisənin balansı özlüyündə ümumi cədvəl formasında olmaqla iki tərkib hissəyə bölünür, onun bir tərəfində müəssisənin fəaliyyəti üçün kapital qoyuluşları üzrə mənbələri - passiv hissə, digərində isə aktiv bölməni təşkil etməklə aktiv vəsaitləri göstərir. Balansın aktiv və passiv bölmələrinə daxil olan iqtisadi göstəricilər vasitəsilə hesabat dövründə müəssisənin sərəncamında olan bütün maddi dəyərlilər, xammal-materiallar və maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilir.

Müəssisə balansının aktiv hissəsini təşkil edən maddələr içərisində cari aktivlər kəmiyyət etibarı ilə az yer tutsa da, lakin onların ümumi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, yəni (bank hesabı, xəzinədə olan vəsaitlər və debitor borcu), ehtiyatların yekun məbləği yazılır. Balansın passivi hissəsində müəssisənin özünün buraxdığı və alınmış istiqrazlar, digər maliyyə vəsaitləri və onlara bərabər digər qiymətli kağızların dəyəri göstərilir.

Müəssisə üzrə pul vəsaitlərin hərəkətin proqnozlaşdırılması ən vacib maliyyə sənədidir və burada hesabat ili ərzində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar pul

mənbələri, daxili və xarici maliyyə mənbələri hesabına sərəncam qoyuluşunun mütləq kəmiyyətinin hərəkəti göstərilir.

Müəssisə daxili pul vəsaitinin hərəkəti proqnozunun kəmiyyəti ilə istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinə yaxın perspektivdə lazım olan maliyyə vəsaitlərinin kəmiyyəti müəyyən etmək olar. Təsərrüfat fəaliyyəti üçün əldə olunan pul vəsaitinin hərəkətinin proqnozlaşdırılması balansın hər iki bölümündə yazılır və dinamikada aidiyyəti üzrə bütün maddələri əhatə edir.

Gələcək dövrlər üçün istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrini müəyyənləşdirən proqnozları tərtib edəndən sonra müəssisənin maliyyələşdirmə strategiyası seçilir. Müəssisənin strateji maliyyələşdirmə mərhələlərinin əsasını aşağıdakılar təşkil edir:

1. Uzunmüddətli və etibarlı maliyyələşdirmə mənbələrinin aşkarlanması və onların işə cəlb olunması;
2. İstehsal, iş və xidmət sahələri üzrə tələb olunan kapital qoyuluşları kəmiyyətinin və quruluşunun müəyyənləşdirilməsi;
3. Uzunmüddətli kapital qoyuluşlarının artırılması istiqamətlərinin seçilməsi.

Planlaşdırılan dövr üçün sənaye müəssisəsinin iqtisadi durumu baza rolunu oynadığını nəzərə alaraq, müəssisələr arası iqtisadi-texniki münasibətlərin səviyyəsi həmişə maliyyə xidməti sahəsi işçilərinin daima diqqət mərkəzində olmalıdır. Müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasında bütün sənaye sahələrində istər istehsalatı satış dairəsində, istər satış bazarlarında mövcud qiymət qurumunun vəziyyətinə müvafiq olan strateji inkişaf istiqamətləri əhatəli surətdə müəyyən olunmalıdır.

1.3. Müəssisədə çevik maliyyə planlaşdırılması.

İstehsalat təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində *faktiki* məhsul buraxılışına daimi nəzarət etmək məqsədi ilə *nail* maliyyə ehtiyatların və bank kreditlərinin xərclənməsi proseslərinə çevik planlaşdırma üsulu vasitəsilə *çevik* olmaq mümkündür. Konkret təsərrüfat işlərinin *çevik* planlaşdırma qaydasında maliyyələşdirilməsi müəssisə tərəfindən müxtəlif maliyyə–kredit mənbələrindən alınan vəsaitlərin xərclənməsi üzərində daimi və dəqiq nəzarətin aparılmasına əsaslanır. Bu səbəbdən müəssisənin istehsal, iş və xidmət sahələrində normal təsərrüfat fəaliyyəti aparmaq üçün maliyyə–kredit ehtiyatlarından son dərəcə məhsuldar istifadə etmək strateji məqsədlərin tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alaraq, maliyyə əməliyyatları üzərində daimi nəzarət həyata keçirilməlidir. Həmin məntiqi işin davamı olaraq müəssisənin maliyyə–kredit əməliyyatları çevik planlaşdırma mərhələlərindən kənarda aparılmamalıdır.

Müəssisə fəaliyyətində nəzarət işi təşkil edildikdə müəssisənin maliyyə–kredit imkanları dəqiqləşdirilmiş hesabı məlumatlara əsaslanmalıdır. Müəssisənin kənar fiziki şəxslərə və hüquqi təşkilatlara bütün növ pul ödəmələrin aparılması çevik maliyyə planlaşdırılmasının tərkib hissəsi olan xəzinə planlaşdırılması əsasında icra olunmalıdır. Müəssisənin maliyyə–kredit münasibətlərinin tərkibinə daxil olan xəzinə planlaşdırılmasına büdcə təşkilatlarına ödəmələr, qısamüddətli kreditlərdən istifadəyə görə ödənişlər və s. daxildir.

Müəssisə tərəfindən borcların ödəmə təqviminin tortibi prosesində aşağıdakı məqsədlər yerinə yetirilir:

1. Müəssisənin gələcək xərclərin və pul vəsaitlərin uçotun təşkili və hər bir xərc maddəsinin təsnifatı;
2. Pul axınının və borcların əmələ gəlmə səbəblərinin araşdırılması və onların aradan qaldırılması;
3. Borc ödəmələri haqqında məlumatlara dair dəyişikliklərin gündəlik uçotu və maliyyə hesabatında onların ayrı-ayrılıqda göstərilməsi;
4. Ödəməmələrin həyata keçirilməsinin təhlili və aşkar olunan maliyyə çatışmamazlığını aradan götürməsi üçün konkret təşkilatı tədbirlərin işlənilib hazırlanması və qısa müddətdə onları həyata keçirmək.

Müəssisənin büdcə və qeyri büdcə təşkilatlarına borclarının ödəmə təqvimini rüblərə, aylara və on günlüklərə bölünə bilər. Bunun üçün müəssisənin maliyyə ödəmə qabiliyyəti real olmalıdır. Müəssisə ödəmə planı tərtibatçısı kimi istehsalın və əmtəə satışının gedişi haqqında geniş məlumatlar bankına malik olmalıdır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətilə bağlı aparacağı bütün növ ödəmələrin ardıcılığı prosesi beş əsas mərhələləri əhatə edir və onların hamısı maliyyə xidməti işçiləri tərəfindən qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilir:

1. Ödəniləcək məbləğin mərhələlər üzrə bölgüsü və maliyyə vəsaitlərinin daxil olmasının mühasibatlıq xidmətində ciddi uçotlaşdırılması;
2. Planlaşdırılan dövrdə, istehsal həcmi, məhsul satışının həcmi, hesabat ilinin sonuna əmtəəlik məhsul satışının dəyər və pul ifadəsində yekunu;
3. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə əldə edilən gəlirin məcmusu və ya qazanılan mənfəət kütləsinin miqdarı;

4. Planlaşdırılan dövr ərzində maliyyə xərclərinin düzgünlüyünün müəyyənləşdirilməsi və hesabat ilinin sonuna pul vəsaitlərinin qalığının təyini;

5. Növbəti plan ilə müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin çatışib–çatışmayacağı haqqında aparılan yekun təhlil məlumatlarını əks etdirən əsaslandırılmış rəy.

Müəssisənin təsərrüfat–maliyyə ilinin sonuna hesabat materiallarına əsasən proqnozlaşdırılan qalıq məbləği, iş sahələrinin növbəti ildə pul vəsaitlərinə olan minimal tələbat səviyyəsindən aşağı olmamalıdır.

Müəssisə üzrə planlaşdırılan xərclərin gözdənilən gəlirdən artıq olması onu göstərir ki, təsərrüfat fəaliyyəti ümumiyyətlə qənatə bəxş təşkil olunmamışdır və bu səbəddən gözlənilən gəlirlilik səviyyəsi aşağı düşməklə, növbəti il üçün maliyyə vəziyyəti gərginləşəcək. Deməli müəssisə əsas fəaliyyət sahələrində həyat durumunu qoruyub saxlamaq üçün daxili və xarici sərmaya qoyuluşlarının axtarışına çıxmalı olacaqdır. Ümumiyyətlə pis təsərrüfatçılıq şəraitində və sadəcə olaraq qeyri–səmərəli fəaliyyət sayəsində yaranmış maliyyə çatışmazlığı şəraitində sərmayə qoyuluşu xidmətlərindən istifadə etmək bir o qədər də, iqtisadi baxımdan səmərəli sayıla bilməz. Çünki müxtəlif şərtlərlə müəssisəyə verilmiş sərmayələrə görə gəlirin bir hissəsi müəssisə tərəfindən sərmayələrdən istifadəyə görə sərmayə sahibinə ödənilməlidir. Deməli bunu nəzərə almayan konkret müəssisə süni surətdə öz mənfəətini azaldır. Bu şəraitdə müəssisə tərəfindən aşağıdakı işləri görmək lazımdır: 1) ikinci dərəcəli xərcləri sonrakı təqvim dövrünə keçirmək; 2) əmtəəlik məhsulların istehlakçılara təqdim olunmasını və satışını tezləşdirmək; 3) əlavə maliyyə mənbələrini əsas istehsal, iş və xidmət sahələrinə cəlb etmək.

Bir çox müəssisələrdə büdcə və digər təşkilatlara ödəmə təqvimilə bərabər vergi ödəmələri təqvimindən istifadə edilir. Bu zaman tərəflər arasında qarşılıq razılaşmalara əsasən nəzərdə tutulan və vaxtı çatmış vergi ödəmələri üzrə pul vəsaitləri müvvəqəti olaraq müəssisənin sərəncamında qalır. Ödəmə təqvimdən başqa müəssisədə xəzinə planı tərtib edilməlidir. Onun vasitəsilə müəyyən edilmiş vaxtda və kəmiyyətdə nəğd pul vəsaitlərinin xəzinə planına uyğun surətdə xəzinəyə daxil olmaqla ödəniləcək bütün pulun hərəkəti tənzimlənir. Müəssisənin vaxtında nəğd pulla təmin olunması əmək kollektivləri arasında sosial-iqtisadi münasibətləri tənzimləməklə borc ödəmələri haqqında fiziki və hüquqi şəxslər arasında qarşılıqlı tarazlığı uzun müddət ərzində sabit saxlayır.

Ödəmə təqvimi (min. man.)

Cədvəl №21

İqtisadi göstəricilər	2004-cü ilin birinci yarım ili üzrə					
	Yanvar	Fevral	Mart	Aprel	May	İyun
1	2	3	4	5	6	7
I İlin əvvəlinə qalıq (saldo)	86420	90268	92844	89764	96458	98764
II Maliyyə vəsaitlərinin axını, o cümlədən:	126584	118962	128276	142384	138976	148582
1. Nəğd pulla satış əməliyyatları	20480	24760	28466	22848	23456	24430
2. Debitor borcların ödənilməsi	46382	43730	44576	47382	42890	43464
3. Fəaliyyətin digər növlərindən gəlir	23456	24567	25678	26789	27890	28900
4. Digər pul vəsaitlərinin ödənişi	12345	13456	14567	15678	16789	17890
5. Pul axının cəmi:	18694	22460	24782	28964	30480	32468
III Vəsaitlərin xərclənməsi, o cümlədən:	468934	482710	546760	567890	582764	624764

Cədvəl № 21 (ardı)

1.	Tədarükçülərlə hesabı – cari ödənişlər (nəgd pulla)	23456	24567	25678	26789	27890	28920
2.	Kredit borcun ödənilməsi	45678	46670	47890	48980	43660	50220
3.	Əsas əmək haqqı	24580	25690	26700	27660	28600	29890
4.	Daimi xərclər (ümumi)	19876	18765	17654	16543	17632	18520
5.	Əlavə dəyər vergisi, aksizlər	32654	32756	32876	32987	33096	33108
6.	Diqər cari xərclər	12345	13456	14567	15678	16789	17890
7.	İxrac-idxal tarifləri üzrə ödəmələr	67890	68900	69100	69120	69230	69340
8.	Maliyyə nəticələrinə görə vergi ödənişi	29876	28765	27654	26543	25432	24320
9.	Bütün növ gəlir vergisi	36543	37654	38765	39876	39987	39846
10.	Təmiz gəlirdən ödənilən vergilər	19876	19765	19654	19543	19432	19320
11.	Diqər xərclərdən vergi ödəmələri	14560	15670	16780	17890	18920	18940
12.	Sosial sahə obyektlərinin saxlanması xərcləri	16789	17820	18900	18280	16789	6890
13.	Əsas vəsaitlərə sərmayə qoyuluşu	37940	32875	33560	34670	32980	34860
14.	Sosial tələbat fondundan ödəmələr	19876	19765	19654	19543	19432	19320
15.	Dividend ödəmələri	24687	25678	26789	27892	28924	29235
16.	Xərclərin cəmi	45678	46789	47894	48923	49234	49876

Müəssisələr və təşkilatlar cari təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün onlara xidmət edən bankdan nəgd pul kütləsi alırlar və həmin məbləğ maliyyə planının xərc maddələrində göstərilir. Müəssisənin xəzinə planı rüblər tərtib edilir və büdcə ilinin əvvəlində onun üçün əraziyə ərverişli sayılan banka büdcə ilinin əvvəlində təhvil verilir. Həmin bank müəssisə ilə istehsalçı sahələr arasında bağlanmış müqavilə şərtləri əsasında pul-kredit əməliyyatları həyata keçirilir. Bir sıra hallarda müəssisə ərazi prinsiplərinə görə dövlətin bank qurumu ilə yanaşı kommersiya bankı xidmətlərindən istifadə edir. Kommersiya bankı müəssisənin xəzinə planı göstəricilərini təhlil edir və lazım olanda müəssisənin razılığı ilə hesabatlarda müəyyən dəyişikliklər aparır. Daha sonra müəssisəyə xidmət edən bank təşkilatında açılan hesablaşma-hesabı vasitəsilə müəssisənin yazılı təpşırıqlarına uyğun olaraq müxtəlif köçürmələr aparır, o cümlədən əmək haqqının ödənilməsi və digər cari məqsədlər üçün nəgd pul vəsaiti buraxır.

Maliyyə planlaşdırmasının son mərhələsi analitik cəmləşdirmə əməliyyatlarının aparılmasıdır. Burada maliyyə planının əsas illik göstəricilərin xarakteristikası verilir: gəlirin və xərcin yaranma səviyyəsi büdcə təşkilatları və banklarla əlaqələr əhatəli şəkildə ayrı-ayrı maddələrdə əks olunur. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində ən vacib mərhələlərdən biri hesabat dövrünün göstəricilərini təhlili prosesində istehsal, iş və xidmət sahələrinə sərmayə qoyuluşunun çeşidinin yoxlanmasıdır. Bununla yanaşı təhlillərin aparılmasında müəssisənin sərəncamında qalan sərbəst gəlirin bölüşdürülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız yuxarıda qeyd olunan bütün mərhələləri təhlil etdikdən sonra hesabat ilində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat vermək mümkündür.

1.4. Müəssisədə cari maliyyə planlaşdırması.

Müəssisə növbəti təsərrüfat ilində cari maliyyə planlaşdırılması prosesləri perspektiv inkişaf planının əsas hissəsidir və mahiyyət ehtirabarilə o, özündə bütün iqtisadi göstəricilərinə aid olan konkretləşdirilməni ətraflı əks etdirir. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə təminatının cari planlaşdırılmasında iki mərhələ göstəricilərinin nəzərə alınması tələb olunur:

1. Müəssisənin pul vəsaitlərinin dövretmə planı;
2. Plan ilində istehsal, iş və xidmət sahələri üzrə gəlir və itkilərin kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi.

Müəssisənin illik maliyyə planı rüblər və ya aylar üzrə tərtib olunur. Bu zaman müəssisə fəaliyyətinin ən önəmli sahələrinin iqtisadi-sosial mahiyyətinə görə onların maliyyə təminatına üstünlük verməsidir.

Dövlət müəssisənin təsərrüfat ilində cari maliyyə planlaşdırması prosesi iş sahələri üzrə pul vəsaitlərin hərəkətini daim diqqət mərkəzində saxlamaq məqsədini daşıyır. İstehsalat-təsərrüfat məsrəflərinin ödənilməsi üçün tələb olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti planı il ərzində pulun hərəkət dinamikası o, cümlədən pul vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətlərini əks etdirir. Maliyyə planlaşdırılmasının gəlirlər bölməsində əmətəlik məhsulun müəssisə üçün tələb olunmayan əsas vəsaitlərin və qeyri maddi aktivlərin satışı ilə bağlı əməliyyatlardan əldə edilən gəlir göstərilir. İlin maliyyə yekuları nəzərə alınmaqla müəssisənin strateji məqsədlərinə uyğun olaraq müxtəlif istiqrazlar və səhmlərin buraxılışı təşkil olunur və digər maliyyə mənbələri aşkarlanır. Maliyyə planının xərclər bölməsində satılan məhsulun istehsal xərcləri,

xərclərin ödənilməsi, bank kreditindən istifadəyə görə faizlərin-haqqların ödənilməsi göstərilir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini təşkil edən istehsal, iş və xidmət sahələrinə ayrılmış maliyyə vəsaitləri və müəssisədən kənar digər maliyyə mənbələri hesabına təşkil olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti planının tərtibatı bir neçə mərhələ üzrə aparılır. Birinci mərhələdə müəssisə məhsulunun maya dəyərinin tərkib hissəsi kimi amortizasiya ayırmalarının plan məbləği hesablanır. Amortizasiya ayırmaların plan məbləği əsas fondların orta illik balans qiymətinə uyğun olmaqla sahə üzrə təsdiq olunmuş normalar əsasında müəssisə tipinə uyğun amortizasiya normaları təyin olunur.

İkinci mərhələdə qəbul edilmiş normativlər əsasında xərclərin tərkibi müəyyən edilir, buraya istehsal, xidmət və satışla bağlı o, cümlədən müəssisə işçilərinə verilən bütün növ əmək haqqları nəzərə alınır. İstehsal və iş sahələrində plan ilində baş verəcək xərclərin məbləği standart normalara uyğun təyin olunmuş üsullar əsasında tərtib edilir. Maliyyələşdirmə üçün qəbul edilən standartlar müəssisəyə maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunmağa şərait yaradır. Yəni, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin iqtisadi strateqiyasına cavab verən istehsal, iş və xidmət sahələri birinci növbədə maliyyələşdirməlidir.

Müəssisənin illik maliyyə planının tərtibi mərhələsində iş sahələrində istehsal edilən məhsulun çeşidlərinin artırılması və xidmətlərin görülməsi, satış bazarlarında tələbat və təklif əsasında fəaliyyət göstərmək imkanlarının uyğunluğu araşdırılmalıdır. Marketing xidməti şöbələri tərəfindən əvvəlcədən hər məhsul üzrə alıcının tələbləri nəzərə alınır və əmtəələrin istehlakçıları haqqında məlumatlar müəssisənin rəhbərliyinə göndərilir. Strateji inkişaf layihəsi müəssisə rəhbərliyi tərəfindən

baxılandan sonra qəbul edilən plan istehsal göndəriliməklə nəzərdə tutulan iş həcminin yetirilməsi üçün istehsal güclərinin kifayət müəyyənləşdirilir. Yalnız bundan sonra istehsal məhsul buraxılışı həcmi və onların maliyyə mənbələri haqqında proqnoz məlumatları əsaslandırılabilir. Müəssisənin malik olduğu bütün istehsal vasitələrini səfərbər etmək, maddi ehtiyatları işə salmaq və optimal məhsuldar iş şəraitini yaratmaq maliyyə planının tərkib hissəsi olmaqla, həmişə diqqət mərkəzində saxlanılır.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə xidmət edən illik maliyyə planının digər tərkib hissəsi gəlirləri və itkiləri nəzərdə tutan müvafiq bölmələrin maliyyə strategiyasının işlənməsidir. Qarşıdakı təsərrüfat ili üçün maliyyə planının sonunçu bölməsi mühasibat planının tərtibindən ibarətdir. Müəssisə hesabat ilinin əvvəlinə və axırına balans üzrə aktivlərdə və passivlərdə baş verən bütün dəyişikliklər əmlakın o, cümlədən istehsal fondlarının mövcud vəziyyəti və maliyyə təminatı mənbələri haqqında hesabat xassəli məlumatlar hazırlayır.

1.5. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması təsərrüfat ilində idarəetmənin ən əsas şərtlərdən biri olmaqla pul-kredit vəziyyəti araşdırılmalıdır. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun maliyyə vəsaitlərindən necə istifadə etməsi və yeni maliyyələşmə mənbələrinin formalaşma prosesini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatında müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun fəaliyyətinin son nəticəsini göstərməklə hesabat dövründə əmək kollektiv-

...inin maraqlına nə dərəcədə cavab verməsini, həm də maliyyə üzrə tərəfdaşlarla və yerli büdcə-vergi əşkilatları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərini xarakterizə edir. Məhz bu səbəbdən strateji inkişaf istiqamətlərinin düzgün seçilməsi bilavasitə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin vaxılı-vaxtında təhlilinin aparılması vacibdir. Digər tərəfdən aparılan araşdırmalar müəssisənin iqtisadi inkişaf perspektivinə çox böyük təsir göstərir və maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətin təhlili maliyyə ehtibarı ilə maliyyə menecmentin əsas idarəetmə alətlərindən biri olmaqla tərəfdaşlarla iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsinə, maliyyə-kredit qurumuna yeni mənbələlərin cəlb edilməsinə şərait yaradır.

İstehsal və xidmət sahələrinə cəlb edilmiş maliyyə vəsaitlərinin məqsədə yönü xərclənməsinin təyin olunması üçün aşağıdakı mərhələ göstəricilərini nəzərə almaq tələb olunur:

1. Hesabat dövründə müəssisənin iqtisadi göstəricilərinin dəyişməsinin maliyyə vəziyyətinə təsiri və onun aradan qaldırılması istiqamətləri;

2. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edən əsas amillərin aşkarlanması və mənfi halların aradan qaldırılması üçün xəbərdarlıq tədbirlərini hazırlamaq;

3. Maliyyə sabitliyinin vəziyyəti və pul-kredit qurumunda baş verən keyfiyyət dəyişikliyinə qiymətləndirilməsi və onun təsir dairəsini genişləndirmək.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əhatəli olması üçün aşağıdakı tələbatlara əməl olunmalıdır:

a) Müəssisənin maliyyə-təsərrüfatına aid bütün ilkin və son yekun məlumatları ilin əvvəlinə və axırına faktiki göstəricilərin işlənilib hazırlanması;

b) Müəssisə fəaliyyətində maraqlı olan bütün sahibkarlar, səhmdarlar, eləcə də müəssisə təsisçiləri öz məqsədlərinə uyğun olan yekun göstəricilə tam həcmdə təmin olunmalı və onların hər birində rentabellik səviyyəsi göstərməlidir;

c) Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə birbaşa sərmayə qoyuluşları və kredit ayırmaları ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə təqdim olunmaq üçün hesabatların hazırlanması və onların reallığını göstərən hüquqi sənədlərin vaxtında tərtib olunması və həmin hesabatların tərəfkeşlərin ünvanına göndərilməsi;

d) Müəssisənin normal və fasiləsiz surətdə istehsal, iş və xidmət sahələrinin xammal, material və digər zəruri maddi vəsaitlərlə təmin olunması üçün tədarükçüləri maraqlandıran müqavilələrin hazırlanması və alınmış mallara görə təqvim planına uyğun maliyyə ödənişlərinə tam zəmanət yaradılması.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinə aparılmasının çoxistiqamətli olması məqsədilə aşağıdakı aralıq mərhələlərini əhatə edən tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. İlin əvvəlinə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin faktiki məlumatlarla qiymətləndirilməsi;

2. Müəssisənin maliyyə dəyanətliyinin və borc ödəmə qabiliyyətinin təhlil edilməsi, vəsait çatışmazlığının səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi;

3. Müəssisənin kredit qaytarma və balans maddələri üzrə pul ödənişlərinin təhlili olunması;

4. Hesabat dövründə müəssisənin təsərrüfat maliyyə nəticələrinin bütünlüklə təhlilə cəlb edilməsi;

5. İstehsal, iş və xidmət sahələrində istifadə edilən dövrüyyə aktivlərinin hərəkətinin təhlil edilməsi və s.

Tədqiqat məqsədilə aparılan araşdırmalar qənatbəxş olmadıqda və müəssisə müflisləşmə vəziyyətilə üzləşdiyi

ərazi tərəfdaşlara, eləcə də yuxarı dövlət təşkilatlarına şəkildə tərtib olunmuş yekun məlumatları, araşdırmaların baş vermə səbəbləri izah olunur.

Dövrü və planlaşdırılmış surətdə aparılan maliyyə göstəriciləri vasitəsilə müəssisənin maliyyə göstəricilərindən istifadə edərkən aşağıdakı mərhələlərə aid məlumatlar verilir:

1-ci mərhələ. Müəssisənin maliyyə göstəricilərinin əsas xassələrinin təhlilini aparmaq üçün mühasibat balansında göstərilən məlumatların tərkibində ən mühüm amillər nəzərə alınmalıdır, yəni:

a) Təhlil üçün seçilmiş dövr üzrə müəssisə balansında göstərilən bütün maddi dəyərlərin və əmlakının qiymətləndirilməsi;

b) Təyinatdan asılı olmayaraq, istehsal, iş və xidmət sahələrində istifadə olunan əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi;

c) Müəssisənin gündəlik fəaliyyətində iştirak edən əsas dövrüyyə vəsaitlərinin kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

d) Müəssisənin maliyyə imkanlarının artırılması məqsədilə yeni istiqrazların buraxılma zəruriliyinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması.

2-ci mərhələ. Hesabat dövründə müəssisənin maliyyə göstəricilərinin dəyişməsinin baş vermə səbəblərinin təhlil edilməsi. Həmin təhlilin aparılması mühasibat balans göstəricilərinə analitik təhlil üsulu tətbiq etməklə reallaşdırılır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətilə əlaqədar aparılan təhlil prosesində istifadə olunan analitik oxşatma balans üsulu daha etibarlıdır. Burada maliyyə göstə-

ricilərini əhatə edən üfuqi və şaquli faktiki rəqəmlərə əsaslanmaqla mövcud maliyyə durumu haqqında dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkündür. Balans üzrə üfuqi göstəricilərin təhlili hesabat dövrünə aid olan göstəricilərin dəyişməsinə xarakterizə edir. Şaquli göstəricilərin təhlili isə müəssisə balansının ümumi yekunə daxil olan göstəricilərin xüsusi çəkisinə aid olan məlumatları əks etdirir.

Balans göstəricilərinin müqayisəli təhlili (min.man).

Cədvəl №22.

Balans maddələr inin adları	Təhlil aparılan dövr		Dəyişikli yin xüsusi çəkisi		Hesabat dövründə baş verən dəyişiklik			
	Hesabat dövrü- nün əvvəlində	Hesabat dövrü- nün sonuna	Dövrün əvvəlində	Dövrün sonuna	Mütləq kəmiyyət yerdə	Ümumi həcmdə	%-lə hesabat dövrünün əvvəlində	%-lə yekunə görə
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Aktivlər və qeyri- dövriyyə aktivləri	232	237	37,1	37,5	+5	+0,4	+2,1	+83,3
Dövriyyə aktivləri, o cümlədən: a) maddi ehtiyatlar	221	24	35,3	5,4	+3	+0,1	+1,4	+50,0

Cədvəl №22 (ardı)

Debitor borcları qısa müddətli maliyyə qo- yuluşları, pul vəsaitləri və digər aktivlər	73	71	27,6	27,1	-2	-0,5	-1,1	-33,3
v) Qısa müddətli maliyyə- kredit qoyuluşla- rı və pul vəsaitləri	17	8	2,7	1,8	-9	-1,4	-5,3	-15,0
Debitor borcları	154	159	24,6	25,2	+5	+0,6	+3,2	+83,2
Yekun balansı	626	632	00	00	+6	0	+0,9	100
Passivlər								
Kapital və maddi ehtiyatlar	314	18	0,2	0,3	+4	+0,1	1,3	+66,6
Uzun müddətli kreditlər	98	85	5,7	13,4	-13	-2,3	13,2	---
Qısa müddətli kreditlər	47	27	3,5	19,3	-25	-4,2	-17,0	---
Kreditlər üzrə borclar və digər passivlər	68	67	0,9	1,0	+4	+0,1	0,6	+25,0
Yekun balansı	626	632	00	00	+6	0	+0,9	0

Balans göstəricilərinin təhlili nəticəsində məbləğin nisbi (faizlə) dəyişməsinə sadə üsulla yekun hesablanması aşağıdakı kimidir:

$$B_y = \frac{\Delta ai}{\Delta B} \cdot 100$$

Müəssisənin maliyyə vəsaitlərindən səmərəli-geniş istifadəni müəyyənləşdirmək məqsədilə müəssisənin maliyyə göstəriciləri təhlilini aparmaqla həm də konkret oxşar göstəriciləri cədəl formasında tərtib etməklə, pul vəsaitlərinin və digər maliyyə aktivlərin növlərinin vəziyyətini təyin etmək mümkündür.

1.6. Müəssisənin maliyyə dəyanətliyinin təhlili.

Hesabat ilində müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti üzrə faktiki vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün müəyyən mərhələləri əhatə edən göstəricilərdən istifadə olunur o, cümlədən:

Birinci mərhələ. Müəssisənin borc öhdəliklərinin ödəmə qabiliyyətinin təyin edilməsi. Müəssisənin maliyyə dəyanətliyin xüsusi və əsas göstəricisi onun öz üzərinə götürdüyü borc öhdəliyinin ödəmə qabiliyyətidir. Müəssisənin hesabat (plan) ilində yerinə yetirməli olduğu ən mühüm məsələlərdən biri borclarm və müxtəlif ödəmələrin vaxtlı-vaxtında aparılmasıdır. Həmin borc ödəmələrinə müəssisə fəaliyyətinə müvəqəti olaraq cəlb edilmiş qiymətli kağızlar, müxtəlif ödəmə qabiliyyətli aktivlər və maliyyə vəsaitləri, qısamüddətli xüsusi və kənar istiqrazlar və s. daxildir.

İkinci mərhələ təhlil prosesində müəssisənin maliyyə dəyanətliyi öyrənilir. Müəssisənin maliyyə dəyanətliyinin yüksək olmasının iqtisadi əhəmiyyəti onun

maliyyə-kredit ehtiyatlarının lazımı kəmiyyətdə olmasını təmin etməkdir və bu hal həmişə təqdирə layiqdir.

Müəssisənin maliyyə dəyanətliyinin təhlilini aparmaq üçün balansın yekun-qalıq göstəricilə hesabata dövründə daxil olmuş bütün maliyyə vəsaitlərinin və təsərrüfat ehtiyacları üçün sərf olunmuş xərclərin mütləq kəmiyyətini müəyyənləşdirmək tələb olunur. Yalnız bundan sonra hesabat ili ərzində müəssisə özünün bütün maliyyə-kredit ehtiyatlarının hərəkəti və yığım mənbələri haqqında yekun məlumatlarını tərtib edə bilər. Digər tərəfdən maliyyə təhlilinin aparılması üçün, məsələn, müəssisənin kredit qaytarma qabiliyyəti və borcların ödəmə imkanlarını müəyyən edən bir sıra iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur. Təhlil üçün seçilmiş iqtisadi göstəricilər mahiyyət ehtibarilə aparılan tədqiqatın məqsəd və istiqamətlərindən asılıdır. Müəssisənin hesabat ilində maliyyə-təsərrüfat nəticələrinin sadələşdirilmiş formalarından və ya xüsusi maliyyə əmsallarından istifadə olunur. Maliyyə əmsalı adətən müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarının qruplar üzrə təsnifatının aparılmasını xarakterizə edir. İqtisadi göstəricilərin təhlil dairəsinə cəlb edilməsi səviyyəsini araşdırmaq üçün tətbiq olunan maliyyə əmsalı vasitəsilə təsərrüfat sahələrinə hesabat ilində sərf olunan maliyyə-kapitalın məcmusu ilə balans yekunun fərqi kimi hesablanır, yəni;

$$M_{\phi} = \frac{\sum K}{B_y} \dots,$$

burada $\sum K$ - kapitalın həcmi;

B_y - balansın yekun göstəricisi.

Bazar münasibətlərinə keçmiş müəssisələr müxtəlif sahələrə integrasiya olmaq istiqamətində seçilmiş istehsalat-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə həmin müəssisənin maliyyə dəyanətliyini digər amillərə istinad etməklə müəyyənləşdirə bilər.

Müəssisənin maliyyə dəyanətliyinin təhlili
(min. man.).

Cədvəl №23.

Maliyyə göstəriciləri	Hesabat dövrünün əvvəlinə	Hesabat dövrünün sonuna	Hesabat dövrü ərzində dəyişiklik
1	2	3	4
1. Kapital və ehtiyatlar.	314,06	318,0	+4,06
2. Qeyri dövriyyə aktivlər	232,14	237,8	+5,6
3. Uzun müddətli kreditlər	98,56	85,4	-17,52
4. Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri	180,28	166,7	-14,21
5. Qısa müddətli kreditlər	147,05	122,0	-25,05
6. Ehtiyatlar	327,46	288,24	-39,22
7. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərində artıqlar və çatışmamazlıqlar	-41,78	-57,38	-12,40
8. Ehtiyatların və xərclərin yaranmasında əsas mənbə üzrə çatışmamazlıqlar	32,6	46,2	+13,8

Müəssisənin özünün buraxdığı qiymətli kağızların və istiqrazların bərabərlik əmsali onların qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən etməyə əsas verir:

$$U_v = \frac{K + M}{\sum K}$$

harada K – uzunmüddətli kreditlər;
 M – qısamüddətli kreditlər;
 $\sum K$ – kapitalın həcmi.

Müəssisənin maliyyə ehtiyatları və digər vəsaitlə təmin olunma əmsali dövriyyə fondlarına daxil olan ehtiyatlar və xərclərin kəmiyyəti arasında fərq kimi müəyyən edilir:

$$U_m = \frac{D_v}{M_{m.e}}$$

harada, D_v – müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitləri;

$M_{m.e}$ – müxtəlif maliyyə mənbələri üzrə ehtiyatlar.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hesabat dövründə maliyyə dəyanətliyi digər texniki iqtisadi-sosial amillər üzrə aparılması mümkündür. Bununla yanaşı müəssisənin maliyyə dəyanətliyinin yüksəldilməsi istiqamətində hazırlanmış təşkilati tədbirlərin sosial-iqtisadi mahiyyəti və nəticələri təhlil obyektinə ola bilər.

1.7. Müəssisənin pul-kredit ödəmə qabiliyyətinin təhlili.

Müəssisənin pul-kredit qurumunun təşkilatı cəhətdən düzgün qurulduğunu və digər təşkilatlarla normal maliyyə münasibətlərinə qoşulduğunu müəyyən etmə üçün vaxtaşırı təhlillər aparılmalıdır. Müəssisənin pul-kredit ödəmə qabiliyyətinin təhlili həm ona xidmət edən banklar tərəfindən, həm də bilavasitə kredit alan istehlakçılar tərəfindən aparılır. Müəssisənin, təşkilatın pul-kredit ödəmə qabiliyyətinin təhlili zamanı onun istifadəsində olan aktivlərin pula çevrilmə qabiliyyəti hesabat dövrünün balansı üzrə ümumi kəmiyyəti təşkil edən faktiki göstəricilərə əsaslanır.

Davamlı istehsal proseslərinə və maliyyə əməliyyatlarına sərf olunan aktivlərin pula çevrilmə qabiliyyəti-vaxt kəmiyyəti ilə bilavasitə düz mütənasibdir. Deməli müəssisə aktivlərinin nəqd pul vəsaitlərinə dəyişdirilməsinə nə qədər az vaxt sərf edilərsə, onun maliyyə dəyanətliyi bir o qədər etibarlıdır və müəssisə fəaliyyəti inkişaf yönümlüdür.

Hesabat dövrünün sonuna olan balansda göstərilən qiymətli kağızların pula çevrilmə qabiliyyəti müəssisənin öz aktivləri hesabına borclarını ödəmə müddətləri arasında vaxt ölçüsünün qısa olması, müəssisənin

qiymətli kağızlarma digər tərəfdaşlar tərəfindən yüksək tələbat səviyyəsini göstərir. Balans üzrə aktivlərin pulə çevrilmə qabiliyyəti müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pul bir vaxta yaxşılaşdırılması deməkdir. Müəssisə aktivlərinin və passivlərinin hesablanması prosesini sürətləndirmək üçün balans göstəriciləri qruplaşdırılır. Müəssisə aktivlərinin və passivlərinin tarazlığının təmin olunması məqsədilə balans maddələrinə yazılmış göstəriciləri iki əlamətə görə qruplaşdırılır:

Birinci əlamət. Nəgd pula çevrilmə qabiliyyəti üzrə aktivlərin qruplaşması.

İkinci əlamət. Ödəmə müddəti üzrə passivlərin qruplaşması.

Hesabat dövrünün faktiki göstəricilərinə əsasən tərtib olunmuş balans maddələrinə daxil edilən aktivlərin nəgd pul vəsaitlərinə dəyişdirilməsi özü də birinci mərhələdə dörd istiqamət üzrə aparılır. Maliyyə bazarlarında qısa vaxt içərsində pula çevrilmə qabiliyyətinə malik olan aktivlərə aiddir:

1. Maliyyə bazarlarında daha tez reallaşdırılan aktivlər (yüksək tələbkarlıq dərəcəsinə malik olan);
2. İstehlakçılar tərəfindən az miqdarda və ya zəif tələb olunan alman aktivlər;
3. Maliyyə bazarlarında az satılan aktivlər;
4. Digərləri üçün əhəmiyyət kəsb etməyən aktivlər.

İkinci mərhələdə ödəmə müddətinə görə passivlərin qruplaşmasının aparılmasında məqsəd müəssisənin üzərinə götürdüyü öhdəliklər əsas götürülür və bu zaman passivlər dörd əsas qrupa bölünməklə, ödəmə vaxtına görə sıralanmaqla aşağıdakı tərkib hissələrə ayrılırlar:

- 1) Müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri öhdəliklər və kreditlər üzrə borc ödəmələri;

2) Qısa müddətli passivlər, qısamüddətli kreditlər və qısamüddətli passivlərdən ibarət qiymətli kağızlar;

3) Uzunmüddətli passivlər və onlara aid olan uzunmüddətli kreditlərə görə ödəmələr;

4) Daimi passivlər, buraya müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə etdiyi əsasən cari passivlər daxildir.

Müəssisə balansının təhlilinin üçüncü mərhələsində müəyyən zərurət yarandıqda bütün növ qiymətli kağızların istər kəmiyyət göstəriciləri, istərsə də onların strateji istifadə istiqamətləri təkrarən müəyyənləşdirilir. Balans maddələrinin təhlilinin dördüncü mərhələsində qiymətli kağızların nəgd pula çevrilmə qabiliyyətinin dinamikanın və sərbəst dəyişdirilməyə təsir etmə faktorları aydınlaşdırılır.

2. Müxtəlif təşkilatı–hüquqi təsərrüfat formalı müəssisənin maliyyəsi.

Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq bazar münasibətlərini əsas davranış norması saxlamaqla aşağıdakılar fiziki və hüquqi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər:

a) ayrı–ayrı fiziki şəxslər dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayırlar;

b) dövlət qeydiyyatından keçməklə bir və ya bir neçə hüquqi şəxsin müştərək fəaliyyətə qoşulduğu sahibkarlıq fəaliyyəti.

Sahibkar kimi qeydiyyatdan keçmiş hər bir hüquqi şəxsin ixtiyarında onun öz maliyyə vəsaitləri hesabına alınmış mülkiyyəti var və onların saxlanması bilavasitə onun özü cavabdehdir. Hüquqi şəxs öz şəxsi əmlakı və maliyyə vəsaitlərini sərf etməklə, istehsal və satış prosesini idarə etməklə, müstəqil balansla və yerli bank

təşkilatında hesablaşma hesabına malikdir. Hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılmış müəssisələr öz məqsədlərinə uyğun olaraq istənilən yerli idarəetmə təşkilatları və sahə qurumları ilə maliyyə-təsərrüfat əlaqələri yaradırlar. Hüquqi şəxslər müxtəlif mülkiyyət formalarına məxsus olan cəmiyyətlər, birliklər kimi fəaliyyət göstərə bilirlər. Beləliklə hüquqi şəxslər istənilən istiqamət üzrə bazar mühitində iştirak edən kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarında birləşmələri mümkündür.

Sahibkarlıq qismində yaradılmış (hüquqi şəxs kimi) kommersiya təşkilatların fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlir əldə etməsidir. Qeyri-kommersiya təşkilatları isə konkret bazar mühitində istehlakçı tələbatlarını çevik surətdə ödəmək və buna görə öz gəlirlərini artırmaq məqsədini daşıyır. Hüquqi şəxslərin yaxından iştirakı ilə yaradılan kommersiya təşkilatları özləri də müxtəlif formalarda təşkil olunur. Məsələn istehsal kooperativləri, unitar dövlət müəssisəsi və təsərrüfat yoldaşlıqları və s.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat yoldaşlıqları və cəmiyyətləri, hüquqi şəxslər tərəfindən təşkil olunan ən çevik istehsal və idarəetmə formasıdır. Təsərrüfat yoldaşlıqlarının və cəmiyyətlərinin bütün əmlakı, istehsal vasitələri, mülkiyyətçilərin şəxsi hesabına yaradılır. Sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı ümumi istifadədə olan bütün əmlak formaları artırılır. Təsərrüfat yoldaşlığına və cəmiyyətinə daxil olan fiziki və hüquqi şəxslər arasında ümumi təsərrüfat istehsal fəaliyyətində aparılan əməliyyatlarda iştirakına müvafiq olaraq əldə edilmiş məcmu gəlir onlar arasında mövcud razılaşmaya uyğun bölüşdürülür.

Təsərrüfat yoldaşlıqları və cəmiyyətləri özlərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində tam yoldaşlıq və qarşılıqlı inama əsaslanan vahid komanda yoldaşlıq formalarında

fəaliyyətini davam etdirir. Həmin kollektiv təsərrüfat tipləri özünün inkişaf istiqamətlərinə uyğun olmaqla sonradan açıq və ya bağlı səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmək ehtimalı vardır. Bu ilk növbədə istehlakçı tələbatlarının tam həcmdə və kəfiyyətlə yerinə yetirmək əqsədini daşıyır.

Tam yoldaşlıq əsasında yaradılan müəssisələr vətəndaşların birliyidir, onlar sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğuldular, tərəfdaşlar arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən bütün yoldaşlığı mülkiyyətinə başqa sözlə nizamnamə fonduna görə cavabdehlik daşıyırlar. Tam yoldaşlıq tipli müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili, dəyişdirilməsi, idarə edilməsi məsələləri işrakçıların qarşılıqlı razılığı ilə aparılır.

Tam yoldaşlıq tipli müəssisələrin nizamnamə kapitalı onun bərabər hüquqlu işrakçıları hesabına yara-dılır, bu zaman həmin maliyyə vəsaitləri tələb olunan ümumi məbləğin 50% təşkil etməlidir. Kapitalın qalan hissəsini isə digər sərmayə mənbələrindən cəlb edil-məklə tərəflər arasında razılaşmaya əsasən müqavilədə göstərilən müddətdə ödənilməlidir. Əqər işrakçılardan biri bu şərtə əməl etmədikdə, ödənməyən məbləğin 10% miqdarında əlavə xərc çəkməlidir, əks təqdirdə həmin şəxs təşkilatdan çıxarılmalıdır. Tam yoldaşlığın gəliri (itkisi) onun işrakçıları arasında (payı) proporsional surətdə bölüşdürülür və artım baş verməklə həmin vəsaiti yenidən müəssisənin genişlənməsinə sərf edə bilərlər.

Qarşılıqlı inam əsasında müxtəlif fiziki şəxslərin birləşmiş komanda şəklində birgə təsərrüfat fəaliyyəti aparırlar və hər bir komanda üzvünün öhdəlikləri və səlahiyyətləri müqavilə şərtləri vasitəsilə təsdiqlənir.

Fiziki şəxslərin öhdələrinə düşən vəzifələr əvvəlcə-dən müqavilə şərtlərini əsas götürməklə müəssisə

fəaliyyətinə xəclənəcək kapitalın tərkibini ifadə edir, daha sonra təsərrüfat fəaliyyətinin aparılma istiqamətləri, gəlir və xərclərin bölüşdürülmə qaydaları, müəssisə daxili əlaqələrin quruluşu və satış bazarlarına çıxış qaydaları müəyyənləşdirilir. Qarşılıqlı inam əsasında yoldaşlıq tipli müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi yalnız onun tam hüquqlu üzvləri tərəfindən aparılır və idarəetmə işlərinə əmanətçi qismində iştirak edən şəxslərn müdaxiləsi yol verilməzdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan həmin müəssisələrin əmlakının qorunub saxlanmasına onların birləşmiş rəhbərliyi tam cavabdehliklə məsuliyyət daşıyırlar. Bu barədə lazım gəldikdə kollektiv qarşısında hesabat verirlər və yaranmış böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün müvafiq tədbirlər planı işləyib hazırlayır və həyata keçirirlər. Qarşılıqlı inam əsasında yoldaşlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir bütün işrakçılar arasında onların şəxsi payına əsasən bölüşdürülür, bu prinsip həmin müəssisənin gələcək inkişafına daha çox sərmayə qoymağa iştirakçıları səfərbər edir.

Məhdud məsuliyyətli müəssisə tipi bazar iqtisadiyyatı şəraitində meydana çıxmış və onun nizamnamə kapitalı bütünlüklə əsas iştirakçıların şəxsi maliyyəsi hesabına yaradılır. Məhdud məsuliyyətli müəssisənin təşkilatçıları birbaşa kollektiv cavabdehlik qaydasında baş verə biləcək itqilərə görə, nizamnamə kapitalından qeyri-səmərəli istifadəyə görə tam məsuliyyət daşıyır. Bu formalı müəssisənin nizamnamə kapitalı onun işrakçıların vəsaitləri hesabına yaradılır. Nizamnamə kapitalın həcmi əmlakın minimal ölçüsünə müvafiq olaraq təyin edilir və bu zaman müəssisənin inkişafında maraqlı olan bütün sərmayə sahiblərinin mənafelərinin lazımi səviyyədə qorunmasına geniş təminat verilir. Məhz belə inamlı

minat sayəsində müəssisə fəaliyyətində maliyyə çatışmamazlığı baş vermir, müəssisə məhsullarına istehlakçı tələbatı daima yüksək səviyyədə olduğu üçün, səhm sahibləri yüksək dividendlər əldə edirlər.

Məhdud məsuliyyətli müəssisənin təsisçilərin birgə razılığı ilə müxtəlif səbəblərdən müəssisə vaxtından qabaq öz fəaliyyətinə xitam verə bilər. Məhdud məsuliyyətli müəssisə təsisçilərin qarşılıqlı razılığı ilə səhmdarlar cəmiyyətinə çevrilməklə yanaşı, onun iştirakçılardan hər biri istənilən vaxt öz payını digər fiziki şəxsə sata bilər. Belə dəyişiklik həmin səhmdar cəmiyyətin ilkin müqavilə şərtlərində xüsusi qaydada əvvəlcədən qeyd olunmalıdır. Səhmdar cəmiyyətinin hesabat ilində qazanılmış gəlirindən əvvəlcə gəlir vergisi və büdcəyə müxtəlif ödənişlər ödənilir. Daha sonra gəlirin sərbəst qalığı nizamnamə fondunun artırılması, həm istehsal, həm sosial inkişaf fondları üçün bölüşdürülür. Bütün məcburi ödənişləri həyata keçirəndən sonra mənfəətin qalan hissəsi müəssisə payçılarının hər birinin şəxsi maliyyə vəsaitindən istifadəyə (müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində) görə bölüşdürülür.

Bir sıra hallarda bazar iqtisadiyyatının ümumi tələbatlarını nəzərə olaraq məhdud məsuliyyətli müəssisələr əlavə hüquqlara malik olmaqla yaradılması məqsədə uyğundur. Həmin tip müəssisələrin maliyyə-ləşdirmə mənbəyi yalnız və yalnız fiziki şəxslərin fərdi pul vəsaitlərindən ibarət olmalıdır. Ümumiyyətlə səhmdar cəmiyyətləri özlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üçün birbaşa ayrı-ayrı səhm sahibləri qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

Maliyyə bazarlarında açıq və bağlı tipli səhmdar cəmiyyətləri də fəaliyyət göstərirlər. Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti o, cəmiyyətdir ki, onun iştirakçıları öz səhmlə-

rini heç bir məhdudiyyət qoyulmadan azad sata biləllər. Səhmdarlar ayrı-ayrılıqda və ya bütünlüklə öz səhmlərini fond bircalarında sata bilərlər. Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti əldə etdiyi nəticələrə dair hər il illik hesabatı, mühasibat balansı, gəlir və itqilər haqqında məlumatı və maliyyə vəziyyətinə aid olan göstəriciləri hesabat dövrünün sonuna bütün səhm sahiblərinə təqdim etməlidir. Vergi və audit-nəzarətinin həyata keçirilməsi səhm sahiblərinin özləri tərəfindən təmin edilməlidir. İqtisadi durumla əlaqədar olaraq və maliyyə bazarında çevik fəaliyyət göstərə bilmək üçün açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalın minimum səviyyəsi əmək haqqını 1000 mislindən aşağı olması qeyri məqbuldur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müştərək tipli müəssisənin nizamnamə kapitalı sadə və imtiyazlı səhmlərin yerləşməsi əsasında yaradılır və bu imtiyazlı səhmlər nizamnamə kapitalının ümumi həcmnin 25%-dən artıq olmamalıdır. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı cəmiyyəti əsas istehsal fondların yaradılmasına yönəldilir. Səhmdar cəmiyyətinin gəlirlərindən bir qayda olaraq vergilər tutulur. Məhdud məhsuliyətli müəssisə hüquqi şəxs kimi yuxarı idarəetmə təşkilatlarının iştirakı ilə əldə edilən gəlirin özünün bölüşdürülmə xüsusiyyətləri var. Müəssisənin gəliri onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir. Tərəfdaşlar tərəfindən qazanılmış gəlir istehsal və xidmət sahələrində çalışanların hesabat dövründə ictimai münasibətlər qurumunda hər bir fiziki şəxsin sərf etdiyi əməyin cəmiyyət və kefiyyətinə uyğun ədalətli və əvvəlcədən razılaşdırılmış səviyyədə pay bölgüsünə əsaslanır.

Müəssisə gəlirinin bölüşdürülməsi zamanı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada ehtiyat fondu yaradılır və onun həcmi nizamnamə fondunun dəyərinin

10% az olmayaraq və 25%-dən çox olmamaqla müəyyən olunur.

Xalis gəlirin bölünməsindən əvvəl planlaşdırılmış maddələr üzrə alınmış istiqrazların faizləri və imtiyazlı səhmlərə görə dividendlərin ödənilməsi həyata keçirilməlidir. Sadə səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsi haqqında qərarın qəbul olunması səhmdar cəmiyyətin hesabat dövründə maliyyə-təsərrüfat nəticələrindən asılıdır və payçılara veriləcək məbləğ səhm sahiblərinin ümumi iclası ilə təsdiq edilir. Həmin qərar səhmdar cəmiyyətin üzvləri tərəfindən birmənalı icra üçün mütləq səlahiyyətə malikdir.

Səhmdar cəmiyyətinin üzvləri, səhm sahibləri tərəfindən imtina olunmuş səhm paylarını almaq hüququna malikdirlər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalın miqdarı müəssisə və təşkilat üzrə əmək haqqının 100% səviyyəsindən az olmamalıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə daxilində istehsal kooperativlərin təşkil olunur ki, onlar müəssisənin daimi işçilərinin öz maliyyə vəsaitləri hesabına istənilən istiqamət üzrə sərbəst fəaliyyət göstərə bilər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin müstəqil forması kimi onlar sənaye, kənd təsərrüfatı sahələrində məhsulların istehsalı və satışı ilə bilavasitə məşğul olurlar. Fəaliyyət sahələrində mövcud olan xüsusiyyətləri nəzərə almaqla belə kooperativin iştirakçıları 5 nəfərdən az olmamalıdır və onların hər biri istənilən cəmiyyətdə yaratdıqları müəssisənin maliyyə təminatında iştirak edə bilərlər.

Bir və ya bir neçə fiziki şəxsin iştirakı ilə yaradılmış belə kooperativin gəliri iştirakçılar arasında onların fərdi iştirakına müvafiq həddlər daxilində əvvəlcədən razılaşdırılmış səviyyədə bölüşdürülür.

Unitar müəssisə-kommersiya təşkilatı olmaqla onun üzvlərinin əmlak üzərində heç bir hüquqi təminatı yoxdur. Təsərrüfatın xüsusiyyətlərinə görə unitar tipli müəssisələr hüquqi və operativ idarə etmə formalarında fəaliyyəti göstərir.

Təsərrüfat aparma hüquqi üzrə yaradılan unitar müəssisə dövlət təşkilatların qərarı ilə yaradılır və həmin müəssisənin əmlakı dövlətə məxsusdur. Unitar müəssisə ona aid olan əmlakın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksək səviyyədə saxlamasına tam surətdə cavabdehdir. Bununla bərabər unitar müəssisənin fəaliyyəti və zəruri nizamnamə kapitalın ölçüsü dövlət unitar müəssisəsi haqqında qanuna uyğun tənzimləyir.

3. Kiçik biznes müəssisəsinin maliyyəsi və vergi ödəmələri.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində kiçik biznes fəaliyyəti çox vacibdir. Kiçik biznes orta sinfin gəlir mənbəyi olmaqla ölkənin iqtisadi qurumunun sabitliyini təmin edir. Bundan başqa, birgə iqtisadi məkanın yaradılma prosesi Avropada globalaşdırma dairəsinin inkişafı, Cənubi-Şərqi Asiya və Şimali Amerika ölkələri əsasən kiçik biznesə üstünlük verməklə dövlətlər arasındakı sərmayə qoyuluşunun çox hissəsini öz üzərinə götürür. Hazırda bazar iqtisadiyyatına keçmiş Avropa ölkələrində kiçik və orta müəssisələr tərəfindən ümumi daxili məhsulun 80-85% istehsal edilir. Həmin müəssisələrin gündəlik fəaliyyətində makroiqtisadi durumun hesabına yeni iş yerləri yaradılır. Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələr, əhalinin çox böyük hissəsini işlə təmin edir. Kiçik biznes sahələrində çalışanların xüsusi çəkisi

bütün işləyənlərin İspaniyada 74%-ni, İtaliya (69%), İngiltərə (67%), Skandinaviya ölkələrində (55%), Fransada (54%) və Almaniyada (51%) təşkil edir.

Kiçik biznesin ən əsas xüsusiyyətlərdən biri hazırkı şəraitdə tez-tez dəyişən bazar mühitinə asanlıqla uyğunlaşmasıdır. Belə bir vəziyyətdə çevik hərəkət etmək imkanına malik olan kiçik müəssisələr az məhsul istehsal edir, bu səbəbdən onlara çox ehtiyatlar və əlavə maddələr lazım deyildir. Kiçik bizneslə məşğul olan sahibkarlar maliyyə vəziyyətlərindən asılı olaraq, onlar qısa vaxt içərsində öz fəaliyyətlərinə uyğun istehsal və satış dairəsini təyin edirlər. Digər tərəfdən vənçur fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik və orta müəssisələr texniki yeniliklərin və onların sənayə nümunələrini daha tez tətbiq etmək imkanına malikdirlər. Təcrübə göstərirki, daha böyük müəssisələrə nisbətən kiçik biznes müəssisələri yeni istehsal üsullarının və texniki vasitələrin işə salınmasında dörd dəfədən çox iş vaxtına qənaət edirlər.

Müəssisənin istifadə etdiyi vənçur kapitalı inovasiya mexanizminin əsas elementidir və onun tətbiqi Qərbi Avropada, ABŞ və Yaponiyada geniş yayılıb. ABŞ-da keçən əsrin 90-cı illərin ortalarında vənçur kapitalının həcmi 30 mlrd. dollara çatmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə yeniliklərin istehsal sahələrinə tətbiqi məqsədi ilə yeni işçi proqramlar tərtib edilir, yəni kiçik vənçur müəssisələrin yaradılır. Bu proqram çərçivəsində müəssisə fəaliyyətinin fasiləsiz maliyyələşdirmə istiqamətləri, həcmi və mənbələri təyin edilir. Məsələn, ABŞ-da federal təşkilatlar tərəfindən nəzarət olunan inkişaf agentlikləri fəaliyyət göstərir ki, onların ümumi büdcəsi 106 mln.dol. təşkil edir və həmin məbləğdən 1,25%-ni kiçik elmi-tədqiqat şirkətlərin bilavasitə yaxından iştirakı ilə əldə olunmuşdur.

Ölkə büdcəsinin doldurulmasında fəal mövqeyinə görə kiçik sahibkarlıq müəssisələrində öz növbəsində mərkəzləşdirilmiş maliyyə mənbələrindən istənilən kəmiyyətdə və qaytarılmaq şərtlə yardım alırlar. Kiçik müəssisələrin elmi-tədqiqat işlərinin 32–35% kiçik biznes təşkilatlarının mərkəzi fondları hesabına maliyyələşdirilir. Həmin maliyyə vəsaitləri məqsəd yönü şəkildə bölünür. Dövlət kiçik biznesin əsas «inkubatoruna» kömək etməklə, vençur fondlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır, bu səbəbdən kiçik bizneslə bağlı əməliyyatların həcmi ölkə üzrə məcmu məhsulun ildə 4-6% təşkil edir.

ABŞ-da, Yaponiyada, Almaniyada və digər inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə kiçik və orta müəssisələrin adətən iki tipinə daha çox üstünlük verilir. Beləki Yaponiyanın iri şirkətləri minlərlə kiçik ailə şirkətlərinə arxalanır. Təcrübə göstərir ki, ixtisaslaşmış ailə mikroşirkətləri yüksək detallaşma dərəcələrinə və ixtisaslaşma səviyyəsinə malik olmaqla yüksək cavabdehlik və kompyuter təminatına malikdir. Artmaqda olan dünyavi isteqrasiyalasdırma özünün əhatə dairəsini genişləndirməklə dövlətlərarası biznes əlaqələrini yeni hüquqi baza üzərində aparılmasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə biznesin ən geniş yayılmış sahələri ticarət və tikinti fəaliyyəti olsada, son onillikdə yüksək dəqiqliyə malik olan texnoloqiyalar və sərmayə layihələşdirilməsi üstünlük təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatına keçmiş respublikada son illər kiçik biznesin inkişafı dövlətin həyata keçirdiyi əsas strateji istiqamətlərindədir. Xalq təsərrüfatı sahələrində aparılan əsaslı dəyişikliklər, iqtisadi islahatların məqsədayönlüyü sosial durumun möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı təsərrüfat sahələrində kiçik sahibkarlar sinifinin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması, büdcəyə ödənişlərin

artırılması və vergi qoymanın güzəştli şərtlərinin tətbiqi sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə güclü təkan verir. Buna görə sahibkarlığın inkişafı təqdирə layiqdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən kiçik sahibkarlıq subyekti altında müxtəlif növ təsərrüfat fəaliyyətilə məşğul olan kommersiya təşkilatları nəzərdə tutulur və onlar aşağıdakı tələblərə cavab verməlidirlər:

a) hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən təşkil olunan kommersiya təşkilatlarının nizamnamə kapitalının həcmində dövlət qurumların daxil olan hüquqi şəxslərin payı 25%-dən çox olmamalıdır;

b) müstəqil təşkil olunan kommersiya müəssisəsinin nizamnamə fondunu təşkil edən kapital bir və ya bir neçə hüquqi şəxsə məxsusdur, müəssisənin nizamnamə kapitalı onun təsisçilərinin kapitalından başqa, digər maliyyə mənbələrinin vəsaiti hesabına təşkil oluna bilər;

v) müəssisə işçilərinin nəzərdə tutulmuş orta siyahı sayı, hesabat dövrünün sonundan çox olmamalıdır.

Kiçik müəssisələrin təşkilində işçi heyəti üzrə normativ quruluş

Cədvəl №24.

Fəaliyyət sahələri	İşçilərin orta siyahı sayı (nəfər)
Sənaye sahələrində	100
Tikinti sahələrində	100
Nəqliyyat müəssisələrində	100
Kənd təsərrüfatı sahələrində	60
Elmi-tədqiqat sahələrində	60
Topdan satış sahələrində	50
Pərakəndə satışla məşğulluq	30
Kommersiya fəaliyyəti	30

Kiçik və özəl müəssisələrin geniş inkişafı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyul 1991 il 406№-li sərəncamına əsasən bütün rayonlarda yaradılan kiçik müəssisələr sahibkarlıq fəaliyyətinin bir istiqaməti kimi dövlət idarəetmə qurumları tərəfindən müdafiə edilir və bu qərar mühüm iqtisadi əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanda kiçik biznesin inkişafın ikinci mərhələsi 1992 ildə dövlət müəssisələrin özəlləşdirməsi ilə bağlıdır, sonralar həmin müəssisələrin əsasında səhmdar cəmiyyətləri yaradılıb. Əvvəllər mövcud olan müəssisələrdən fərqli olaraq yeni yaradılan kiçik (özəl) müəssisə təkçə icarə qaydasında alınan maşın və avadanlıqlardan deyil, həmçinin müəssisə sahibinin şəxsi maliyyə vəsaitləri hesabına da yaradıla bilər. Bu hal sahibkarlara daha geniş manevər etməyə imkan verir və onlar istər istehsal sahələrində, istərsə də xidmət və satış sahələrində fəaliyyət göstərə bilərlər.

1989-cu ildən başlayan iqtisadi böhranlar ilk növbədə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəkkülünü gecikdirmiş, həm də ölkə miqyasında sənaye istehsalının ümumi həcmi kəskin sürətdə aşağı salmaqla, biznes fəaliyyətinin inkişafında böyük maneərlər yaratmışdır, buda ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir. Sahibkarlar tərəfindən 90 mindən çox kiçik müəssisələr yaradılmış və onlarda ölkə əhalisinin 2 milyondan çox əmək qabiliyyətli işçisi, o cümlədən 900 mindən çox daimi işçi qismində fəaliyyət göstərirlər. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kiçik biznes sahələrində sahibkarlıq fəaliyyəti daha geniş yayılmışdır. 2002-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə pərakəndə satış sahələrində və mənzil tikintisi işlərində aparılan biznes əməliyyatları 7-8 dəfə artmışdır. Ölkə iqtisadiyyatın makroiqtisadi səviyyədə inkişaf etdirilməsi prosesində sahibkarlıq fəaliyyətinin önəmli rol oynama-

ni nəzərə olaraq, dövlət və qeyri-dövlət qurumları tərəfindən əlagələndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Həyata keçirilən tədbirlərin əsas məqsədi təkcə sahibkarlıq deyil, həm də iqtisadi inkişafdır. Müasir mərhələdə sahibkarlıq fəaliyyətinə əsaslanan kiçik müəssisələrin əsas problemlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Yeni müəssisələrin yaradılmasının hüquqi cəhətdən həll edilməsilə bağlı problemlərin mövcudluğu və bu haqda qanunvericilik aktlarında süni maneələr və boşluqların mövcud olması. Sahibkarlıq fəaliyyətinin biznes istiqamətinə uyğun yaradılan kiçik müəssisələr üçün ən əsas problem vergi qanunverciliyinin yetkin səviyyədə olmaması və müəssisə fəaliyyətinə qoyulan normayələrin iqtisadi cəhətdən təhlükəsizliyi üçün tam təminat verilməməsi;

2. İqtisadi xassəli məsələlər, o cümlədən maliyyə rəqəbməməzliyi. Kiçik müəssisələr öz kapitalının formalaşmasında müxtəlif çətinliklərlə rastlaşırlar. Bu ilk növbədə ipotekanın və lizinq qurumunun kifayət qədər geniş inkişaf etdirilməməsilə bağlıdır. Keçid iqtisadiyyatın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, kiçik müəssisələrin tez dəyişən təsərrüfat şəraitində iş sahələri arasında ehtiyatların bölünməsi və yenidən diversifikasiyası vasitəsilə bazarın tələblərinə daha geniş inteqrasiya olunmasıdır. Müəssisənin fəaliyyət növünün dəyişməsi, istehsal gücünün artması bütün hallarda onun alternativ iş, xidmət və istehsal formalarından asılıdır. Müəssisənin düşər olduğu böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün diversifikasiya əməliyyatlarının aparılması təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də ictimai-sosial baxımdan olduqca səmərəlidir. Təsərrüfat dairəsindən asılı olmayaraq kiçik biznes fəaliyyətli müəssisənin yerləşdiyi ərazi üzrə

maliyyə idarələri tərəfindən vergiyə cəlb olunurlar. Kiçik biznes fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsi üçün müvafiq olaraq əldə olunmuş gəlirin yekun məbləği üzrə vergi hesablamları aparılır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə kiçik biznes dairəsinə daxil olan müəssisənin yerləşdiyi ərazi prinsipləri nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikası vergi qanunvericiliyinə əsasən qeyri-dövlət tabeli istehsal və qeyri-istehsal müəssisələri büdcəyə ödənişlərindən azaddır. Lakin bununla bərabər kiçik müəssisələr, digər hüquqi şəxslər kimi dövlət rüsumu, lisenziya və sənədləşmə-qeydiyyat yığımları, nəqliyyat vəsaitlərindən istifadəyə görə vergi, torpaq vergisi, xarici material və əmtəə nişanələrinin tətbiqinə görə vergi ödəmələrinə cəlb olunurlar. Biznes fəaliyyətli müəssisələrin vergiyə cəlb olunması qaydaları yerli büdcə və vergi təşkilatları ilə razılaşdırıldıqdan sonra mərkəzi vergi ödənişləri idarələri tərəfindən təsdiqlənir.

Hesabat dövründə sahibkarlıq fəaliyyətində kiçik biznesli iş sahələrində (istehsal, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi, əmtəə bazarlarında satış) əldə edilmiş gəlirdən vergi ödənişləri, həmin ildən əvvəlki baza gəlirinin göstəriciləri əsasında hesablanır. Bu zaman vergi hesablanarkən sahədə tətbiq olunan əmsallar vasitəsilə tənzimlənir ki, buda bir sıra hallarda fiziki şəxslərin əldə etdiyi nəticələrə iqtisadi münasibətlərdən asılı olaraq müsbət və ya mənfi təsir göstərir.

Biznes fəaliyyətli müəssisənin vergiyə cəlb olunması bir çox amillər üzrə, o, cümlədən onun baza gəlirliyinə müvafiq şərti fiziki göstəricilərdən istifadəyə görə (sahə vahidi, işçilərin sayı, istehsal qüvvəsi vahidi və s.), təyin olunmuş fəaliyyətin növlərini xarakterizə edir. Vergi

hərəkətlərinin kəmiyyətini müəyyənləşdirərkən hesabat dövrünün fiziki göstəricilərini seçəndə, aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. Müəssisənin ümumi gəlirinin birbaşa və ya bilavəsitə fiziki göstəricilərdən asılılıq səviyyəsinin hesablanması və optimal səviyyənin seçilməsi;

2. Mütləq vergi ödəmələri üzrə səmərəli nəzarət prosesinin təşkili və ödənişlərin idarə olunması.

Bazar münasibətlərinə üstünlük verən hər hansı biznes sahəsi özünün gündəlik fəaliyyətində istehlakçı tələbatlarına cavab verən məhsulların istehsalına üstünlük verməlidir. Bunun üçün müəssisə daxili istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini yüksəltməklə dünya standartlarına çatdırılması əsas şərtlərindəndir. Burada başlıca prinsip yerli iş adamı ilə xarici sərmayəçi arasında alternativ yoxdursa, üstünlük yerli sərmayə sahibinə verilməlidir. Yox əgər seçim hərəkətsiz qalan maliyyə ehtiyatları ilə xarici kapital arasındadırsa bu zaman xarici sərmayələrdən istifadə etməklə yeni əlavə mənfəət əldə etmək biznes üçün daha sərfəlidir.

4. Sahə maliyyəsinin təşkili xüsusiyyətləri.

Əsaslı tikinti işlərinin maliyyələşdirilməsi mahiyyət ehtibarı ilə xalq təsərrüfatı sahələrinin maliyyələşdirilməsi prosesinin tərkib hissəsi olmaqla ümumi maliyyə strategiyasına uyğun şəkildə təşkil və idarə edilir. Bununla yanaşı əsaslı tikintidə maliyyə fəaliyyətinin təşkilinin öz xüsusiyyətləri var, bu ilk növbədə əsaslı tikinti işlərinin aparılmasının texniki-iqtisadi amillərindən üzvü surətdə asılıdır. Əsaslı tikintinin aparılması amillərinə aşağıdakılar aid edilir:

1. Yerinə–yetirilməsi sahələrindən asılı olmayaraq əsaslı tikinti işləri fasiləsiz tikinti istehsalı proseslərini əhatə edir. Əsaslı tikinti işlərinin mühüm hissəsi bir qayda olaraq müəssisənin dövrüyyə vəsaitləri hesabına ödənilir və adətən hesabat dövrünün sonuna bitməmiş istehsalın həcmi artıma meylli olur. Ona görə də dövrüyyə vəsaitlərin quruluşunda bitməmiş (başə çatdırılmayan) əsaslı tikinti illərin həcmi həmişə xüsusi çəkisi böyük olur, bu hal özlüyündə məqbul sayılmamalıdır;

2. Əsaslı tikinti fəaliyyəti eyni vaxtda bir neçə obyektə aparılır və vaxt ehtibarı tikinti işləri böyük dövrü əhatə edir;

3. Əsaslı tikinti fəaliyyəti əsasən sifarişçilərin maliyyə vəsaitləri hesabına aparılır və bu zaman layihə–smeta sənədlərində göstərilən qiymətlərə görə hesablaşma aparılır.

Əsaslı tikinti prosesi konstruktiv quruluşdan və müəssisə tipindən asılı olaraq bir neçə mərhələdən ibarətdir: a)qeoloci kəşfiyyat işləri; b)tikinti işlərinin smetasının tərtibi və təsdiqi; v)tikinti hazırlıq və montaj işlərinin görülməsi. Yuxarıda göstərilən tikinti–axtarış işləri və layihələndirmə prosesləri müxtəlif təyinatlı ixtisaslaşdırılmış layihə təşkilatları tərəfindən sifarişçinin hesabına aparılır. Layihə–axtarış–smeta sənədlərinin tərtibi ilə əlaqədar çəkilən maliyyə xərcləri sifarişçilərlə razılaşdırılmış şərtlər daxilində ödənilir.

Əsaslı tikinti təşkilatların maliyyə təminatı aşağıdakı mənbələr hesabına aparılır: a)sifarişçi təşkilatların maliyyə vəsaitləri; b)qeoloci–kəşfiyyat və axtarış təşkilatların maliyyə qoyuluşları; v)ayrı–ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə köməkliyi; q)müstəqil iş adamlarının maliyyə dəstəyi hesabına aparılan tikinti quraşdırma işləri; q)dövlət qurumlarının vəsaitləri hesabına və s.

Əsaslı tikintiyə sərf edilən xərclərin əsas hissəsini montaj-tikinti işləri və maşın-mexanizmlərin alınması, gətirilməsi və quraşdırılması ilə bağlıdır. Əsaslı tikinti-quraşdırma işləri bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılan iki üsulla podrat və təsərrüfat üsullarından istifadə etməklə aparılır. Əsaslı tikintinin podrat üsulu özlüyündə ayrı-ayrı tikinti işləri aparmaq üslubundan istifadə etməklə həyata keçirilir. Belə ki, əsaslı tikinti aparmaq üçün torpaq-qazıntı işlərini xüsusi ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilir. Adətən bu işlərin həcmi sıfır variant və ya yeni tikilən obyektin torpaqın üst qatına qədər olan hissəsi başa düşülür. Yeni əsaslı tikintinin bütün yerüstü işləri, yəni müəssisənin divarlarının inşası, lazımı xammal və materiallarla təmin olunması, istehsal avadanlıqları ilə təchiz olunma gələcək fəaliyyət üçün tələb olunan maşın və mexanizmlərin, işçi avadanlıqların, dəzgahların alınıb gətirilməsi və quraşdırılması həmin sahədə ixtisaslaşmış subpodrat təşkilatları tərəfindən icra olunur. Subpodrat təşkilatların hesabat dövründə yerinə-yetirdikləri bütün işlərin qiyməti podrat təşkilatın istehsal-təsərrüfat xərclərinə daxil edilməklə, əldə etdikləri maliyyə nəticələri podrat təşkilatın ümumi maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə aid edilir.

Müəssisənin əsas təsərrüfat fəaliyyəti kimi tikinti quraşdırma işlərini aparan təşkilatlar tərəfindən sərf edilmiş xərclərin məcmusu maya dəyərinin tərkibinə daxil edilir. Tikinti işlərinin maya dəyəri mahiyyət ehtibarı ilə tikinti təşkilatının bilavasitə bütün istehsalat və təsərrüfat mərhələlərindən başlayaraq, hazır məhsulların sifarişçilərə təhvil verilməsinə qədər bütün xərclər aid edilir. Tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclərin uçotlaşdırılmasının başlıca məqsədi bütün tikinti

mərhələləri üzrə faktiki xərcləri göstərmək, tikinti istehsal ilə bağlı hər bir obyekt üzrə, həm maddi, həm də əmək və maliyyə ehtiyatlarının öz təyinatı üzrə xərclənməsi prosesinə nəzarət olunsun. Tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilən məsrəflər müəssisə məhsulunun tam maya dəyərini göstərməklə, birbaşa xərclərdə və faktura-qayımə xərclərin məcmusunu əhatə edir. Tikinti istehsalı ilə bağlı iş sahələrinə çəkilmiş xərclər tətbiq olunma üsullarından asılı olmayaraq hər bir obyekt üzrə ayrıca uçota alınır. Bu üsuldan istifadə etməklə ayrı-ayrı obyektlər və sifarişçilər üzrə dəqiqləşdirilmiş maliyyə nəticələrini müəyyən etmək olar. Tikinti-quraşdırma fəaliyyətinin bütün mərhələlər üzrə idarə edilməsi xərcləri tikinti məhsulunun tam maya dəyərinin tərkibində uçota alınır.

Tikinti-quraşdırma işləri məhsulunun maya dəyərinin tərkibinə aşağıdakı xərclər aid edilə bilər:

1. Tikinti-quraşdırma işlərinin gedişinin təşkili, idarə edilməsi və təkmilləşdirilməsi xərcləri;
2. Tikinti-quraşdırma işlərinə hazırlıqla bağlı məsrəflər;
3. Tikinti-quraşdırma işləri aparılan ərazidə təbii ehtiyatlardan istifadə ilə bağlı xərclər;
4. Tikinti proseslərinin aparılmasının və tikinti məhsulunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması xərcləri;
5. Tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması prosesinə təşkilati-texniki tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması xərcləri;
6. Tikinti-quraşdırma işlərilə əlaqədar ödənilən cari xərclər;
7. Tikinti-quraşdırma fəaliyyətinin idarə edilməsi və tikinti məhsulunun satışı xərcləri;

8. Tikinti işçilərinin təqaüd, sosial, tibbi sığorta və əhalinin məşğulluq fondlarına ayırmalar;

9. Tikinti məhsulunun satışının sürətləndirilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə texniki-təşkilati tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi xərcləri;

10. Tikinti təşkilatı tərəfindən alınan bank kreditlərinə görə faizlərin ödənilməsi xərcləri.

İstehsal artırmaq istiqamətində bəzən tikinti-quraşdırma fəaliyyətində layihədə nəzərdə tutulmayan bir sıra dəyişikliklər aparılır. Bu zaman sifarişçilərlə tikinti-quraşdırma təşkilatları arasında qarşılıqlı razılaşmalara müvafiq olaraq layihə-smeta sənədlərinə əlavələr edilərək, yeni tikinti-quraşdırma işlərin həcmi müəyyənləşdirilərək yenidən qiymətləndirilmə aparılır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən müəssisələr bir sıra fiziki xassələrinə görə digər sənaye və qeyri-sənaye istehsal sahələrindən fərqlənirlər. Həmin istehsal sahələrinin özünə məxsus məhsulları adi istehsal proseslərində deyil, əsas obyekt sayılan torpaqlardan istifadə etməklə hasil olunur. Kənd təsərrüfatı məhsulları özünün kefiyyət əlamətlərinə görə təkrar emal olunma proseslərinə qeyri-davamlılıq səviyyəsinə malik olduğunu nəzərə alaraq, onlar xüsusi istehsal və reallaşdırma üsulları vasitəsilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü və emalı mərhələləri bir çox bioloji və texnoloji xüsusiyyətləri ilə başqa istehsal sahələrinə nisbətdə aşağıdakı əlamətlərlə fərqləndirilir:

1. Təbii-iqlimli və təbii-bioloji şəraitlə bağlılıq;

2. Texnoloji və təşkilatı tədbirlərin tətbiqinin müxtəlifliyi və mövsusu xarakter daşması;

3. Sosial-iqtisadi amillərin birbaşa təsir göstərməsi və bu sahədə müxtəlif qanunların qəbulu tezliyi.

Bazar iqtisadiyyatına keçid bilavasitə dövlətin tabeliyində olan kənd təsərrüfatı müəssisələri indi qeyri-dövlət fermer təsərrüfatı müəssisələrinə çevriləblər. Qeyri-strateji əhəmiyyətli torpaq sahələri ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərə uzun müddətli istifadə üçün verilmişdir. Dövlət tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərə qanunvericilik aktlarına əsasən verilmiş torpaq sahələrində kəndli-fermer təsərrüfatları ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən və müasir sənaye maşın və texnoloqiyası əsasında fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələri yaradılmışdır.

Torpaqların mülkiyyət formaları üzrə bölüşdürülməsi dinamikası (ilin axırına %)

Cədvəl №25.

İllər üzrə	Mülkiyyət formaları				Yekun %-lə
	Dövlət	Bələdiyyə	Fərdi	Qarışıqlıq	
2001	30,7	1,5	64,5	3,5	100
2002	26,6	3,2	66,8	3,4	100
2003	25,4	4,6	66,2	3,8	100
2004	24,8	5,2	65,8	4,2	100

Statistik məlumatlar göstərir ki, iqtisadi islahatların məqsədə uyğunluğu şəraitində dövlətin torpaq fondu tədricən bələdiyyə və qarışıqlı mülkiyyət formalarına verilməsi prosesi sürətlənir. Yeni mülkiyyətçilər hesabına aparılan kənd təsərrüfatı işlərinin maliyyə xərclərin planlaşdırılması, uçotu müasir iqtisadi münasibətlərə uyğun aparılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfat işlərinin aparılma dövrü iki təqvim ilini əhatə edir. Kənd təsərrüfatı işləri üzrə xərclərin kəmiyyətini

əyini etmək üçün təqvim ilin xərcləri hesabat ilinin məhsuluna və gələcək ilin məhsulu arasında bölünür. Kənd təsərrüfatı işlərin maliyyə planlaşdırması aşağıdakı şəkildə aparılır: qarşıdakı hesabat ilində kənd təsərrüfatı müəssisəsi (fermer təsərrüfatı) üzrə yerinə yetiriləcək işlər ayrı-ayrılıqla həcmi müəyyənləşdirilir və onlara müvafiq maliyyə xərcləri hesablanır. Bu xərclər əkin sahəsinin bir hektarına, iri buynuzlu malqaramın sayına, sahənin məhsuldarlığına görə daimi maliyyələşdirmə mənbələri müəyyənləşdirilir.

Kənd təsərrüfatı müəssisəsində istehsal olunan məhsulun maya dəyəri həmin əmtəəlik məhsulun satışına qədər çəkilməmiş bütün məcmu xərcləri əhatə edir. Buraya kənd təsərrüfatı müəssisəsində istehsal və ya emal olunan məhsulun hazırlanması prosesində bilavasitə yerinə-yetirilən aqrotexnika, texnoloji, təşkilatı və iqtisadi tədbirlərin səmərəliliyini artırmaqla bağlı işlər daxildir.

Kənd təsərrüfatı sahələrində istehsal və ya emal olunmuş məhsulun maya dəyərinin planlaşdırılması zamanı aşağıdakı göstəricilər hesablanır: 1) bütün məhsulun maya dəyəri; 2) məhsul vahidinin maya dəyəri; 3) müəssisə və ya fermer təsərrüfatı üzrə əmtəəlik məhsulun bir manatına çəkilməmiş xərclər və s. Bununla yanaşı maliyyə-təsərrüfat ilində hər bir kənd təsərrüfatı müəssisəsinin gəlirində hesablanır. Müəssisənin bütün xərcləri ümumi təsərrüfat sahələrindən o, cümlədən əmtəəlik malların və məhsul satışdan əldə edilən hasilatdan ödənilir. Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin əsas və dövriyyə vəsaitlərin genişləndirilməsi xərcləri, eləcədə qeyri-istehsal xassəli xərclərin ödənilməsi müəssisə tərəfindən əldə edilmiş gəlirin hesabına aparılır. Kənd təsərrüfatı müəssisənin xərcləri hesabat ilində qazanılmış gəlirlərdən çox olduqda çatışmayan maliyyə vəsaiti bank krediti hesabına ödənilir.

Kənd təsərrüfat məhsulunun satışından əldə edilən gəlir ümumi maliyyə-vəsaitini təşkil edir və həmin mənbə hesabına müəssisənin bütün xərcləri ödənilir. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan müəssisələrin ümumi gəlirinin əsas hissəsini satışdan əldə edilən gəlir təşkil edir.

Müəssisənin ümumi gəlirinə, satışdan əldə olunan mənfəət kütləsindən başqa onun əsas fəaliyyətinə daxil olmayan sahələrdən hesabat dövründə əldə edilmiş gəlirlər də aid edilir. Digər maliyyə subyektləri kimi, kənd təsərrüfatı müəssisələri də əsas və dövriyyə kapitalına malikdirlər. Kənd təsərrüfatı müəssisəsi özünün təsərrüfat formasına və istiqamətinə müvafiq olaraq əsas istehsal fondlarını onun təsisçilərinin birbaşa maliyyə köməkliyi ilə yaradır. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan müəssisənin əsas fondları istehsal-satış həcmində artması ilə dəyişə bilər.

Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin əsas istehsal fondları aşağıdakı qruplara və altqruplara bölmək olar:

1. Əsas və köməkçi binaları, tikintilər;
2. Kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqları;
3. Kənd təsərrüfatı məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyətini müəyyən edən ölçü və tənzimləyici cihazlar;
4. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətində iştirak edən bütün növ nəqliyyat vəsaitləri;
5. Kənd təsərrüfatı sahələrində istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı avadanlıqlar;
6. Kənd təsərrüfatında istifadə edilən işçi mal-qara;
7. Çox illik əkilməmiş bitkilər və əkin sahələri;
8. Torpağın keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və məhsuldarlığın artırılmasına çəkilən əsaslı qoyuluşlar
9. Kənd təsərrüfatı işlərinin genişləndirilməsi məqsədilə yaradılan digər əsas fondlara ayırmalar və s.

Kənd təsərrüfat fəaliyyətilə məşğul olan müəssisələrdə maliyyənin təşkili funksiyalarından biri müəssisənin dövryyə vəsaitlərin hərəkətinin idarə edilməsidir. Burada əsas məqsəd maliyyənin fasiləsiz dövryyədə olması, vəsaitlərin pul formasından istehsal dövrünü keçməklə əmtəəlik məhsula, daha sonra isə satış bazarlarından keçməklə yenidən nəql pul formasına keçirilməsi dövrünün dinamikliyini yüksəltməkdir.

Müəssisənin dövryyə fondları istehsalın bir hissəsi olub bütünlüklə istehsal prosesində tam iştirak edir və bir istehsal tsikli ərzində öz qiymətini qismən və ya bütünlüklə yaradılmış məhsulun dəyərinə keçirir.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətli müəssisələrin dövryyə fondları aşağıdakı tərkib hissələrəndən ibarətdir:

1. Müəssisənin fasiləsiz iş şəraitinə uyğun tələb olunan kəmiyyətdə və keyfiyyətdə istehsal ehtiyatları;

2. Bütün istehsal sahələrində hesabat dövrünün sonuna olan bitirilməmiş faktiki istehsal qalıqları;

3. Fermer təsərrüfatlarında cavan, işlək və kökəldilmək üçün saxlanılan iri və xırda buynuzlu mal-qara;

4. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı gələcək dövrün inkişaf perspektivlərinə çekilən xərclər.

Kənd təsərrüfatı sahələrində tətbiq olunan yeni maşın və avadanlıqlar eləcədə son elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə maliyyənin tətbiqi istiqamətlərini əsaslı surətdə dəyişə bilər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi isə artıq mühüm aparıcı sahə kimi xüsusi maliyyə qoyuluşlarının həcmi müasir tələbatlar səviyyəsinə çatdırılmasına istiqamətlənir. İqtisadi münasibətlər sisteminə kənd təsərrüfatı sahələri daha çox özünü maliyyələşdirmə və öz xərclərini ödəmə prinsiplərinə üstünlük verməyə başlayır.

5. Nəqliyyat müəssisənin maliyyəsi.

Nəqliyyat müəssisənin maliyyəsinin təşkili amiləri onun təsərrüfat sahələrinin təşkili və idarəedilməsi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Nəqliyyat müəssisəsi xalq təsərrüfatının aparıcı sahəsi kimi özünə məxsus aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Nəqliyyatın məhsulu əşya forması olmur, nəqliyyat müəssisəsi əmtəə istehsalilə məşğul olmayaraq yükləri sifarişçilərin məqsədlərinə uyğun olaraq istənilən vaxtda, lazım olan məntəqəyə öz tabeliyində olan nəqliyyat vasitələri ilə daşıyır;

2. Nəqliyyat müəssisəsində xüsusi əmək əşyası yoxdur, bu səbəbdən iş və xidmət göstərənlər, həm də sifarişçilər iqtisadi münasibətlərə daxil olarkən eyni kateqoriyadan çıxış edirlər;

3. Nəqliyyat müəssisəsi yükləri razılaşdırılmış daşınma qiymətlərilə və sərnişin daşınma tariflərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Nəqliyyat müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin hesablanması aşağıdakı sadələşdirmiş hesablama qaydası tətbiq oluna bilər:

$$D - T \leq \frac{RC}{SP} \cdot P - D$$

burada RC – nəqliyyat müəssisəsinin iş qüvvəsinə olan tələbatı;

D – istifadə olunan dövriyyə müddəti;

SP – müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün tələb olunan əsas vəsaitlər.

Nəqliyyat müəssisəsinin potensial imkanları həm daxili və həm də xarici daşınmalar üçün istifadə edilir. Bütün nəqliyyat növlərindən daxili işlərdə istifadə,

sərnişin və yükdaşımaları xüsusi təyinatlı ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat müəssisələrinin istehsal-xidmət güclərindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Belə ixtisaslaşma nəqliyyat vasitələrində vaxt itqilərinin qarşısını olmaqla yanaşı daşınma prosesində hər cür itqiləri aradan qaldırmağa və nəhayət müəssisə maliyyəindən daha səmərəli istifadə etməyə möhkəm zəmin yaradır.

Nəqliyyatın sərnişin-yük daşımalarının dinamikası.

Cədvəl №26.

Nəqliyyat növü	Cəmi (min.man.)	Nəticəyə görə % -%
Dəmiryol xəttləri	911	31,45
Avtomobil yolları	1298	36,20
Dəniz vasitəsilə	154	4,51
Boru kəmərləri vasitəsilə	783	27,46
Hava yolu vasitəsilə	0,8	0,03
Cəmi:	2750,8	197,28

Bazar iqtisadi şəraitində daha səmərəli nəqliyyat növün seçilməsi rəqabət mühitini nəzərə almaqla texniki-iqtisadi hesablaşmalar əsasında aparılır. Nəqliyyat növündən istifadə sahəsini təyin edərkən aşağıdakı texniki-iqtisadi xassələri nəzərə almaqla sərnişin və yükdaşımaları aparılır. Sifarişçilər tərəfindən onlara aid yüklərin daşınmasında dəmiryol nəqliyyatından istifadəyə üstünlük verildikdə aşağıdakı amillər gözlənilməlidir:

1. Hava şəraitindən asılı olmayaraq sərnişin və yüklərin vaxtında istehlakçıların ünvanına çatdırılması;

2. Yüksək buraxılış qabiliyyətinə malik maqistral nəqliyyat xəttlərindən istifadə olunması.

Avtomobil nəqliyyatından istifadəyə üstünlük verildikdə isə bu kimi öhdəliklərə əməl olunmalıdır:

1. Dəmiryolundan fərqli olaraq daha yüksək hərəkət etmək imkanlarına malik olmaq;

2. Məhdud maliyyə qoyuluşlarından istifadə etməklə, nisbətən daha az tutumlu nəqliyyat vasitələri ilə sərnişin və yük daşıma imkanlarının mövcudluğu.

Dəniz nəqliyyatından istifadə edərkən:

1. Sifarişçilərin ünvanma tələb olunan yüklərin vaxtında və kəfiyyətli daşınmasına inam yaratmaq;

2. Digər nəqliyyat növlərindən kompleks istifadə etməklə sifarişçi müəssisənin tapşırıqlarını, yəni yükdaşımalara sərf edilən məsrəflərin kəmiyyət ehtibarı ilə aşağı salınmasına geniş miqyasda təminat vermək.

Müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunarkən texniki-iqtisadi göstəricilər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, avtomobil və dəmir yolu ilə yükdaşımalarla müqayisədə 3 dəfə, su yolu nəqliyyatı ilə – 2 dəfədən çox ucuz başa gələn boru kəmərlərindən ən etibarlı nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Bu ilk növbədə xüsusi keyfiyyət əlamətlərinə malik olan neft və neft məhsullarının daşınması üçün daha çox əlverişlidir. Hava nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yüklərin daşınması üzrə fəaliyyət göstərən müəssisə məhiyyət etibarlı, özlərinin malik olduqları nəqliyyat vasitələrinin yüksək texniki imkanları və sürətli daşınmaları ilə daha çox diqqəti cəlb edir.

Nəqliyyat vasitələrinin sahibkarlardan yığılan vergi ödəmələri, onların hüquqi və iqtisadi maraqlarını təmin edən təşkilatlar tərəfindən mərkəzləşdirilmiş formada səfərbər olunur. Xüsusi təyinatlı yük və xidməti maşınlar, motosiklet, avtobus və şəxsi maşın parkı üzrə vergilər hər il müəyyən edilmiş vaxtda texniki baxışdan keçməklə vergi rüsumları ödəməlidirlər.

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar vergi ödəmə qurumunda çevik vergi dərəcələrinin tətbiqi bütün növ nəqliyyat xidmətləri sahələrində məşqul olan fiziki və hüquqi şəxslərdən və ya sahibkarlardan vergilər mühasibat uçotu işçiləri tərəfindən hər növbəti hesabat ayının birindən başlayaraq vergilər hesablanır.

Nəqliyyat vasitələrinə müvafiq dərəcələrin müəyyən edilməsi üçün baza göstəricisi kimi vergilər adətən

mühərrikin işçi qüvvəsinin həcmindən asılı olaraq hesablanır. Hər nəqliyyat vasitəsinin tipinə görə, eləcə də maşın mexanizmlərin sayı və göstəriləcək xidmətlərin ümumi dəyərinə görə hesablanır. Mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq, fiziki və hüquqi şəxslərin sərəncamında olan nəqliyyat vəsaitlərinin qeydiyyatı və texniki baxış haqqı ödəndikdən sonra aparılır.

6. Ticarət müəssisəsinin maliyyəsi.

Ticarət müəssisəsinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, xalq təsərrüfatı sahələrində istehsal edilən əmtəələrin istehlakçılara çatdırılmasında vasitəçi təşkilat rolunu yerinə yetirir. Ticarət müəssisələri aralıq funksiyalarını icra edərkən istehsalçılarla istehlakçılar arasında qarşılıqlı razılaşmalara əsasən onun xeyrinə edilən güzəştlər hesabına müəyyən kəmiyyətdə mənfəət əldə edir. Ticarət təşkilatların bütün təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyi onların gələcək maliyyə təminatının əsasını təşkil edir.

Ticarət müəssisələrin digər xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, o öz fəaliyyətində həm yarım-istehsal (alış, saxlama) həm də qeyri-istehsal əməliyyatlarını həyata keçirir. Buna görə ticarət müəssisələri bazarın müstəqil özəl təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq iki tipinə üstünlük verir: topdan satış ticarəti və pərakəndə satış ticarət fəaliyyəti. Qeyd olunan ticarət müəssisəsi özünün maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında müxtəlif xüsusiyyətlərdən istifadə edirlər. Respublikada bazar iqtisadiyyatlı ticarət sistemi indiki durumunda dövlət, kooperativ və özəl ticarət formalarından istifadə olunur. Dövlət ticarətində pərakəndə satış dövriyyəsi–9%-ni təşkil etdiyi halda, qeyri-dövlət bölümündə onun xüsusi çəkisi 91% təşkil edir.

Ticarət-satış fəaliyyətilə məşğul olan müəssisələrin dövriyyə xərcləri özündə müxtəlif məsrəfləri əks etdirir. Həmin xərclər sənaye və qeyri-sənaye sahələrində istehsal olunan məhsulların (əmtəələrin) natural şəkildən pul formasına keçməsinə əhatə edən bütün fəaliyyət sahələrini və mərhələlərini özündə əks etdirir.

Ticarət müəssisənin dövriyyə xərclərinə daşınma, saxlanma, ticarət işçilərinin əmək haqqı, dövlət və qeyri-büdcə fondlarına ayrılmalara, balans üzrə əsas fondların amortizasiya ayrılmaları daxildir. Hesabat ilində ticarət müəssisəsinin əldə etdiyi mənfəət kütləsi məhsul istehsalının maya dəyərinə aid edilmir. Deməli ticarət fəaliyyətli müəssisənin maliyyə-təsərrüfat dairəsində maya dəyəri anlayışı nisbidir. Həmin iqtisadi göstəricidən qeyri-ticarət təşkilatları istifadə edirlər ki, burada başlıca məqsəd çəkilmiş xərcləri sərhədləndirmək və onlara müvafiq olaraq müəyyən mənfəət əldə etməkdir. Sənaye və qeyri-sənaye sahələrində istehsal olunmuş məhsulların reallaşdırılması ilə bağlı ticarət müəssisələrinə satış qiymətlərində edilən güzəşt fərqi, satıcıların mənfəətini təşkil edir. Əldə olunmuş mənfəət kütləsi öz növbəsində ticarət fəaliyyətinin növbəti mərhələsi üçün ehtibarlı maliyyə mənbəyidir. Ticarət fəaliyyətli müəssisənin cari xərcləri aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə aparılır:

1. Nəqliyyat xərcləri (nəqliyyat xidmətlərin ödəməsi, malların anbarlarda saxlanması və daşınması);

2. Əməyin ödənilməsi xərcləri (əmək haqqı və müxtəlif mükafatlandırmalar, idarəetmə fəaliyyətinin və işçi əməyinin təkmilləşdirilməsi);

3. Sosial fondlara ayrılmalar (sosial sığorta, təqaud fondu, dövlət məşğulluq fondu, tibbi sığorta ayrılmaları);

4. Binaların, avadanlığın və tikintilərin müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti üçün icarə edilməsi xərcləri;

5. Əsas fondların amortizasiya ayrılmaları;

6. Əsas fondların təmiri xərcləri;

7. Reklam xərcləri.

Ticarətin müxtəlif formaları üzrə ixtisaslaşan müəssisədə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas və dövriyyə kapitalından səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır.

Ticarət müəssisəsinin başlıca maliyyə ehtiyatları əsas fondlardan, qeyri-maddi aktivlərdən və digər sahələrə müxtəlif xassəli maliyyə qoyuluşlarından ibarətdir.

Ticarət yönümlü müəssisənin əsas fondlarının daimi və dəyişən qiymətləri müvəqqəti maliyyə çatışmazlığını örtmək üçün götürülmüş borcların geri qaytarılma müddətinə təsir edir, bu isə nəticə ehtibarilə hesabat ilinin maliyyə göstəricilərini dəyişdirməsinə səbəb olur.

İqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq ticarət müəssisəsinin dövriyyə vəsaitlərində ən əsas yeri mal ehtiyatları tutur. Ticarət müəssisəsində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm hissəsi mal-əmtəə satışı ilə bağlı olduğunu nəzərə alaraq onlar maksimum satış ehtiyatları yaratmaqda maraqlıdırlar. Mal ehtiyatlarının mütləq qalıq səviyyəsi natural və qiymət formasında ola bilər və nəzərə almaq lazımdır ki, mal ehtiyatlarının kəmiyyəti daima dəyişə bilər. Bu ilk növbədə satış bazarlarında ticarət təşkilatlarının əməli fəaliyyəti və təklif olunan əmtəələrə olan istehlakçı tələbatlarının səviyyəsindən asılıdır. Digər tərəfdən ticarət təşkilatlarına istehsalçı müəssisələrin əlavə qiymət göstəricisinin tətbiq edilməsi özlüyündə əlavə xərclərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Ticarət müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində aşağıdakı təsnifat üzrə mənfəət növləri formalaşır: a) təhlil prosesində məhsul satışından əldə edilən gəlir, b) müəssisə üçün əhəmiyyət kəsb etməyən əsas fondların satışından əldə olunan gəlir, v) ümumi gəlir, q) təmiz gəlir. Müəssisənin ixtiyarında qalan gəlirlilik səviyyəsinin müəyyən olunması iqtisadi cəhətdən vacibdir. Məhz həmin bölmələr üzrə yüksək səmərəlilik

göstəriciləri ticarət müəssisəsinin ön mühüm istiqamətlər üzrə perspektiv inkişaf seçimini aparmağa imkan yaradır.

Müəssisəyə kapital qoyuluşları müxtəlif pul vəsaitləri hesabına aparılır və bir qayda olaraq onlar dinamik maliyyə mənbəyi sayılırlar. Buraya müəssisənin öz vəsaitləri, bank krediti və büdcə vəsaitləri daxildir. Qeyd edilən maliyyə kanalları müxtəlif olmasına baxmayaraq onlardan eyni vaxta istifadə olunur. Müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrindən əldə olunan mənfəət hesabına amortizasiya ayırmaları – sosial inkişaf fonduna ayırmalar, istehsalın, elm və texnikanın elm və inkişaf fondlarına ayırmalar aparılır.

Kapital qoyuluşları əsas maliyyə mənbəyi – bank kreditlərindən ibarət olmaqla yanaşı əsasən bankın uzun müddətli kreditlərindən daha çox istifadə olunur. Bankın uzun müddətli kreditləri müəssisənin gələcək inkişafına çox böyük təsir göstə bilər. Kapital qoyuluşların maliyyələşdirilməsində həm də dövlət maliyyə mənbələrindən istifadə etmək olar. Kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsi üçün, büdcə vəsaitlərilərinin həcmi maliyyə, müəssisənin bu məqsədə ayrılan öz vəsaitlərindən və illik ümumi xərclərin miqdarından asılıdır.

Cəlb edilən büdcə vəsaitlərinin həcmi kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün müəssisənin balans gəlirlərin və xərclərin kəmiyyətini hesabladıqdan sonra müəyyən edilir. Bazar münasibətləri şəraitində işləyən istehsal müəssisəsi cəlb edilən maliyyə vəsaitlərindən istifadə etməsi o zaman məqbul sayılmalıdır ki, istehsal-satış dairəsində əhəmiyyətli kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri mövcuddur. Bu səbəbdən müəssisə cəlb edilmiş maliyyə kütləsinə müvafiq olan mənfəət əldə etmişdir və nəticədə xüsusi maliyyə ehtiyatlarının səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Bütün digər hallarda hər hansı bir müəssisə tərəfindən

cəlb olunan maliyyə vəsaitləri onun üçün əlavə məsrəflərdən başqa bir amil deyildir. Müəssisənin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin həmin istiqamətdə davam etdirməsi ümumi sahə baxımından və xalq təsərrüfatı miqyasından maliyyə imkanlarının məhdudlaşdırılması olduğu üçün maliyyənin cəlb olunmasında əsaslandırılmamış variantlara üstünlük verilməlidir.

İqtisadi tədbir kimi bu amilin gücündən istifadədə əsas məqsəd müəssisə maliyyəsini möhkəmləndirməklə bitməyərək həm də ümumi dövlət maliyyəsinin qorunub saxlanması və artırılmasından ibarətdir.

**Müəssisələr haqqında.
Azərbaycan Respublikasının
Qanunu**

Qəbul edilib: 1 iyul 1994- cü il, № 847

Əlavə və dəyişikliklər:

1. 6 fevral 1996-cı il
2. 5 noyabr 1996-cı il

**Bu Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində
fəaliyyət göstərən müəssisələrin təşkilati-hüquqi
formalarını, onların yaradılması, idarə edilməsi və
fəaliyyət prinsiplərini müəyyən edir, müəssisələrin
təsərrüfat müstəqilliyinə və hüquqi bərabərliyinə
təminat verir.**

I Fəsil

ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Müəssisə anlayışı

Müəssisə-mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bu Qanuna müvafiq yaradılan və ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alması məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Müəssisə təşkilati-hüquqi forması göstərilməklə xüsusi ada malik olur.

Maddə 2. Müəssisə haqqında qanunvericilik

Müəssisənin fəaliyyəti bu Qanunla və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Xarici investisiyanın cəlb edilməsi ilə yaradılan müəssisələrin fəaliyyəti bu maddənin birinci hissəsində göstərilən qanunvericilik aktları ilə yanaşı «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilləri ilə tənzimlənir.

Maddə 3. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti

Müəssisə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə qadağan edilməyən, onun nizamnaməsində nəzərdə tutulan istənilən növ təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclis tərəfindən müəyyən edilən fəaliyyət növləri ilə müəssisə yalnız xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında məşğul ola bilər.

II Fəsil

MÜƏSSISƏNİN NÖVLƏRİ VƏ TƏŞKİLATI HÜQUQİ FORMALARI

Maddə 4. Müəssisənin növləri

«Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq dövlət, kollektiv, xüsusi və qarışıq mülkiyyət formalarına əsaslanan müəssisə növləri fəaliyyət göstərə bilər.

Maddə 5. Müəssisənin təşkilati-hüquqi formaları

Müəssisələr dövlət müəssisəsi, fərdi (ailə), şərikli (tam ortaqlı), paycı və şərikli komandit ortaqlıqlar, məhdud məsuliyyətli müəssisələr və səhmdar cəmiyyəti kimi təşkilati-hüquqi formalarda fəaliyyət göstərirlər.

Maddə 6. Dövlət müəssisəsi

Dövlət mülkiyyətinə əsaslanan aşağıdakı növ müəssisələr fəaliyyət göstərirlər:

Əmlakı tamamilə dövlət mülkiyyətində olan müəssisə;

Səhmlərin nəzarət paketi dövlət orqanlarına məxsus olan müəssisə.

Dövlət müəssisəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət əmlakını idarə etməyə vəkil edilən dövlət orqanları tərəfindən yaradılır.

Dövlət müəssisəsinin əmlakı Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir. Dövlət müəssisəsi mülkiyyətçi tərəfindən ona təhkim edilmiş əmlak üzərində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada və hüdudlarda sahiblik, istifadə etmək və sərəncam vermək səlahiyyətlərini həyata keçirir.

Dövlət müəssisəsi öz öhdəliklərinə görə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müəssisənin əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır.

Dövlət, müəssisəsinin öhdəliklərinə görə dövlət məsuliyyət daşımır. Müəssisə dövlətin öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımır.

Maddə 7. Fərdi (ailə) müəssisə

Fərdi (ailə) müəssisə vətəndaşın mülkiyyətində və ya onun ailə üzvlərinin, əgər onlar arasında sazişdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, ümumi pay mülkiyyətində olan müəssisədir.

Fərdi (ailə) müəssisə vətəndaşın (ailə üzvlərinin) başqa mülkiyyətçilərə məxsus olan müəssisələri satın alınması yolu ilə də yaradıla bilər.

Fərdi (ailə) müəssisənin mülkiyyətçisi müəssisənin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə öz əmlakı (ailə üzvlərinin əmlakı) ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan qaydada məsuliyyət daşıyır.

Maddə 8. Şərikli (tam ortaqlı) müəssisə

Müəssisə azı iki fiziki və (və ya) hüquqi şəxs tərəfindən müqavilə əsasında təsis edilir. Müəssisənin şərikləri onun öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə özlərinin bütün əmlakı ilə məsuliyyət daşıyırlar.

Fəaliyyət göstərən müəssisəyə sonradan daxil olan şərik həm də müəssisənin əvvəlki borclarına görə bütün əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır.

Müəssisədən çıxan şərik həmin vaxta kimi müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış borclara görə digər iştirakçılarla birlikdə bütün əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır.

Şərik müəssisədən çıxdıqda öz payını geri alır.

Şəriklərin razılığı ilə həmin pay müəssisənin şəriklərinə və ya kənar şəxslərə satıla, verilə bilər. Müəssisənin şərikləri payın alınmasında üstün hüquqlara malikdirlər. Pay satılmadığı halda müəssisənin nizamnamə fondunun həcmi onun məbləğinə uyğun olaraq azaldılır.

Müəssisənin şəriklərindən biri (bir necəsi) vəfat etdikdə, hüquqi şəxs olan şərik isə ləğv edildikdə onun (onların) varisi şərik kimi müəssisəyə qəbul edilir.

Bütün hallarda payın bir mülkiyyətçidən digərinə keçməsi notarial qaydada təsdiq edilməlidir.

Müəssisənin şəriki olan hər bir hüquqi şəxs statusunu saxlayır.

Maddə 9. Payçı və şərikli (kommandit ortaqlıqlar) müəssisə

Payçı və şərikli (kommandit ortaqlıqlar) müəssisə azı bir şərik və bir payçı tərəfindən təsis edilir.

Şərik və payçı həm fiziki şəxs, həm də hüquqi şəxs ola bilər.

Şərik müəssisənin öhdəliklərinə və borclarına görə özünün bütün əmlakı ilə, payçı isə yalnız müəssisəyə verdiyi pay həcmində məsuliyyət daşıyırlar.

Fəaliyyət göstərən müəssisəyə daxil olan şərik (şəriklər) həm də müəssisənin həmin vaxta olan borclarına görə də bütün əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır.

Müəssisədən çıxan şərik (şəriklər) həmin vaxta kimi yaranmış borclara görə də digər şəriklərlə birgə öz əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır. Müəssisənin idarə heyəti üzvlərinin seçilməsində və onların səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirən nizamnamə müddəalarını qəbul edilməsində yalnız şəriklərin səs vermək hüququ vardır.

Nizamnamənin digər müddəalarını qəbul edilməsində və müəssisədaxili məsələlərin həllində həm də payçı şəriklərin səs vermək hüququ vardır.

Payçı və şərik müəssisədən çıxdıqda öz payını geri alır. Şəriklərin razılığı ilə həmin pay müəssisənin şəriklərinə və ya kənar şəxslərə satıla, verilə bilər. Müəssisənin şərikli, payçıları payın alınmasında üstün hüquqa malikdirlər. Pay satılmadığı halda müəssisənin nizamnamə fondunun həcmi onun məbləğinə uyğun olaraq azaldılır.

Müəssisənin payçı və şəriklərindən biri (bir necəsi) vəfat etdikdə hüquqi şəxs olan şərik isə ləğv edildikdə onu (onların) varisi müvafiq olaraq payçı və ya şərik kimi müəssisəyə qəbul edilir. Bütün hallarda payın bir

mülkiyyətcidən digərinə keçməsi notarial qaydada təsdiq edilməlidir.

Müəssisənin şəriki olan hər bir hüququ şəxs öz hüququ şəxs statusunu saxlayır.

Maddə 10. Məhdud məsuliyyətli müəssisə

Məhdud məsuliyyətli müəssisə bir və ya bir neçə fiziki və (və ya) hüquqi şəxs tərəfindən yaradılan, nizamnamə fondu təsis müqaviləsi ilə müəyyən edilən həcmdə paylara bölünən müəssisədir.

Müəssisənin təsisçiləri onun öhdəliklərinə görə ancaq nizamnamə fondundakı payları həcmində məsuliyyət daşıyırlar.

Müəssisənin nizamnamə fondunuda nəzərdə tutulan pay şərik tərəfindən qismən ödənildikdə, müəssisənin öhdəliklərinə görə həmin şərik payın qalan hissəsinin üzərinə düşən öhdəlik üçün özünün əmlakı ilə payın qalan hissəsi həcmində məsuliyyət daşıyır.

Şərik müəssisədən çıxdıqda öz payını geri alır.

Şəriklərin razılığı ilə həmin pay müəssisənin şəriklərinə və ya kənar şəxslərə satıla, verilə bilər. Müəssisənin şərikləri satılan payın alınmasında üstün hüquqa malikdirlər. Pay satılmadığı halda müəssisənin nizamnamə fondunun həcmi onun məbləğinə uyğun olaraq azaldılır.

Müəssisənin şəriklərindən biri (bir necəsi) vəfat etdikdə, hüquqi şəxs olan şərik isə ləğv edildikdə, onun (onların) varisi şərik kimi müəssisəyə qəbul edilir.

Bu hallarda payın bir mülkiyyətcidən digərinə keçməsi notarial qaydada təsdiq edilməlidir.

Müəssisənin şəriki olan hər bir hüquqi şəxs öz hüquqi şəxs statusunu saxlayır.

Maddə 11. Səhmdar cəmiyyəti

Səhmdar cəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirmək məqsədilə nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdıran fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin könüllü sazişi əsasında yaradılan müəssisədir.

Səhmdar cəmiyyəti azı üç fiziki və (və ya) hüquqi şəxs tərəfindən təsis edilir.

Səhmdar cəmiyyətini öhdəliklərinə görə səhmdarlar özlərini verdikləri pay həcmində (onlara məxsus olan səhm paketi hüdudunda) məsuliyyət daşıyırlar.

Səhmdar cəmiyyəti səhmdarların əmlak öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımır.

Səhmdar cəmiyyəti «açıq tipli səhmdar cəmiyyəti» və ya «qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti» formasında yaradılır.

Cəmiyyətin üzvü olan hüquqi şəxslər öz hüquqi şəxs statusunu saxlayırlar.

Maddə 12. Müəssisələr birliyi

Müəssisələr fəaliyyətini əlaqələndirilməsi, hüquqlarının müdafiə edilməsi, ümumi mənafeələrinin dövlət və digər orqanlarda, təşkilatlarda, habelə beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunması və digər məqsədlər ilə könüllülük əsasında sahə, ərazi və ya başqa prinsiplərə əsasən ittifaqlar, konsernlər, şirkətlər və digər birliklər yarada bilərlər. Ayrı-ayrı istehsal-təsərrüfat işlərinin və digər funksiyalarının mərkəzləşdirilmiş qaydada yerinə yetirilməsi müəssisələrin razılaşdırılmış qərarı əsasında birliyə həvalə oluna bilər.

Bu maddənin birinci hissəsində göstərilən birliklər Azərbaycan Respublikasının anti inhisar qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş tələblər nəzərə alınmaqla yaradıla bilər.

Birlik təsisçilərin təsdiq etdikləri nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir.

Birlik bu Qanunla müəyyən olunmuş qaydada qeydə alınır. Birlik hüquqi şəxsdir, bank idarələrində onun hesabdaşma hesabı və digər hesabları, öz adı göstərilən möhrü vardır.

Birlik onu tərkibinə daxil olan müəssisələrin öhdəliklərinə, müəssisələr isə birliyin öhdəliklərinə görə, əgər nizamnamədə (təsis müqaviləsində) digər qaydada nəzərdə tutulmayıbsa, cavabdeh deyildir.

Birliyin tərkibinə daxil olan müəssisələr üzvülikdən çıxmaq hüququna malikdirlər. Bu halda birlikdən çıxan müəssisə bağlanmış müqavilələrə əsasən birliyə daxil olan digər müəssisələr qarşısında öz öhdəliklərini saxlayır.

Birlik onun tərkibinə daxil olan müəssisələrin qərarına əsasən ləğv edilir. Birliyi ləğvi bu Qanunla müəssisələrin ləğvi üçün müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Birliyin ləğvindən sonra qalmış əmlak birliyin nizamnaməsinə uyğun olaraq onun iştirakçıları arasında bölüşdürülür.

III FƏSİL

MÜƏSSISƏNİN YARADILMASI, LƏĞVİ VƏ YENİDƏN TƏŞKİL EDİLMƏSİ

Maddə 13. Müəssisənin yaradılması

Müəssisə əmlak mülkiyyətçisinin (mülkiyyətçilərini) yaxud onun (onların) vəkil etdiyi orqanın, müəssisənin, təşkilatın qərarı ilə bu Qanunla və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə nəzərdə tutulan qaydada yaradıla bilər.

Müəssisə Azərbaycan Respublikasının anti inhisar qanunvericiliyinə müvafiq digər müəssisənin icbari qaydada bölünməsi nəticəsində təsis edilə bilər.

Müəssisə mülkiyyətcinin və ya onun vəkili etdiyi orqanın razılığı olduqda və müəssisə tərəfindən götürülən öhdəliklərin yerinə yetirilməsi təmin edildikdə fəaliyyət göstərən müəssisənin, təşkilatın tərkibindən bir və ya bir necə struktur bölmənin ayrılması nəticəsində, habelə fəaliyyət göstərən birliklərin struktur vahidlərinin bazasında da yaradıla bilər.

Maddə 14. Müəssisənin təsisçisi

Müəssisənin təsisçisi kimi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakılar ola bilər:

Dövlət əmlakını idarəetməyə vəkili etmiş dövlət orqanları;

Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri;

Xarici dövlətlər;

Xarici dövlətlərin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, vətəndaşlığı olmayan şəxslər;

Beynəlxalq təşkilat.

Müəssisə bir, yaxud bir necə təsisçi tərəfindən bu Qanunla müəyyən olunmuş qaydada yaradılır.

Maddə 15. Təsis müqaviləsi

Müəssisə yaradılarkən təsisçilər, habelə müəssisə və təsisçi (təsisçilər) arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək məqsədilə təsis müqaviləsi tərtib olunur.

Təsis müqaviləsində müəssisənin adı və növü, təsisçilər haqqında məlumat, nizamnamə fondu, hər təsisçinin bu fondadakı payı, öhdəliklər, mənfəətin

bölməsi qaydası və s. göstərilir. Fərdi və dövlət müəssisələri təsis edilərkən təsis müqaviləsi tərtib olunmur.

Maddə 16. Müəssisənin nizamnaməsi

Mülkiyyət təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir.

Müəssisənin nizamnaməsi təsisçi bir fiziki və ya bir hüquqi şəxs olduqda təsisçi tərəfindən, müəssisənin təsisçiləri iki və ya daha çox fiziki və hüquqi şəxs olduqda ümumi təsis yığıncağı tərəfindən (onun qərarı ilə) təsdiq edilir.

Müəssisənin nizamnaməsində aşağıdakılar göstərilir: müəssisənin adı və növü, hüquqi ünvanı, təsisçi (təsisçilər) barədə məlumat, müəssisənin hüquq və vəzifələri, nizamnamə fondu, fəaliyyətinin məzmunu və məqsədi, idarəetmə və nəzarət orqanları, səlahiyyəti, müəssisə əmlakının yaranması və mənfəətin (gəlirin) bölüşdürülməsi qaydası, yenidən təşkil olunmanın şərtləri, müəssisənin fəaliyyətinin dayandırılması və ləğvi.

Nizamnamədə müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan, qanunvericiliyə zidd olmayan digər müddəalar da verilə bilər.

Maddə 17. Törəmə müəssisələr, filiallar, nümayəndəliklər və müəssisənin digər xüsusi bölmələri

Mülkiyyətçinin və yaxud onun vəkili etdiyi orqanın razılığı əsasında müəssisə törəmə müəssisələr yarada bilər. Mülkiyyətçinin və yaxud onun vəkili etdiyi orqanını razılığı əsasında müəssisə tərəfindən törəmə müəssisəyə əmlak verilir.

Təsisçi törəmə müəssisələrin öhdəliklərinə görə, törəmə müəssisələr isə təsisçinin öhdəliklərinə görə, təsis sənədləri ilə başqa qaydada nəzərdə tutulmayıbsa, məsuliyyət daşımır.

Müəssisə, filiallar, nümayəndəliklər və müəssisənin digər xüsusi bölmələrini almaq hüququna malikdir.

Müəssisənin funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini həyata keçirən və onun olduğu yerdən kənarda yerləşən xüsusi bölməsi filialdır.

Müəssisənin maraqlarının müvəkkilliyi və müdafiəsini həyata keçirən, onun adından əqdlər bağlayan və digər hüquqi hərəkətlər edən və müəssisənin olduğu yerdən kənarda yerləşən xüsusi bölməsi nümayəndəlikdir.

Filiallar və nümayəndəliklər onları yaradan müəssisənin nizamnaməsində göstərməlidir.

Filiallar və nümayəndəliklər hüquqi şəxslər deyildir. Filiallara və nümayəndəliklərə onları yaradan müəssisə tərəfindən əmlak verilir və onlar həmin müəssisə tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir.

Filialların və nümayəndəliklərin rəhbərləri onları yaradan tərəfindən təyin edilir.

Törəmə müəssisələr dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra yaradılmış sayılar və hüquqi şəxs statusunu əldə edir.

Maddə 18. Müəssisənin dövlət qeydiyyatı

Müəssisənin dövlət qeydiyyatı Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunu ilə nəzərdə tutulan qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanında həyata keçirilir.

Dövlət qeydiyyatı orqanları statistika, vergi, kadastr və digər reyestrləri aparan orqanlara müəyyən edilmiş qaydada və formada müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında ayda bir dəfə məlumat verirlər.

Qeydə alınmayan müəssisənin fəaliyyəti qadağandır.

Qeydə alınmayan müəssisənin fəaliyyətindən əldə edilən gəlir qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmənin qərarı ilə alınır və yerli büdcəyə köçürülür.

Müəssisənin dövlət qeydiyyatına alınması üçün təsisçi tərəfindən aşağıda göstərilən sənədlər təqdim edilir:

Təsisçinin ərizəsi. Ərizə təsisçi (təsisçilərdən biri), yaxud onun (onların) müvafiq qaydada vəkil etdiyi şəxs tərəfindən imzalanır:

Müəssisənin nizamnaməsi;

Müəssisənin yaradılması haqqındı qərar və ya təsis müqaviləsi;

Qeydiyyat rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd və qanunla müəyyən edilmiş digər sənədlər;

Müəssisənin dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş sənədlər başqa digər sənədlərin tələb olunması yol verilməzdir.

Müəssisənin adında dəyişikliklər edildikdə və ya onunu təşkilati-hüququ forması dəyişdirildikdə müəssisə 10 gün müddətində dövlət qeydiyyatı orqanında yenidən dövlət qeydiyyatından keçməlidir.

Müəssisənin dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina yalnız aşağıdakı hallarda mümkündür:

Müəssisənin yaradılmasına dair bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydalar pozulduqda;

Müəssisənin təsis sənədləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olmadıqda.

Bu maddənin doqquzuncu hissəsində göstərilən hallardan başqa dövlət qeydiyyatından imtina edilməsi qadağandır.

Müəssisə bu maddənin hissəsində müəyyən edilmiş müddətdə qeydə alınmadıqda və ya onun dövlət qeydiyyatına alınmasından əsassız imtina edildikdə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə şikayət verilə bilər.

Müəssisənin dövlət qeydiyyatına görə təsiçdən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunan məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülən rüsum tutulur.

Maddə 19. Müəssisənin ləğvi və yenidən təşkil edilməsi.

Müəssisənin ləğvi və yenidən təşkil edilməsi (birləşməsi, bölünməsi, ayrılması, cəvrlməsi) əmlak mülkiyyətçisinin, müvafiq müəssisələr yaratmağa vəkil edilən orqanın, yaxud arbitraj məhkəməsinin qərarı ilə həyata keçirilir.

Müəssisə habelə aşağıdakı hallarda ləğv olunur:

- a) İflas elan olunduqda;
- b) Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tələblərə riayət edilməməsinə görə;

Müəssisənin fəaliyyəti qadağan olunduqda və qərarla müəyyən edilmiş müddətdə həmin tələblərə riayət olunması təmin edilmədikdə və ya fəaliyyət növü dəyişdirilmədikdə;

- b) müəssisə yaratmaq barəsində təsis aktları arbitraj məhkəməsinin qərarı ilə qanunsuz sayıldıqda;

c) Azərbaycan Respublikasının qanunuvericilik aktları ilə nəzərdə tutulan digər hallarda.

Müəssisə Azərbaycan Respublikasının dövlət qeydiyyat reyestrindən çıxarıldığı andan ləğv edilmiş sayılır və ya yenidən təşkil edilmiş sayılır

Müəssisə yenidən təşkil edildikdə və ya ləğv edildikdə mövcud qanunuvericiliyə uyğun olaraq işdən çıxarılan işçilərin hüquqlarını və mənafelərinin gözlənilməsinə təminat verilir.

Bir müəssisənin digəri ilə birləşdiyi hallarda onların hər birinin bütün əmlak hüquqları və öhdəlikləri birləşmə nəticəsində yaranan müəssisəyə keçir.

Müəssisə bölündükdə onun əmlak hüquqları və öhdəlikləri bölüşdürücü akt (balans) üzrə onların hər birinə, uyğun hissələrə bölünmüş müəssisənin əmlak hüquqları və öhdəlikləri keçir. Bir müəssisə başqasına cəvridikdə, onun hüquqları yeni yaranan müəssisəyə keçir.

Maddə 20. Ləğvetmə komissiyası

Müəssisənin ləğvi mülkiyyətçinin və ya onun vəkili etdiyi orqanın yaratdığı ləğvetmə komissiyası tərəfindən müəssisə iflas elan olunduqda arbitraj məhkəməsinin qərarına əsasən həyata keçirilir. Onların qərarına əsasən ləğvetməni müəssisə özü onun idarəetmə orqanı şəxsində həyata keçirə bilər.

Ləğvetmə komissiyası yaradıldığı vaxtdan müəssisəni idarə etmək səlahiyyəti ona verilir, müəssisənin idarəetmə orqanları isə ləğvetmə komissiyasının qərarlarını həyata keçirirlər

Mülkiyyətçi, arbitraj məhkəməsi və ya müəssisə yaratmağa müvəkkil edilən orqan müəssisənin ləğv edilməsi barəsində qərar qəbul etdikdə ləğvetmə

qaydasını və müddətini müəyyən edir, habelə müəssisənin ləğv edilməsi vaxtından iki aydan az olmayan dövr içərsində kreditorların iddia qaldırması müddətini təyin edir.

Ləğvetmə komissiyası, yaxud müəssisənin ləğvini həyata keçirən digər orqan bu barədə on gün müddətində Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə, Azərbaycan Respublikasının Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinə və qeydiyyat orqanlarına məlumat verir, müəssisənin yerləşdiyi ərazidə onun ləğvi barəsində və kreditorların iddia irəli sürməsi müddəti və qaydası haqqında mətbuatda məlumat dərc etdirir. Bununla yanaşı, ləğvetmə komissiyası (ləğvetməni həyata keçirən orqan) müəssisəyə olan debitor borclarının geri alınması və kreditorların iddialarının aşkar edilməsi məqsədi ilə iş aparmağa borcludur. Yalnız bundan sonra müəssisə müvafiq olaraq dövlət reyestrindən çıxarılır.

Ləğvetmə komissiyası, yaxud müəssisənin ləğvini həyata keçirən orqan ləğv olunan müəssisənin qalan əmlakını qiymətləndirir və kreditorlarla haqq-hesab çəkir, ləğvetmə balansım tərtib edib mülkiyyətçiyə, yaxud ləğvetmə komissiyasını təyin etmiş orqana təqdim edir.

Maddə 21. Kreditorların iddialarının ödənilməsi

Ləğv olunan müəssisəyə kreditorların iddiaları həmin müəssisənin əmlakından ödənilir. Bu halda, ilk növbədə əmək haqqı, büdcəyə borclar ödənilir və ləğv edilən müəssisənin istifadəsində olan torpaqların rekutivasiyası ilə əlaqədar xərclər kompensasiya olunur.

İddianın irəli sürülməsi üçün müəyyən edilmiş müddətdən sonra aşkar edilən və bildirilən iddialar ilk növbədə verilən və aşkar edilmiş iddialar, habelə

müəyyən olunmuş müddətdə irəli sürülən iddialar ödənildikdən sonra müəssisənin yerdə qalan əmlakından ödənilir.

Əmlakın çatışmamasına görə ödənilməyən iddialar ödənilmiş hesab olunur. Ləğvetmə komissiyasının (ləğvetməni həyata keçirən orqanın) qəbul etmədiyi iddialar da kreditorlar tərəfindən iddiaların tam və ya qismən qəbul edilməsi barəsində məlumat aldıkları vaxtdan bir ay müddətində bu tələblərin ödənilməsi barəsində məhkəməyə, arbitraj məhkəməsinə müraciət edilmədikdə ödənilmiş hesab edilir.

Kreditorların və əmək kollektivi üzvlərinin iddiaları ödənildikdən sonra əmlakdan mülkiyyətçinin göstərişi ilə istifadə olunur. Müəssisə yenidən qurularkən onun hüquqları və öhdəlikləri hüquqi varislərinə keçir.

IV Fəsil

DÖVLƏT VƏ MÜƏSSİSƏ

Maddə 22. Müəssisənin hüquq və mənafeələrinin təminatı

Mülkiyyət və təşkilat-hüquqi formalarından asılı olmayaraq, bütün məsələlərin hüquq və mənafeələrini müdafiəsi üçün bərabər şəraitin yaradılmasına dövlət tərəfindən təminat verilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin və digər növ fəaliyyəti həyata keçirərkən müəssisə öz təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hər hansı qərar qəbul etmək hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə və

digər növ fəaliyyətinə dövlət orqanlarının, ictimai və digər orqanların qarışmasına yol vermir.

Dövlət və digər orqanlar, yaxud onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən verilmiş, nəticə etibarını ilə müəssisənin hüquqlarını pozmuş göstərişlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində, habelə həmin orqanların və vəzifəli şəxslərin müəssisə barəsində qanunvericiliklə nəzərdə tutulan vəzifələrini lazımınca yerinə yetirilməsi nəticəsində müəssisəyə dəymiş zərər bu orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən ödənilməlidir. Zərərin ödənilməsi barədə mübahisələrə arbitraj məhkəməsində baxılır.

Maddə 23. Müəssisənin vergi ödəmələri

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq mənfəət vergisi və digər məcburi ödənişləri verir (aparır).

V Fəsil

MÜƏSSISƏNİN ƏMLAKI

Maddə 24. Müəssisənin əmlakının yaranması və istifadə edilməsi

Müəssisənin əmlakı onun əsas formalarından və dövriyyə vəsaitlərindən habelə müəssisənin müstəqil balansında dəyəri göstərilən qiymətli əşyalardan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarına, müəssisənin nizamnaməsinə uyğun olaraq onun əmlakı müəssisənin mülkiyyətində, operativ idarəsində və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətində ola bilər.

Müəssisənin əmlakının əmələ gəlməsi mənbələri aşağıdakılardır:

- a) təsisçilərin pul və maddi payları;
- b) məhsul satışından, görülən işlərdən, göstərilən xidmətlərdən, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin digər növlərindən alınan gəlirlər;
- c) qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər;
- d) bank kreditləri və digər kreditlər;
- e) kapital qoyuluşu və büdcədən dotasiyalar;
- f) hüquqi və fiziki şəxslərin verdikləri xeyriyyə vəsaitləri, ianələri;
- g) Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə qadağan olunmayan digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları və müəssisənin nizamnaməsi ilə digər hal nəzərdə tutulmayıbsa, müəssisə sərəncamında olan binaları, qurğuları, avadanlığı, nəqliyyat vasitələrinin, inventarı və digər maddi sərvətləri satmaq və başqa müəssisələrə, təşkilatlara və idarələrə vermək, dəyişdirmək, icarəyə vermək, müvəqqəti istifadə üçün pulsuz vermək, yaxud da borc vermək, habelə onları balansından silmək hüququna malikdir.

Nizamnamədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, müəssisə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq vətəndaşların mülkiyyətində və ya istifadəsində ola bilməyən istehsal vasitələri və maddi sərvətlər istisna edilməklə, istehsal vasitələrinin və maddi sərvətləri vətəndaşlara satmaq, icarəyə vermək hüququna malikdir. Müəssisənin maddi sərvətləri vətəndaşlara mülkiyyətçinin və ya onun vəkili etdiyi orqanın icazəsi ilə o hallarda əvəzsiz verə və təqdim edə bilər ki, bu, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə qadağan edilməsin.

Maddə 25. Müəssisənin əmlak hüquqlarına təminat

Dövlət müəssisənin əmlak hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, müəssisənin əsas fondları, dövriyyə vəsaitləri və digər əmlakı müsadirə edilə bilməz.

Fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət və digər orqanlar və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən müəssisənin əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində ona dəymiş zərərin əvəzi məhkəmənin, yaxud arbitraj məhkəməsinin qərarı ilə müəssisənin xeyrinə alınır.

VI FƏSİL

MÜƏSSISƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Maddə 26. Müəssisənin idarə edilməsinin əsasları

Müəssisənin idarə edilməsi bu Qanuna, müəssisənin ayrı-ayrı təşkilati-hüquqi formalarına dair Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarına, habelə müəssisənin nizamnaməsinə uyğun həyata keçirilir.

Müəssisə idarəetmə orqanlarının strukturunu, ştat vahidlərini və onların saxlanılması xərclərini müstəqil müəyyən edir.

Mülkiyyətçi müəssisənin idarə edilməsinin bilavasitə və ya müvəkkil etdiyi orqanlar vasitəsi ilə həyata keçirir.

Fərdi (ailə) və dövlət müəssisəsi istisna olunmaqla, digər müəssisələrin icarə edilməsi payçıların ümumi yığıncağı (konfransı), idarə heyəti, səhmdar

cəmiyyətində həm də nizamnamədə nəzərdə tutulduğu halda müşahidə şurası tərəfindən həyata keçirilir.

Fərdi (ailə) və dövlət müəssisəsinin idarə edilməsi bu Qanuna uyğun olaraq təsisçi tərəfindən müstəqil müəyyən olunur.

Maddə 27. Müəssisənin ümumi yığıncağı (konfransı)

Ümumi yığıncaq (konfrans) müəssisənin ali idarəetmə orqanıdır və onun fəaliyyətinə aid bütün məsələlərə baxa bilər.

Aşağıdakı məsələlər ümumi yığıncağın (konfransın) müstəsna səlahiyyətinə aiddir:

a) nizamnamənin təsdiq olunması və onda dəyişikliklər edilməsi;

b) nizamnamə fondunun artırılması və ya azaldılması haqqında qərar qəbul edilməsi;

v) törəmə müəssisələrin, filialların və nümayəndəliklərin yaradılması və fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərar qəbul edilməsi;

q) müşahidə şurasının və idarə heyətinin seçilməsi, onların fəaliyyət müddətinin müəyyən edilməsi, vaxtından əvvəl geri çağırılması və yenidən seçilməsi;

ğ) müəssisənin maliyyə-təftiş komissiyasının seçilməsi;

d) müəssisənin təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətinə dair illik hesabatların müzakirəsi və təsdiq edilməsi.

Nizamnamədə ümumi yığıncağın (konfransın) müstəsna səlahiyyətinə aid edilən digər məsələlər də nəzərdə tutula bilər.

Maddə 28. Müşahidə şurası.

Müəssisənin ümumi yığıncaqları (konfransları) arasındakı dövrdə onun nəzarət orqanı funksiyasını müşahidə şurası həyata keçirir.

Müşahidə şurası azı üç fiziki şəxsdən ibarət olur.

Müşahidə şurasının üzvi müəssəsinin payçıları və payçısı olmayan şəxslər seçilə bilərlər.

Müəssisənin idarə heyyyətinin üzvü müəssisənin müşahidə şurasının üzvü ola bilməz.

Maddə 29. İdarə heyyyəti.

Müəssisənin fəaliyyətinə azı iki fiziki şəxsdən ibarət olan idarə heyyyəti rəhbərlik edir. İdarə heyyyətinin üzvü həm müəssisənin payçıları, həm də payçı olmayan şəxslər seçilə bilərlər.

İdarə heyyyəti müəssisənin fəaliyyətini təşkil edir, üçüncü şəxslərlə münasibətdə və müvafiq orqanlarda müəssisənin mənafeyini təmsil edir.

İdarə heyyyətinin üzvü müşahidə şurasının üzvü və ya üzvü vəzifəsini icra edən şəxs ola bilməz.

İdarə heyyyəti müəssisənin icra aparatını formalaşdırır.

Maddə 30. Müəssisənin maliyyə-təftiş komissiyası

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti və onun təftişini həyata keçirmək məqsədilə maliyyə-təftiş komissiyası yaradılır.

Maliyyə-təftiş komissiyasının üzvü müəssisənin idarə heyyyətinin və ya müşahidə şurasının üzvü ola bilməz.

Maliyyə-təftiş komissiyası müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təftişini aşağıdakı hallarda həyata keçirir:

- a) təsərrüfat ili başa çatdıqda;
- b) ümumi yığıncağın tələbi ilə;
- v) müşahidə şurası və idarə heyyyəti üzvlərinin tələbi ilə;
- q) nizamnamədə nəzərdə tutulan digər hallarda.

Maddə31. Müəssisənin rəhbəri

Müəssisənin rəhbəri işə muzzdla götürüldükdə, təyin edildikdə, seçildikdə onunla konkret (müqavilə saziş) bağlanılır;

Həmin sənəddə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəssisə rəhbərinin hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti, onun maddi təminatı və vəzifədən azad edilməsinin şərtləri müəyyən olunur.

Müəssisənin rəhbəri müəssisə adından etibarnaməsiz fəaliyyət göstərir, onun mənafeələrinin bütün müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda təmsil edir, müəssisənin əmlakı bəzəsində sərəncam verir, müqavilələr, o cümlədən, əmək müqavilələri bağlayır, etibarnamələr verir, banklarda hesablaşma hesabı və digər hesablar açır, vəsaitləri yönəltmək hüququndan istifadə edir, idarənin icra aparatının ştatlarını təsdiq edir, müəssisənin bütün işçilərinə şamil edilən əmr və göstərişlər verir.

VII Fəsil

MÜƏSSISƏNİN TƏSƏRRÜFAT, İQTİSADI VƏ SOSİAL FƏALİYYƏTİ

Maddə 32. Müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırılması

Müəssisə istehsal etdiyi məhsula, gördüyü işlərə, göstərilən xidmətlərə tələbatı, habelə istehsalat və sosial inkişafının təmin edilməsi, onun işçilərinin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsi zərurətini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini müstəqil planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir.

Müəssisə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada müqavilə əsasında dövlət ehtiyacları üçün işlər görə və tədarük edə bilər.

Müəssisənin məhsuluna, işlərinə və xidmətlərinə olan ictimai tələbatın ödənilməsi dövlət tərəfindən iqtisadi üsullarla tənzimlənir.

Planların əsasını istehsal olunan məhsulun, görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin istehlakçıları (alıcıları) və maddi-texniki ehtiyatların tədarükçüləri ilə bağlanmış müqavilələr təşkil edir.

Maddə 33. Müəssisənin mənfəəti

Müəssisələrdə təsərrüfat fəaliyyətinə aid maliyyə nəticələrinin başlıca ümumiləşdirilmiş göstəricisi mənfəətdir.

Büdcəyə vergiləri və digər ödənişləri verdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin tam sərəncamına daxil olur. Müəssisənin nizamnaməsində digər qayda nəzərdə tutulmayıbsa, o, xalis mənfəətdən müstəqil istifadə edir.

Maddə 34. Qiymətlər və qiymətdöymə qaydası

Müəssisə öz məhsulunu, işlərini, xidmətlərini, istehsalat tullantılarını müstəqil, yaxud müqavilə ilə müəyyən etdiyi qiymətlər və tariflər üzrə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan hallarda isə dövlət qiymətləri və tarifləri üzrə satır.

Müəssisə dövlət tərəfindən qoyulan qiymətləri və onların hədlərini, məhsula, işlərə xidmətlərə müəyyən edilən tarifləri pozduqda artıq qazanılan məbləğ dövlət büdcəsinin hesabına keçirilməlidir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada və məbləğdə müəssisə cərimə edilir.

Maddə 35. Maliyyə və kredit münasibətləri

Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının formalaşması mənbələrini mənfəət, amortizasiya ayırmaları, qiymətli kağızların satışından əldə edilən vəsait, fiziki və hüquqi şəxslərin payları və digər daxilolmalar təşkil edir.

Müəssisənin bütün haqq-hesabları, o cümlədən büdcəyə ödənişləri və əmək haqqının verilməsi təqvim növbəliliyi, hesablaşma sənədləri (ödəniş müddətləri çatdıqca) daxil olduqca icra edilir. Müəssisənin öz öhdəlikləri üzrə digər müəssisələrlə hesablaşmaları, bir qayda olaraq, bank idarələri vasitəsilə nağdsız qaydada aparılır. Müəssisələrlə və vətəndaşlarla nağd pulla hesablaşmalar Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən təsdiq edilmiş hesablaşma və kassa əməliyyatları aparılması qaydalarına müvafiq aparılır.

Müəssisə pul vəsaitlərini saxlamaq və bütün növ hesablaşmaları, kredit və kassa əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün istənilən bankda hesablaşma hesabı və digər hesablar açə bilər.

Kredit müqavilələrinin və hesablaşma intizamının gözlənilməsi üçün müəssisə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tam məsuliyyət daşıyır.

Maddə 36. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyəti

Müəssisə xarici iqtisadi fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müstəqil aparmaq hüququna malikdir.

Maddə 37. Əmək münasibətləri və sosial münasibətlər.

Müəssisədə əmək münasibətləri və sosial münasibətlər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Maddə 38. Müəssisədə uçot və hesabat

Müəssisə öz işinin nəticələrinin operativ və mühasibat uçotunu, statistika hesabatını aparır.

Dövlət statistika hesabatının formaları dövlət statistika orqanları tərəfindən müəyyən olunur, buraya yalnız faktik məlumatlar, habelə ünvanlar və məlumatların göndərilməsi müddətləri daxil edilir. Dövlət statistika hesabatı ilə nəzərdə tutulmayan məlumatlar müəssisə tərəfindən müqavilə əsasında, yaxud Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən hallarda və qaydada verilə bilər.

Müəssisənin vəzifəli şəxsləri dövlət hesabatını təhrif etməyə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 39. Müəssisənin kommersiya sirri.

Müəssisənin kommersiya sirri dövlət sirri olmayan, müəssisənin istehsalatı, texnoloji informasiyası,

idarəetməsi, maliyyə və digər növ fəaliyyəti ilə bağlı olan və yayılması (verilməsi, itirilməsi) nəticəsində müəssisəyə zərər vura bilən məlumatdır.

Kommersiya sirrini təşkil edən məlumatların tərkibi və həcmi, onların mühafizəsi qaydası müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə müəyyən olunur.

Müəssisənin kommersiya sirrini təşkil edən məlumatların yayılmasına və onların mühafizə qaydasının pozulmasına görə məsuliyyət Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

VIII Fəsil

MÜƏSSISƏNİN MƏSULİYYƏTİ VƏ ONUN FƏALİYYƏTİNƏ NƏZARƏT

Maddə 41. Müəssisənin fəaliyyətinə nəzarət

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təftişi mülkiyyətçinin təşəbbüsü ilə, ildə bir dəfədən az olmamaqla aparılır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəssisənin fəaliyyətinin müəyyən hissələrinin yoxlanılmasının həvalə olunduğu vergi orqanları və digər dövlət orqanları lazım gəldikdə və öz səlahiyyətləri hədlərində yoxlamalar keçirə bilirlər. Müəssisənin bu orqanların öz səlahiyyətinə daxil olmayan məsələlər üzrə tələblərini yerinə yetirməmək, onları nəzarətə daxil olmayan materiallarla tanış etməmək ixtiyarı vardır.

**Maddə 42. Müəssisə haqqında qanunvericiliyin
pozulmasına görə məsuliyyət**

Müəssisə haqqında qanunvericiliyin pozulmasına
görmə vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar Azərbaycan Respub-
likasının qanunvericiliyinə uyğun məsuliyyət daşıyırlar.

Əlavə № 1

Müəssisə balansı

200 il

VÖEN

--	--	--	--	--	--

Forma №1

Müəssisə, təşkilat	_____	İSO üzrə	
	_____	MTT üzrə	
Sahə (fəaliyyət növü)	_____	DİOQS üzrə	
Dövlət mülkiyyətinin	_____	İƏOQS üzrə	
İdarəetmə təşkilatları		XTSBT üzrə	
		MFTS üzrə	
Ünvan	_____	Tarix	
		Nəzarət	
		Məbləği	

Müəssisənin xüsusi kapitalın və fondların hərəkəti

Min.manat

Fondların adı	Sətr kodu	İlin əvvəlinə	Hesabat ilində daxil olmuşdur	Hesabat ilində xərclənib	İlin sonuna qalıq
1	2	3	4	5	6
1. Xüsusi kapital					
Nizamnamə kapitalı	010				
Əlavə kapital	020				
Ehtiyat fondları	030				
Ehtiyat kapitalı	040				
Keçmiş illərin bölüşdürülmüş məfəəti	050				

Yığım fonları, cəmi	060				
	061				
	062				
Sosial sahələrin vəsaiti (fondu)	070				
Büdcədən məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar	080				
Sahələr və sahələrarası büdcədənkenar fondlardan məqsədi maliyyələşdirmə və daxil olmalar	100				
Büdcədən məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar	110				
	120				
	130				
1-ci bölmənin cəmi					
2. Sair fondlar və ehtiyatlar	140				
İstehlak fondu	141				
	142				
Qarşıdakı xərclər və ödəmələr	150				
Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar	160				
	170				
2-ci bölmənin cəmi	180				

Arayış

Göstəricilər	Sətr kodu	Büdcə dən	Sahələrədən və sahələr arası fondlardan
Alınmışdır			
Kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə	191		
Elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsinə	192		
Zərərin ödənilməsinə	193		
Sosial sahənin inkişafına	194		
Sair məqsədlərə	195		

Borc vəsaitlərinin hərəkəti

Göstəricilər	Sətr kodu	İlin əvvəlinə qalıq	Alınmışdır	Ödənişdir	İlin sonuna qalıq
1	2	3	4	5	6
Uzunmüddətli bank kreditləri	210				
o, cümlədən:: vaxtında ödənilməyən	211				
Uzunmüddətli borclar	220				
o, cümlədən:: vaxtında ödənilməyən	221				
Qısamüddətli bank kreditləri	230				
o cümlədən: vaxtında	231				

ödənilməyən					
İşçilər üçün bank krediti	240				
o, cümlədən:: vaxtında ödənilməyən	241				
Qısamüddətli borclar	250				
o, cümlədən:: vaxtında ödənilməyən	251				

III. Debitor və kreditor borclar

Göstəricilər	Sətr kodu	İlin əvvə- linə qalıq	Alın- mışdır	Ödəni- lmış- dir	İlin sonu- na qalıq
1	2	3	4	5	6
Debitor borcları:					
Qısa müddətli	310				
o, cümlədən: vaxtı keçmiş	311				
uzun müddətli	320				
o, cümlədən: vaxtı keçmiş	321				
Kreditor borcları					
Qısa müddətli	330				
o, cümlədən: vaxtı keçmiş	331				
uzun müddətli	340				
o, cümlədən: vaxtı keçmiş					
Təminatlar	350				

alınmış	360				
verilmiş	370				

IV. Qeyri-maddi aktivlərin tərkibi

Qeyri-maddi aktivlərin növü	Sətr kodu	İlin əvvəlinə qalıq	İlin sonuna qalıq
1	2	3	4
Ixtiralar və digər buna oxşar işlərin intellektual mülkiyyət hüquqları o, cümlədən			
Təbii və başqa ehtiyatlardan istifadə hüquqları	420		
Təşkilatçılıq xərcləri	430		
Sair xərclər	440		

V. Əsas vəsaitin hərəkəti

Göstəricilər	Sətr kodu	İlin əvvəlinə qalıq	Daxil olub	Çıxıb	İlin sonuna qalıq
1	2	3	4	5	6
Binalar	500				
Qurğular	501				
Ötürücü qurğular	502				
Maşın və avadanlıqlar	503				
Nəqliyyat vasitələri	504				
İş alətləri, istehsal və təssərrüfat avadanlığı	506				
Məhsuldar heyvanlar	507				
Çoxillik əkinlər	508				

Digər növ əsas vasitələr	509				
Yekun (500-509-ju sətirlərin cəmi)	510				
o, cümlədən:	511				
qeyri-istehsal təyinatı	512				
2.Başa çatdırılmış tikintilər üzrə	520				

Arayış

Göstəricilər	Sətr kodu	İlin sonuna qalıq	İlin sonuna qalıq
1	2	3	4
510-cu sətirin 3 və 6-cı sütün icarəyə verilən əsas vəsaitlər	530		

VI. Maliyyə qoyuluşları

Maliyyə qoyuluşları	Sətr kodu	Uzunmüddətli		Qısa müddətli	
		İlin əvvəlinə	İlin sonun a	İlin əvvəlin ə	İlin sonun a
1	2	3	4	5	6
Başqa müəssisənin pay səhmləri	610				
İstiqraz və başqa qiymətli kağızlar	620				
Verilmiş borclar	630				
Sair borclar	640				

Arayış: İstiqrazlar və başqa qiymətli kağızlar bazar qiy- mətilə göstərilir	650				
--	-----	--	--	--	--

VII. Sosial göstəricilər

Göstəricilər	Sətr kodu	Hesablan- mışdır	Müəssi- səhə xərclən- mişdir	Fondlara köçürül- müşdür
1	2	3	4	5
Sosial sığorta fonduna	710			
_____	720			
Məşqulluq fonduna	730			
_____	740			
İşçilərin orta siyahı sayı	750			
İstehlaka yönəldil- miş vəsaitlər	760			
o, cümlədən:				
Əmək haqqı üzrə ödənişlər	761			
Pul ödənişləri mükafatlar	762			
Müəssisənin əmlak, səhm və əmanətlərdən daxil olmalar	763			

**VIII. Uzunmüddətli sərmayə (maliyyə) qoyuluşları
üzrə vəsaitlərin hərəkəti**

Göstəricilər	Sətr kodu	Hesabat ilin əvvəlinə qalıq	Hesabat dövrü ərzində		Hesabat ilin sonuna qalıq
			Hesablanıb	İstifadə edilib	
1	2	3	4	5	6
Müəssisə vəsaitlərinin cəmi	810				
o, cümlədən:					
Qeyri-maddi aktivlərinin köhnəlməsi	812				
Yığım fondu (müəssisənin xalis mənfəətindən)	813				
Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi (amortizasiyası)	814				
Cəlb edilmiş vəsaitlərin cəmi	820				
o, cümlədən: bank kreditləri	821				
Başqa müəssisələrdən borc alınmış vəsaitlər	822				
Tikinti sahəsində iştirakçıların payı	823				

Büdcədən alınb	824				
Büdcədən kənar fondlardan alınb	825				
Sair daxil olmalar	836	836			
Xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin cəmi (810-820)	830				

**IX. Balansarxası hesablarda uçota alınan qiymətli vəsaitlər
haqqında arayış**

Balansarxası hesabların adı	Sətr kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1	2	3	4
İcarəyə götürülmüş əsas vasaitlər (001)	001		
Məsuliyyətli mühafizəyə qəbul edilmiş mal-material qiymətliləri (002)	002		
Komissiyaya qəbul edilmiş mallar (004)	004		
Zərəre alınmış ümidsüz debitor borcları (007)	007		
Yaşayış fondlarının köhnəlməsi	014		

Müəssisənin rəhbəri

Baş mühasib

Müəssisə balansı

200 il

VÖEN

--	--	--	--	--	--

Forma №1

Müəssisə, təşkilat _____ İSO üzrə

MTT üzrə

Sahə (fəaliyyət növü) _____ DİOQS üzrə

Dövlət mülkiyyətinin _____ İƏOQS üzrə

İdarəetmə təşkilatları _____ XTSBT üzrə

MFTS üzrə

Ünvan _____ Tarix

Nəzarət

Məbləği

(min.man)

Aktiv	Sətr kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1. Əsas vəsaitlər və sair dövrüyyədən kənar aktivlər			
Əsas vəsaitlər: (bərpa dəyəri üzrə) (01,03)	010		
köhnəlmə (02)	011		
Qalıq dəyəri	012		
Qeyri-maddi aktivlər:			
İlk dəyəri (04)	021		
Köhnəlmə (05)	021		
Qalıq dəyəri	022		
Quraşdırılmamış avadanlıqlar (07)	030		
Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları (08,61)	040		
Uzunmüddətli maliyyə	050		

qoyuluşları (06)			
Təsisçilərlə hesablaşmalar (75)	060		
Sair dövrüyyədən kənar aktivlər	070		
I. Bölmə üzrə cəmi	080		
II. Ehtiyatlar və məsrəflər o, cümlədən:			
İstehsal ehtiyatları (10, 15, 16)	100		
Böyüdülməyə və kəkəldilməyə verilmiş heyvanlar (11)	110		
Azqiymətli və tez köhnələn əşyalar:			
İlk dəyəri (12, 16)	120		
köhnəlmə (13)	121		
qalıq dəyəri	122		
Bitməmiş istehsal (20, 21, 23, 29, 30, 36, 44,)	130		
Gələcək dövrün xərjləri (31)	140		
Hazır məhsul (40)	150		
Mallar (satış qiymətilə) (41)	160		
Ticarət əlavəsi (42)	161		
Alış qiymətilə	162		
Alış qiymətləri üzrə əlavə dəyər vergisi (19)	175		
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	176		
I. Bölmə üzrə cəmi	180		
II. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər o, cümlədən:			
Yüklənmiş (göndərilmiş) mallar (45)	199		
Debitorlarla hesablaşmalar:			
Mallara, iş, xidmətlərə görə ödənişlər (62, 76)	200		

alınmış veksellər üzrə (62)	221		
Törəmə (qız) müəssisələrə (78)	220		
Büdcə ilə hesablanmalar (68)	230		
İşçi heyyyətilə sair əməliyyatlar üzrə (73)	240		
Sair debitorlarla hesablaşma	250		
Malsatan və podratcılara verilmiş avanslar (64)	260		
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (58)	270		
Pul vəsaitləri:			
Xəzinə (50)	280		
Hesablaşma hesabı (51)	290		
Valyuta hesabı (52)	300		
Sair pul vəsaitləri (55, 56, 57)	310		
III. Bölmə üzrə cəmi	320		
Zərərər:			
Kesmiş illər üzrə (88)	340		
Hesabat ilində (dövründə)	350		
Balans (080, 180, 330, 340 və 350 sətirlər üzrə məbləğlərin cəmi)	360		
Passiv			
xüsusi vəsaitlərin mənbələri			
Nizamnamə kapitalı (85)	400		
Əlavə kapital (87)	401		
Ehtiyat kapitalı (86)	402		
Yığım, istehlak və sosial sahələr üzrə fondlar (88)	420		
Məqsədli maliyyə qoyuluşları (96)	430		
İcarə öhdəlikləri (97)	440		
Keçmiş illər, üzrə	460		

bölüşdürülməmiş mənfəət (88)			
Ümumi mənfəət:			
Hesabat ilində (dövründə) (80)	470		
İstifadə edilmiş (81)	471		
Hesabat ilində (dövründə) bölüşdürülməmiş mənfəət	472		
II. Bölmə üzrə cəmi	480		
I.Hesablaşmalar və sair passivlər			
Uzunmüddətli bank kreditləri (92)	500		
Uzunmüddətli borclar (95)	510		
Qısamüddətli bank kreditləri (90)	600		
İşçilər üçün bank kreditləri (93)	610		
Qısamüddətli borclar (94)	620		
Kreditorlarla hesablaşmalar: (mallar, iş və xidmətlərə görə) (60,76)	630		
Verilmiş veksellər üzrə(60)	640		
Əmək haqqı üzrə ödənişlər (70)	650		
Sosial sığorta təminat üzrə (69)	660		
Əmlak və şəxsi sığorta üzrə (65)	670		
törəmə müəssisələr üzrə (78)	680		
Büdcədən kənar ödənişlər üzrə (67)	690		
Büdcə ilə hesablaşma (68)	700		
Sair kreditorlarla hesablaşma	710		
Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avans (64)	720		
Təsisçilərlə hesablaşmalar (75)	725		
Gələcək dövrün gəlirləri (83)	730		

Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar (89)	740		
Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar (82)	750		
Sair qısamüddətli passivlər	760		
1.Bölmə üzrə cəmi	770		
Balans (48 və 770-ci sətirlər aid məbləğlər)	780		

Müəssisənin rəhbəri

Baş mühasib

Əlavə № 3

Müəssisə balansı

200 il

VÖEN

--	--	--	--	--	--

Forma №1

Müəssisə, təşkilat _____	İSO üzrə	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>
_____	MTT üzrə	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>
Sahə (fəaliyyət növü) _____	DİOQS üzrə	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>
Dövlət mülkiyyətinin _____	İƏOQS üzrə	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>
İdarəetmə təşkilatları _____	XTSBT üzrə	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>
	MFTS üzrə	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>
Ünvan _____	Tarix	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>
	Nəzarət	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>
	Məbləği	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"></table>

Maliyyə nəticələri

(min.manat)

Göstəricilər	Sert kodu	Mənfəət	Zərərler (xərclər)
1	2	3	4
Məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından mədaxil (ümumi gəlir)	010		
Əlavə dəyər vergisi	015		
Aksizlər	020		
	030		
	035		
Satılmış məhsulların (istehsalat, iş və xidmətlərin məsrəfləri)	040		
Satışın nəticələri	050		
Sair satışın nəticələri (hesabat)	060		
Satışdan kənar			

əməliyyatlardan alınan gəlirlər və xərclər, o cümlədən	070		
	071		
	072		
	073		
	074		
Mənfəət və zərərlərin cəmi	080		
Balans mənfəəti və ya zərəri	090		
Müəssisələrin sayı	091		

II. Mənfəətdən istifadə

Göstəricilər	Sətr Kodu	Mənfəət	Zərərlər
1	2	3	4
Əmlak vergisi	300		
Mənfəətdən (gəlir vergisi)	310		
Yeraltı sərvətlərdən istifadəyə və ətraf mühitə vurulan ziyana görə ödənişlər	340		
Torpaq vergisi	350		
	351		
	352		
Əlavə dəyər vergisi	355		
İxrac gömrük rüsumları	360		
İdخال gömrük rüsumları	365		
Gəlir vergisi	380		
Nəqliyyat vergisi	381		
Sair vergilər	386		
İqtisadi sanksiyalar	390		

III. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər (məsrəflər)

Göstəricilər	Sətr kodu	Mənfəət	Zərərler (xərclər)
1	2	3	4
İstehsal və qeyri-istehsal təyinatlı kapitalqoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi	500		
Elmi-axtarış və təcrübə konstruktor işlərinin aparılmasına	510		
Səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, idman obyektləri və müəssisələrinin, qocalar və əlillər evlərinin, məktəbə qədər uşaq evlərin, uşaq istirahət düşərgələrinin, mənzil fondunun saxlanması	520 530		
digər maddi dəyərlər	540		
digər maddi dəyərlər	550		
digər maddi dəyərlər	560		
digər maddi dəyərlər	570		
digər maddi dəyərlər	580		
digər maddi dəyərlər	590		

Müəssisənin rəhbəri

Baş mühasib

ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası», Bakı, 1995
2. «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» qanun Bakı, 1996
3. «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə», Bakı, 2000
4. «Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamə», Bakı, 2001
5. «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı haqqında Əsasnamə», Bakı, 2000
6. «Dövlət borcu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 1992
7. «Dövlət rüsumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 1992
8. «Birdəfəlik rüsum haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 1995
9. Azərbaycanın iqtisadi icmal – 1996-2002-ci illər
10. Ağabəyov Ş.A., Məmmədov M.H., Axundov Ə.S., Mürsəlov M.M., Zeynalov H.S., Əliyev S.Q. «Bazar iqtisadiyyatı şəraitində marketinqin strafeqiyası və taktikası» Bakı-1993
11. Abdullayev Y.R., Bayramov Z.Z., Quliyev Q.G. «Maliyyə kredit informasiyasının avtomatlaşdırılmış sistemləri». Bakı-2001
12. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət statistika Komitəsi. Bakı, 1997-2003

13. Azərbaycan Respublikasında Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı. Bakı, 1996 (1995-1998 illər)
14. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, 1998
15. Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinə dair qanunverici sənədlər toplusu. I cild. Bakı-1997
16. Axundov Ş.Ə. Axundov M.Ə. İqtisadiyyat: sahibkarlıq, bazar münasibətləri, marketing və səmərəlilik. Bakı, 1992
17. Axundov M.Ə. İqtisada giriş. Dərs vəsaiti, Bakı 2000
18. Ali Akadem. İşlətmə biliminə giriş. Türkiyə. 1996
19. Alkin Erdogan. İqtisad. İstanbul, 1992
20. Abbasov F.H., Quluyev R.A. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 1995
21. Bədəlov Ş.S. - Azərbaycan Respublikasının büdcə kəsiri və onun aradan qaldırılması yolları. İqtisad elmləri nəzəriyyə və praktika № 1.2. Bakı.1999
22. Bədəlov Ş.S. – Yeni şəraitdə büdcə tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi. Bakı «Audit» №4. 2000
23. Bayramov Ə.İ. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1997.
24. Bülent Tokat, Derya Şerbetçi. İşletmeçilik bilgisi. İstanbul 1998
25. Bədəlov Ş., Məhərrəmov R., Qurbanov F. «Büdcə sistemi». Dərslik .Bakı – 2003.
26. «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1996

27. Qurbanov U. «Kommersiya banklarında mühasibat uçotu» Bakı, 1997.
28. Qafarov Ş.S. İctimai əmək bölgüsü və onun müasir sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, 1999.
29. Qurbanov Ç. «Kommersiya banklarında mühasibat uçotu» Bakı-Elm, 1997.
30. Dinler Zeynel. Mikroekonomik analizə giriş. Burs, 1996
31. Vəliyev T.S. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti, Bakı. «Elm» 2000.
32. Vəliyev D. «Beynəlxalq iqtisadiyyat» Bakı, 1998
33. «Vergi, gömrük və mühasibat işi» Bakı, 1997
34. «Vergilər haqqında şərh və normativ aktlar» Bakı «Qanun» 1998
35. Vəliyev D., Rəhimov M. Beynəlxalq maliyyə Bakı 2000
36. Vəliyev N.N., Həsənova M.Ə., Səlimzadə İ.F. «Bank işi və müasir mərhələdə onun təkmilləşdirilməsi yolları», Bakı, 1996
37. Eyyup Aktepe «İşletməçilik bilgileri». İstanbul. 1988.
38. Əliyev M.T. «Azərbaycan iqtisadiyyatı» Bakı, 1997
39. Əliyev A., Şəkərliyev A. «Bazar iqtisadiyyatına keçid, dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı, 2002
40. Əlirzayev Ə.Q. iqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı, 1997
41. «Girov» haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
42. Hacıyev S.M., Əliyev Ə.C. Statistikada indeks metodu. Dərs vəsaiti. Bakı, 1996

43. Hacıyev Ş, Bayramov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadiyyat (Metodiki göstərişlər) Bakı, 2000, 117 s.
44. Hüseynov T.Ə. Maddi texniki təchizatın təşkili və planlaşdırılması. Bakı, 1979.
45. Hüseynov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2000
46. Halil Seyidoğlu. Ekonomik terminlər. Ansiklopedik sözlük Ankara, 1992
47. Sahibkarlıq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1996
48. Sosial-iqtisadi statistika Akif Məmmədov Bakı 1999
49. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı 2001
50. Seyfəddini M.N., Əliyev Z.İ. «IX-XIII» əsrin I yarısında sikkə zərbi və pul dövriyyəsi. Bakı 1997.
51. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Prof. T.S. Vəliyevin, prof. Ə.P.Babayevin və prof. M.X.Meybullayevin redaktəsi ilə, Bakı 1999
52. İlkər Parasız. İktisada giriş, prinsiplər və politika. Bursa. 1996
53. İsmet Mucuk «Modern İşlətməçilik». İstanbul, 1989.
54. Pekin Təvfik. Ekonomiye giriş. İzmir. 1991
55. «Respublikada pul dövriyyəsinin sabitləşdirmək tədbirləri haqqında» Milli Bankın 27 iyun 1995-ci il tarixli Qərarı.
56. «Respublikanın bank idarələrində emissiya-kassa işinə, pul hasilatının inkassasiya və qiymətli şeylərin daşınmasına dair» Milli Bankın 13 aprel 1994-cü il 10 sayılı təlimatı.

57. Riçard Q. Lipsey, Peter O. Steynev, Duqlas D.Purvis. İktisad Eskişehir, 1994
58. Rəhimov M. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafı tənzimləyən qanunlar (1991-95-ci illər) Bakı, 1996
59. «Kreditlərin təsnifləşdirilməsi qaydaları». Milli Bankın 9 noyabr 1996-cı il tarixli Qərarı.
60. Kotler F. Marketingin əsasları. Bakı, «Ergün», 1993
61. Kəlbəyev Y.A. «Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları». Dərslik. Bakı, 2001
62. Kərimov A. «Mühasibat uçotu, vergilər» Bakı, 1998
63. Məmmədov S.M. «Bank işi» Bakı, 1997
64. Məmmədov S.M. «İnflyasiya və maliyyə bazarı» Bakı 1998
65. Məmmədov S. «Bank işi», «Ay-ulduz», Bakı, 1997
66. Müəssisələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Biznesmenin bulleteni, Bakı 1996, №3
67. Həsənlı M. «Vergilər» Bakı, 1998
68. Xankişiyev B.A. «Maliyyə nəzarəti». Dərs vəsaiti, Bakı 2002
69. Məmmədov S.M. Bank işi. Bakı, 1997
70. Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında əsasnamə 16 avqust 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3№ qərarı.
71. Musayev A.F., Rzayev Z.H., Süleymanov Q.S. «Vergi sistemi» (dərs vəsaiti) Bakı, 1998
72. Manafov Q.N. Sahibkarlıq: nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı, 1997

73. Müflisləşmə və iflas haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1994
74. Məmmədov A. S. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000. 232.s.
75. Məmmədov R.Ş. Sənaye statistikas. 1995 və 1997
76. Məmmədov C.C. Kənd təsərrüfatında texniki xidmət bazarının formalaşdırılması. Bakı, «Cənc-lik», 1997
77. Manisali Erol. İqtisada giriş. İstanbul, 1991
78. Mumin Ertürk. İşletmə biliminin temel ilkeleri. İstanbul, 1996
79. Məmmədov S.H. Maliyyə, Bakı, 1999
80. Musayev V.R. İstehsal menecmenti. Bakı. Çarşıoğlu 1998
81. Feyzullabəyli İ.Ə., Bayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.D. Tələb, tələbat, bazar və marketinq. Bakı, 1998
82. Şəkərəliyev A. «Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər» Bakı, 1998
83. Şəkərəliyev A.S. «Keçid iqtisadiyyatı və dövlət» Bakı, 2000
84. Şahbazov K.Ə. və b. Müasir menecment. Bakı, 1994
85. Yaqudov X.M. Maşınqayırma müəssisələrinin idarə edilməsinin təşkili. Dərs vəsaiti. Bakı, A3Tu 1996.
86. Yaqudov X.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı 2003
87. Yaqubov S.M. Sosial statistika. Dərs vəsaiti, II hissə Bakı 1995

Rus dilində

1. Афанасьев С.В. Эффективность информативного обеспечения управления М., 1996
2. Белобецкий И.А. Финансово-хозяйственный механизм в управлении М., 1996
3. Багиров Д. Налоговая политика Баку 1997
4. Багриновский К.А. Имитационные системы принятия экономических решений М., 1998
5. Биржевое деятельность Учебник Под редак. Грязновой А.Г., Корнеевой Р.В. М., 1995
6. Биржевое дело. Под редак. Галанова В.А., Басова А.И. М., 1998
7. Бандаренко И. Банк – как элемент экономической системы / МЭ и МО/ 1997 №4
8. Бункина М.К. Валютный рынок – М., 1998
9. Брагинский С.В. Монетаризм как экономическая доктрина /Деньги и кредит/ 1993 №2
10. Браунинг П. Современные экономические теории буржуазные концепции М., 1987. Ч.3. Гл.11,12
11. Лившиц А.Я., Никулина И.Н. Введение в рыночную экономику М., 1994
12. Войтов А.Г. Фундаментальная экономика М., 1998
13. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. Финансовое право Уч. Москва – 2000
14. Герчикова И.П. Маркетинг и международное коммерческое дело Внешторгиздат. 1991
15. Герчиков И. Международные товарные биржи /Вопросы экономики\ 1991 №7
16. Дегтярева М.К. Биржевое дело Учебник М., 2000
17. Давыдов А.Ю. Инфляция в экономике: мировой опыт и наши проблемы. М., 1991
18. Долан Э.Дж., Кэмбрелл К.Д., Кэмбрелл Р.Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика М.-Л., 1991

19. Зверев А.Ф. Фондовые биржи-рынок ценных бумаг М., 1993
20. Инфляция: причины и закономерности /Вопросы экономики/ 1992. №2
21. Иванов А.Н. Обращение и регистрация ценных бумаг М., 1996
22. Итина Л.И. Экономика промышленности М., 1996
23. Козырев В.М. Основы современной экономики М., 1998
24. Под.ред. Плотницкого А.Н. Курс экономической теории Учеб. пособ.М., 1998
25. Под.ред. Рузавина Г.Н. Курс рыночной экономики Учеб.пособ. М., 1994
26. Кузнецов В.В. Предприятие во внешнеэкономических связях: стратегия, развитие и текущие проблемы.. 1990
27. Кучукова Н.К. Кредитная система и распределительные отношения /Деньги и кредит/ 1993 №4
28. Котлер Ф. Основы маркетинга 1990
29. Лившиц А.Я. Введение в рыночную экономику М., 1994
30. Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных связей М., 1992
31. Лившиц А. Инфляция: Краткий спецкурс Российский эконом журнал. 1992. №4-6
32. Лауфер М. Особенности развития современных фондовых бирж /Вопросы экономики/ 1999 №5
33. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс М., 1999
34. Под. ред. Романова А.Н. Маркетинг Учебник М., 1996
35. Маршалова А.С. Основы теории регионального воспроизводства М., 1998
36. Маслова Г.Г. Рыночная экономика М., 1997

37. Поплавский В.Д. Биржа – атрибут рыночной экономики /деньги и кредит/ 1991
38. Миркин Я.М. Формирование рынка ценных бумаг; денежно – кредитные аспекты /Деньги и кредит/ 1992 №2
39. Омаров А.М. Управлении экономикой М., 1994
40. Рошаченко В.Н. Принятие решений, ситуаций и советы Киев, 1998
41. Магнусон Б. Инфляция: миф и действительность. М., 1979
42. Протас В.Ф. Макроэкономика: Учебное пособие М., 1997
43. Смирновски Е.К. Экономические показатели промышленности М., 1994
44. Сажина Г.И. Экономическая теория М., 1998
45. Меньшиков С.М. Инфляция и кризис Регулированная экономики М., 1979
46. Садыгов М., Зейналов В., Садыгов Г., Алиев В.. Рыночная экономика: Финансы и налоги. Баку – 2001
47. Нормативные акты по вопросам государственного регулирования внешнеэкономической деятельности в Азербайджане. Б. 1998
48. Радионов Ф., Бабичева Е., Денежно – кредитное регулирование капиталистической экономики. М. Финансы и статистика, 1991
49. Стровский Л.е. Внешний рынок и предприятие М. 1998
50. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. М., 1968
51. Чубуренко А.И. Экономическое управление научно-техническим прогрессом М., 1995
52. Симановский А.О. О направлениях и инструментах денежной политики /Деньги и

кредит / 1992 №11

53. Симанов А.В. Кредитная система и государственное регулирование /Деньги и кредит / 1992 №4
54. Ямпольский М.Л. Ликвидность банков и кредитная политика /Деньги и кредит / 1992 №11
55. Фаминский И.П. Основа внешнеэкономических знаний М.М. 1990
56. Харисс Л.Денежная теория М., 1990
57. Усокии В.М. «Денежный мир» Милтон-Фридмен

MÜNDƏRİCAT

	Giriş.....	4
I	Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti, vəzifələri və	
HİSSƏ.	pul-maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının əsas	
	xüsusiyyətləri	6
	1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti, təşkili prin-	
	sipləri, pul fondları və maliyyə qoyuluş-	
	ları.....	6
	1.1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti və vəzifə-	
	ləri.....	6
	1.2. Maliyyənin təşkili prinsipləri və xüsusiyyət-	
	ləri.....	11
	1.3. Maliyyə-pul fondları və onların yaradılması	18
	1.4. Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının təsnifatı.....	21
	1.5. Maliyyənin təşkili istiqamətləri.....	27
	1.6. Müəssisənin maliyyə mexanizmləri.....	33
	1.7. Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin mahiyyəti, funksiyaları	
	və maliyyə qoyuluşu mənbələri.....	38
	1.8. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə	
	ehtiyatları və onun xüsusiyyətləri.....	43
	2. Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri, onların quru-	
	luğu və formalaşması.....	48
	2.1. Dövriyyə vəsaitləri, onların mahiyyəti və əsas vəzifə-	
	ləri	48
	2.2. Dövriyyə vəsaitləri, maliyyələşdirilməsi mənbələri	
		55

2.3.	Kapital qoyuluşları və onun maliyyə mənbələri....	68
2.4.	Müəssisənin döviyyə kapitalının formalaşması xüsusiyyətləri.....	73
2.5.	Döviyyə kapitalından istifadənin səmərəlilik göstə- riciləri.....	75
2.6.	Əsas kapitala və qeyri-döviyyə aktivlərə sərmayə qoyuluşu.....	80
2.7.	Birbaşa sərmayə qoyuluşu əsas kapitalın təkrar istehsal üslubu kimi.....	82
2.8.	Amortizasiya fondu, əsas kapitalın yeniləşməsində onun rolu.....	90
3.	Müəssisənin xərcləri və onların əmələ gəlməsi mərhələləri.....	94
3.1.	Müəssisənin xərcləri. İstehsal və satış xərcləri....	94
3.2.	Məhsulun istehsalı və satışı ilə bağlı xərclərin planlaşdırılması.....	102
3.3.	Məhsulun satışından əldə edilən hasilat.....	111
4.	Müəssisənin gəlirləri, planlaşdırılması, bölüş- dürülməsi və istifadəsi	118
4.1.	Müəssisənin gəlirləri və onların təsnifatı.....	118
4.2.	Müəssisədaxili gəlir və onun tərkibi. Balans gəliri.....	122
4.3.	Müəssisə gəlirinin planlaşdırılması, onun artma faktorları.....	124
4.4.	Müəssisə gəlirinin bölünməsi və istifadəsi istiqamətləri	136
4.5.	Hesabat dövründə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin təhlili.....	142

5.	Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliği.....	150
6.	Müəssisənin vergi ödənişləri, onların növləri və ödəmə mənbələri	156
6.1.	Müəssisənin vergi ödənişləri, onların ödəmə mənbələri.....	156
6.2.	Məhsulun satışından əldə edilən hasilata görə ödənilən vergilər.....	165
6.3.	Məhsulun maya dəyərinə aid edilən vergi ödənişləri.....	169
6.4.	Müəssisənin maliyyə nəticələrinə aid edilən vergi ödənişləri.....	183
6.5.	Müəssisənin xalis gəlirindən və digər gəlirlərindən vergi ödənişləri.....	187
6.6.	Müəssisənin əlavə dəyər vergisinə cəlb edilmə xüsusiyyətləri.....	191
6.7.	Vaxtında və tam həcmdə vergilərin ödənilməməsinə görə müəssisənin məsuliyyəti.....	194
7.	Maliyyə bazarının formalaşması xüsusiyyətləri	196
8.	Müəssisənin maliyyə sərmayə siyasəti və onun təşkili amilləri	210
8.1.	Müəssisənin maliyyə sərmayələri	210
8.2.	Müəssisənin sərmayə qoyuluşu portfeli və onun formalaşması.....	229
8.3.	Müəssisənin sərmayə qoyuluşu siyasəti, təşkili xüsusiyyətləri	232
8.4.	Müəssisə fəaliyyətində sərmayə qoyuluşu siyasətinin aparılma xüsusiyyətləri.....	247

9. Müəssisənin qiymətli kağızları və onların təsnifatı.....	251
9.1. Müəssisənin istiqraz vərəqələri və onun iqtisadi mahiyyəti.....	251
9.2. Müəssisənin səhmləri və onların gəlirliyinin təyin edilməsi.....	253
10. Müəssisənin kredit müqavilələri və onların sənədləşdirilməsi.....	256
10.1. Kreditin alınması üçün sənədlər və onların təsnifatı.....	256
10.2. Kredit münasibətləri sahəsində daha çox rast gəlinən hüquqi-iqtisadi pozuntular.....	260
11. Müəssisədə pul hesablaşmalarının təşkili formaları və idarə edilməsi prinsipləri	264
11.1. Hesablaşmaların növü və formaları.....	264
11.2. Nəgd və nəgdsiz hesablaşma formaları, onların idarə edilməsi.....	268
11.3. Nəgdsiz hesablaşmaların aparılması amilləri.....	275
11.4. Müəssisələrarası qarşılıqlı yoxlamaların və qeyri-qarşılıqlı hesablaşmaların təşkili.....	278
11.5. Hesablaşmaların vaxtında və tam aparılmasına nəzarət.....	285
12. Dövlət müəssisələrində qiymətləndirmə qurumu.....	287
13. Valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları.....	294
14. Müəssisə məhsullarının reallaşdırılmasında bazarların seçilməsi aspektləri	298

15. Müəssisənin biznes planın hazırlanması xüsusiyyətləri.....
 16. Müəssisənin biznes-planın tərtibində məsləhətçilərin rolu
- II**
HİSSƏ. Sahə müəssisəsində maliyyə-kredit fəaliyyətinin təşkili, idarə olunması, nəzarət, təhlil və qiymətləndirmə
1. Sənaye müəssisəsində maliyyə işlərinin təşkili və aparılması xüsusiyyətləri
 - 1.1. Müəssisədə maliyyə xidmətlərinin təşkili.....
 - 1.2. Müəssisədə maliyyə işlərinin planlaşdırılması.....
 - 1.3. Müəssisədə çevik maliyyə planlaşdırılması.....
 - 1.4. Müəssisədə cari maliyyə planlaşdırması.....
 - 1.5. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi
 - 1.6. Müəssisənin maliyyə dəyanətliyinin təhlili.....
 - 1.7. Müəssisənin pul-kredit ödəmə qabiliyyətinin təhlili.....
 2. Müxtəlif təşkilati-hüquqi təsərrüfat formalı müəssisənin maliyyəsi.....
 3. Kiçik biznes müəssisəsinin maliyyəsi və vergi ödəmələri.....
 4. Sahə maliyyəsinin təşkili xüsusiyyətləri
 5. Nəqliyyat müəssisəsinin maliyyəsi.....
 6. Ticarət müəssisəsinin maliyyəsi.....
 7. Müəssisə haqqında A.R. qanunu.....
 8. Əlavələr (№ 1,2,3).....
 9. Ədəbiyyatların siyahısı
 10. Mündəricat.....

311

324

331

331

331

339

350

356

358

364

367

369

376

383

392

395

400

427

444

454

Ə. o. RAFİQ İSGƏNDƏROV
«Müəssisənin maliyyəsi»
DƏRSLİK
2007

Mətbəə direktoru	Ə. Abbasov
Bədii redaktor	İ. Səfərov
Texniki tərtibatçı	R. Abbasov
Kompyuter tərtibatçısı	H. Əmrullayeva
Öurluşçu dizayner	Q. Babayev

VÖEN №1301627102

Çapa imzalanmışdır 24.02.2007

Format 60 x 90, 41, 6 ş.ç.v. 36.42. t.ç.v. 28.75

Sifariş № 286/4 Tiraj – 1028

AzTU nəşri (razılaşdırılmış qiymətlə)

Ünvan: Bakı H.Cavid pr. 25, dərslük bütünlüklə hazır
diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Bakı – AZ 1073 H.Cavid prospekti 25. Azərbaycan
Telefon (99412) 438-33-44
Faks (99412) 438-32-82
WWW. Aztu.org

